

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

TIZENHARMADIK KÖTET.

PEST,

EMICH GUSZTÁV, M. AKAD. NYOMDÁSZ.

1861.

2132

BUDAPESTI SZEMLE

ADATOK ÉS KÖNYV

1897. ÉVI ADATOK

ADATOK ÉS KÖNYV

1897. ÉVI ADATOK
1897. ÉVI ADATOK

A NEPKÖNYVTÁR
ADATOK ÉS KÖNYV

Brsz. Levéltár, Könyvtára
2132/1906 II. sz.

VERULAMI BACO.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Ellenmondani a réginek, kilátást repíteni a jövőbe lángelmék titka, joga. Nem volt még valódi újító, kit hatása nem e két ellentétben, mint szárnyakon emelt volna. Kereste és tagadta az igazságot; a régi kor dicsőségére vetett homálylyal egyszersmind elfödte saját gyöngéjét; mindegy: kora megérté mit akar, s ön-érdekében nem nézte hibásnak túlságait. A tudomány valóban semmit se tud a kegyeletről és a tudósok nem irgalmasok. A jó régi időkre, aranykorra visszaemlékező kedélyesség, mint melankholia és fájdalmi merengés a költészetbe utasíthatnak. Az egykori jóllét és kezdeti boldogság varázsa enyészni kezd. Kültő és bölcsész különválnak egymástól; oly igen ráismertek egymásra. Milton „Elvesztett paradicsomot“ ír, Baco „Novum organont,“ Vörösmarty „Régi dicsőséget zeng,“ Széchenyi „Nem volt, hanem lesz“ jelszót tűz lobo-gójára.

Az emberi ösmeret szerzésének új módját, igen, oly elhatározottsággal írta Baco, hogy fölegyenescdven az ő és új idő között, párttűtő legyen a szellem országában, szakaszszon a régi tudományyal és tekintélylyel. Semmi se is himzetlenebb annál a gyanunál és lenézésnél, melylyel ő a régi tudós világot, magát az összes görög műveltséget üldözi; valamint ellenkezőleg majdnem lázzá emelkedik benne az a lelkesedés, melylyel ösméret és jóllét dolgában az újnak elébe rajong. Csakugyan ha iránya szerint

jól fogtuk fel Baco szellemét, ez ama vezérgondolat, mely munkásságának élete sokféle hányatásai, bűnös erényes viszontagságai közepett, rugótollául szolgált, a gray-i jogiskolától kezdve, hol, mint tudni akarják, ifju tanuló korában lelt már időt és alkalmat elmélkedni az új tudományosságról, a gorhambury-i esendilla magányaig, hol bukása után tanulmányai tölték el még szívét némi örömmel a véglehelletig.

Baco, az európai közmeggyőződés szerint valósággal az újabbkori tudományosság kezdője, különösen az úgynevezett reál irány alapítója, és pedig az ő értelmében és szavai szerint, örök időkre. Nem ejtenők mélyebb hanggal e nyilatkozatot, ha nem az örök időkre való gondolás adta volna Baco irásának a formaiságot. Azaz Baco iskolásnak vagy nem eléggé életrevalónak félvén tartatni, kerülte a rendszert, a kerekdedségbe ömlő alakot; s ha van bees a hasonlatban: ő a bölcsészetet végetlenül kifutó pályának vagy folyamnak szerette hinni, melynek legutóbbi állomása mindig felnyitva áll a jövő előtt. Így a tudásnak semmi határa, de sőt inkább örökös egymásután következése. A korlátok a véges végen lerakatnak és fölszedetnek. A kilátás újra nyilik s vele az élet. Ezért hivatkozik oly bizalmasan a jövődségre, a századokra. Ez az, mi felfogása módjának, a külsőség mellett is nagyszerű alakot kölcsönöz; s munkáját, az időben és térben keresett jogosultság mellett is, bár véges emberi mű, dacolni láttatja a végetlenséggel.

Csudálatos jelenet! Mind e törekvésnek vezére a tapasztalás, az esendő, változó tapasztalás. Baco semmit sem is kételkedik föltétlenül reá bizoni magát. Ha kérdenők: mi van még biztosabb ismeretszerző mód a tapasztalásnál, ő habozás nélkül mondaná: több tapasztalás, s ennél? még több tapasztalás. Helyesen! mégis gondolóra kell venni: vajjon nem esünk-e csalódásba, ha, midőn keressük az igazat: leljük a hasznost; ha midőn emelve látjuk a természetet: alaacsonytva találjuk a szellemet. Mert Baco módszerének leghűbb követői, elvének leghatározottabb vallói sem birtak más eredményt kivonni tudományából, mint azon ezélt, melynek feladata lépni nyereségről nyereségre, szaporítani a földi jóllét eszközeit, mindinkább hatalmunk alá vetvén a természetet, mely minden ösméretnek egyetlen alapja és kimeríthetlen kútfeje. — „Én csak harsonás vagyok. Harsonám

koránszem azért hívja és serkenti az embereket, hogy ellenmondásaikkal egymást kölcsönösen vágják, vagy magok egymásközt harezoljanak és kardoskodjanak, hanem inkább egyesült erővel békére lépven, rendezzék magokat a dolgok természete ellen, vivják meg és vegyék be magasságait, erős várait, és tágítsák az emberi uralom határait.“¹⁾ A nehézség szembetűnő. De „mindaz lehetséges és kivihető, a mit némelyek megtehetnek, bár nem mindenki teheti meg; és sokan, összeköttetésben, bár nem egyenként és századok során, jöllehet nem egy esztendő alatt.“²⁾ A mi az emberi bölcseséget illeti, „mindaz, mi a logikához tartozik, legtöbbek izlésének s inyének alig kedves; s nem látszik egyébnek mint tüskés elméskedés törének és hallójának. Mert a mint jól mondják, hogy e tudomány a lélek tápszere: úgy e tápszert megkívánására és megkedvelésére legtöbb embernek a pusztai zsidókéhoz hasonló inye van, kiket vágy lepe a húsos fazekak után, a mannatól pedig undorodás fogá el. Ez noha mennyei étel, kevésbbé tartatott izesnek és táplálónak. Hasonlóul inkább tetszenek azon tudományok, a melyekben egy kissé bővebb enni-való hús-adalék van. . . . De ama sz á r a z f é n y (lumen sícum, vagyis Democritnál a logikai szak) legtöbbek puha és zamatos elméjét fojtja és égeti.“³⁾ Mennyivel több előnyük van pedig a természeti ösmereteknek!“ Az a tudomány, mely az esetet szülte, nem az a tiszta, eredeti tudás volt, melynek világánál az ember a természetből adott neveket a paradicsom állatainak; hanem a jónak és gonosznak ama kevély tudása, melyülfogva Istentől szabadulni s magának törvényt állandósítani büszkélkedett.“⁴⁾ A természettudomány alatt „oly természeti bölcsészet értendő, mely ne váljék túlfinom vagy föllengős elmélődések füstjévé (non abeat in fumos speculationum subtilium aut sublimium), hanem a mely sikeresen hasson az emberi élet bajainak enyhítésére; . . a mely nem csak most segít, egyesítvén s átvívén a mesterség tapasztalatait újabbak használatára, újabb kényelmek eléállítására: hanem az okok vizsgálatához és a mesterség axiomáinak lehozásához

¹⁾ De augmentis scient. Lib. IV. I. 97. lap.

²⁾ De augmentis scient. Lib. II. 1. 43. lap.

³⁾ De augmentis scient. Lib. V. 1. 122. lap.

⁴⁾ De augmentis scient. Lib. I. 1. 3. lap.

is az eddiginél világosítottabb szövétneket gyűjt. Mert mint alig fogod megismerni vagy meghinni valakiben az elmét felboszantás nélkül; és Proteusnak sem szokása újabb arcokat öltetni, ha meg nem láncsolod: hasonlóul a természet tisztában nyilatkozik mesterséggel boszantva, ingerelve, mint ha szabadon magára hagyod.¹⁾ A tapasztalatnál „minduntalan oda kell gondolni, hogy inkább keresendők a világosító, mint a haszonhajtó kísérletek.“²⁾ „Mert a természet munkái nemesak az életnek jóltevői, hanem az igazságnak is zálogai. És a mi a vallásban okvetlenül megkívánatik, hogy hitét munkáiban nyilvánítsa valaki: a természeti bölcsészethen van egyszer helyén, hogy a tudomány hasonlóan cselekményekből tűnjék ki.“³⁾ „Az emberi értelem, saját idoma szerint hajlik az elvontságokhoz; és azt, a mi lebbenékeny, szilárdnak költi. Pedig jobb a természetet vágni, hogy sem elvonni (abstrahere), a mint Demokrit iskolája tön, mely valamennyinél mélyebben hatott a természetbe.“⁴⁾ Annálfogva az emberi értelemre koránsem szárny tüzendő, hanem ólom és tereh kötendő, hogy minden ugrás és röppenés megakadályoztassék. És ez mind-cz ideig sem történt. Ha meg fogott történni, lehet több remény a tudományokból.⁵⁾ „Mi, talán mert politikai életet élünk,“ írja Baco, „kevésre becsüljük, a mi mesterséget fitogat, de hasznot nem hajt.“⁶⁾ Sőt „írja magáról másutt, én mind abban, a mit kiadok, és azokban, a miket ezután szándékozom, elmém és nevem méltóságát gyakran tudva, akarva félreteszem, csak az emberi jóllétre tegyek hasznot, szolgálatot (dum commodis humanis inserviam); és ki talán építész tartoznám lenni a bölcsészethen és tudományban: napszámos és mindenec vagy elvégre akár-mi is leszek.“⁷⁾

¹⁾ De augmentis scient. Lib. II. 2. 47. lap és Cogitata et visa. 597. lap.

²⁾ De augmentis scient. Lib. V. 2. 131. lap.

³⁾ Cogitata et visa. 593. lap.

⁴⁾ Nov. Org. Lib. I. LI. 286. lap.

⁵⁾ Nov. Org. Lib. I. CIV. 313. lap.

⁶⁾ De augmentis scient. Lib. V. 5. 143. lap.

⁷⁾ De augmentis scient. Lib. VII. 1. 186. lap.

Többet e célra nem idézünk. Mondhatjuk mindamellet, hogy Baco teljes határozottsággal sőt elszántsággal lépett elő az ó és új világ között amannak embere, ennek tudósa; és nemünk ujjászületésin valamely közepes bölesészet által igyekvők, mely az elme magasabb tudalmi körétől óvakodva, lentebbieket utolsó titokig nyomozva készítsen hont e földből az embernek és hódítsa meg számára a természetet. Gondolat, mely biztat, erőt ad és kitartással övezi fel az ember derekát, sőt forgódván a tapasztalás megyéjében, nemakarót is tanít, s átaljában paranesol tudni. Hogy azonban Baco lelke szerint beszéljünk, ez a derekas tudás nem esik a logikai világra. Neki „mente meriti“ elmével fontolni, mérlegelni a tárgyat semmi, vagy nem több mint az augurok „szellemi szemével“ látni, vizsgálni. Mindamellet nem szükség elképednünk a sikeren és tekintélyen, mely Baco iratait kísérte. Am essék homályba előtte észli világunk egy része, és legyen bár értelmünknek, mint Vörösmarty éjének, a tudás félföldje a nyoszolyája: van egyéb tudnivaló is, mint a kültermészet. Ezt vallva Baco egész tana minden nagy siker mellett sem egyéb sürgetésnél; oly sürgetésnél, minő morálban, politikában ezer untig haliható, olvasható. Nem csuda, ha ezért különböző elismeréssel találkozik Európa népeinél a tudományban. Anglia nagy előszeretettel van iránta, Franciaország kevesebbel; míg a németek nagyjai, bölesésztül, igen lenézik. Nemzetünk Széchenyi óta becsüli jobban, bár kevéssé ösmeri. Hogy ez ösméret előmozdittassék, rajta leszek; de igazat szólva, nem fogna meglepni, ha olvasóim között álmétkodva kérdezné valaki: mit jelent Kőleseynek muziumi arczképén Bentham könyve, melyre a legideálisabb magyar költő mint kedves tanulmányára könyökölve festetik; s mit akar most Bacoval az, ki bölesészetben nem rég az idealizmusnak tette magát szószólójává, mikor mind Baco mind Bentham az eszmeiség álláspontjával ellenkező oldalon foglaltak helyet, levén a közhasznóság elméletének alapítója az előbbi, alkalmazója az utóbbi. És annál inkább rajta leszek már, hogy Baco magából legyen megítélhető, mennél többféle színes üvegen láttuk őt, egyszer másszor főkép a német irodalom által, mely tisztelet, becsület, de kritikai irányának többet áldoz gyakorta, mint a jól értett igazságszeretet mindig helybelagyhatná, például mikor föl sem veszi, vagy csillagig emeli Bacot. El kell ugyan ismernünk ma-

gyarokul, hogy a német elme szakadatlan és özönlő munkássága és hatása nélkül alig tarthatnók fel közlekedésünket a világirodalommal, mert mintegy bábáskodja részünkre főleg a bölesészeti ösméreteket; de az is való, hogy midőn a tudományosság terjedését könnyíti beszállítását gyorsan eszközli, jóval inkább saját tekintélyének állandósítására, mint a szellemiek magas beesben tartására dolgozik; mert egy az, hogy kényelmet szervezvé fölöslegessé teszi bennünk a törekvés unszolását, mellékessé az inger nyugtalanságát, ernyeteggé a becsvágy rugalmát; más oldalról törli a művek eredeti szépségét, rongálja tartalmi és alaki egyöntetét, s bennünket az írásnak oly nemébe avat, melytől nem az, hogy a mi szórendünk s nyelvjárásunk eltér, hanem irtózáttal fordul el az angol és francia művelt irodalom, s kétkedésre jogosulva érzi magát az iránt: lehet-e németül világosan, érthetően írni, habár a német tudományosságról még egyszer úgy meg van is győződve különben. Rajta leszek pedig leginkább azért, mert ha igaz, mit némelyek kárörvendve szeretnek állítani, hogy az eszmeiség szinte végsőig van már esigázva; jelenleg annál nyilvánban itt az ideje alábbhagyni a föllengéssel s aláereszkedni a bölesészeti állapotok kezdetéhez, becsülni a tapasztalást, azaz érdekesnek találni, fürkészni gyümöleseért a magot, mint nagygyá lett férfiasáért a zsenge gyermekidőt.

Igy kell cselekedni valahányszor egészét akarunk. Mert a bölesészet nem egyenkint kikapott részeiben: Baco „inductio“-ja vagy „Des Cartes cogito ergo sum“-ja, Fichte „én“-je, vagy Kant „Ding an sich“-je szerint, hanem egészben hagyja magát értetni, mint egy mű-világ, mint egy növény-ország, mint minden, a mi él és előmegy.

Baco a mai bölesészetben kezdet; így nélküle nem érthetni az újabbkori tudományosságot; de belőle sem, mert utána sok következett még. A kinek elég a kezdet, nyugodtan fogja érzeni magát elolvasása, tanulmányozása után. Gyönyörű kiszépitéseit fogja lelteni mindentűt az emberben legkorább és kivétel nélkül nyilatkozó jelenségnek, a hasznosság, az édes jóllét elvének. Mert első, mit a gyermek követel, mire jogot érez, sőt mire erőszakot is használ az, hogy szereti s nem hagyja magáét. Az emberi természetnek eme sötét tisztán igen kénye kedve szerint csaponghat a gondolkodó elme, ábrándokat vélhet megtestesülni

a valóban, alakíthat is magának új eszmekört, értelmi és érzelmi világot, felekezethez való szegződés, vagy egyoldalúságra hajlás félelme nélkül, mert édes mindnyájunkat ért a leczke: de ha a mi köz mindnyájunkkal, az egyszersmind a legfőbb is volna és szükségképen volna az: igen kevésbe telnék a föld értelemmel felruházott legnemesb állatának minden díesősége, s ily könnyen és korán nyugodni meg a tudnivalókban, ily kevésbé vagy csak alig töprengeni még más, magasb érdekek és tárgyak körüli elmélkedésben arra mutatna, hogy méltóságunk ráfogás, Istennel való rokonságunk hazugság s lenyomatni s kézzelfoghatóság földszinére inkább mint éghez emelt fővel járdalni, rendeltetésünk.

A süker és világi érdekek önként is hagyják magokat értelmetlennek, mi lehetlen pedig előttök Baco eszével, tollával! De nem ott van többé az egyetemcs emberi azaz bölesészeti felvilágosodás, hogy nézeteket, melyek mint Bacoéi, a megelőzött skolasztikaihoz képest általános becsesél birhattak és birtak is méltán a magok idejében, ma is oly általános becsben lehessen tartani s kitudni a haladást érettök a világból. Az eszmék diadala újabb a bacoí kornál, ifjabb a realizmus divatánál. A hol meddő, sivar skolaszticizmus égeti az életet, a velőt: helye van és lesz ma és minden jövőben Baco „hús adalékos“ kövér tápszerének. Azonban a realizmus csak tisztul, nemesbül, ha vékonyíttatik fagygyas kövérsége. Az eszmeiség csak belső gazdagulást nyer, ha velősödik légisége. Vagyis a mai realizmus és eszmeiség nem a XVI. és XVII. század realizmusa és eszmeisége. Csak ki kell venni szemünket a könyvből és szétekinteni az élő világban, hogy meggyőződünk felőle. És Baco nevét elég egyszer mondani a tudománytörténet kedvéért, mert az általa képviselt s tanított érdekek annyira vannak buvárolva és népszerűsítve, hogy királyának bajosan mondhatná sok teendőiről mai nap: „haud pauca ipse sustineo.“¹⁾ Ki a világi jóllét bölesészetével akar foglalkozni, nem Bacot tanulmányozza többé, hanem a socialistákat, mert a bacoianizmusnak jelenkori kifejezése a socializmus.

Jól, rosszul: indokolva látjuk Baco népszerűségét. Többen is beszélnek mint ösmérettel birnak felőle. Munkái folyvást nagy hirben állnak: politikai káté vagy éppen közgazdászati biblia hi-

¹⁾ De augmentis scient. Lib. VII. 1. 186. lap.

rében. Eszmei emelkedettség nélkül, tömérdek tudnivalóval, s megkapó szellemgazdagsággal írni, továbbá ragyogó képzelődést vegyíteni a tapasztalat gyűjtései közé, s ötletek könnyedségét röpitni, hasonlatok elevenségét vegyíteni axiómák fénye és okok súlya közé; szólni az értelemhez igazat, hogy a kedély is édesnek találja; mutatni a távolban messzi czélt, melyhez közeledni kedvet kaphassunk; általában nagyobb írónak lenni mint tudós-
nak: talán soha jobban senkinek nem sikerült, mint Verulami Baconak. A közpálya férfira oly elismeréssel vallotta értelmét, mint az ítész Arisztoteles vagy Lessing művészeti elveit. Idézni belőle döntő volt és tekintély, míg nem utoljára divat lett. És mert nyeglék is ajkaikra vették igazán, nem igazán; sok elmés mondat, alaptétel jött forgalomba neve alatt, mellyekről ő semmit sem tud, vagy más formában. „A tudomány hatalom,“ közvélemény szerint, Baco czége alatt forog; de nála ily szerkezetben olvasható: „ember uralkodása egyedül tudományban áll, mert annyit tehet, a mennyit tud.“¹⁾ Majd iskolák köttettek hozzá, mellyeket sohasem alkotott; és Condillacot oly bizonyossággal viték vissza reá mint nagyapára, mikép a jelenkori német materialistákat Hegelre. Mert a végezél volt bebizonyítani, hogy akár ideal akár real legyen az induló pont, lehetlen másutt a megállapodás hanem ha a materializmus kellő közepében. Így tovább is többször. Aztán nézetei nyugton hagyattak; több gond látszott fordítottatni életére. Igaz is, hogy mint amazok, úgy ez is különböző felfogásnak hagy helyet. Tanácsos vizsgálni mindkettőt, de félő össze is vetni ugyanakkor. Keserű esalódás lenne díjunk ha szívére mennénk át fejről; vagy legalább igen vegyes érzés boritná keblünket, összeállítván erkölcsével tudományát, tetteivel tanait. Azonban az igazságnak semmi köze az érzésekkel; és meg kell történni mindkettőnek. Addig pedig meghajlunk az angol nemzet bükeble és erkölcsi méltósága előtt, a miért Baco életét s tudományát egészséges agygyal el bírta egymástól választani, követvén ezt, feledvén azt; s valóban az angolok ebbeli meggyőződését fejezi ki az, mit Bolingbroke Marlborough-ra mondott, Voltaire

¹⁾ Cog. et Visa 592. l. Hominis imperium sola scientia constare; tantum enim potest, quantum scit.

pedig Bacora alkalmazott: „oly nagy ember, hogy elfelejtem bűneit.“¹⁾

II.

London egyik utcáján, a Strandon régen, ma pedig a Villiers-street szögletén láthatni egy boltozatot, mely az úgynevezett York-House maradványa. Ezen Yourk-House nevű palotában született Baco Ferenez jan. 22. 1561. Édes atyja volt Miklós, Angolországnak több mint húsz évig nagypecsét öre — lord Keeper, — egy suffolki nem nagy, de jó hír nevű család ivadéka, nyílt, egyszerű, állhatatos férfiú, ki VIII. Henrik és utána következő két uralkodó alatt egyenlően felbirta magát tartani a hatalmon, s egyike azon történetileg nevezetes társadalmi osztály férfainak, mely a Tudor-időszakban alakult jelentékenynyé, s Angolországnak az első híres országlárokat szülte, és a papi és katonai kormányt, minővel áldotta, verte a népet elébb a sors, elfeledni vagy legalább vissza nem kívánni segítette. Békeszerető, összetartó, alapos miveltségű férfiak voltak ők, méltán kiérdemelt jogezimmal, hogy az államszolgálat tanult mesterségük és a hivatali készség kenyértudományuk. Befolyás után, mint főhivatalnokok, az első rendet alkoták, születés után a második közepes osztályhoz tartoztak; egyébiránt kormányuk mindannak ellenére zsarnoki csaknem, de rendszerint nemzeti szabású és jellemű volt, el nem lehetve oly tanulékony ügyvivők nélkül, kik mindenre készek, mindenütt ott teremnek, s a becsület és lelkiismeret árán is tudják szolgálni az államot, képviselni a tekintélyt s ezen közepes helyzetökben alólról majdnem úgy szorítatva, mint felülről nyomatva, két arzuakká idomulnak mint a pénz: felül a király képe, alant a forgalom számjegyi értéke: ez a közhivatalviselők rang szerint egymás alá s fölé rendezett osztálya.

Mondani sem kell, hogy Angolországban jelenleg az állami főhivatalokat szabályszerűen csak nagy születésűek vállalják és bírják meg. Talentomos férfi az ipar, kereskedelmi s általában világforgalmi vállalatoknál bocsátja rendelkezés alá tehetségét s

¹⁾ R e m u s a t. Bacon, sa vie etc. Paris 1858. 4. lap.

mindenkor együtt veszi díjul a becsületet, és az országénál dúsabb jutalmat. Miklós idejében másként volt. Roppant a különbség a mostani és akkori lord Keeper között. Más idők, más erkölcsök. Meghasználni a hivatalt, a hatalomért elv és szív-rokonság nélkül együtt tartani, a tényleges kötelesség végeztével, lassu, alig észrevehető ármányokat üzni, a befolyást épen esaládivá mesterkélni csak napirendü foglalkozás vala. Hihetőleg ezen osztály erkölcsét írta meg Baco a következő szavakban: „minden becsületes lelkü ember elhagyja inkább királyát mint Istenét, barátját inkább mint királyát és a föld minden javait, de sőt életét is inkább mint barátját.“¹⁾ Sok volna mindezt szórul szóra elfogadni, mert bizonyos, hogy ezen főhivatalnokok a hit dolgában ha üldözést nem tanusítottak is, de buzgóságot sem fejtettek ki; sőt lelkiismeretök engedékenyebb, szívök lágyabb volt, mint hogy megtörjék a hit kételyében, annálfogva nem is volt nehéz megbarátkozniok a két túlsággal és a közbeeső vélemény árnyalatokkal; nevezetesen Baco Miklósról mint bizonyos van följegyezve, hogy protestáns létére, Mária királyné idejében katholicusnak tartatni sem volt idegen. Különben hogy Angolország politikáját erélyesen vitték, számára becsülést, tiszteletet vivotak ki, mellest is elég megjegyezni, oly hozzáadással, hogy mindnyájának jellemét, hivatalbeli forgódását valamely közepes gondolkozásmódban, mint irányadóban lehet együvé foglalni, talán épen azon választott mondat szerint, melyet Baco Miklós Gorhamburyban mulatója csarnokának ajtaja fölé iratott: *medisericia firma.*²⁾

Baco Miklós, Angolország második éke, mint Camden nevezé — mert azon idő szerint, ki tagadhatná, hogy Burleigh, régibb nevén, Cecil Vilmos, volt az első, — atyafiságba is lépett ugyanezzel, és pedig házasság által. Angolországban akármikor sem volt seregesebb az oly hölgyek száma, kik fensőbb irodalomban és tudományos műveltségben is úgy kimeríték a lehető tökéletesedési segédforrásokat, hogy hírüket méltónak tartá följegyezni a történetírás. Maga Erzsébet herceg-kisasszony több

¹⁾ Apologia Baconi. 1457. lap.

²⁾ Remusat. Bacon, sa vie etc. — Macaulay. Lord Bacon.

nyelveket beszélt, s névszerint mesterével Ascham Rogerral görögül társalgott, s trónra lépte után, mint királynő rendesen latinul szokta kifejezni eltökélt, visszahúzhatlan akaratát, jó rossz kedvét. „Ne verbum quidem!” mondá Baconnak, midőn Essex grófért rimázkodott előtte. Azonban Erzsébetnél tudósabb volt Coke Antal öt leánya, kikkel atyjok valóságos szerencsét vallott, mert egy az, hogy a legfisztebbesében kinevelte, aztán fényesen kiházasította valamennyit. Ha Gray Johanna nincs: a legidősebb kérdésen kívül, első lett volna görögben az angol hölgyek között. De Johanna eredetiben olvasta Plato Faidonát és Sofoklesz Antigonéját. A másod szülött Anna pedig nyelveken kívül jártas volt a hittanban, irt görögül, fordítá Jewel püspök apologiáját latinból, Ochino Bernát beszédeit toskánaiból, azon beszédeket, melyek nyomán utóbb Lelius és Socinus egész saját felekezetet alkottak az olasz reformatióban. Ezen Anna lett Baco Miklós második felesége, ki neki két fiat szüle: Antalt és Ferenczet; míg az első szülött, Mildred, Cecil Vilmoshoz méne férjhez, így Angolország két első férfja sógorságba jutott egymással.

A leirt körülményeket tudva, Ferenczről, ki épen előadásunk tárgya, elmondhatni, hogy első lehellete már a tudomány és műveltség ihletével találkozott. Ha az atyja elég szerencsés volt Anglia második disze lehetni rövid korszakon át: a fiú nem volt méltatlan, egy Newton ítélete szerint is, hogy Anglia első fényének tartassék századokon keresztül. Ferencz kiskorában változó egészségű, mazna gyermek volt ugyan, de éber lelkű és tudnivágyó. Úgy látszott: ülő életre volt kárhozhatóva eleitől fogva. Korán tűnven ki benne az elmélkedési hajlam, azt mondák: anyjára tütött. Erzsébet királynő látogatást tevén atyjánál, a firtös haju gyermeket, atyja után, kispescét-örének nevezte. Más képen is figyelmére méltatta, például beszédbe boesátkozott vele. Mondják, hogy a királyné egyik kérdésére: „hány éves?” Így felelt volna: „két évvel ifjabb, mint fölséged szerencsés uralkodása.” Beszélük, hogy játszótársaitól egyszer külön lopózdván, valamely különös viszhang okát, egy boltozat aljában, melyre történetesen akadt, lesegette Macaulay azt is följegyezte, hogy tizenkét éves korában elmedús magyarázatokat tartott a szemfényvesztés fogásai körül. Mindannyi kora jelenség a természet tüne-

ményeinek reáható, vonzó erejéről; mi később egész életén át uralkodólag foglalta el minden érzékenységét.

Az angol előrehaladó értelmiség székhelye, Cambridge régen mint ma is, volt azon intézet, melyben a talentumoknak ki kelle fejlődni s az illető jogi vagy közigazgatási pályára képesíttetni. Angolország nagy országlárai mind itt formálódtak. Whitgift pap, később canterburyi érsek, kinek rosabb a hire tudományánál, volt épen igazgatója, mikor Baco tizenharmadik éves korában jun. 16. 1573. az intézetbe lépett. Gyűlölet Arisztoteles és tudománya ellen volt mindaz, a mit a Trinity-Collegeben tanult. Des Cartes is a stagiraít unta meg. Mindkettő az iskolában kezdé új dolgokra eszmélni. Lehetséges; de hogy Baco már ekkor fedezett volna föl valamely határozott rendszert vagy alaptervet: kora előtti fölvétnek látszik, melly a szellemnek volna előlegezése a tökély, az egészséges, ép gondolkozás rovására, mi Bacónál nem úgy van. Zene, költészet, számisme hamar fejlődhetnek; a gondolkodás nehéz mestersége csak nagyobb kor érett gyümölcse. Meghiszszük azonban, hogy bizonyos undor a lélekben, homályos vágyak a szellemben, szabadulni óhajtság a képzelemben korán jelentkezett nála iskolai pályája alatt; ennyi az ifjú szellemtől majd hogy nem sok, de igen elég.

Iskolából kilépvén, utazás állott Ferencz előtt. Atyja úgy akarván, Franciaország némely részeit, különösen fővárosát Párist kelle látnia. Polgári és vallásos viszonyok miatt össze lévén tépve az egész művelt Európa, az utazás a mint nem volt kívánatos vagy talán lehetséges sem mindenfelé: úgy nem is szükséges. Egy országban meg lehele ösmérni az egész Európát; ezenkívül az angol és francia nemzet ez időben már megszokta úgy nézni egymást mint kölcsönös tanulmányt. Ferencz Párisban Paulet franciaországi nagykövetnél állapodott meg, s ügyessége, bizhatósága után teljes mértékben kiérdemlette hajlandóságát, s egy küldetést vállalt el tőle Londonba tizenetekkel a királynéhoz. Hihetőleg ez alkalommal jutott eszébe titkos jegyek által írni, mely találmányát ő a *l p h a b e t u m b i l i t e r a r i u m* nak ¹⁾ nevezte. Megtérve útjából, a francia földet és népet bővebben vette vizsgálat alá. Európai közállapotok, leginkább a

¹⁾ De augmentis scient. Lib. VI. 1. 149. lap.

diplomátia és állam isme lőnek tanulmányai; de nem mulasztá el irodalmi és tudományos foglalkozásait se. Különben jogi pályára volt szánva. Fogalmazott egy munkát Európa helyzetéről. Úgy látszik leghuzamosb ideig mulatott Poitiersben. Itt vette atyja halálának (febr. 20. 1579.) hírét, mely eset utóbbi életére határozó befolyással volt. Ugyanis betöltvén már életének tizennyolezadik évét, Ferencz azon gondolatra is megért, hogy annak, a mit tanult, hasznát vegye s a mit tud, megírja. Számítása volt t. i. szülei ellátás mellett az élet első gondjaitól menten tudomány-nak s irodalomnak szentelni minden munkásságát. Atyja halála mindezt meghiusítá. A mi örökség atyja után volt, az első szil-lőltre szállott, s a mely pénz pedig a végett volt összezsínálva, hogy neki szereztessek rajta birtok, nem lévén fölöle szabályos rendelkezés, valamennyi testvér közt osztályra ment. Csalódva reményében, jövő nélkül látta magát és pedig annál inkább, mert olyan pályára volt szánva, melytől irtózott; s nagybátyja Burleigh, kitől várhatott volna pártolást, nem oly rokon vala, hogy őt saját fia Róbert mellett észre fogta volna venni. Ezért folyamodásai a kormányhoz mind hiába voltak. Atyja hiába volt egyik leghűségesebb hivatalnoka az országnak; reá senki sem akart emlékezni; maga hiába legműveltebb ifja Angliának, senki sem akarta fölismerni; Burleigh talán saját vére ellen fogott el-követni árulási bünt pártolásával, sőt azon volt mindegyre, hogy a lángszellemü ifjú hitelét törje, tehetségeit ócsárolja, magasb nemü gondolkodását aláhuzza. Nyugodtan és annál gonoszabbul is mondogatá fölöle, hogy ábrándozó, föllengő (speculative), mert régi bün gunyolódással csapkodni a magasb elméket, emberi gyarlóság pedig, hogy a legotrombább véleménynek is akad pártolója. De másfelül helyet kell adni a lélektan érveinek is. Ferencz folyamodásai nem lehettek oly alázatosak, hogy a sürü ismétlés által követeléssé ne váltak volna. A sürgetés nyüzsgölő-déssé fajult, aztán gyűlöletessé. Sőt van okunk hinni, hogy a czél utáni nyugtalanóság, mint rendesen, ha igen rá érik valakire a kivitel szomja vagy szüksége, meghorgadt magatartásig aláza a különben merész elmejárasu ifjat s letörlé igényeiről a méltóság színezetét; s ő, ki tehetségei után irigylésre méltó leendett, vi-selete által föl sem vevésre lőn kárhuztatva.

Akár a szűkkeblűsége, akár a lélektani kémlésen, elég az hozzá, hogy a Cecilek — atya és fiú — miatt megtört Baco kitartása; s összevonva reménye vitorláit, minden nagy elme, láng és beesvágy mellett is kénytelen volt szűkebbre szorítkozni, épen egy, a gray-i jogiskola falai közé vonulni 1580-ban, hogy magány és tanulmányba temetkezve újra szülessék a világnak, újjá szülni magát az európai tudományosságot. Úgy is lett. Emlekeül ma is mutogatják a szobát, melyben lakott, oly állapotban, mondják, a mint benne lakott.

Körülményei szerint törvénytudó, hajlama után állam-bölcsész, Baco mindkét pálya emberévé igyekvék magát kiformalni. Ősmerte a régi verset: „dat Justinianus honores,“ tudta, hogy a bölcsészet nem kapós; „philosophicum est, non legitur,“ s ezen hagyományos mondatot meg kelle hazudtolnia. Mennyire ment a jogtudományban, nem igen járunk utána. Bölcsészétének tüzetes magyarázata ezt is magába foglalandja; mindamellert meg-érintjük, hogy törvénytudományra vonatkozó iratai sokáig heverték kéziratban, s a törvénytudós felől nem beszéltek annyit és oly elismeréssel, mint a bölcsészről. Mint olyanról, Erzsébet királyné ítélete látszik a kor véleménye kifejezésének. Szerinte Bacóban sok szellem és tanultság de semmi mélység. E nyilatkozatot lehet gondolni, a Cecilek tóditották. Mások szerint sok bölcsészetet vegyíte törvénytudományába, hamar túllépe a ténylegesség határain és szerete sok minden tárgyra kiterjeszkedni. E két vélemény közül melyik álljon, kár volna határozott ítéletmondással eldönteni. Kora óta reá nézve sok ferde véleményt ki-egyenlíte az idő. Annyi való, hogy a „leges legum“ szerzőjénél másfél század alatt senki sem volt inkább tisztában a jog-bölcsészettel; s a gyakorlati életre hasonlókép tudott annyit, mennyi-nél kevesebbel is ragyogó ügyvédi pályát lehet és szoktak folytatni; ha pedig esudálatra méltó tehetségeit, észlelő és szónoki nagy képességét, megnyerő modorát is ide veszszük, kell hinniünk, hogy jogtudósi tekintélye korán talált elismerésre, legalább midőn huszonnyolcz éves korában a gray-i jogiskolába élőszóvali előadások tartására megválasztatott, már akkor elengedték neki, hogy a tényleges formák korlátait, szövevényeit békó gyanánt nézi, vagy a törvény czikkeit nem idézi elég szabatos-sággal szórul szóra.

A merő ügyvédi műveltség valóban elkárhoztatta Bacot. Gyalár beszokottság a formák gépiességébe újítás nélkül, tények bálványzása eszmék ellenére, a részek kiemelése az egész kárával, kivételeké a szabályokéval, egyoldalú konokság a meggyőződésben, vakmerőség a vitában, szabatosság izlés nélkül, józanság gondolat nélkül - minden idők ügyvédének jellemvonásai. Coke Edvárd, a közhit szerint, hazájában korának legnagyobb ügyvéde sem szenved kivételt ez alól. Ő oly egyoldalú ember volt, és saját ügyvédi nagyságát nem tudá egyébben meghaladni, mint Baco iránti gyűlöletében kinek új eszméivel, nagy gondolataival, ragyogó elmejátékaival sohasem birt megbarátkozni, nem a legkisebb mértéket is megengedni, vagy óriásinak nem tartani tehetségei számbavételénél. Állambölesészek és ügyvédek között rendesen ily barátságtalanul üt ki az első találkozás. Szerencsére Coke dúsgazdag volt, különben kenyérféltésbe esik vala Baco miatt, ki nyommasztásig szegény körülményei között hasztalan törekvők latba vetni képességét, hogy neve a kormány előtt kedveltebben hangozzék. — Végre ily tekintélyes és hatalmas ellenségek daczára is kezdte mosolygni rá az udvari kegy. A királyné 1590-ben rendkívüli tanácsosának kinevezte; s új hivatal czíme az állam-ügyész és közbenjáró után jogot ada neki selyem palástot ölteni a törvényszék sorompói előtt s a korona ügyeiben szolgálatot tehetnie. ¹⁾ Ennyi volt minden: tiszteletbeli állás jövedelem nélkül. S megint Burleigh volt, a kihez folyamodott oly hivatalért, melyből megélhetne. Hogy célját érje, jegyzeteket ²⁾ irt egy politikai röpiratra, melyben saját atyja emléket védi s egyszersmind Burleighet és kormányát dicsőíti; ekkép akarván elkötelezni maga iránt a hatalmas lordot. De az öreg ur nem kimélve a szót, szemrehányásokat tett Baconak, hogy hiú, követelő, tiszteletlen a nagyobbak iránt. Ezenkívül gúnyos észrevételeket morgott azon theoretikusok felett, a kik levegőben röpkednek, s a merő száraz tudománytól semmi gyakorlatihoz nem képesek jutni. Macaulay, a szigorú erkölcsbíró, Baco türelmét s jó kedvét, melylyel mind e pirongatást, lenézést hallgatta, olyneműnek tartja, mely, féltő, hogy alacsonylelkűséggel

¹⁾ Remusat. 21. lap.

²⁾ Observations in librum famosum.

határos. De határos a esudával Baco szellemének afféle végletekre feszülése, melyek, úgyszólván kizárják egymást. Fenhéjázás és megalázkodás szól azon levélből, melyet 1591ben írt a kinestárnokhoz. „Az én büszkeségem, írta, nagy a szemlélődés körében, de szerény a polgári életben. Nekem a tudomány legyen szakmám, mert ki akarom seperni belőle a hitvány vitázókat, a vak szerencsepróbálókat, a hagyományos családok fecsegőit. Ez rögzött pont szellememben, melyet onnan semmi ki nem vet. Ha lordságod engem elé nem visz, eladom kis örökségemet, s veszek rajta bizonyos jövedelmű lakházat, vagy valamely tisztséget, mely helyettes által vihető és jövedelmet hoz, s lemondván a közhivatalkodás minden gondolatáról, leszek elvonult könyvesináló, egyszerű árkász amaz aknában, hol az igazság oly mélyen elásva fekszik.“¹⁾ A hatalom elérte célját, hogy Baco meg legyen alázva, s ily vallomások után a Cecilek sem vonhaták meg tőle tovább nagylelkűségöket s méltóztattak őt biztatni a csillagkamrai jegyzői állással, de a melyre hűsz évig kelle még várakozni s Baconak még ezek után sem hagyatván fel más jövő, mint reményben küzdeni az élet, a mindennapi kenyér gondjaival; ellenkezőleg Cecil Róbert oly magasra emelkedett, hogy csak éppen nem volt még államtitkárrá kinevezve, de atyja oldalánál némi tekintéllyel forgott már a miniszteriumban.

Jól esnék hinni, hogy ennyi méltatlanság fájdalomaira nemes daez s önérzeti büszkeség sugallotta elhatározását, a törvénykezési pályáról a törvényhozóra lépni által. Az 1593-ki parlamentben Middlesex megye választóit képviselő, jól kivehető olyas szándékkal, hogy az udvar elzárt kegyéhez a népnél találja meg a kulcsot. Veszedelmes játék, melynek kockáin a vesztek száma sokkal több a nyerőkénél. Erzsébet királynét a pénzügyi viszonyok országgyűlés tartására bírák, s tanácsos volt igénybe venni, erszényével együtt a nép szavát is, egyébiránt egész uralkodása fensőbb ihlet vezetése alatt saját erőnyeire való hivatkozás folyama volt és népszerű a törvény felett. Baco az első beszédet a polgári törvény reformja ügyében tartotta, s eleve hinniünk kell, hogy a nép bizalma, midőn lángelmét segítte a parlamentbe, nem vallott vele szégyent. Ben Jonsou reánk maradt

¹⁾ Remusat. 22. lap.

ítéletéből legalább sok olyat tudunk szónoklatáról, mi ma is irigylésre méltó. „Senki sem haladta meg őt a szónoki beszédben; szava hatalom volt, a miért hallgatói nem mertek köhögni vagy levenni róla szemöket, hogy veszítenek, s féltek mikorra nem fogna többé szónokolni;“ mind a mellett ez a kor izlésében legyen értve, s a föllépő egyéniség méltóságának, tekintélyének tulajdonítva, mert a tudósok szónoklata, ha süker disziti, rendszeren mélyebb benyomást hagy a lelekekben, s jobban hat a meggyőződésre. Mégis az a beszéde volt legfontosabb, melyet a pénztügyi vitában mondott a peerek ellen, kik kevesellették a rendek által megajánlott összeget s terhet fogtak szavazni, szerinte, az ország lakosaira. Baco félelmissé akara lenni, hogy kegybe jusson, s gonoszszal érdemelni meg e szerencsét. Beszéde, lángoló hazafiság és szabadelműség, a rendek akaratának volt egészséges, teljes kifejezése. Tehát, mondá, hogy kielégíttessék a kincstár, a nemes embernek áruba kell vetni ezüst étszereit, a bérlőnek réz csuprait, holott a parlament hivatása bekötni és nem föltépni a sebeket. Ez megrendíti a királyné biztosságát, melynek nagyobb szüksége van a nép szeretetére mint pénzére. Aztán későbbi fejdelmeknek adunk rossz példát, s a történet oly népül fogja ösmérni az angolt, melyet nyomorultul és önkény szerint lehetséges megadóztatni.“

A kimondott szót nehéz visszahúzni, de Baconak ez sem volt lehetlen. A királyné a miniszterek nagy visszatetszéssel fogadák e hazafias kitörést, s Baco annál nagyobb levertséggel a visszatetszést, mikor észrevette, későn; megrohanása ildomellenes voltát. Tudtára is adatott mihamar, hogy ne tartson számat a királyné kegyére. Baco összerogyott a kincstár lordja előtt, és szóval és levélben nem birt kifogyni, mind hiába, mentségeiből, férfiatlan megbánás közepett gyötrődván a hibás lépés jóvá tétele iránt; a minthogy nem is ada okot soha többé ily botránykozásra.

Félve közeledünk ama viszony elbeszéléséhez, mely Baco és Essex gróf között annyi gyöngédséggel, oly nemesen kezdődött, hogy példánya lehete minden idők barátság frigyének, s mégis gonosz és gyalázatos véget kelle érnie. A nagyobb küzdelmek kitombolák magokat Angliában, a jövendöket még emberi elme nem láthatta, s minden pártérdek egyedül udvari befolyás, czimborálás, kegyosztogatás versenyére lett szorítva, s e kisebb

nemü társalkodásokban is elég játéka volt a szenvedélynek egymást emelni, rontani. A korona-ügyvédi állás 1594 ben megürülvén, Baco főlelevenité igényeit, s ha nem volt mit várnia többé nagybátyjától, annál nagyobb szerencse lön reá nézve, máshoz is támaszkodhatni. Derreux Róbert, Essex gróf, a királyné csudás és ösmérhetlen útakon lett kegyenceze volt ezen oszlop. Baco elvitázhatlan elmei fensősége mélységes benyomást kell, hogy tett legyen Essex grófra s viszont, kilátásaihoz képest vagy szív szerinti vonzalomból, Baco örömmel jöve ismeretségbe a fejedelmű kegyenczével, ki több a miniszternél: barátok lettek. Semmi édesebb, mint nemes szívnek a tudományok és tudósok pártolása. Essex gróf a halhatlanság előzével s talán negélyletével is, de minden esetre őszintén igyekvék tudós barátja szerencsés-jén, midőn nevét nevéhez, sorsát sorsához kötötte. Hogy ez csak gyűjté az epét a Cecilekben Baco ellen, valónak bizonyul, s Róbert csupa irigységből a gróf ellen lázba esett. De a gróf, lovagias és határozott mindig, kelletinél is inkább őszinte olykor, lepletlenül mondá: „mintán nincsenek velem, a kiknek Baco mellett kellene tartani: annál jobban vagyok lelkesedve magam.“¹⁾ Sőt egy izben ugyanazon kocsiiban menvén Roberttel, szóra került közöttük épen az üresedésben levő hely, s egy igen nevezetes párbeszédre adott alkalmat, mely az őszinteség példányaul maradt reánk. Macaulay szerint a párbeszédet Róbert kezdé meg. „Uram, a királyné elhatározá haladék nélkül korona-ügyvédet nevezni. Kérem lordságodat, mondja meg, ki mellett van.“²⁾ „Csudálkozom e kérdésen,“ vizonzá a gróf, „hiszen tudhatja ön, hogy egész erővel az egész világ daczára ön unokatestvére, Baco Ferencz mellett kelek pártra.“—„Szent Isten!“ kiálta föl Cecil nem bírva fékezni felindulását, „csudalom lordságodat, hogy erejét oly valószínűtlen dologra fordíthatja. Nincs rá példa, hogy ilyen éretlen fiatal ember oly magas állásra emeltetett volna.“³⁾ Tudni kell, hogy Róbert ifjabb volt Baconál s már már államtitkári polezon. Essex nem hagyta elmuenni a szót, s nemu mulasztá el e fedezetlen oldalról támadni. „Én bizony nem jártam

¹⁾ Remusat. 30.

²⁾ Apologia Baconi. 1458.

³⁾ U. o.

utána,“ mondá, „hogy ifju emberek lettek volna korona-ügyvédségben. Hanem én nevezhetnék önnek egy fiatal embert, a ki ifjabb, kevésbbé tanult és épen oly tapasztalatlan mint Ferencz, mégis minden áron sokkal magasb polczra törekszik.“ — Róbert elárulta magát, lehetségesnek híven megállható érveket hozni maga mellett e szétzuzó czáf ellen, s öntetszelgéssel tudatá a gróffal, hogy a királyné kész beleegyezni, ha Baconak elég az államügyvédség. „Hagyjon fel ily beszédekkel,“ vága közbe tüzesen a nemeslelkű gróf. „A korona-ügyvédség az, mit én Ferenczének akarok; e czélra felhasználom minden erőmet, tekintélyemet, barátságomat, és fogaimmal körmeimmal fogok harcolni mindenki ellen.“ Együttal nem felejte szemrehányásokat tenni ama szívtelenség miatt, hogy rokonlétökre oly idegent pártolnak, kinek fölötté semmi más előnye, mint a csont és hús évei: a mennyiben nála öt esztendővel korosabb.“ — Ezek mellett nem szünt meg Essex kérni, könyörögni a királyné előtt. De a parlamenti beszéd, törvénytudói készütség hiánya, mely két hibánál még nagyobb volt Puckering, a pecsét-őr, szemében, hogy ő iránta Baco tiszteletlen, örökösen ismétlődtek a királyné szájából, viszhangjai a pecsét-őr kifogásainak. Hiába mentegeté Essex, hogy az nem annyira hiba mint modor, az őszinteség modora; iránta is úgy viselé magát. „Egész Angliában akárki más inkább tarthata számot a kinevezésre mint épen Baco. Mégis csak ne Essex ajánlaná oly igen!“ tusakodott magában a királyné.

Ezenkívül Baco maga is tön lépéseket. Névszerint levelet irt a királynéhez, és a mi jelenben nagyon visszásan jöne ki, de aligha egyezett azon idő szokásaival is, ékszert küldé ajándékba. Egy bejáratos udvari ember, ki jelen volt mindkettőnek átadásánál, mondá, hogy a királyné csudálkozva nézte a becses ajándékot és szerette volna is, de nem bírta elfogadni. Sőt a mi több, prózai ember létére irt egy eléggé hideg allegoriát, melyet Essex a trónralépés évnapján, mint a mely alkalomra szánuva volt, elő is adatott. A királyné meglegedve hallgatá, de az ohajtott helyre mást nevezett. Talán meglegezte Baco lakolását Burleigh, vagy mert volt ember, a ki helyét betöltse Baco üldözésében—értjük a pecsét-ört, vagy tetszeni ohajtott pártfogójának, értjük Essexet, előzékenységgel közeledett Baco felé. A kegyencz

sem mulasztta el semmit, hogy az tiresedésben volt sollicitatori helyet elkaphassa barátja: azonban ez is meghiusult. Közel a kétségbeeséshez már szinte azon jártatta elméjét Baco, hogy viszsza megy a cambridgei egyetembe, midőn ez épen kinevezte (jul. 27. 1597.) a tudományok és művészetek tudorává. Erre lovagias és nemeslelkű barátja mezei jószágán, Twickenham parkban vonult meg félre a világtól. Essex méltó részvétellel s boszankodással tudós barátja folytonos mellőztetésén, nem tuda kevesebbet tenni vigasztalására, mint ezen szép birtokot neki ajándékozni, Baco saját vallomása szerint, „oly gyöngéd módon, mely egyenlőnek látszott a tettel.“ „Uram, mondá Essex,“ a királyné megtagadása öntől e hivatalt; tudom, hogy önnek legkisebb gondja saját maga és szerencsétlensége, hogy bennem elannyira bizik. Az én dolgaimra oly sokat szentele ön idejéből s gondolataiból, hogy meghalnék, ha nem tennék valamit érte; fogadjon el e kis birtokot.“ Baco előérzetből-e vagy elővigyázatból, Guise herceg példájára emlékezteté a grófot, s inté, hogy őrizkedjék oly nagy bőkezűségtől, mert könnyen találkozhatik gonosz adósa. Essex hallotta s föl sem vette a vigyázatos ember leczkáját, s könnyedén, mint nemes lelkek sajátja, feltartott gondolat nélkül, jó szívvle tette a mit tett, s Baco egy két ezer font sterling értékű mezei jószágura lőn.

E tudós magányra esnék bizonyos hévmérő feltalálása, mi megezáfolná azok véleményét, hogy az örökös kísérletek után is Baco semmi újat nem talált. Hasonlóul innen lépett föl mint író (1597.) és pedig nagy sikerrel, mely ellenségeit elnémitandá s hírét felmaradóvá teendé, mint tette is, az úgynevezett essay-k által. Az essayk-ben Baco úgy látszik, Senecát akarta követni, azonban új nemét állapította meg az írásnak a kor izlésével egyezőleg. Neki az előző klasszikai miveltségből igen sok adat és kelme állott rendelkezése alatt; példák, jeles mondatok, elmésségek; mind felhasználta. Annyi sokat idézgetni mai nap mint Baco, a tudósság fitogatása lenne s unalmat szerezne. Mégis az írás e nem sokkal életszerűbb, mint hogy iskolai betanultságnak mondhatnák, sőt eléggé komoly és fegyelmezett, hogy nagy dolgok elmondására is vállalkozzék s a tudományos rendszertől mégis messzejárjon. Midőn az írás e nemét elfogadta Baco, a gyakorlati ságnak vélt tenni jó szolgálatot. Ő tárgyait bizonyos közepes

gondolatvilágból merítette, előadását is oly emelkedettségben tartotta, hogy azok bátran nevezhetők az értelem kedve-apongá-sainak. Nem kereste a magas bölesészetet, nem kelle keresnie a fentebbi előadást. Bizonyos társalgási modor elegendő volt és az úgynevezett irodalmi formában teremtette az essayket.

Az essayk pár hónap alatt újra, és a szerző életében kilenczszor, jelentek meg különböző czímek alatt. A latin „sermo-nes fideles sive interiora rerum“ maradt fel leginkább. Nagy lévén az írói siker, meg lön alapítva az írói hitel. Mégis a felé mosolyogni kezdő udvari kegyet, más módon érdemelte ki Baco. Tudniillik, újra követté választatván 1597-ben, jönnek látta nem üszni hab ellen; s megemlékezvén az imént kapott leczkére, hasznára igyekvék fordítani követi állását. Most már kérhete segélyadást a miniszterium. Kért is, és Baco melegen pártolta. A tudós követ jobban érezte magát, mint akármikor; csak egy hiányzott még szerencsájének: nem volt biztos anyagi állása. Hogy ezen is könnyítve legyen, házassággal fogott boldogulni, kezére dolgozván ebben is mint mindenben, hü védura, szelleme, Essex gróf — megint hasztalanul. Mert a dúsgazdag lady Hatton Coke Edvárd állam ügyvédhez mene feleségül, kit közvetveleg legyen mondva, egész életén át, a mint érdemelte, folytonosan kinezott, hagyván Bacot magának és küzdelmeinek, pénzviszonyi zavarban, és egy irgalmatlan hitelező aranyműves kezei közt, ki őt háromszáz font adósságért elfogató, az adósok börtönébe esukatá, honnan csak nyilvános jellemére s miniszter rokonára való hivatkozás menthető meg. ¹⁾

Küzdekre küzdés után, mint kitünő ész, Baco valahára megvívni látszott harezait. Sorsa újabb fordulatot vön. Kineveztetett a királyné magán tanácsába. Ezentúl gyakran találkozott fejedelmi asszonyával, ki óhajtá tanácsadását, különösen valamely lázító irat ügyében, mely ellen törvényes kereset vala indítandó, magán véleményét is kihallgatá. Eddig Essex volt a közbenjáró közte és a királyné közt. Most Bacora kertült a sor tenni ugyanazt és tanácsolni a királynét Essex dolgában, s ezt a királyné iránti magatartásban. Essex az 1596-ki spanyol hadjáratban elérte ragyogása, szerencséje fénypontját s a mi még reá várhatott, nem

¹⁾ Remusat. Bacon, sa vie etc. 58. l.

volt egyéb mint mindkettőnek elhomályulása. Visszatérvén, mint győzelmes hadvezér, bálványa lön nemzetének, hőse a közvéleménynek, s játéka sorsának. Burleigh nem pártolá a spanyol hadjáratot, hogyan hihette volna méltónak az örömujjongást, melylyel Essex fogadtatott! A királyné, hihetőleg környezete sugallata után nem kevésbbé, mint saját maga ösztönéből, elkezdte különbséget tenni önméltósága és kegyenczéé közt. Korlátlan hatalmu asszony, és a ki vele versengeni mer, az egy tábornok: a különbséget könnyű volt megtalálni. A gróf büszke, a népkegyre hiú, uralkodónéja iránt daczoló, nem tudta, hogy semmi sem ingerli jobban az ellenség szemeit, mint a dicsőség fénye; ingyen sem gondolta hogy fejedelmi barátnéja, ki a legszolgáibb hízelkedéshez volt szokva negyven egész éven át, elvonhassa tőle kegyét, megtorolhassa délczedségét, mikép hihette volna pedig, hogy legjobbnak vélt barátja, kiért annyit áldozott, Baco, forduljon ellene, sőt emlékezete ellen is a maradék előtt, már miután vérpadra jutni segítette.

A Spanyolország elleni támadó hadjárat, nem volt inyére Burleighnek s vele a kormánynak; következése vagyis a gróf ropant népszerűsége nem főleg a királynénak, ki azt vette legrosszabb néven tőle, hogy a spanyol király irányában nagyon érezteté a győző és kegyencz roszul értett jogait, míg ellenben a tömeg alkalmasint ezért újongott elébe. Baco észrevette a helyzet visszásságát, s mint több ízben említett Apológiájában előadja, azon gyöngéd viszonymál fogva, mely a halandók között ritkaság, és neki volt a gróffal, igyekezett reá hatni, különösen ösmervén a királyné természetét, hogy ellenmondást nem tűr és csak hódoló tisztelettel bánhatni vele, intette őt szerénységre; a gróf ellenben a mellett volt, hogy a királynéval nem boldogulhatni máskép hanem tekintély és kényszerítés használásával s megmaradt a maga útján. A gróf hiúsága tömegeknek tetszeni, vakmerősége befolyását kintüntetni bosszantóvá lett. A királyné már már kérdezgette magától, mi hatalom marad még neki az ifju tábornok mellett, s féltékenyen a nagyságra, nem került sokba gondoskodni módokról, hogy megalázza. Baco nem szünt meg rettegni mindkettőért, tanácsolni mindkettőt. Essex a tanácsot nem hallgatta, Erzsébet nem hallgathatta. Amannak nem volt türelme okulni, ennek oka tűrni; amaz nem tudta mi elég, ez nem

szenvedhette a mi sok. „Ugyan“ szölt Essex Bacóhoz, midőn valamit erővel nyert ki a királynétől, „melyikünk elvei igazak?“ Baco válaszóla: „Uram, e módszer, mint a meleg vízé, mely a fájdalmat enyhíti, ha pedig megiszszák, megrontja a gyomrot.“ Azonban Essex elbizakodva szerencséjében, váltig azt hitte, hogy semmi sem fordíthatja el tőle a királyné hajlandóságát, uralkodni akart uralkodónéján: boszantotta. Most üzené neki, hogy beteg, majd szembeszökőleg kaczerködött a néppel, a közzvéleménnyel, s aztán oly társaságokban szinlette jól érezni magát, melyek épen ellenére voltak a királynénak. S mi várt a grófra ezenközben? Ujabb dicsőség, ha sükerül egy újabb hadjárat Spanyolország ellen, s gyalázat, ha nem. Az utolsó történt. A vihar szétszórtá Erzsébet gályáit, (1597.) S Essex, a szárazí és tengeri fővezér elpártolni látta szerencsét, el, leginkább azon jeges fogadás miatt, melylyel visszatérve, a királyné szemeiben találkozott. Testi vagy lelki törődés vagy mindkettő által megviselve, kimaradt a királynétől, s hire futamodott, hogy beteg. A királyné megszánta és kibékült vele 1598. Azonban néhány hónap mulva, több szolga jelenlétében, egy tiszt kinevezése miatt úgy összeszólalkoztak, hogy Essex gúnyos mosolylyal fordíta felé hátat, a királyné pedig fülön fogá dühösen rá kiáltván: „menjen, akassza fel magát!“ Ekkor tájban írta Baco egyik barátjának: „meqlátja ön, hogy az én sorsom függeléke lesz az Essexének.“ Azonban tágulni kezdé viszonyuk. Az írlandi hadjárat előtt tizennyolcz hónap telt bele, hogy Essex, írja Baco maga, őt nem hívatta, s tanácsát nem kérte, hanem akkor igen is. „Oly világos volt előttem,“ írja Baco említett Apológiájában, „hogy Essex romlása össze van kötve a hadjáráttal, a mint csak lehet jövendő eshetőségnek ember előtt bizonyosnak lenni.“ Föl is fedezte aggodalmait. Egyéb okai közt oda mutatott az írlandi nép történetére, minő nehéz a hadviselés ellene, minő nagy a remény, mily csekély lehet a süker. Sőt élöszón kívül levelezéssel is törekvék a gróft lebeszélni, váltig unszolván, hogy írjon a királynénak: a levelet is elkészítette számára. Essex önérzete erkölcsi dagálylyá lett; okokra többé nem hajtott, s kicsikarván királynéjától a bizalmat, elment Írlandba. Baco, hogy mindent elkövesse, jegyzeteket irt össze, melyek szerínt fogjon cselekedni magas állásán. Hasztalanul.

Mi történt a harc mezején, Irland közigazgatásában, nem szükség előadni. A királyné kikelve magából csak hamar nyilvánítá elégületlenségét Baco előtt. Mondá, hogy a gróf tanácstalan észszel jár el, gyűlöletet támaszt és sokat tesz önkénnyel, ön hasznáért. Név szerint nem hajt a vett utasításokra; kinevezéseket tesz a kormány ellen; kiméletet gyakorol, a hol szigorot kellene használni. Remusat jól jegyzi meg, hogy Essexben nem volt meg ama rendszeres erély, mely korlátlan uralkodásban oly igen tetsző. Kölsönös boszantás, elégedetlenség mindkét részről. Végre elviselhetlennek tartván helyzetét Essex, a királyné tudta nélkül, váratlanul megjelenik előtte, midőn éppen öltöző asztalánál ülne a Nonsuch palotában, s azon merő úti porosan, lábai elé borul. A királyné egy perczig hajlandó lett volna szive sugallatát követni, s megbocsátani, de közölvén az eseményt kormányával, Essex házi fogságra vettetett, mely mind hosszabb időre nyulván, kinosan kell, hogy kijózanította legyen Essexet csalódásaiból.

Nem szabad feledni, hogy Baco érezvén kötelezettségét a gróf iránt, nem szünt meg javára dolgozni. Hanem kivihetlene adta fejét. Essex türelmetlen a szabadulás iránt, a királyné türelmetlen az ostromló esengésekre, meg kelle hibbanni erélyének s gyanussá lenni mindkettő előtt. A kegyencz közönnyel, a királyné mármár hűtlenséggel vádolta Bacot. Ez, hogy feltartsa igényeit a további meghallgattatásra, kissé alábbhagyott közbenjárói hűségével, noha ellene volt a királyné kívánatának, ki úgy akará, hogy a csillag-kamara mondjon véleményt Essex irlandi magatartása felett. Midőn az ügy ítéletre került, Baco nem jelent meg a westminsteri ülésben, s a miniszterek és a csillag-kamra tagjai a begyűlt sokaság előtt nyilváníták, hogy a kormány csak kötelességét teljesítette az irlandi ügyben, egyszersmind törvényes kereset indíttatni határozottatott minden irat ellen, mely az ellenkezőt vitatná.

Baco meg nem jelenése feltűnt közönségesen. A közvélemény ellene látszék támadni. „Nem hiszem,” szólítá meg őt Cecil Róbert „de mondják, hogy a gróf ellen valamin töröd a fejed. A mi engem illet, szenvedőlegesen tartom magamat. Essex oly férfi, kivel a világon legjobban kijöhetnék, de a királyné urnóm, s nem volna helyes eljátszani kegyét. Járj te is nyomdokimban.” Baco elutasítá magától az efféle szándékot. Azonközben a gróf

beteg lett; ellenségei nem mulaszták el szinletnek nyilvánítani az egészszet; barátai pedig részére dolgozni a közvéleményben, sőt oda vinni a részvétet, hogy a lelkészek nyilvánosan könyörögnének érte. A királynét újra elővette gyanakvása. Szent Mihály napja körül történt, hogy Baconak kijelenté akaratát nála ebédelni Twickenhamben. Ez alkalmat felhasználandó Baco, noha költő nem volt, egy ódát irt oly ezéllal, hogy a királynét kibéktetésre bírhasa.

Nem idézhetjük Baco egyes tetteit, szavait barátja védelmében a királyné előtt. A mit eddig tön, mehetett, hanem mi szükség volt Essex védelmére olyan mentő okokat hozni fel, hogy a gróf csak a királyné különös parancsait s nem a kormányét hágta által; miért, hogy a gróf ékesszólló és ha nyilvános törvényszéki védbeszédre kerül a sor, a királynéra nézve dicstelenül legyőzendi az ellene szóllókat; hogy ő maga (Baco) nem hagyta helybe a grófnak Irlandba küldetését, mint a mely ügy magának mint a királynénak sőt az országnak is káros fog lenni; miért, hogy ha Essexet nem küldi újra Irlandba, tehát ezt s ezt küldje? „Essexet?“ mondá Erzsébet, „ha még őt valaha Irlandba visszaküldeném, hozzád mennék férjhez“. — „Elenge dem a fogadást,“ válaszolta Baco, „ha fenségednek ez a küldetés hasznosnak fog tetszeni.“ Miért vitatta Baco, hogy hir, népszertiség dolgában Essex feltümulja a királynét, midőn ez valamilyes ítéletet akart hozatni ellene, hogy indokolva legyen némileg a világ előtt befogatása? Oly meggondoló elme, oly vigyázatos ész minő Bacoé, alígha megengedheté magának az ilyekre való kitéregetést. „Valóban megsértetem a királynét,“ vallja maga Baco, „és a mint a törvényszékek alkalmaival meglátogattam, úgy vevém észre, hogy arcza többé nem oly nyílt, szavai nem oly őszinték voltak irányomban.“ De hát segített-e fogoly barátján? Erzsébet megalázva, megtörve ohajtotta volna látni Essexet, az ő és a közvélemény kegyencét, hogy annál inkább feltünjék nagysága mindkettő fölött. Ő nem büntetést akart Essexre, hanem elégtételt Anglia királynéjának. E helyett csak kiemelt nagyságot, félelmes vetélytársat mutatata fel legjobb barátja; míg ellenségei, a kormányférfiak, a legfelebbebb színben adák elé minden kis tévedését, s csak keseríték a királyné szívét, ki szeretett és gyűlölt ellenségének nem kevesbbé dolgozott vesztére, mint saját maga romlására.

A mint szállt aláfelé Essex csillaga, oly mértékben nyilatkozott mindinkább Baco valódi érzelme, míg végre ki kellett ejteni a legvégső tartalék gondolatot is, oda kényszerítettén a körülmények által. A királyné valamennyire rendes eljárást akart elővenni a gróf ellen; Baco nem javasolta. Nem javasolta pedig saját állása szempontjából, kételkedvén az iránt: hogyan viselje magát úrnője és barátja között, mert ha erősen fogja pártját barátjának, elveszti hatását, tekintélyét a királyné előtt, mikor többé sohasem lesz módja tenni a grófért; ha pedig a királyné részére hajlik egész nyomatékkal: akkor . . . ! Bacot nyugtalanság fogá el: hátha törbe akarják ejteni ellenségei? Segített magán. Kérte a királynét, hogy mentse fel őt, e tárgyba leendő minden belészólástól. A királyné hallgatott, s mind nem nyilvánítván jóváhagyását ez iránt: Baco egész elhatározottsággal és kislelkűséggel nyula tollhoz és kijelenté a királyné előtt, hogy részéről a legnagyobb kegytil venné ugyan ha az Essex ügyében tartandó törvénytől kibagyatnék; de ha ez épen lehetlen, azon esetre isméri ő a tartozó kötelességek fokozatát,¹⁾ mely szerint semmi magán barátsági viszony sem törheti meg, vagy törölheti ki az ő köteles tiszteletét, s kész leszen mindent megtenni; elhatározván magában, egészen a királynéhoz szegődni, mert így annál több hitele marad előtte és módja is más részről Essexnek sokképen használni.

Ez minden kétértelműség okoskodása. Baco ismerte a kötelességek fokozatait, de nem vette számba: mily nehéz két urnak szolgálni, hogy lehetlenség mind a két résznek igazságot adni. Egyszerű félrevonulás legfőlebb udvari kegy után sovárgó, önző, szívtelen embert mutatott volna, de bár legkisebb terhelő avatkozás, bár a legkiméletesebb vádbeszéd elárulandá a hűtlen barátot, A nyárközepi perfolyamon junius 5. 1600 a York-House-ban tizen-

¹⁾ *Scripserim ad reginam, quod si placuerit ei praeterire me in Essexii cognitione, intuitu devincti mei erga eum animi, velle me illud in maximis numerare gratiae signis; sin minus, precatus sum eandem, ut expendat nosse me officiorum debitorum gradus, scil. nullum privatum amicitiae vinculum posse infringere aut elidere debitam illam observantiam, qua tenear obstrictus erga eam, paratusque sim exequi. A p o l o g i a. 1465. lap.*

nyolcz előkelő hivatalnok, mint rendkívüli bíróság előtt kelle megjelenni Essex grófnak s befelelni a korona és állam-ügyvéd vádjaira. Ki volt osztva mindegyiknek mit hozzon fel a gróf ellen. A tudós tanácsnok Baco különösen olyanul bizott meg, a mi ne vád legyen, köztudomásu levén barátsága Essexel, hanem csak ovakodás s intelmek körül forogjon, ez által fogván eleget tenni a királyné iránti hódolatnak. Valamennyi vádbeszéd közt Bacoé volt utolsó. Ő azon kellemes helyzetben látta magát, hogy nem volt mi egyebet felhozni Essex ellen, mint egy levelét, mely kevés tiszteletet mutat a királyság iránt s vigyázatlan barátok által jutott nyilvánosságra. Az nap, melyen a királyné oly kegyetlenül alázza meg a grófot, az első felindulás hevében, volt a levél írva, s több volt benne, mint hogy épen kellemes lett volna barátjának eléhozni. Aztán bizonyos lázító iratról volt szó, mely a gróf ösztönzésére készült. Baco nagy mérséklettel szólott és ékesen. Essex térden hallgatá a tárgyalást, s midőn reá került a sor beszélni, alázat hangján szóla és dicsérvén a királyné magas elmiségét ajánlotta magát kegyeibe. A miniszter kimondá az ítéletet. Egyszerű ítélet volt az a gróf viselete fölött. Elveszté hivatalait és fogolynak kelle maradni saját házában, míg a királynénak úgy tetszendik.

Az eljárás lehető szeliden folyván, nem sujtott oly igen, hogy alázó is lett volna. Essex megtartá főlovászmesteri hivatalát, s maradt köteléke fejedelemasszonyához. Baco már azon hitben élt, hogy megújul a régi viszony. Az ítélet utáni nap elment a királynéhez, s örömét nyilvánítván az eljárás kívánt folyama fölött, igyekezett rávenni, hogy ne menjen tovább a törvényes keresetben; mibe a királyné szívesen beléegyezett, egyszersmind meghagyta Baconak irásba tenni az egész nap eseményét. Baco nem sokára készen volt az irattal, felolvasá a királynénak s egyenesen oda dolgozni látszott vele, hogy Essexet a régi kegybe helyezze. A királyné előtt feltűnt a meleg részvét Essex iránt, de még inkább föl Essex előtt Baco levele, melyben a bölcs barát azon megfeythetlen talányt igyekvék kivilágositani, hogyan lehet és maradt ő *bonus civis* és *bonus vir* egyszersmind. A gróf némi zavarral érté, mert volt alkalma érteni a levél tartalmát. Igen értette, mit tesz az Baco szájából, hogy van tárgy, melyet többre becsül mint a grófot, de kevés személy kit jobban

szeretne mint őt. A csinált érzelmek, s a mereven tartott okoskodás, eszéreadás elárulta Essex előtt Baco egész lelkét, s a fájdalom mellett a gúny és megvetés keserűségét öntötte szavaiba, midőn írta Bacohoz: ha önnek minden büszkesége jó embernek és jó polgárnak is maradni, ugyanakkor, igen könnyű lesz nekünk „convenire in eodem tertio“ és „convenire inter nos ipsos.“

Megalázva, megtörve, de udvaronczi természetét le nem vetközve teljes hallgatásba vonult Essex egy falusi jószágon, honnan multja emlékei hozták ismét világ elé. Meg volt szokva kegyelmet nyerni, fényben és bőségben duskálkodni, s nem mulasztthatá elkérni a királynétól megújítását bizonyos egyedárusságnak, mely mármár lejárandó volt, különösen az ő hasznára adatott ki Spanyol borokkal való kizárólagos kereskedésre. A királyné felindulva vette tudomásul az egészet, szánta Essex sülyedését s nem adta meg kívánságát. Most mi tevő legyen a bukott nagyság? Nem élhete magányban, elvonultságban, nem, vagyon, hir és hatalom nélkül; és az udvaronc erényei után következtek az udvaronc bünei. Alázatosból vakmerővé lett, kétségbeesésből boszszuállóvá. Mint rendesen minden kalandos vállalkozónak, azonnal akadtak barátjai, s titkos egyetértésben a skot királylyal, ki Erzsébet örökségébe vágyott, kitűzé a forradalmi zászlót febr. 8. 1601., sükertelenül. Teljes hadi fegyverzetben elfogatván, mint felségáruló átadatott a peerek kamrájának.

Baco nyomorultabbnak érezte sorsát mint valaha. A királyné elhidegedvén iránta: oda se nézett, a hol őt lenni gondolta, vagy elforditá arcát, s aztán esekély okot adva, nem bocsátotta maga elé. Végre mégis engedelmet kapván hozzájuthatni, szive teljességéből s nagy megindulással panaszlá be sorsát, hivatkozván hűségére önmaga feledésével is. Célja volt azonban megmenteni a mit lehet. „Isten, ember láttára veszek el,“ monda Baco, „s nem oktalanságom, hanem igazszívűségem miatt.“ A királyné igyekvék megnyugtatni Bacot s mondá latinul: „Gratia mea sufficit;“ de mikor még Essex mellett is merészelt volna kérő szót emelni: „Ne verbum quidem!“ szakasztá félbe; s ő halotta e szót és kiment előle oly elhatározottsággal, hogy nem vegyül tovább oly dologba, melylyel magának árt, a grófnak semmitsem használ.

Hallgatni, minden közbenjárástól visszalépni, a grófot sorsa

végzetének hagyni, legfőlebb gyöngge vagy kimertült embert s barátot fogott volna mutatni. A szomorujáték lefolyása után a nemes-szívű gróf életét hibáival, erényeivel írásba foglalni, s ama gyöngéd viszonyt, mely az emberek között ritka és Baconak volt Essexszel, örökíteni, a legjobb emlékirat fogott volna lenni. Az elsőre, mint főlebb érintők, ígérkezett is, de nem tartotta meg; a másodikra nézve éppen a leggonoszabbat követte el. Gyöngének látszani nem hagyta erélye, jó barátnak lenni rossz szíve. Maga írja bár, hogy nem tett, nem tehetett a gróf ellen semmit: bizonyos-mégis hogy a törvényszék sorompói előtt, midőn Essex a Towerből, mint fogoly, bírái elé állították, szemközt állott vele az államügyvéd és más hivatalos személyek társaságában, s a mi több, oly egyenes megbizatással, hogy fővadászédet tartson. — Baco nem is mulasztá el megfelelői bizatásának. Ha pusztá büntényeket hivatalos nyugalommal, a törvényszéki igazságszolgáltatás közönyével, ügyvédi szárazságban sorol vala el,—noha barát ellen ez is sok — mind semmi lett volna. De Baco nem maradhatta nyugodtan, nem, megindulás nélkül. A hivatal tisztét szívére vette és nem volt módjában kevesebbet tenni, mint meg-eresztvén fantaziáját, összeszedvén emlékező erejét, a tények logikáján, az adatok szigorán is túlszárnyalni heves szónoklatával, s mintha nem lett volna elég okokkal győzni, még a szíveket is igyekezett fellázítani szerencsétlen jöltevője iránt, kit szemtelenül Kainhoz, Pizisztrathoz és Guise herczeghez hasonlított. Ez utolsónak emlékéhez, mint tudatik, oly bűnök és azon idő szerint, oly nem rég multból esatolvák, hogy a bitszke fejedelemlő csak szerencsésnek érezhette magát ha megszabadul kegyenczétől. Mondják is hogy emez utóbbihoz való hasonlítás vitte fejére a halálos bárdot. Essex gróf nem tűrhetvén a gonosz ügyvéd hamislelkűségét, félbeszakasztá beszédét, támaszkodván azon nézetekre, melyeket mostani vádlója éppen mellette hozott fel, mondá bíráihoz: „Uraim, ha úgy akarják, én Baco urat tanúul hozhatom fel.“ — „Mylord!“ felelt a rettentő ügyvéd, „igaz hogy több időm telt el ön mellett mint akárki mellett a világon, de hogy önből hűséges jobbágyot csináljak.“¹⁾ — Ez több volt mint „decenter“ és „absque dolo“ eselekedni; pedig így írja maga Devonshire gróf-

¹⁾ Remusat. Bacon, s a vie etc. 59. l.

hoz való Apológiájában: „quoad illud in iudicio praestitum, bene novit dominatio vestra, ex officii legibus me opportuisse decenter et absque dolo perficere.“

Essex feje bárd alatt esett el febr. 25. 1601. Halála nemcsak a tömegben támaszta elégtelenséget, hanem a királyné szivét is megrázá ama hidegség, melylyel ennek alkalmából, a City-ben találkozott. Ember kelle hát, kinek legyen bátorsága, esze tollal igazolni Essex kivégeztetését, megnyugtatóni a közvéleményt. Az első nem vala nehéz, mert Essex nagy bűnre vetemült, s a felségárulás tényállása könnyen vala megállapítható: de a közvéleményre hatni alig vállalkozhatott volna ember, különösen lehetlenség volt oda gondolni, hogy éppen Baco legyen ez az ember. És mégis úgy történt. Baco most is megtette a lehetlent és bérbe adá eszét, tollát, jobb emberiségét egy irathoz, mely Essex fondorlatait s árulását tárgyalja, azon Essexét, kiról maga írja: „nobilis vir, bene de me meritis, gratiose mea servitia suscipiens;“ a kivel oly gyöngéd viszonya volt, minőre igen ritka példa az emberek között.

„Mi a tudósok erkölcsét illeti,“ mondja Baco, vannak közöttök jók és rosza; de igaz, hogy a tanulmány erkölcsesé megy át (Abire studia in mores. Cic.); és a tudomány csak ne teljesen megromlott elmébe essék, helyre üti és jobbra viszi a természetet.“¹⁾ Ha ez igaz, úgy Baco a természettől szörnyetegnek született, s a tudomány rajta nem sokat nemesített. Iratai s élete nem egytívé valók, s különösen élete nem tesz jó szolgálatot a bölcsészeti irodalomnak. A gyalázatos irat, melylyel Essexet másodszor ülte meg, megvan. Azt nem Baco írta. Ráparancsolták. Sugallta Cecil és Cobham. „Én csak szavakat kölesönöztem hozzá,“ írja Baco nagy ártatlanul, szemtelenül. „Baco erkölcsi tulajdonai“ mond Macaulay, „nem voltak felsőbb neműek. Nem mondjuk hogy rossz ember vala. Nem vala embertelen és zsarnoki. Magas polgári hivatalain alázattal viselé magát, sőt a tudománya után nyert kitüntetés sem tette kevélylyé. Ritkán hagyá magát oda ragadtatni, hogy valakivel rosszul, szemtelenül bánjék. Senki sem volt később annak, ki egyik arczáját megcsapta, oda tartani a másikat is. Senki sem értett jobban a

¹⁾ De augment. Scient. Lib. I. 11. lap.

szelid válaszhoz, mely a haragot engesztelje. Egy hitelre méltó panaszos fél sem vádolhatta őt kicsapongó visszaélésekkel. Egyforma kedve, megnyerő udvariassága, magatartásának köztiszteletű volta mély benyomást gyakorolt mindenkire, oly helyzetből, mely az elveket nem hozza kísértetbe. Hibái, — fájdalommal írjuk le — hidegszív és alacsonylelkűség voltak. Úgy látszik, nem volt képes erős hajlandóságot érzeni, nagy veszélyekkel dacolni, nehéz áldozatokat hozni. Kivánságai földiekre irányultak. Gazdagság, előkelőség, czím, grófi korona, palota, dús kastély stb. ily dolgok előtt hajolt ő meg, s alacsonyította le magát. Ezekért ragaszkodott Essexhez, ezek miatt hagyá el. Pártolta pártolóját a királyné előtt, míg azt hitte, hogy vele magának használ. De nihelyt látta hogy nyakra före rohan veszélybe, maga sorsa miatt kezdte rettegni azonnal. Hivatalos állását felhasználta, hogy a gróf vérét kiontsa; irodalmi talentomát, hogy emlékezetét befeketítse¹⁾.”

Baco minden nagy szolgálatai sem voltak képesek biztosítani Erzsébet kegyét. A királyné meg lön boszulva, de nem kibékítve a nő, s nem feledve a kegyencz. A legförmásabb igazságszolgáltatás a közvélemény előtt csak színleg volt az. Erzsébet magas lelkületéről föltehető, hogy vétkellette jöltenni az alázatos szolgálával, s Bacot nem is boszúból, mely tevékeny, hanem fájdalomból, mely tehetlen, mellőzte. Az ő szebb napjai leáldoztak, midőn Essex föláldoztatott. Elkomorult kedélylyel, megfogyatkozott egészség, s elhanyaglott tekintély mellett dicsően inkább mint szerencsésen 1603-ban kimulván, új királynak, első Jakabnak kelle trónra lépni, hogy Baco sorsa kedvezőbb fordulatot vehessen.

Igazságszeretéből-e, vagy hogy annál inkább hízelkedhesék Jakabnak, Baco egy dicsbeszédet²⁾ ira Erzsébetre, ki, szerinte, a mezők liliuma volt, de Jakab a hegyeké; és a hegyek liliuma fensőbb a mezők liliumánál. Hízélgés, mely még csak nem is udvarias, de melyet folytatnia kellett. Tehát legelső dolga volt az új király elé sietni, hogy a róla mint hálátlan, hűtlen báráról terjedt híreket, mielőtt fülébe jutnának, meghazudtolja. Broxbourne-ban volt az első találkozás. Jakab előszeretettel a tu-

¹⁾ M a c a u l a y. Lord Bacon. 1855. 4. Bd. 197—198.

²⁾ Discourse in praise of queen Elisabeth.

domány iránt, megkülönböztetve fogadta a tudóst. Ez jó meggyőződésből vagy számításból, fenhangon hirdette azonnal hogy soha jobb, leereszkedőbb királyt, ki oly igen emlékeztessen a régiség nagy uralkodóira! ¹⁾ Sőt elragadtatásában egy felhívást bocsátá ki az országba egyengetni az utat előtte és maga előtt. Hanem a körülmények új világitásban mutatkoztak. Essex gróf barátjai ugyanis nem voltak kelletlen vendég az udvarnál s magasan álltak a népvéleményben. Southampton gróf, Shakspeare halhatlan kegyelője, a szabadelvűség bajnoka, és különösen mint Essex barátja, kivel együtt halálra ítéltetett, de kegyelem útján fogságra vettetett, kiszabadulván börtönéből, özönnel látta maga felé fordulni az üdvözlőket, s fogadta szerenese kívánásukat. Szorongás fogá el Bacot. Vonzalma lett volna közeledni, de bátorsága nem volt. Az üdvözlők közt nem jelent meg. Távolléte feltűnt. A közvélemény most vele tartott. Elítélte őt, mint saját maga. — Ez időben írta oly sok ízben említett Apológiáját.

Azonban talentummal, minő Baconak jutott, dicsvágygyal, minő benne lappangott, nem lehet lappangani. Kitűnő elméuek az az elsősége, hogy ha maga ellen lázítja is egy oldalról a véleményeket, másikról elismérést arat. Mélységes lélektani érv az emberiség magasb fogékonysága mellett. „Igen okos embernek,“ mond Baco, „kis bolondság, igen jónak kis vétek, udvariasnak és tisztos viseletűnek kis illetlenség sokat levon jó hírnevéből. Annálfogva nem volna rossz,“ folytatja Baco, „hogy a derék férfiak, némi szabadságot feltartandók, s a gyöngeség jeleit összezavarandók, valami kirívót, képtelent (de a mi nem bűn) vegyíteni cselekvéseikbe ²⁾.“ Úgy látszik, eme laza, vagy csak engedékeny erkölestani nézet ama rés, melyen Baco lelkéhez oly dolgok is hozzá férkeztek, melyek a tudomány nevében, örökre sajnálandók. Ő fölfedezte, s fedezetlen hagyá a gyöngé oldalt, és erkölese lett áldozata. Azonban vele csak egygyel több a példa, hogy nagy mérvű elmék nagy nemű fogyatkozásokban sínylettek. Ki emlegeti, hogy Medicis Cosmo egy fiát megölte, egy leányát kimérgezte, másikat megszeplősítette? Avagy nem azon erkölesi égalj alá esik-e Baco élete, melyben VIII. Henrik, II. Fülöp, IX. Károly stb. éltek? Vagy nem ez-e az emberiség éle-

¹⁾ Remusat. 64. l.

²⁾ De augment. scient. Lib. VIII. C. II. 212. lap.

tének láthatára? Jó és gonosz egymás mellett mint a gyógyfű és a mérge. Mégis a tavaszt senki sem a mérges növényekről emlegeti. Hasonlóul azop egyének bünei, kik példájukkal legfőlebb a jelennek ártottak, de tetteikkel tanaikkal minden jövendőnek használtak, alámerülnek a világfolyamban, mely szírteken, az idők bünein törődik és tisztul, s az utánok jövő emberiség ítél és megbocsát, s épen ez engedékenység alkalmával vehetjük észre nemünkben a jobb elmét, a magasb erkölcsöt; és a világ tökéletesedik.

Bacot is elítélte saját kora, de mi volt könnyebb mint neki megbocsátani! Jakab trónra léptével hir és vagyon könnyen jött számára egymásután. Az 1604-ki parlament épen jó alkalom volt elméjének. Minden árnyoldalai mintegy elmosattak. Megválasztatva követnek St. Albans és Ipswich részéről, ez utolsót képviselte és vezetője lett az alsóháznak. Országos idült bajok valának megorvoslandók az elviselhetlenné vált egyedárusságok megdöntésével. Kegyzetek s teremtményeik szívták velök a nép vérért; csak épen hogy a kenyérárulás nem volt még kibérelve (Remusat). Baco gyökeresen szólott minden kérdéshez, részt vett huszonkilenc bizottmányban, különösen előadónak neveztetett a sérelmek tárgyában. Úgy járt el megbízatása körül, a mint tőle várni lehetett. A büntető törvény reformja, Angliának és Skótországnak egyesítése az ő nagy és termékeny gondolatja, messzevágó elmével, nagykörű tervezettel, ez időbül való. Az unióval nem annyira hízelt királyának, kinek ez legfőbb vágya volt, mint használt nemzete nagyságának, jövőjének. A sérelmekben a községekkel tartott a király ellen, s az unióban a királylyal a községek ellen. A két vitázó fél közt Baconak tartatott fel a valódi belátás dicsősége, s abban minden életirója is megegyezik, hogy ez volt legragyogóbb szaka politikai életének. Senki se volt jobb polgár és alattvaló egyszersmind. Megtartotta politikai súlyegyenét. — Ülések végével királyi tanácsosi czim, ehez negyven font évi fizetés és hatvan font évi kegyadomány járult jutalmul a korónának tett szolgálatiért.

A maga jóérzés kényelme hozta vissza hihetőleg kedvét az irodalom és tudomány iránt, melyekkel egyre foglalkodott bár, de a törvényszéki palást és politikai pálya miatt annyszor kelle rövid időre fel-felhagynia. Így ajánlá fel magát a királynak, hogy

megírja Angolország történetét. Mutatóban egy értekezést bocsáta közre a brit királyság nagyságáról ¹⁾, de a mely soká kiadatlanul hevert. Egy nevelési értekezést is irt arról, mikép segítessenék az emberi értelem fejlődése. Némelyek szerint ez az értekezés 1613-ból való. Ezenközben folyvást ápolgatá régi gondolatát, egy nagyszerű munkának megírására, melyet a világ e cím alatt ismér: *De dignitate et augmentis scientiarum*. A legelső dolgozat angol volt s megjelent Londonban ily cím alatt: „*The two Bookes of Francis Bacon, of the proficience and advancement of Learning 1605.*“ Mennyire jól eshetett lelkének valahára nyomatékosan mondhatni kitarogatott nézeteit a tudományok előviteléről, kitetszik Cecilhez irt levelének igen szép hangulatban tartott eme szavaiból: „Bennem semmi becsvágy többé hanem ha mint íróban. Számolok rá, hogy irataimmal dicsőségesen adom át nevemet a jövő századoknak.“

Azonban ez sem maradt így. „Talán nem volt nap,“ írja Remusat Bacoról, nem volt nap, melyen vissza ne tért volna ama nagy és kedves eszméhez, mely minden iratában uralkodó. Elővette, forgatta, ujtigatta szünetlenül, a nélkül mégis hogy való becsére emelte, vagy teljesen megtermékenyítette volna. Kétségkívül esküvék, hogy reá szenteli minden erejét; és őszinte volt, midőn ismétlé, hogy mindenestül az igazságnak és dicsőségnek szolgáland. Hanem az elmélkedés eme buzgósága maga is csak elmélkedés volt; oly dolog, mely megtölti a szellemet, de nem vezérli az életet. Mondván, hogy reá szenteli magát egészen, azt gondolá a mit mondott; gondolá igen is, de nem cselekvé.

Házasság, közügyek, az udvar, úgy politikai mint törvényszéki elfoglaltatás, mindenféle újabb tervek új munkákra jöttek közbe egymásután. Életirői legtöbbje úgy adja elő házasságát is, mint anyagi érdekügyet. Azonban nem igaz hogy Barnham Alice gazdag lett volna, az összekelés ideje sem 1603. hanem 1606. maj. 10. Hanem még inkább megjártsadja életirőét az a viszony, melyben állt Baco az udvar és a képviselők háza között. 1607-ben kineveztetett államügyvéddé, s a következő év megmutatta mily szolgálatokat tehete a kormánynak. Szűk látkörű elme igen könnyen jöhetete kísértetbe elítélni őt jobbra vagy balra, a

¹⁾ Of the Greatnes of Kingdom of Britain.

minthogy a közvélemény is rendesen ott török, hol nem tudja jól kivenni a színezetet, s ellenmondásokba kapaszkodik, hol nincsenek is. Baconak magas nézeteivel, roppant látkörével, lehetlen volt egyik vagy másik párt keskeny soraiba szorítkozni. Tudni kell mégis hogy angol volt és protestáns, de azért egyiránt elméjében tartá a régi nagy multu Angliát, mint a jövő és nagy reményű országot; s nem tudta külön tartani egymástól a nemzetet és királyt, s a helyett hogy egyik vagy másik részre hajlott volna eldöntőleg, szellemének hatalmával mindkettőt mintegy rugalmasabbá, élénkebbé tette.

Nem lehet hosszasan ereszkedni Baco politikai életének előadásába. Messze vinne czélunkról, egészen új, történeti fejtegetésekbe. Politikai pályájának legnevezeteseb vívmányát mégis ide jegyezzük. 1613-ban koronaüggyvéd lett. A parlamentben sohasem volt még helye koronaüggyvédnek. Ily hivatalnok, hallván mindent, jegyezvén mindent, nem felejtvén semmit, a követek házában, melynek a szabad szó legszentebb joga, a legroszabb inquisitor, zsarnok lehet. Valóságos tan volt annakokáért a követek házában nem szenvedni meg a koronaüggyvédet. S mi történik mégis? A közvélemény, mint legfőbb törvényadó felszólal mellette, és „koronaüggyvéd, nem koronaüggyvéd, de utoljára is Baco Ferencz; mint ilyenek helye van a követek házában,“ ¹⁾ a vitás kérdést eligazítja, az éles ellentétet kiegyenlíti. Ez a kivétel, igaz, hogy Baco személyiségét illette csak; hanem uralkodó szokás lett belőle; és ha pusztán a fejedelem személyes hivatalnoka volt a koronaüggyvéd Baco előtt, utána vagy rajta kezdve, különös népszerű módon, mely a közvélemény hatalmát tolmaesolja, az államnak lett hivatalnokává.

Ezenközben foly a tudományos pálya. A „Cogitata et Visa“ czimű értekezés, melyből lett a „Novum Organum“ első könyve, melyet nem nyomatott, hanem megküldött néhány előkelő tekintélynek, kiknek izletére s bírálatára sokat adott, minők voltak Andrews, Mathew és Bodley Tamás, habár meg volt is győződve a régihez való konok ragaszkodásukról. Azonban ez mutatja épen az értekezés hatását, mely nem kevesebb volt, mint megrendítő; s ez a Baco bátorságát, ki a kedvezőtlen ítéletből is csak buzdi-

¹⁾ The Athenaeum. Jan. 14. 1860. 48. lap.

tást tudott kiérzeni nagy tervei elővitelére. 1609-ben készült el „De Sapia veterum,” terjedelmes munka oly bizarr alapnézet folytán, hogy a regehit bölcsészileg fejtegettessék, s a mesékből száraz prózai bölcsészet, mely azokban sohasem volt, nem is szükség hogy volt legyen, böngésztessek ki. A rideg értelem adatai vegyítvék itt a fantázia gyermekded játékaiba. Mondhatni hogy ezen értekezés egyenesen a mythologia sovány racionalizmusa, sok észszel irva különben; kár, hogy mint mondatott, téves irányban. 1611-ből egy Cecilhez írt levél mutatja, hogy a természet barátja és buvára vésétt és metszett vasban, mi végből egyletet is alakított Lisle lorddal és másokkal szövetkezvén ¹⁾. 1612. kiadta újra elmékedéseit, jóformán bővített kidolgozásban, s volt ideje, hogy átnézze s összeszedje Angolország törvényeit.

Úgy látszik, e foglalkozás vitte őt egy igen veszélyes térre, a positiv törvények tömkelegébe. Alig van ismérési szak, mely annyira vesztegetné a bölcsészi gondolkodást, mint eme sovány ténylegesség, megismerve máskép roppant szükségét, hasznos voltát a polgári társaság szervületében. „Szerencsétlenségre, mond Macaulay, Baco a positiv törvényeket közrendű zsarnoki czélokra használta fel.“ Különösen két eset, úgymint St. John Olivér és Peacham esete mutatnak ide, mint egykorú események. Lehet, hogy igaza van az Athenaeumnak, midőn Bacónak védelmére kél; és Macaulay eszméket vitat inkább mint tényeket megállapít vádolván Bacot; de ama dagályig emelkedő lelkesedés, melylyel a pörbe fogattakat pártolja, mintegy ügyvédi részvétellel, csak nem részrehajlással kíséri, s ama lehordó feddőzés, melyet Baco iránt tanusít, ha meg nem vesztegette, de csakugyan megnyerte az olvasót a vádlottak ügyének. Azonban Macaulay tényeket is említ, s az Athenaeum formássági érveit mármár fölöslegessé teszi. Azt sem kell feledni, hogy Bacoról szólván Macaulay, inkább tartá szem előtt a bölcsészt, az Athenaeum a koronaügyvédet. Emez utolsó igen derék dolgokat mivelhet, melyek amannak gyalázat. Így történt épen Bacoval. Ügyvéd és bölcsész járhatnak palástban egyiránt, de azért a kettő nem egy. Angolországban különösen az ügyvéd, minden régiségre, avult szoká-

¹⁾ The Athenaeum.

sokra emlékeztető, vendég-hajat visel; filozofnak nem áll jól az üstökös paróka, nem főleg a tudományok ujjaszületése mesterének.

Baco, mint nagyravágyó természet, egész lélekkel rávetette magát, hogy mennél jobban beférkezhessék a király kegyébe. Első lépése volt egy emlékiratban előadni azt a kényelmetlenséget, melybe összeütközései Coke Eduarddal hozzák, kinek elvein, jellemén az ő legjobb akarata is kell hogy szükségkép megtörjék. A király meghallgatá Bacót és Coke helyére, ki magasabb de kevésbbé zsiros hivatalba lépett mozdította elő. „Egyszer találkozáván Coke Bacoval, mondá: „Uram, értem az egészet, ön követte el rajtam e döfést. — „Uram“ felelé Baco, ön oly sokat vastagodott a legutóbbi években, hogy szüksége volt egy kis magasságra, különben szőrnyeteggé válik vala.“ Körülbelül ez a nyitja Baco hűségének. Előre megjegyezzük annál fogva, hogy őt koránsem találták hivatalban az események, hanem ő kereste a hivatalt és felajánlá szolgálatát a királynak, mint a ki „takaróssabban fog elbánni az emberekkel“ (going more roundly to work); sőt jó szolgálatai nevében utóbb nem pirult kérni a beteg korlátnok helyét, alkalmazván eme gyalázatos eredetű mondatot „gloria in obsequio,“ (Tacitus.)

Az idők válságosak voltak. Angliát a katholikus liga fenyegette, mely elé angol polgárok nyujtottak hívó, egyszersmind segédkezet. A kikötőkben rothatag hajók; a korona eladósodva; a parlament nem akar költséget megszavazni. Mit tevő legyen a király? Magán adakozásokhoz folyamodik. A megyék adnak, nem adnak a szerint a mint protestánsok vagy katholikusok. E közben felszólal Sr. John Olivér, irásban is fejtegetvén, hogy a király midőn önkénytes adót szed, esküje ellen vét, s nagyobb bünt követ el, mint a minőért Angolországnak nem egy királya vesztette már el koronáját. A szó, nem tagadhatni, merész volt, de maga a parlament is így gondolkozott, midőn Baco segélykiáltásaira süket maradt; és Olivér szavazván a parlamenttel, tartván saját nemzetével, bizonyos hogy nem gyűlölte saját testét, hanem inkább szerette azt, s törvényes dologban az, hogy valaki túlzó és nehezen vezethető, mint Oliverről mondják Baco védelmezői, csak elvéte jöhet tekintetbe; különben nem tény, hanem személyt üldöz az igazságkeresés. Úgy látszik az egész tigy a szerint bíraltatik ma is, mint Baco idejében, t. i. a szabadel-

műtség vagy absolutismus szemüvegén, s a döntő ítéletet magasabb emberi szempontból hozni meg, már azért is elsőség, mert intés van adva ezáltal is a vélemény, a szabad szó eltérésére, nyugodt megítélésére. Baco a csillagkamara elé hurezolá Olivért, s mint koronaügyvéd lépett fel vádlóul ellene, s oda vitte a bírák elméjét, hogy a király tetszéseig tartó fogság, és öt ezer font pénzbírság mondatott ki a végítéletben.

A Peacham-per hasonlólul politikai vétségen alapszik, s hasonlólul megosztja a véleményt Baco iránt. Peacham hatvan hetven év közt öreg lelkész Sommerset megyéből, alig hogy ismeretes máskép mint Baco életirói után. „A mi keveset róla tudhatni,“ mond az Athenaeum, „bizonyosság arra, hogy ama beteg vértü és szivü emberek közé tartozott, a kiből lehetlen hőst csinálni, ha fölismértük a tényeket. Papirosai között több rendbeli veszedelmes (seditions) iratok találtattak könyvalakba összevarva, melyekben megtámadták a király, az udvar, a kormány.“ Ez mind igaz lehet, s nyomná is az öreg lelkészt, ha meg volnánk fölöle győződve, hogy ennyi elegendő felségsértésre. Még az sines bebizonyítva, hogy az iratok töle valók voltak; s lehet hogy nem volt igaza, midőn másokra fogta, mentségeül, némelyikét: de annyi szent, hogy beszédét soha el nem mondta; és nincs semmi alap állítanunk hogy lett volna szándékában elmondani, kivéve, hogy együvé varta, könyvalakba tákolta. Mindamellett a rokkant öreg kintpadra vonatott, s így hallgattatott ki Baco által. Semmit nem vallván, boszankodással írta Baco a királynak, hogy Peacham et az ördög némává tette (Macaulay), majd törvényszékre kerülván az ügy, adatok hiányában határozott ítélet nem mondatott, hanem tömlőzre vettetvén az öreg, hátralevő kevés napjainak ott érte enyhülését vagyis végét a halálban.

A positivitás mezején forog s egyedül királyának óhajt tetszeni folytonosan Baco, valahányszor oly szívesen köt frigyét, barátságot a kegyencekkel mindig befolyásának emelése, vagyoni állásának javítása végett. A leggyöngébb király mi lehet vala egy első rendü böles kezében, ha ez utóbbi egyszersmind becsületes ember is! Somerset, ismeretlen okokból kegyencz, mérgezési bűnbe vegyül, s Baco mi ügyesen tudja nem vádolni eléggé a bűnöst, sőt mi ügyesen tudja kiengesztelni az ellenkező tényállásokat! Itt is beteljesül a népi mondás, hogy a nagy bűnös

leszakad (t. i. az akasztófáról), az apraja fenakad. Somerset, nejével, a kincstárnok leányával, néhány évig zárva, utóbb kiszabadul, nyugdíjból mezei jószágra vonulva csöndesen él; míg a másodrendű vádlottak feláldoztatnak. Hasonlóul, midőn Somerset mellőztével és Coke Edvárd eszközlésére Villiers György jutott egy négy ezer font évi jövedelmű hivatalba: mi könnyű volt Baconak kétségeket, vádakát támasztani Coke ellen s mégis ahoz szegődni, kit az ő befolyása tett győzedelmessé. Tudniillik belátta Baco, hogy Somerset után Villiers György fog a király kegyébe jutni, s legott keresni kezdé barátságát inkább, mint Essex grófét valaha, és akkor, midőn nem lett volna szükség magát megaláznia, főhivatalnok és nagy tudós létére, mely két jellem mind hiányzott még Essex korában, s a kegyvadászat nem viselte magán oly kirívólag az alázatos szolgálai hajlam s méltóság nélküli önfeladás bélyegét. Egy irat, melynek Remusat szerint „a tökéletes udvaronc” lehetne a czíme (Advice to sir George Villiers, when he came favorite to King James) fösti az e részbeli Baco, bírván benne sok észet, jó tanácsot, politikai bölcseséget, minőt könnyebb adni mint követni.

Baco elhagyta Somersetet, megbuktatá Cokeot, s kivéven ennek kezéből Villiers Györgyöt, újabb előmenettel munkálta szerencsését. Amazok buktának köszönheté a titkos tanácsosi rangot, 1616.; ehez való ragaszkodásának marc. 1617. ¹⁾ a kancellárságot, a miért úgy látszik, nagyon helyén volt írnia Villiers Györgyhöz, most már Buckingham grófhhoz, „hogy benne oly szilárd és nemesszívű barátság legigazabb és legtökéletesebb tükrét, példáját tiszteli, minőt valaha látott az udvar.“

Villiers György huszonhárom éves korában lett az udvar kegyenczévé, huszonnégy évvel már főlovászmester, majd lovag, algróf és gróf, minden befolyást magához ragadott a kormánytanácsban és a felett. A mi több, magát nagydívalitási lordnak kijelentette. Gyöngé király, ki azért látszott nemes szívűnek, hogy más uralkodjék rajta, ki ha tudta is jogait, soha nem használta önállólág, kinél csak annyiban maradt még némi királyi méltóság, hogy az elméletnek is jusson egy kevés szerep; ke-

¹⁾ Macaulay szerint lord Braekley visszaléptével, Remusat szerint Ellesmere lemondásával.

gyenez, mint Buckingham, ki szedte, tűzte magára a hivatalokat és címeket, csakhogy göggyének szolgáljon, tudva, nem tudva segítse alászállni az országot, melyet szi, megbuktatni a fejedelmet, ki szereti; főhivatalnok, kit lángelme, tespedt akaraterővel, mely a szándékon túl nem bír szülemleni, emelt a fejedelem és udvaroncok kegyéből magas állásra; e mellett és körül oly hivatalnok sereg, melynek midőn közremunkálását kikérte, csak alárendeltségét adta értésére; levén magának dicsekvése mindazon erény, a mi nélkülözhető a tisztviselőben: ime tizenöt évi üres időköznek szereplői, s azon időszak tökéletes elbeszélése pragmjaja. De mégis, parányi dicsőségül a tudománynak, meg kell említeni, hogy az angol törvényhozás némely zavart, bonyolult részein segítni, javítani csakugyan indítványba tette Baco, valamint tervet is ada egy büntetőtörvénykönyvhöz az előidők gyakorlatának, statutumainak halmaza ellenére; s fogalmát nyújtá oly rég annak, mi sokak által épen csak mai eszmének gondolatnák: a jelenkori kodifikációnak. Megelőzte gondolataival az időt, de a kivitelben messze maradt saját gondolataitól. Nehéz ugyan egyetlen emberre tenni a felelősséget minden mulasztásért: de mégis rettenes, midőn Remusat egész nyugodt végkövetkeztetéssel mondja ki Bacora ítéletét, „hogy nincs a történetnek lapja, mely bizonyítaná, hogy mint miniszter csak egy napot is emlékesített volna valamely szép tanácsadás, méltó ellenállás vagy nemeslelkű indítványozás által. A felelősség terhét inkább viszi a gyöngé király és a vakmerő udvaronc, Buckingham. Baco annyiban illeti vád és méltán, hogy hivatalban és a királyhoz közel maradása felejtete vele minden ügyet, még hazájának kül és beldolgait is, épen ez okból szolgálta oly hiven és vakon Buckinghamet, a közvagyon rovására egyedárussági szabadalmat osztogatván neki megerősítve Angolország nagypecsétével.

Baco fényvadászó jelleméből következett feltűnővé tenni új hivatalába lépését. Hihetőleg meg volt elégedve magával, midőn lóháton indult a Westminster felé, jobbra mellette a kinestárnok, balra pedig a kispecsétőr lovagolván, elüljáróban egy sereg tanuló és szertartási mester, kísérelben tanácsosok és bírák fényesítvén az ünnepélyes járdalatot. Egyik volt tanuló társa, a gray-i jogiskolából, elmésen jegyzé meg a látványra, hogy rövid ideig fogna élni, ha meg nem érné, mily szerényen térend ő onnan

vissza. Midőn az esküt letette, komoly és méltóságos beszédben, mint szokása volt, előadá a hivatalos élet teendőit, s ne vonjuk meg tőle a dicséretet, hogy eme legragyogóbb délpontjárul is pályájának szerényen, mi alig volt várható, tekintte vissza régi tudományos és irodalmi foglalkozásaira, melyektől hivatala vonja el természetes hajlam ellenére, szerintünk bár el ne vonta volna soha.

Főméltóságban, szinte fejedelmi rangban, mert a király skóciai útja alatt egész udvart tartott, követségeket fogadott, sem feledé Coke elleni nehezteléseit. Rangjával együtt nőtt gyűlölete. — Ebbeli vakultsága ellenben kihagyá esni elméjéből, mennyire alárendelte ő magát Buckinghamnek. Önfeledés egy részről, élénk emlékezés más részről zavarba vitték a nagyurat hogy megszégyenítettessék. Ugyanis alkalmasnak lelvén az időt kitörni Coke ellen, minden egyéb ok nélkül belé avatkozott azon házassági viszonyba, mely Coke egyetlen leánya és gazdag örököse, meg Villiers János, Buckingham testvére között fogá köttetni. Buckingham, az ő védura és Coke, az ő ellensége között ily gyöngéd kapcsolatnak jöni létre nem vala kevesebb mint neki megbukni. Baco szerencséjére volt egy felhasználható körülmény. Az anya, Hatton asszony, ki reá még mindig feltartá befolyását, ellene volt a házasságnak, s rá hagyta magát vétetni Baco által, hogy venné el apjától a leányt s úgy lön. Coke erőszakhoz folyamodott s visszavette gyermekét. Baconak sem kelle több, hogy törvényes keresetet indítson ellene, mi több, a király jóváhagyását is remélte kieszközölhetni eljárása iránt, s a kegyencz daczára. Csak későn lön eszméltetve Baco minő otrombaságot követ el, midőn Buckingham visszatetszését felkölti maga ellen s jónak látá megállapodni. És valósággal midőn a király kíséretében Buckingham haza érkezett, remegés fogá el Bacot a pillanatra, melyben vele találkozendik. Lehet gondolni, mily alázatoságra, ne mondjuk, alacsonságra vetemült mentekező levelében, s mégis két napig tiltva volt közeledni felé. Végre bebocsáttatván, térdre bukott Buckingham előtt, bocs ánatot kérni, s nyerni büneért, mi megadatván, a czélba vett házasság is megtörtént, Angolország nagypecsétőre is meggyaláztatott a világ egyik nagy tudósa személyében.

Szigorú leezke, igaz, de Bacot azonkívül, hogy kelletlen is meg kellett békülnie Coke-kal, csak arra tanította, hogy se bátorsága se ereje nincs többé utába állni egy Villiersnek, mértéket szabni a felkapott család bitorlásának. Segítették egymást kölcsönösen. Baco, minden fogadása ellenére is egyedáru szabadalmakat ada ki részökre; a kegyenczet megtette marquis-nak, ez őt lord kanczellárnak január havában 1618., mire ugyanazon év szeptemberében Verulami lord czim következett egy régi római város nevéből, mely később St. Alban nevet nyert, s ő Angolország peerei közé emeltetvén. (Remusat), nemsokára St. Albani gróffá neveztetett (Macaulay). A kinevezési oklevelet a walesi herceg irta alá mint tanú, a felavatás a Theobald egyházban ment véghez, melynek szertartási között Buckingham is megalázta magát kegyesnek lenni annyira hogy szerepeljen a hiúság ezen ünnepélyén.

Azonban vissza kell térnünk mintegy tizennégy vagy tizenöt esztendővel a történetben Raleigh Walter esetére. Az angol trón iránt, Erzsébet halálával, nem voltak tisztázva még az örökösödési kérdések, midőn Stuart Arabella, Jakab után legközelebbi rokon, ki Angolországban született, szintén előállt igényeivel, pártot alakítván, melynek egyik szószólója lett volna Raleigh Walter. Az egész ügyön folyvást homály lebeg, valamint Raleigh vállalkozási részvétén, így bűnösségén is; mindamellett ő a Towerbe záratott mint felségsértő. Mit kelle szenvednie, abból következtethetni, hogy a Tudorok és Stuartok alatt volt talán legrosszabb dolga, méltatlan bánás miatt, az ily bűnösnek, Raleigh, tudományok, eszmék embere, a rajongás hibáival, erényeivel, halálra ítéltetvén, a vérpad lépesőjénél kapott kegyelmet, s visszavitetvén a Towerbe, tizenhárom évet tölte el mint állam fogoly irodalommal s tudományok mivélésével. Meg kell vallani, hogy Baco e pürbe is befolyván, talán Coke szenvedélyes vádolásai mellett, ki az udvar nevében vitte a pört, fölösnek látta közreműködni, hallgatott és hallgatásával megörvendeztette becsülőt.

Később Raleigh a király akaratja szerint, ki örökös pénzhányban szenvedé, kiszabadult s egy vállalatnak lett vezetője Délamerikába, hol aranybányákról s minden földi kincsről álmodott a képzelődés világszerte 1617. A vállalat nem sikerült

ugyan, de az angolok nyereségvágya feltámadott ez irányban is, hol a spanyolokkal jöhettek, jöttek, összeütközésbe. A merész parancsnok elfoglalá tőlök Sz. Tamás várát s fölégeté. Panasz tétetvén a spanyol követ által, Raleigh, mihelyt haza érkezék, pörbe fogatott, s nem lévén rajta végrehajtva még a tizenégy tizenöt év előtti ítélet, a leggonoszabb birák, maga a nagypecsétör, véleménye szerint is oda csavartatott az ügy, hogy, elment nem állván a király kegyelme, ki őt tengernagygyá tette, elegendőnek nem találtatván a tizenhárom tizenégy évi fogság, mennyit szenvedett, az még nem multa idejét, és Raleigh feje okt. 18. 1618. csakugyan bárd alatt esett el. Spanyol féltékenységnak vitt áldozat egy gyáva király által, kinek egy tudós, de szolgalelkű fűhivatalnok nem tudott eléggé tetszeni akarni, midőn a leggonoszabbat is elkövette kedvéért.

Elhallgatjuk a nagypecsétör kisebb büneit, melyekkel a kérlelhetlen igazságyomozó Macaulay szerint, Baco saját becsületét bemocskolta, önállóságáról lemondott, a barátság és hála legszentebb kötelességeit megsértette, a méltatlannak hízelkedett, az ártatlant üldözte, birákat félrevitt, foglyokat kínoztatott, kérvényezőket megrabolt, s a szellemnek, minővel a természet senki más emberfiát nem ajándékozott meg oly kifogás nélküli szép arányban, minden erőit nyomorult eselszövényekre használta fel. Nem említjük mindezt, hanem igen is följegyezzük, hogy e boldogtalan hivatalkodás esztendei nem multak el mégis nyom nélkül a tudomány mezején. A legközönségesb visszaélés, megvesztegetés pályája hozott valami jót halhatatlanságának emlékére, azon bölcsészeti művét, melyre maga Baco legtöbbet adott, mely Arisztoteles *Organum*-át fogá elhomályosítani, s még 1585-ben terveztetett, a *Novum Organum* ot. Némi önrzettel mondhatván művéről, hogy az a közönséges ítéletti emberek feje fölött szárnyal ¹⁾, s a legkedvezőbb ítéletmondásokat hallván a continens tudósaitól is felőle, sőt magok az angol egyetemek (Cambridge és Oxford) sem állhatván ellene valamilyes elragadtatásnak a munka vételekor, a minthogy ez utolsó a fiatal embert, ki a munkát megvitte, széptudorsági czímmel diszité: bátran ítélnünk, hogy az államférfúi pályán, minő magasra

¹⁾ De Bello sacro.

nem juta még bölcész, tetőzven, s az új tudományosságot oly munkával, minőt a föld egy államférfia sem nyujta még, aján dékozván meg: ez volt szerencséjének legmagasb foka; mindjárt reá következett — bukása.

A Theobald egyházban végbement felavatási ünnepély után csak három nap volt a parlament összeüléseig. Hat éve hogy nem hallatá szavát a nemzet, s a közvélemény mint valamely süket lég, alig ada hangot. Ilyenkor történik rendszerint, hogy azok ösmérik legbevesőbbé az idő irányát, kik azt hiszik, hogy ösmérik és vezetni akarják. Vett ugyan észre Baco valamilyes rezgés-féle mozgalmat a közvéleményben, de mint jó észlelő, egy moztanból vett hasonlattal, jóra magyarázta. „Az elhajított testek, mondá a király előtt, remegésben tartatnak egy kevéssé, mielőtt megnyugodnának: hasonlóul szerintem, isteni gondviselés munkája, hogy e monarchia, mielőtt, és pedig örökre megszilárdulna fölséged személyében s királyi utódaiban, kénytelen volt annyi viszontagságot s némely változásokat megérni, mint előjátékait az állandóságnak.“

El kell hinnünk, hogy Baco így szólván, jó lélekkel szólt. Valóban egyike volt ő azoknak, kik a parlament összehívását sürgeték, sőt ő irá a meghívó levelet is; de csalódásban volt az idő jelenségeire nézve, melyeknek, úgy hitte, bölcsen dolgozék eléjük.

Jakab alatt ez volt a harmadik parlament. Az angol nép, legalább a körülmények úgy mutatják, nem a fejedelemtől várt üdvös ajánlatokat, hanem magára fordított mély figyelemmel tarkogatá mindaddig, mikor elő fogja tárhatni sérelmeit. Azt hisszük annál fogva, hogy az irány, melyet a tanácskozások vendők valának, nem függött a trónbeszédtől, ha mindjárt úgy hitt volna is magáról Jakab, hogy ő az új idő Salamona. Keserű tapasztalások megtaníták a nemzetet, hogy öntüdvére önmagától várhat legtöbbet és legjobbat. A trónbeszéd, melylyel febr. 9. 1621. megnyittatott a parlament, emlegette a kormány helyes eljárásait. Előlegesen vala érthető, hogy a nemzet segélyadásra szólíttatik fel. Ezenkívül leheté valamit érteni az udvari morál eme jó tanításaiból, hogy senki ne kutasson sérelmet, senki ne hajhászson népszerűséget. A kanczellár remekül használá a régi bölc mondatot: „Nosee te ipsum“ (ismérd magadat), s mind a

két házhoz tartott beszédében rámutatott az önismeret ohajtott gyümölcsére, mi nem lehet egyéb mint szerénység ily kegyes uralkodó irányában.

A parliament valósággal megértette a jó szót, és mint maig fenálló szokás, alázatos kérvényben, alattvalói szerénységgel követelte vissza a községek háza régi jogait. A kancellár nyilvánítá, hogy a király mindenbe belé nyugszik, csak a szólás szabadsága szabadossággá ne fajuljon. A trónbeszéd másik, vagyis első részére, melyben a segélyadás sürgettetik, a parliament nem igen volt készen a válaszzsal. Mielőtt segélyt ajánlottak volna, egy halmaz sérelem soroltatott elé kül és belpolitikát, adó- és igazságügyet, vallást illetőleg; biztosítás követeltetett különösen a szabad szónak, üldözéstől mentesség a visszaélések fölfedezőjének. A dolgok ilyenén indulása nem lehet az udvar és udvaroncok inye szerint. Buckingham megfélemlert. Baconak még volt annyi elmejelensége, hogy tanácsosal szolgáljon neki, pedig a legelső támadás kettejük, s még inkább az utóbbi, egy maga ellen vala irányozva, mert ő törvényesíté előbbeninek, rokonainak és védenceinek botorúl kiadott egyedáruai szabadalmakat, melyek annyira mentek már, hogy a csapszékekig minden az udvaroncoknál volt kibérelve (Remusat). A láttér komolyabb lón. Buckingham jónak látta menekülésről gondoskodni. Szerencséjére akadt ember, ki azt, mire legnagyobb szüksége volt, tanácsot adhatott. Williams, Westminsteri dékán, egyházi férfiú, jó szolgálatokat tevéen ily úton Buckinghamnak, magas hivatalokig emelkedett pályáján, hogy végre Baco helyét foglalja el a kegyenez bizalmában. Mint fölös terhet a hajóbul, akként dobá el Buckingham az embereket, kik utána jutottak hinárba. Feláldoztatott Mompesson és Michell Ferencz azon szomorú dicsőségre mégis, hogy mint a kapzsiság s mohóság megtestesítélési nevetségül szolgáljanak a kor vigjátékaiban. Nem ily könnyű volt szabadulni Baconak. Egy ideig ugyan távol hitte magától a vészt, levén sok barátja s ismerőse az alsóházban, kik szerették, csudálták, míg a felsőházban, mint nem régóta egyik tagnak megvolt nagy tekintélye: de mintegy öt hétre a parliament megnyílása után, nem sokáig lehetete esalódásban a jelenségek iránt. Ki kelle ábrándulnia. Háztartása, dús képzelődésének másolata, nem fényűzés volt, hanem hivatalkodás. A York-House, melyben

atyja is lakott, pompásan vala földiszítve. Udvara volt Gorham-burgban, s a Verulam-palota maga tiz ezer fontba került. Magános elmékedései alatt zenét szerete hallani folytonosan. A gray-i jogiskola szobácskája oly távol esett, hogy ki sem vala vehető e palotákból. Figyelmét azonban elkerülte, hogy háza erkölcsi lege meg van vesztegetve, hogy a kik legközelebb állottak hozzá: hű szolgálai, apródai sőt neje készítik elő bukását. Mindnyája ugyanannyi kinyujtott kéz ajándékok elfogadására. Midőn egyszer figyelmeztetve lön környezésére: „én magam fölé nézek,“ mondá jellemzőleg az ország első bírāja.

A vész kitörő perczében lord St. Alban mint kanczellár a gyapjuzsákon ült: elnökölt. Ismervén az emberi természetet, könnyű elképzelní Coke Edvárd, a különben is kérlelhetlen ellenség, maga érzését, midőn a lordok háza sorompója előtt úgy jelent meg, mint feje azon küldöttségnek, mely nyomozást indítványozott az egyedáruság kérdésében. Marcius 12-én a községek háza egyenesen az igazságügyi visszaélések ellen fordítá fegyelmét. A dolgok bántó alakot öltének. Maga Coke is megborzadt részt venni a tanácskozásban, nehogy hímetlenül egyenes boszuállónak tekintessék. Más részt Baco sem maradt ugyan tétlenül egy tanácskozmányt híván össze a lordokból, melyben a kinstár lordja Mandevil is részt vön, de az egészen az önvád színét leheté észrevenni. S a lordok háza szavazattal mondá ki reájok a kárhóztató ítéletet, a miért saját ügyben külön tanácskoznak. Mindamellet a kanczellár bűnei az üldözés fegyverei helyett még egyelőre a kimélet érzését hívák fel az irgalmas elmékben. Hanem az alsóházi bizottmány kérlelhetlen volt és megtartá szigorát. Sir Philips Robert elnöke által lepletlenül kimondá, hogy nagy visszaéléseknek jutott nyomába s a vádolt egyén senki más, mint a lord kanczellár. — Baco marcius 17-én elnökölt utólszor a lordok házában. A közelgő pillanatok új új vádat vethetvén föl ellene: alkalmat kerese és lelt is az ülések félbeszakasztására, a mikor fölkelvén a gyapjuzsákról, nagy belső háborgás közepett elhagyá a termet, hogy soha többé vissza ne térjen abba, s kedélye nyugtatása végett a York-palotába vonult elzárkozni a világtól.

A dolog annyira ért, hogy vádak helyett vádlók állottak fel. Két pörlekedő, Aubreg az egyik, Egerson a másik, megejtve

Baco ügynökei által, amaz ugyan száz, emez négyszáz font sterlinget vive ajándokul s elvesztette ügyét mindkettő. A tény ellenmondhatlan világosságba hozatott. Baco barátjai most egyedül azon voltak, hogy formás vád helyett szelidebb alak terjesztésék a felsőház elé. Mindegy: a „bűnös“ kimondására ennyi sem volt kevés. A király meggyőződve a tények valóságáról, azonkívül hogy fájdalmát nyilvánítá oly magas szellemű és állásu férfiú vétkes elsikamlásán, az ügynek több nyugalommal, kevesb nyilvánossággal tárgyalása, tulajdonkép időnyerés végett bizottmányt ajánla, melynek tizenhét tagja lenne, hat a lordok, tizenkettő a képviselők házából. Az ajánlat mellőztetvén vegyes ülésre került a tárgy, s mind nagyobbá ment ki a hir felőle. Baco lelki fájdalmai testére mentek át; ágyba esett. Márczius 20-án a király meghagyásából, Buckingham látogatást tevén nála, tudatá a házzal, hogy igen rosszul van: beteg. Egy levelet is hozza tőle, melyben panaszos, de nem kétségbeesett, hanem a szégyennél erősebb hangon szól a bátorság eleibe állani a vádnak, ha bizonyos mód engedtetik a védelemre. A vesztegetési esetek azonban egyre növekedtek; most kettő helyett már volt huszonhárom; több tanúk hallgatása lett szükségessé. De a nyomozásoknak félbe kellett szakadni. A király megszánta Bacot, s hogy kevés szabad lélekzéshez juttassa, jónak látá elnapolni a parlamentet. Ez is megtörtént márczius 27-én. Minden egyedárusági szabadságom visszavonatot; ő fölsége megválogatá a szót, emlékeztvén ama visszaélésekről, melyek felől annyit beszél a világ; ajánlá a nyugodt eljárást; a parlament ujonnan leendő megnyitását april 15-ére határozván.

E rendszabályok lélekzethez segíték Bacot. A mi kevés időt nyert, arra fordítá, hogy királyát megdöbbsentse. „Azok,“ kiálta fel, „a kik most a korlátnokot érintik, a koronát veszik czélba nem sokára. Én az első áldozat vagyok; volnék bár az utolsó!“ (Macaulay). A király s különösen a kegyencz beláták az állások fenyegető voltát, s bírák magukat tájékozni. Williams tanácsainak volt fogantatja. Ő egyre azt vitatá, hogy őrizkedjék az udvar csatába ereszkedni a maga népével; az mindenkor veszedelmes játék. A király tette a mi legjobb volt, tanácsolván Baconak, hogy üsmérje be hibás voltát; másfelől Buckingham is belátta, hogy védelmezni Bacot annyi mint elveszteni a király ke-

gyét, annál fogva jobbnak vélte feláldozni. A gyöngé Baconak még gyöngébb védői, ezenfelül az egyik, Buckingham, még gonosz is, ki a jóért rosszal fizetett Baconak, mint egykor Essex grófnak ez. Igy visszatértül kölcsöne. Ezentúl Baco mint „nyögdecéslő galamb,” hasztalan irogatott a királyhoz. Hízkelkedései gyöngébbek voltak távolról mint Buckinghaméi közlelől; az új tanácsadó, Williams is erősen bizonyolván, hogy a parlament csak jogával él s kötelességét teljesíti.

Baco ügye mind jobban sietett eldőléséhez. Ha esztől kért tanácsot, lehettek okai hinni, hogy volna neki módja lefegyverezni biráit. Tett is efféle nyilatkozatot, de azon feltartott gondolattal, hogy a király mellette lesz. E jó reményben az igazság értése helyét annak szenvedélye fogta el nála, s testestül lelkestül imádója a monarchikus elvnek, épen mint napjainkban politikai gondolkozásukért némelyek, úgy ő annak nevében követelte volna, hogy igazsága legyen. Kevés idő kelle rá, hogy kigyógyuljon ábrándjaiból. A király által elhagyatva, s nem támogattatva, elhagyta magát s nem mert kiállani önvédelmére. Most is bebizonyult, hogy nem elegendő az elme bátorsága vagy épen furfangossága, midőn kevés az erkölcsi érzület szívóssága. Baconnál különösen ez hiányzott. De hiányzott a szemtelenség is, mely bizonyos gyakorlati fogás vakmerőségével végig fogytig tagaú és sok nagy bűnöst kisegite már. Gyöngébb volt, mint hogy végkép rossz legyen, egyáltalában nem olyan érzékeny, hogy magát szánakozásra méltó szerencsétlennek láttassa.

Mikor a parliament april 17-én újból össze ült, a walesi herceg személyesen nyujtá be kérő levelét a lordok házához. A korona herezege talán többet tön, mint méltóságához illet oly államférfi irányában, kire minden percz több több vesztegetési bünt hoz vala elő, csak el lehetne tudni magos irodalmi érdemeit. A levélben minden meg volt gyónva, elösmérve, s enyhítés keresve. De a lordok háza nem látta helyesnek ily rövid úton végezni ez ügyben, mikor már huszonnyolez pont felett kelle tartani nyomozást, ítéletet. Baco írásban felelt mindegyikre; s azonkívül egy bizottmány előtt, mely házánál kihallgatás végett megjelent, élöszóval is vallá, hogy az a levél, melyben magát vádolja, töle van, az ő tette, az ő keze, az ő szíve. Társai megroskadtak ez őszinteségen, s nem kívánták addig gyötreni, hogy személyesen

álljon törvény elé, de az igazságot szigorúan kiszolgáltatták. A vesztegetési bűn a lordok háza egyező szavazatával kimondatott. Negyvenezer font bírság fizetésére szólott az ítélet s fogságra a Towerban, míg a királynak tetszeni fog. Ezenkívül Baco minden állami hivataltól, parlamenti üléstől elfiltatott, s nem volt szabad egész életére láttatni magát az udvar székhelyén. Történt ez május 3-án 1621. Mindezek folyta közben, tehát a vezeklés legkeserűbb napjaiban, midőn államférfui méltóságát, hitelét látta összetöretni Baco, sem feledte irói állását. Irá a királyhoz: „oly ember, ki ajándékot fogadott el, adhat is; s én felségedet megajándékozom, azon esetre, ha megtart, Angolországnak egy jó történetével, s törvényeink jobb elrendezésével.“ Az író érezte magát. De úgy látszik, az ő érzülete fogta el a közvéleményt is. „Bukása, írja Remusat, nem vétetett nagy eseménynek. Legalább neve halál utáni híressége ezt gyaníttatja. Nem mondhatni hogy világ előtti beese rendkívül szenvedett volna.“ Nagy elméket rendszeren a közvélemény kap fel a törvényszékek ellenében. Hamarabb nézik őket szerencsétlennek mint bűnösnek. Ez történt Bacoval is. Mi könnyű volt ily esetben felejteni. És ez még sem a szív jósága, s hajlandósága megbocsátani, hanem az emberi elme azon magasb felfogásának nyilatkozványa, mely egy nagy meggyőződésben a szívet is magával ragadja, erősíti, s az ész nevében tanítja felejteni; s ez a méltányosság, az elismerés.

Baco sorsa, mint bírái alkalmasint számítottak reá, enyhítve lön a király szivességéből. Két napig lennie fogva elégnék tartatott, bírságpénze, adóssággal levén terhelve, alá szállítottott, s módja volt visszatérni Gorhambury magányába. Több mint harmincz levelet íra innen a királyhoz, Buckingham és más udvari emberekhez rakva esdekléssel nagy szerencsétlensége miatt, mely semmi egyéb, mint távol lennie a királytól. Boldogot boldogtalant közbenjárásra unszolt, hogy elvonultságából szabadítsák ki. 1622-ben csakugyan engedélyt kapott látni a királyt, 1624-ben bírsága hátraléka elengedteték, a mikor felszabadult a teljes hivatalképtelenség átka alól, a legközelebbi parlamenti ülésekre is meghívatván. Ennyivel, úgy látszik, elég volt téve becsszomjának, talán életkor, inkább változó egészség, de leg hamarabb a szemérem nem engedte, hogy megjelenjék. Vesztég maradt; közélete be volt fejezve.

Ezenközben más oldalról jelentkezett a keserőség. Házi dolgai zavarban valának. Felesége bőven költött, maga egyre üzte a fényt. A király ezer kétszáz fontot utalványozza nyugdíjaul, mihez saját jövedelmeit számítva, több mint a mi pénzünk szerint, huszonnégy ezer forint fordula meg kezei közt évenként, mindamellett nemsokára le kelle mondani a York-palotáról, kölcsönt venni Gorhamburyra, hol mihamar semmi sem volt látható a régi fényüzésből, hanem ha tiltetvényei; s visszatérni a gray-i jogiskola falai közé. Szép, ha igaz, hogy e szoba ma is akkori állapotában látható. Környékén egy hely Baco hegyének nevezetik. Fái, melyeket igen szerete, már eltűntek; de az megint nevezetes, hogy a londoni piaczkok Square-jeit ő kezdette volna. Legkedvesebb, legutóbbi napjai mégis Gorhamburyban teltek. Ennek árnyékait a halál árnyékával cserélte fel. Az itt töltött néhány év, mindössze is öt esztendő, sohasem hozta több eredményt mint épen Baconál. Ezer baj, aggság, vesződség között egyre író asztalnál, keserű emlékezésekben tört ki olykor elégületlensége magával, hogy félreismerte saját rendeltetését, midőn közügyekre szentelte napjait, holott jobban tud könyvet írni. Mit mennyit kezdett, hagyott félbe, mennyit tervezett vagy vitt ki, nem czélos e helyen számlálgatni. Elég az, hogy hatvan éves létére soha nem fogyott ki az újból; és bár elég öröme lehetne lékének tudni, hogy minden vonással, minden betűvel az utóvilág javára dolgozik: mint Shakspeare tragédiájában a haldokló Macbeth, újra meg újra feltámadt benne, a bukott államférfi, s gyógyíthatlan dicsvágygyal esenge folyvást a király felé, hogy szólítsa vissza a közügyekhez. Sürgetései már alkalmatlanok sem voltak, mint nem tanácsai, melyeket adott, bár nem kért senki. Szolgálatait hiába ajánlgatá; nem fogadtattak el. (Remusat.) Midőn Jakab meghalt és helyét fia I. Károly, foglalta el, Baco elég gyarló volt még reményleni, mind hiába. Utoljára elunta zörgetni, s mindenről lemondott 1625-ben, hogy a következő évben lemondjon az életről is.

Épen természeti kémlődésekkel tölté utolsó napjait; így agg kora visszahajlott a gyermeki évekhez, hasonlítván egymáshoz a kettő abban, hogy mint valaha nem lehettek biztos ismeretei a tapasztalásra, most más irányban működven az élet erőteljében, nem voltak valósággal; — szándékát nyilvánítá kti-

lönösen havi észlelmeket szerkeszteni a természet tüneményeiből. E közben jutott eszébe valamely kísérletet tenni a hóval. April 2-án 1626. havazott. Nem lehetne-e, gondolá, rohadás ellen óvószert találni a hóban. Egy közellevő majorosnétől csirkét vásárolt, s megkoppasztá saját kezével. Míg vele hajlódnék, hideg borzogatást érte testében, s be kelle térni Axundel gróf házához. Itt írta legutolsó levelét a házi urhoz, engedelmet kérve a bátorságért, hogy magát beszállásolta. A kísérlet feladatát most sem feledé, s bár oly rosszul lett, hogy lehetlen volt haza vitetnie, örömmel írta meg, hogy az sikerült. Egy heti betegség után bevégezte pályáját; meghalt épen husvét napján, april 9-én hatvanhat éves korában. Temetése, kívánsága szerint a Szent-Mihály egyházba, St. Alban mellett, hol édes anyja is fekvék, egyszerű volt, minden pompa nélkül. Gyermeké nem maradt; neje még huszonnégy évvel élte túl.

ERDÉLYI JÁNOS.

A MURAKÖZ.

JOGTÖRTÉNETI TANULMÁNY.

„O passi graviora, dabit Deus his quoque finem.“
Virgil.

A magyar-horvát kérdés, hála az égnek, derültebb stadiumba lépett. Túl leszünk már, úgy hiszem, a recriminációk küzdelmén; a hétszázados szövetség kölesönös előnyei Dráván innen és Dráván túl higgadtabb elismerésre találnak; az epés irány helyett, mely annyi rossz szolgálatot tett mind a két nemzetnek, Szalaynk és Bogovics munkáit ész és szívhez szóló hangok lengik át; joggal várható tehát, hogy az ekkép közeledő szövetségek kezet fognak nyújtani egymásnak.

Maradtak azonban még a mult szakadási időből némely kérdések, melyek habár kormányilag elintézték, mégis csak látszólag pihennek és kevés rossz akarat újra feltámaszthatja kísértetül. Ilyen szerintem a Muraköz kérdése is, melynek gyökeres megoldását leginkább a kölesönös felvilágosítás biztosítaná.

Szabadjon tehát ily czéllal a jog és történelem szempontjából róla tett vizsgálatim eredményét imez kivonatban köz megbirálás alá terjesztenem.

Három szakaszra osztván az egészet, az elsőben elmondom a Muraköznek Magyarországhoz kizárólagos tartozását a) a pacta conventák alapján, b) törvényhozási, c) törvénykezési, d) had-

szervezeti, e) adózási és f) földtani tekintetben; a második szakaszban Muraköz birtoklási történetét vázolom; a harmadik szakaszt elvégre az ellenvetések czáfolatával fogom bezárni.

I.

MURAKÖZ A PACTA-CONVENTÁK ALAPJÁN MAGYARORSZÁG KIEGÉSZÍTŐ RÉSZÉ.

Ha mi magyarok a vérszerződést, melyet Béla király névtelen jegyzője egyszerű előadásából birunk, oda tesszük mindig kegyelettel, hol a magyar állam régi közjogának eredetéről legyen szó; ha a Schlötzerek, Dümmlerek, Büdingerek közt és köztünk annak árán nem fog soha béke köttetni; mi különös van abban, ha a horvátok is azt akarják, hogy őseiknek Kálmán királlyal kötött szövetségét — az úgynevezett pacta-conventákat — az egy spalatrói krónika alapján ők és mi történelmi valóságnak s közjoguk arany bullájának tartsuk? Ez a népek s nemzetek általános üsztöne; teremt, hol nincs, történetet, a hol pedig van, letörli azt, ha sért.

A vitákat, melyek kivált az irodalom terén e tárgy fölött mind a két részről káros elkeseredéssel folytak, magasb szempontok fogják ezentúl csillapítani és a történelmi buvárlatok, kell, hogy az exigentiák érvei előtt ez idő szerint meghajoljanak.

Én egyszerű eszemmel úgy gondolkozom: hogy ha Kálmán királyunk a távolabb Dalmátia városait és szigeteit, miről annyi adat fenmaradott, szövetségbe vonta, még inkább fektüdt érdekében a közelebb eső horvát nemzet zömével szövetkezni. És habár a középkor sötétségében azon fonal, melyen a foederatív állapot átalakulásának okaihoz juthatni, kezeinkből kisikamlott; mindazáltal tény az, hogy az 1492-ki hamvazó szerdai diplomára, az 1527-ki ápril 28-ki nyilatkozat következett, melyben a horvátok I. Ferdinánd király e lött tiltakoznak, hogy Horvátországot senki hatalommal nem foglalta el, hanem őseik utolsó királyuk Zvonimir holta után a magyar szent koronához önként csatlakoztak. (Acktenstücke zur Geschichte Croat. v. J. Chmel. Wien 1846. 45 l.) És ezen szövetségre még akkor is büszkén hivatkoztak, mikor a mult század nagy királynéja alatt nem csak a közös magyar ne-

vezetet (1741. 61.) velünk barátságosan megosztották, hanem politikai és jogi vonzalmaik is a miénkkel úgyszólván összeolvadtak; mikép ezt a két hazának közös hű fija gróf Keglevich József auspiciuma alatt a legszívélyesb hangon írott történelmi dolgozat, mely 1746. Du Fresne Illyricumával együtt látott napvilágot, nyilván hirdeti.

Ha minden más történelmi és jogi adatot, melyeknek pedig szükében nem vagyunk, nélkülöznék is, elég egy maga a Kál mánféle pacta-conventák tartalma annak megbizonyítására, hogy Muraköz Magyarországhoz mind a szövetség előtt mind pedig azóta szüntelen tartozott és tartozik. Szerinte ugyanis mikor Kálmán vitéz seregével Horvátország ellen megindult, már akkor Magyarország a Dráva folyóig terjedett és midőn a két fél közt megalakult a szövetség, ismét csak a Dráva alapított meg a két ország választó határául. Halljuk a krónika idevágó szavait: „Kálmán akarván Horvátországot egész a tengerig hatalma alá keríteni, seregével a Dráva vizéig érkezett . . . a horvátok pedig hallván a király közelgését, hadat gyűjtöttek és harcra készülének, azonban értesítvén erről a király, akart vala velök kegyesen bánni és szövetséget kívánságuk szerint kötni. Melynek egyik pontja: hogy a királyi sereghez minden nemzetiség tiz fegyveres lovast állitson és pedig maga költségén a Dráva folyóig, onnét Magyarország felé a királyén.“ Miből természetesen még az is következik, hogy a Drávaig terjedő magyar földrészek, tehát Muraköz is Kálmán hadjáratainál sokkal előbbi és valószínűleg az első hódítás idejéből valók.

Azóta a Drávát minden hivatalos okmányok, törvények, hagyományok a két ország választó határául ismerték. A kiadandó Muraközi levéltárban tüzetes helyet nyerendnek a nevezetesebbek, most pedig itt csak némelyek legyenek megjegyezve.

Azon egység, mely a zágrábi püspök és a szentmártoni apátság közt a somogyi dézmák iránt a szent-szék előtt hosszú ideig folyt per következtében 1232-ben kötött, azt tartalmazza: hogy a zágrábi egyházi megye Slavóniában a Dráván túl fekszik, innen pedig Magyarország.

II. András királynak a pécsi egyházi megye számára 1235. adott kiváltságos levelében említettik: hogy szent László első ment át a Dráván Slavóniát meghódítandó.

A zalamegyei nemesek 1232-ki ítélő levelében, a Dráván inneni rész Varasddal szemközt még szent István idejétől Zalamegyéhez tartozónak iratik.

A Rátolt nemzetség 1283-ki osztály levele Nagy-Kemluk várára a Dráva és Száva vizek közt Sclavoniában fekvőnek említi.

II. Ulászló királynak 1496-ki czímeres levelében, melyet Slavoniának (mostani Horvátországnak) adott, ily kifejezés áll: „hogy ezen ország, két folyó, a Dráva és Száva közt terül el.“

Az 1608-ki a. e. 11-ik czikkben a bán hatósága a Drávától kezdve az Adria tengerig terjedőnek kijelentetik, mely czikkre több későbbi törvények is hivatkoznak. Végtere

A horvát követek 1835-ki kérvényében, melyet a pozsonyi országgyűlés alatt a legfelsőbb helyre terjesztettek, több mint egy pontban emlékeztetbe hozatik: hogy a társ-országok Kálmán király alatt szabad és önkéntes szövetség útján kötöttek össze Magyarországgal és a Dráva lón választó határu a két ország közt megállapítva.

Ezen idézetek által egyébiránt korántsem szándékom a történelemmel mint szorosán szaktudománynyal szembe állani; csak annyiban regesztáltam azokat, hogy azon tény, miszerint a Dráva választja el nyolczszázadon túl a társ-országokat mitőlünk, constatirozzam, és ennyiben a Kálmánféle pacta-conventákkal összhangzásba hozzam. Minden esetre pedig, ha ez okmányok teljes érvényességet tulajdonítanak túl a Dráván, az csak két oldalú lehet azokra is, mik a folyó innenre vonatkoznak.

Muraköznek Magyarországhoz tartozása törvényhozással.

Elismerem, hogy a dalmát városoknak a magyar királyoktól oly gyakran biztosított külön törvényhozását több századon által a horvátok is élvezték. És ez hatalmas érv a Muraköznek Magyarországhoz tartozásáról, mert eddig semmi nyomot nem voltak képesek a horvát tudósok és buvárok felkutatni, mely szerint a társ-országok hongyulésai valaha Muraköz ügyeiről intézkedtek volna. Ellenben intézkedtek róla sokszor a magyar törvényhozók. Már az 1462-ki országgyűlésen Mátyás alatt törvényt hoztak: hogy mivel az utolsó Cillej özvegye a korona öröklése világos

megsértésével olyaknak kötötte le Csáktornya és Strigo várakat, kik Magyarországbán birtokképtelenek, ennél fogva azok az illetéktelen birtokosok kezéből visszaveendők; a király pedig e törvény által meg volt kérve, hogy annak fogamatot szerezzen, mit teljesített is. (Teleki III. 69. 135. 264. 743. l. Kovachich Astraea T. I. 104. l.) Az 1542-ki hongyülésen ismét szőnyegre került Muraköz mint a Csáktornyai Ernustok magszakadtával a koronára visszaesett örökség és az ekkor alkotott 43-ik cikk Csáktornya és Strigo várakat Zalamegyében kebelezteti; mikép szintén még más huszonnégy magyar országgyűlés és nyolcz király törvényhozásilag rendelkezett fölötte, egyszersmind pedig mindannyiszor vagy névszerint, vagy érthetőleg Zalamegyében fekvőnek mondotta. Ezek sora következő: 1556: 6. 1559: 31. 1563: 20. 1567: 17. 1569: 19. 1578: 27. 1602: 14. 1604: 8. 1608. a. c. 15. 1613: 8. 1618: 49. 1622: 36. 1625: 19. 1630: 3. 1635: 92, valamint az 1638, 1647, 1649, 1655, 1659, 1681 és végtére az 1715: 16. — Jellemző ebben azon körülmény, hogy az iménti hongyüλέseken egykor máskor a horvát követek is jelenlővén, az elősorolt törvények hozatala ellen soha szót nem emeltek, holott feltenni nem merem, hogy ha Muraköz övék, avagy ha csak igénybe vették is, közbe nem szóltak volna; látván kivált azon buzgalmat és erélyt, melylyel a magyar országos rendek, az országtól elszakasztott részek, például a szepesi városok, a Frídrik császár kezébe került várak, az erdélyi partium megyék visszakeblezését sürgették.

Muraköznek Magyarországhoz tartozása törvénykezésileg.

A báni hatóság határát Magyarország felé a Dráva tette. Ez nem csak a Kálmánféle pacta-conventákból önként következett, hanem ismételt királyi iratok és birói okmányokban is ki volt fejezve. Szabadjon néhány adatot felhoznom.

IV. Béla király a tatárjárás után a várjavak iránt bíróságokat állítván fel, a Dráván túlra mint báni hatóság alá tartozó földre 1256-ban István bánt nevezte ki bírónak.

A körös-udvarhelyi városi kiváltságban, mely 1252-ben kelt, mondva van: „hogy a polgárok a Dráván innen nem ismernek illetékes birót s azért idevaló idéztetésök érvénytelen.”

I. Károly királyunk 1325-ben külön diplomát adott ki a báni hatóság köréről, mely szerint a Dráván túl mindenki a bán ítélete alatt áll, ellenben a nádor, országbíró nem bíraskodhatik ottan. Megerősítette ezt nagy Lajos királyunk is 1359, 1377., Zsigmond pedig 1395 és 1402-ben.

A horvátok oly féltékenyek voltak a báni hatóság ily kizárólagos gyakorlatára, hogy II. Ferdinánd és I. Lipót királyok korából létező statútumaikban ismételt végzéseket hoztak, a magyar bírák beavatkozása ellen, azon szigorral szentesítve, miszerint a netaláni magyar ítéleteket horvát birtok iránt a horvát bírák reexequálni köteleztessenek. Ily nyomokra Muraközt illetőleg még senki Dráván túl nem akadott; ellenben pedig a magyarországi bíráknak Muraköz iránti peres ügyekben többszöri eljárásáról nem egy adatnak vagyunk birtokában.

Kitünő példát közlött minap a Csáktornyai választó kerület érdemes képviselője azon 1232-ki ítélő levélnek magyar fordításában, melyet a zalamegyei nemes bírák a Dráva és Mura közti Vizmeth nevű birtok iránt a veszprémi püspök és Ochuz bán közötti perben hoztak és a melynek a Hevenesy-kéziratokban olvasható latin szövegét már Pray és Fehér kiadták.

1323ban Bánfy Miklós kértére a Lindvai várhoz tartozó azon jószágok iránt, melyek Zalamegyében fekszenek, vizsgálatra kiküldött királyi és káptalani emberek, többek közt azt is jelentik, hogy a Dráva és Mura közt fekvő Damasa falu szintén azon vár tartozmánya.

A Csáktornyai Ernust nemzetség és az utána következő birtokos Keglevichék, Bánfyak, Zrinyiek korából a magyar bíróságok előtt tárgyalt perek több esetei a Muraközi levéltárban fognak közöltetni.

Muraköznek Magyarországhoz tartozása hadszervezetileg.

A horvát hadszervezet sokban különbözött a magyartól és féltékenyen őrzötték azt, mint autonóm jogukat a Dráván-túliak. Váraikról magok intézkedtek otthon és ha ez ügy a közös magyar hongyülésen szóba jött, a kellő rendelkezést tartományi gyűlésekre föntartották, például az 1601: 31. és 1604: 7. czikk tár-

gyaiban. Ez okon Slavonia és Horvátország várai szorgalmasan el voltak különözve a magyarokéitól, melyek védelméről magok az illető honfiak gondosan tanácskoztak, mikép szintezt tették a magyarok is kizárólag. Azon huszonkét törvény, melyekre fentebb a törvényhozásról szóló fejezetben hivatkoztam, magukban foglalják szintűgy a hadszervezeti gondoskodást is Muraköz irányában, némelyek közülök az ott fekvő erődök állapotjáról is különösen rendelkezvén.

1641-ben Eszterházy Miklós nádor az udvarnak egy dolgozatot adott be a magyar korona alatti véghelyek tárgyában, hol a négy magyarországi generalatusok egyike, a Kanizsa elleni erődök czime alatt felemlítettvén, ahhoz a legrádi véghely Muraköz szigettel tartozónak jelentetik; ellenben sem ezen dolgozatban sem több más Véghelyi Lajstromokban, melyek Slavonia és Horvátország várait elősorolják, a muraközi erődök sehol sem említetnek.

Muraköznek Magyarországhoz tartozása adózásilag.

Hogy a társországok a magyarországi portalis adónak csak felét fizették, I. Mátyás és II. Ulászló törvényeiből és az 1494. és 1495-ki kincstári számadásokból, melyeket Ernust Zsigmond pécsi püspök és kincstárnok az országnak bemutatott, nyilván kitetszik. Mennyi érdek és esáb kivált a Dráva parti birtokosokra, jószágaikat a féladó előnyébe átsempészni, viszont mennyi ok a horvát és slavon birtokra ébren vigyázni. Ha tehát Muraközre nézve kimutatom, hogy ez nem a társországi féladót, hanem az anyaországi egész kapu-adót viselte, e szakasz czime ki lesz viva.

Legrégibb adatok a kapu-adó egész és fél fizetéséről az imént említettem kincstári számadások. Ezek szerint Zala megyének adója 1494-ben tett 9953 forintot ugyanannyi kapu után, melyekhez hogy Csáktornyai Ernust János birtoka mily nagy arányban járult légyen, mutatja az, miszerint adó hátraléka 1006 forintot tett. Következő 1495-ben Zalamegye adója tett 8978 forintot annyi kapu után és Ernust János hátralékban állott 1122 forinttal. Ezen hátralékok egyedül a muraközi nagy birtokra vonatkoztak, mert a Csáktornyai Ernustok Zalamegyében csak

ezen nagyobbserü uradalmat birtokolták, mint a kiadandó levéltárban olvasható okmányokon kívül, az 1542: 43. cikk is mutatja. Ezen időn túl is Muraköz folyton a legújabb ideig a zalamegyei portalis összeírásokba foglaltatott és az anyaországi egész adót állandóan fizette; mikép ezt azon számosabb összeírások bizonyítják, melyek a magyar királyi kamara budai levéltárában találtnak és melyekből 1549-től kezdve egész 1583-ig Zalamegyét érdeklő kivonatot néhai Kováchieh M. közreboesátott. Supp. Vest Comit. T. III. 295. l. Az ország levéltárában is Budán a 17. és 18. századokbeli ily portalis összeírások fölös számban találhatók.

Muraköznek Magyarországhoz tartozása földtanilag.

Ezen cím alatt elősorolom azon földtani kűtföket és munkákat, melyek Muraközt a legrégibb időktől Magyarország kiegészítő részének vallják.

Ranzanus Péter nápolyi követ Mátyás királyunk udvarában. Zala vármegyéről ezt jegyzé meg. Innét, úgymond, az út Zágrábnak visz. E helyen emlékezetes, hogy mind, mi Dráva és Száva közt fekszik, Slavoniának nevezetik.

Brodanics szerémi püspök és koraltnok, ki Slavoniában született, így fejezte ki magát: a Dunáninnen Magyarországhoz mellett, ha a Dráván átléptél, Slavonia fekszik.

Oláh Miklós utóbb primás és koraltnok 1536-ban irt Hungariájában ezt mondja: „a Dráva . . . Murát és más folyókat magába veszi és Magyarországot a magyar Slavoniától dél- és kelet felől elválasztja. A Dunántúli Magyarországhoz pedig a Mura és Dráva folyók közt fekvő Stridót, szent Jeromos hazáját és Csáktornya várát sorolja.

Istvánfy híres történészünk pedig Frangepán Kristóf 1527-ki győzelmeit beszélve, miután a Varasd körüli Drávántúli tájakat Slavoniában fekteté, a Dráván inneneket Magyar tartománynak nevezi. Több ilyen kifejezések találhatók még Verancsics, Forgács és Zermegh munkáiban is, melyek mind a 16. századra vonatkoznak; a későbbiekre épen semmi szükség nem lévén, mivel-

hogy a következő 17. és 18-ik században Muraköznek Magyarországisága kérdésben nincsen.

II.

MURAKÖZNEK BIRTOKLÁSI TÖRTÉNETE.

Első nyoma a magyar korona birtoklásának Muraközben az, mely szerint Gizela királyné szent István neje a veszprémi püspökségnek Vizmeth nevű földet adományozta, melynek birtokában a veszprémi püspökök folyton II-ik András koráig maradtak, míg Ochuz bán abban őket nem háborgatta. De ez Muraköznek csak egy csekély részéről szól; V-ik István király idejétől azonban az egész szigetköznek birtoklásáról mostanáig teljes tudomásunk van. Lássuk.

A Gissingi grófok Muraköz tetteges birtokosi a XIII-ik század második felében, az osztrák olygarchákkal és Albert herceggel viselt hadban, a sokáig kedvező szerencse ellenök fordulván, egész Muraközt Csáktornya és Strigo várakkal elvesztették. Ötven évig biratott ez időtől az ellenség által. I. Károly haddal indult visszafoglalására, de a támadást békekötés előzte meg, mely szerint négyezer gira ezüst lefizetése mellett a királynak vissza bocsátatták. Első, ki azonnal királyi adományul és illetőleg Árva vára helyett cserébe kapta, Donch zólyomi főispán volt. 1334-ben Komáromot adván helyette a király Donchtól visszavéré és 1350-ig a korona birtokában maradt. Ez évben a hős erdélyi vajda Laczkfi István és méltó fiai nyerték nagy Lajos királyunktól jutalmul, ily kifejezéssel: „Oztrogo és Csáktornya nevű Dráva és Mura folyók közt fekvő várainkat, melyek egykor felséges István magyar király boldog emlékü östünk idejében az osztrák németek által hatalmasul elfoglaltattak és mondott atyánk (Károly) országlásáig általok birattattak és ámbár nevezett legkedvesebb atyánk megindítván hatalmas seregét, azokat vissza foglalhatta volna, nehogy azonban Magyarország és Austria keresztény országok közt e végett vérözön okoztassék, azokat négy ezer ezüst girának lefizetése mellett visszaszerezte és mindedig általunk birattatnak“ stb. A Laczkfi utódok Zsigmond király ellen hűtlenségi bűnbe esvén, Muraköz tőlük elkoboztatott és 1397-ben a király azt az Aba nemből

származó Szécsényi testvéreknek Frank és Simonnak a budai káptalan előtt más becserélt jószágokért felvallotta ily kitételrel: hogy Csáktornya és Strigo várak az egész Dráva és Muraköz nevű kerülettel Zala vármegyében, Bedenye nevű királyi helység pedig Slavoniában kebeleztetnek. Rövid hét év alatt a csere feloldatván, ezen birtokok a koronára ismét visszazáltak és 1405-ben negyvennyolcezer arany forintért a Cilley grófnak visszaváltási fentartással eladattak. Az utolsó Cilley gyászos sorsa tudva van. A hátrahagyott gazdag örökség fölött, melynek részét Muraköz tette, nagy bonyolodások s fegyveres beavatkozások támadtak. Mátyás királyunknak azonban sikerült az özvegy minden fondorkodásai daczára Muraközt az 1462-ki országgyűlési törvény alapján visszaszerezni. Nemsokára Ernest másképp Hampo János királyi kinestárnok kapta adományul, kinek utódi Csáktornyai Ernust név alatt 1541-ig folyton birtokolták, a mikor magszakadási czím alatt a koronára, közbe Bánfy és Keglevich ekre, 1546-ban pedig a leendő szigeti hős Zrinyi Miklóstra ment által. Az utolsó Zrinyi után következett viszonyok és birtokosokról fölösleges szóllanom.

Ezen hatszázados birtoklás ideje alatt legalább tizenkét birtokosa ezen félszigetnek a szomszéd Slavonia és Horvátország bánságát viselte, a Gissingiek, Laczkovicsok, Ernustok, Zrinyiek, mindannyian vagy tisztán horvát, vagy érdek és pártszinezet által horvátosított családok ivadéki, kik minden kínálkozó alkalom mellett is, Muraköznek Magyarországhoz tartozását nem bántották; de más részt, mikép lehet csak feltenni is, hogy ha a horvátoknak e szigetközhez alapos igényei voltak volna, annak birtokosi a báni hatalom tekintélyét és köteleiséget a visszaszerzés által érvényesíteni nem akarták s nem tudták volna?

III.

ELLENVETÉSEK CZÁFOLATA.

Még nem tudok horvátot, ki azon hétszázados axioma ellen „Dráva a választó határ” szölt volna, hiszen ez az ő evangéliumok. Pedig ha Muraközt magokhoz akarják húzni, kell hogy a Spalatroi kronikát hamisnak declarálják. Csak ez lehet az egy-

düli alternativa : vagy a krónika Muraköz nélkül, vagy ez krónika nélkül.

A zágrábi híres körlevélben idézett Ulászló III. decr. 34. cikkéből meritenek a Drávántúli követelők fő érvet, mintha a törvény ezen szavai: „in Slavonia Zagrabia, Nedelcze, Varasd, Muraszombat sunt capitales tricesimae“ bekeblesítést foglalnának magokban. E cikk valódi megértésére szükséges tudni, hogy a harminczadok tekintet nélkül azon országra, hol feküdtek s így néha két vagy három tartományban elszórt harminczadok is egy kerületbe foglaltattak. Bizonyosság reá az 1715: 91. cikk is, melyszerint például a varasdi harminczadkerülethez három tartomány, úgymint: Slavonia, Stájerhon és Magyarország harminczad helyei soroltattak. Ezen cikk 95. §-a még teljesb fölvilágosítást szolgáltat, a mennyiben a districtus szóval élve, a tenger melléki harminczad kerülethez Péterváradot, Titelt, Zablyat, Kanizsát és Szalankement keverten adta.

Egyébiránt az érdeklött 34. cikknek azon horgonyereje, melyre a követelők támaszkodnak, csak addig tart, míg az ország Rendeinek Mátyás fia Corvin János herczeggel 1490-ben a horvátok hozzájárulásával is kötött békeokmányát nem olvasták, mert ebben azon roppant jószágok és kitüntetések sorában, melyekben a koronáról lemondó herczeg részesített, ezek is találatnak: „cum tricesimis in Zagrabia ac caeteris omnibus locis filialibus et praecipue in Chaktornya et Muraszombat et aliis ubique locorum ad eandem pertinentibus tam intra quam extra Slavoniam existentibus.“ (Kovachichnál Supplem. ad Vest. Comit. T. II. 283. l.) Ennél, úgy hiszem, a 34. cikkből kieroszakolt magyarázat czáfolatára több nem kívánható.

De talán nagyobb erőt helyeznek a követelők azon körülményben: miszerint Muraköz egyházi tekintetben a legrégebb időtől a zágrábi püspöki megyéhez tartozik. E tény való, de a következtetés fonákul van lehozva. Ezt igazolandó, az illetékes bíraktól az egyház tudósaitól fogok kölesönözni érveket, mert mi egyszerű világiak magunktól a segrestye tárgyaihoz alaposan nem igen értünk.

A magyar hierarchia történelmének tudós szerzője Pray után elmondom tehát: „hogy a salzburgi egyházi megye önhatósága határait a pápák és császárok rendeletei alapján a Drávaig követezte, miből a salzburgi érsek és zágrábi püspök közt már IV. Béla kormánya előtt és alatt tartós viták keletkeztek, melyeket a királyválasztásba avatkozásáról híres Gentilis bibornok ideiglenesen elintézett, de végleg el nem döntött. Ily esetekben a szent-szék és küldöttjei nem sokat gondoltak a szomszédos országok külön határaival.“

A tudós Farlati után pedig, ki a délszláv egyháznak történelmét oly kitűnő alaposággal írta, illő megemlítenem: hogy a Tinnini vagy máskép horvát (Croatensis) püspökség, mely 1015. körül alapítatott, tehát a zágrábi püspökséget megelőzte, csak a Drávaig terjedett; világos lenne tehát ebből, hogy a magyar királyság első korszakában, mielőtt szent László a zágrábi püspökséget a tinnini helyébe emelte volna, a Dráván innen s így a Muraközben is nem a horvát püspöknek, hanem hihetőleg a magyar korona alatti valamelyiknek kellett kormányoznia.

Végtére halljuk még — a kire legtöbbet fognak adni horvát földieit — magát a horvát ügy bátor, buzgó és kitartó hőjét, Ozsegovich püspököt. Ő a muraközi egyházi közösséget nem hogy valami követelés alapjául használta volna, sőt inkább mint legerősb argumentumát léptette fel azok okoskodása ellen, kik a pécsi egyházmegyének Dráván túli kiterjesztéséből, a Drávántúli részeknek Magyarországhoz tartozását következtették: ebből, úgy mond, oly kevésbé támadhatott szent Istvánnak Slavoniához joga, mint a cseheknek Magyarországhoz, kik egykor a prágai püspöki megyét egész a Vág folyóig kiterjesztették, vagy mint a horvátoknak Magyarországhoz azért, hogy a zágrábi egyházmegye a Dráva és Muraközt létezik.¹⁾ Ezeket mondá a szak embere, ezeket a legerélyesebb horvát hazafi 1848 előtt és ennek igaznak kell lenni 1861-ben is.

Hátra volna még a királyi teljhatalomból származott bekebelezés érvényességét megegyeztetni. De ezt mások és másutt nálamnál jobban teendik.

BOTKA TIVADAR.

¹⁾ Lásd „*Succincta sensa unius e Croatia*“ a 14. lapon.

A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREI.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.*)

Bevezetés s történeti előzmények.

I.

Hogy századunk nagy feladatai közt nem csak a politikai és ipari reformok kivitele, hanem a társadalmi kérdések megoldása is kitűnő helyet foglal el, senki sem fogja kétségbe vonni, a ki csak egy futólagos pillantást is vetett a közelebbi múlt hatvan hetven évre, s azon mélyenható mozgalmakra, eszméirányokra, törekvésekre és küzdelmekre, melyekkel e korszakban a művelt emberiség egyetemes körében találkozunk. — Úgy látszik, mintha az emberi szellem, megunva az eddigi foly-

*) A socialismus és communismus rendszereit tárgyalják a következő (cikkiró által is használt) jelesebb munkák: *Reybaud: Réformateurs contemporaines ou socialistes modernes.* 1841. újabb kiad. 1854. — *Sudre: Histoire du Communisme.* 1850. új k. 1857. — *Thonissen: Le Socialisme depuis l'Antiquité.* 1852. — *Villegardelle: Histoire des Idées sociales.* 1846. — *Debussy: Histoire et Réfutation des Socialistes.* 1859. — *L. Stein: Der Socialismus und Communismus in Frankreich.* 1842. új k. 1848. *Ugyanaz: Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich.* 1851. — *Hildebrand: Nationaloekonomie der Gegenwart und Zukunft* 1847. — *Rob. Mohl: Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften* 1855. I-só köt. 167. ff. lap. — *Biedermann: Vorlesungen über Soc. und Communismus.* 1847. — *Grün: Die soziale Bewegung etc.* 1845. — *I. H. Fichte: System der Ethik.* 1850. I. köt. — *Roscher: System der Volkswirtschaft.* 1854. I. köt. — *G. C. Lewis: Treatise on observation and reasoning of Politic.* 1852. II. köt. 236 fig. lap. *Hennel: Outlines of social systems and communities* 1844.

tonos negatiót és rombolást, s a régi életformák és intézmények megsemmisítésére czélzó működését, a pozitív, alkotó és szervező tevékenységhez akarna fordulni, s támaszkodva eddigi óriási vívmányaira, azon hézagokat, melyek az elavult állapotok mellözése által támadtak, a magasb fejlődési polczra emelkedett társadalom és műveltség igényeinek és szükségeinek megfelelőbb alakzatok és intézmények által betölteni, jelesül pedig a sok tekintetben bomladozásnak indult társadalmi szerkezetet új, szilárdabb alapokra fektetni.

Ez irány képezi, ha nem csalódunk, a legújabb világkor valódi feladatát s történeti küldetését, melynek a jelen és jövő nemzedék annál teljesebben fog megfelelni, minél inkább sikerül neki feladatát mindenoldalulag felfogni, az érvényre jutó elveket és érdekeket egymással szerenesés összhangzatba és kapcsolatba hozni, s a kor műveltsége fejlődési folyamának minden nagy és jogos elemét teljesen kifejezni, helyes arányát, egyensúlyját és viszonyát megvalósítani.

Az emberi szellem e nagy és nehéz munkája, mondhatnók vajudása közepett azonban oly törekvésekkel és irányokkal is találkozunk, melyek a kitzított czélt egészen új, az eddigi állami- és társadalmi renddel merő ellentétben álló, annak minden történeti és erkölcsi alapjait, jogi és politikai föltételeit tagadó vagy semmibe vevő úton és módon akarják megvalósítani. E törekvések, eszmék és mozgalmak, melyeket együttvéve a socialismus és communismus nevezete alatt ismerünk, a világtörténet bármely időszakában sem hiányzottak ugyan (mint azonnal látni fogjuk); egész fontosságuk, óriási horderejük, s mondhatni világrendítő hatályukban mindazáltal csak a legújabb időkben jelentkeztek, midőn ugyanis a legvéresb államrázkódtatások közepett az összes művelt világ feszült figyelmét fölbreszték, a fenálló társadalmi s politikai rendet, mint messze terjedő földrengés, alapjaiban megingaták, az újkori civilisatio és műveltség számos félszégseire és hiányaira újaltak, a század több súlyos bajára és sebhelyére figyelmeztettek, és kapcsolatban a mindent elsodorni készülő forradalmi szellemmel, milliókat és milliókat majdnem kétségbeejtő rémületbe helyeztek!

E jelentésdús s az újkori emberiség és társadalom sorsával és fejlődésével oly szoros viszonyban álló világtörténeti tünemény tüzetesb szemügyrevétele, okainak, lényegének és czéljainak kifejtése, hatásának s némileg jogosultságának méltányolása, valamint félszégseinek, veszélyeinek és tévelyekinek kimutatása, illetőleg megczáfolása: képezi a következő igénytelen sorok feladatát, — megjegyvezvén különösen azt, hogy mi a socialismus és communismus mindkét oldalát, t. i. a történetit és az elméletit teljesen méltányoljuk ugyan, de e helyütt kiválólag

csak az utóbbival, vagyis a socialisták és communisták eszméivel, tanaival és elméleti rendszereivel foglalkozunk, azongyakorlati törekvéseket és mozgalmakat pedig, a melyek közepett a socialismus követői, ezen eszméket és tanokat a valódi állam-életben tényleg megvalósítani és érvényre juttatni iparkodtak, csak annyiban fogjuk megérinteni, a mennyiben azon első vagyis elméleti momentum alaposb felfogása szükségessé teszi.

II.

Mint minden nagy és áldáshozó vívmánya nemünk fejlődésének és haladásának, úgy az újkori iparműveltség is meghozta saját szerű bajait, szenvedéseit, tusáit és esalattatásait! — Egykorulag a középkori hűbéri intézmények s aristokratikus életformák hanyatlásával ugyanis, midőn az elevenebb és szabadabb szellemmozgás, a vagyonságot növesztő iparvirágzás, s a városi és polgári elem örvendetes érvényre jutása, az európai nép- és állam-életnek egészen új s derültebb korszakát nyitotta meg: egész láncolata is keletkezett oly viszonyoknak és állapotoknak, melyek az egyszerű patriarchális alkotmányu középkori társadalomban vagy végkép hiányzottak, vagy legalább oly nyomasztólag mint az újabb korban, egyes néposztályokra nem nehezettek! Elődeink a teljes életélv, birtok, szerzési képesség s politikai önállóság jogát, némely meghatározott kiváltságos osztályokra szoríták, míg a nagy tömeg örök kiskorúságra, gyámságra és szolgai állapotra volt kárhoztatva, úgy mindazáltal, hogy épen a gyámság alatt álló, s szolgai helyzetben lévő társadalmi tagoknak, uraik, (azaz a kiváltságosok) általi eltartása, biztosítása és védelte, a fenálló socialis és politikai rend egyik főjellemvonását képezte.¹⁾ A földbirtokhoz jelesül a hűbéri ségi jogok és tartozások valóban kapcsolva. Az ipari téren a czéhszerkezet és a testületi rendszer a szabad gazdasági tevékenységet és szerzési jogot korlátozó, míg másfelől egygyeseknek társadalmi és polgári létéletét biztosította. A mily nagy mérvben volt egyfelől az egyén s kivált a nemkiváltságos osztályokhoz tartozó egyén, egy magasb egészben úgyszólván személyiségi jelentőségéből és érvényéből kivetkeztetve, ép oly nagy mérvben képezte másfelől a rendi s testületi szerkezet, az urat és szolgát összekapcsoló hűségségi viszony, a természetszerű érdekközösség, mely a néposztályokat egymásra utalta, azon hathatós társadalmi forrasz-

¹⁾ V. ö. Schmitthener: Allgemeines Staatsrecht. 1845. I. 193 ff. 94 ff. 247 ff. és Hildebrand: Nationaloekonomie I. 276 ff.

téket, mely az egyébként gyöngé alapokon nyugvó államrendszert megszilárdítja, az egyes tagok és részek bizonyos szerves egybefüggését megvalósítja, s a mesterségesen foganatba vett alá- és mellé rendelése, szervezése és a hierarchiai társadalmi fokozatok felállítása által, óriási domjainhoz és fejlődési várkastélyaihoz hasonlító társadalmi épületet és alkotmányt teremtett! Így magyarázható meg aztán, hogy a középkori századokban az egyesnek bizonyos körökben és határok között megvoltak természetes támaszai és biztosítékai, míg másfelől ezeken túl, örökké bizonyos függőség és alárendeltségben maradt, s szellemi és anyagi erőit és képességeit ki nem fejtheté, nem érvényesítheté. Így, mint bővebben bebizonyítani fölösleges, természetesen: tömeges nyomor, ipari válságok, verseny szabadsággal járó bajok, pénzülgarchiai nyomás stb. nem keletkezhetek vagy honosúlhattak meg; de másfelől a szabadabb egyéni tevékenység, az éber, gazdagságra és vagyonosságra vezető ipar-szorgalom, a szellemi és anyagi előhaladás is már csiráiban elfojtatték, úgy hogy valódi társadalmi és közgazdasági jóllétről az akkori időkre nézve szóllani alig lehet.

Mind e viszonyok és állapotokban a XVI-ik s az azt követő századok lényeges változásokat idéztek elő. Egyfelől a rendi és hűbéri államszerkezet felbomlása, a világforgalom s ipar gyors terjedése, az ingó vagyon és a pénzgazdaság túlnyomó jelentőségének megszilárdulása, másfelől a szellemi és vallási élet tökéletes átalakulása, mind megannyi döntő hatású eseményeknek tekintendők, a melyek Európa népeinek mind állami és szociális, mind ipari és forgalmi viszonyait új alapokra fekteték, s oly lényegileg új, a középkorival egyenes ellentétben álló fejlődési kört nyitottak meg, a melyben egészen le a mi napjainkig haladnak, s a melyben az ó és új életformák, elvek és intézmények egymással nehéz tussaját és küzdelmét szemléljük. Ezen vajudásteljes három—négy század, a melynek leginkább jellemző fordulati pontjait a reformatióban, a tudományok megújulásában, az angol forradalomban és a francia államrázkódtatásban szemléljük, egyéb nagy és világtörténeti szüleménye között, az anyagi élet terén a szabad forgalom, ipar és birtok eszméjével, a társadalmi és állami körben pedig a polgári szabadság, egyenlőség és emberi egyenjogúság elvével találkozunk. Bármennyire akadályozó ugyanis az épen e századokban valóban félelmetes mérvben kifejtett a b s o l u t i s m u s ez említett eszmét és elvirányt; bármennyire tudta is az legkülönbözőbb úton és eszközökkel, a népi elem demokratikus szabadságtörekvéseit meghiúsítani; az ébredő s öntudatra jutó szellemet, az örök s elidegeníthetlen emberi jogok megvalósítására célzó működéseiben gátolni: még-

sem bírta kivinni, hogy a személyiségi eszme magasb, szellemiebb felfogása mély gyökereket ne verjen, s hogy az önerőinek ismerésére eljutott emberi szellem, mindörökké elismerje azon gyámság és gyermekpórázon vezetés jogosultságát, melyet az újkori államhatalom, a társadalmi népelemek semmibevételével, magának kizárólag tulajdonított.¹⁾

Ez időktől fogva, hogy t. i. e most érintett eszmék és elvek általánosb elismerésre jutottak, a gyakorlati életben épen úgy, mint a jog- és társadalmi böleselők elméleteiben érvényre emelkedtek és kifejezésre találtak: ez időktől fogva a szabadság és az egyenlőség eszméjével, mint főfontosságú és elsörendü történeti tényezővel, mindentűtt az ipari és politikai, az erkölcsi és socialis életkörben és intézményekben találkoztunk; s igen helyesen jegyzi meg egy híres államphilosoph: „Egy új világkorszak hajnala tünt fel, az egyetemes erkölcsi és politikai világrenden egy majd halkan működő, majd rombolva jelenkező rázkódás vonul keresztül; a közélet megposhadt, elavult, rozszant formái és institutiói mind ingani kezdenek; szóval a szabadság és egyenlőség szelleme megszületésének vajadásai közepett állottunk, nem ismerve még, mily irtózatossá lesz annak vérkeresztsége; mily zavarokat és szenvedéseket okozó uralomra törekvése; mily kábitók és ellenállhatlanok papjainak bűvformulái és tanai!“ — Az eredmények, melyek az új eszme- és szellemiránnyal jelentkeztek, ismereteseek. Legelőször ugyanis a teljes személyiségi jog és polgári önállóság, azután a szabad, semminemű mesterkéltségek korlátoknak alá nem vetett vagyonszerzési, birtoklási és ipari képesség volt az, a mi némileg elismerésre jutott; míg másfelől a középkor még netán fenmaradt bilincsei oldattak meg végkép, úgy hogy a népi és polgári elem kifejlődése, s ezzel karöltve a társadalmi erők egy nagy és jelentékeny részének gyümölesöző értéktése, lényegesen elősegítettett és biztosított.

Ez volt azon óriási horderejű időszak, melyben a demokratikus politikai elvek és törekvések, a hasonirányú vagyis demokratikus ipari elvek és követelményekkel, jutottak közvetlen érintkezésbe és kapcsolatba; a hol a reformáció, az új philosophia és a modern jogbölesélet által kitzűött szabadsági és egyenlőség eszmék, — a mozgó vagyon élénk sürgelme s az anyagi töke nyilgyors megszorodása következtében tekintélyessé vált polgári elemben, a leghathatósábaszra és szövetségesre találtak; s a mely időszaktól fogva épen ezért

¹⁾ Lásd Gervinus: Einleitung stb. lap 28. Levita: Die Volkvertretung. 1850. lap 4. és Bluntschli: Staatswörterbuch: „Absolute Gewalt“ című cikkét.

látjuk az újkor vezéreszméit oly diadalmasan előrehaladni, s annyi ezer meg ezer akadályok daczára, a művelt népek minden rétegeiben és osztályaiban elterjedni! Így fejthető meg azután, hogy a szabadsági és egyenlőségi elvek, melyek az angol forradalomban, a német alföldi és francia mozgalmakban és egyebütt, a politikai alkotmányformák körében iparkodtak uralomra emelkedni, lassanként az ipari és forgalmi világ alkotmányai és intézményei gyökeres átalakulására is kezdettek befolyást gyakorolni, a mennyiben a céhszerkezeti békák megszüntetését, a vámsorompók ledöntését, a forgalom és kereskedés szabadságát, a korlátlan iparverseny meghonosítását, az ingatlan birtok szabad adásvevését és mozgósítását, az adókötelesség egyenlőségét stb. vevék czélba; vagyis mindazon közgazdasági intézmények és formák végképeni megszüntetésének szükségességére utaltak, a mely intézmények és formák az újkori emberiség, műveltség és társadalom igényeivel, szükségeivel és feladataival összhangzásban többé nem álltak, s az anyagi és ipari felvirágzásnak inkább akadályára, mint támogatására szolgáltak.

De még egy más sajátyszerű irányával is találkozunk a szóban forgó korszak uralkodó szellemének. A jogegyenlőség és szabadság öntudatával és méltányolásával ugyanis egykorulag, az anyagi élvek, a nagyobb kényelem, az anyagi boldogság utáni vágyódás is fölébredt. A meggazdagodott polgárrend egy része, eddigi egyszerűbb, szükségeket nem annyira ismerő életmódját megváltoztatá, úgy, hogy lassanként a mi előbb csak nélkülözhető élv volt, elkerülhetlen szükséggé vált; a mi ezelőtt pazar fényezésnek tartatott, minden jobbmódú polgári háztartás vagy nemesi család lényeges szükségét kezdé képezni. Ezen új életiránynak mindinkább továbbterjedése oda vezetett, hogy a társadalom minden rétege, minden osztálya, minden egygyese, mintegy ösztönszerűleg kezdé érezni, hogy a személyi egyenlőség, szabadság, egyenjogúság, az újkor tagadhatlan anyagi világírányánál: vagy on, birtok, anyagi jóllét nélkül pusztá hang és irott malaszt; hogy a pénz és a tőke valódi társadalmi hatalom, valódi kelléke, tényezője és biztosítéka a polgári tekintélynek és befolyásnak, az erkölcsi épség és szellemi műveltségnek, az egyéni és az állami függetlenségnek és önállóságnak! — E körülménnyel karöltve mint természetes következményét az említett életiránynak, Európa valamennyi műveltebb népénél, kivált a XVIII. század közepe óta valóban lázas szerzési és ipari tevékenységet tapasztalunk. A társadalom minden rétegében a legélénkebb anyagi és vagyongeresseti tilt foglalt helyet; a kincs- és pénzsomj, az anyagi élvek és érzéki örömök hajhászata, mint valódi kórjárvány jelentkezett, s támogatva egyfelől a század materialistikus bölcsel-

me, másfelől a tekintélye tetőpolczára emelkedett absolutismus által mely azt hívé, hogy az ipari üzletbe elmerült s anyagi élvezeket kereső nép szükségkép megfélekedezik politikai érdekeiről és jogairól, oly óriási mérvben kezdett nyilvánulni, a mint azt még nemünk egyetemés történetében seholsen szemléltük.

E mozgalmak közepett a század világtörténeti fejlődése egy új szakába lépett. A visszahatás beállt, s vele egyidejűleg a catastrophok, a társalmi tusák, a szenvedések és csalattatások elláthatlan sora! — A reformatio és a philosophia, az amerikai aranytelepek fölfedezése s az ipari felvirágzás, a pénzgazdaság teljes kifejlése és a naturálgazdasági rendszer teljes felbomlása, a politikai, szabadsági és egyenlőségi eszmék által érvényre emelt társadalmi intézmények és életformák, melyek a nnyi áldást és annyi fényes győzelmet szereztek, lassanként benső hiányosságot, félszégeket és ellenmondásokat is kezdettek mutatni, jelesen pedig oly hajokat tanúsítani, melyeknek orvoslására a rendelkezésre álló erők és közegek elégtelenek voltak, s a melyek minden kétségen felül helyezék, hogy az emberiség még korántsem lépett világeletének azon szakába, a hol a béke és a harmonia uralkodik, hanem csak abba, mely maga s b fejlődési polezra emelve ugyan nemünket, csak új meg új küzdelmeket, vajadásokat és feladatokat tesz szükségessé! — Nem áll nekünk itt feladatunkban e viszonyokat mindenoldalúlag ecsetelni, s csak azon momentum tűzetes kijelölésére szorítkozunk, a mely feltett kérdéstünkkel közvetlen összeköttetésben áll, t. i. az ipari és gazdaságira. És pedig annál is inkább épen erre, mert talán egy köre sem volt a század nagy mozgalmainak, a melyben az említett elvek és vezéreszmék hiányai, félszégei, oly határozott és éles kifejezésre találtak volna, mint épen az anyagi és közgazdasági érdekek körében. Az elvont félszeg atomismus, mely a társadalomból pusztá egyéniségekből álló véletlen gyüledéket csinált; az uralkodó anyagelviség önzést és haszonlesést nemző jelleme; a végletekig vitt individualismus, mely az állammindenhatósági eszme helyébe az egyén mindenhatósági elvét hozá; a folytonosan romboló kételkedő szellem, mely túlzott buzgólkodásában minden történeti és hagyományos elvet és intézményt megvetett, tekintet és figyelem nélkül helyi és időkörtlményekre rontott és mellőzött; szóval a társadalom organikai kötelékeit erőszakkal megtágitá, az államrend oszlopait és támaszait sarkaiban megingatá, de a megingatott és megsemmisített élet-alakzatok helyébe más ujabbakat s jobbakat tenni egyáltalában képtelen vala: valóban sehol, a népelet semmi más körében sem nyilvánult oly mérvben, oly hatálylyal és következetességgel, mint ép a z ipariban és forgalmiban. — In-

nen fejthető meg, hogy az új elvek és eszmék diadala közepett, midőn a föld véggép mozgóvá tétetett s feldarabolgatott, a korlátlan versenyszabadság a társadalmi elemek és érdekek szakadatlan sűrűlődségét és összekoezezanását idézte elő, az egyes néposztályok közötti hézag, mely az óriási mérvben jelenkező vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenség által okoztatott, napról napra távolgóbb és nagyobb lett, — az egész polgári társaságot bizonyos benső nyughatatlanság, hánykódás és bizonytalanság ragadta meg, a mely sok tekintetben nyomasztóbb és fájdalmasabb volt, mint maga azon állapot, a melyből kibontakozott. Ide járul e mellett az is, hogy ép ez időszakban a nagyszerű technikai fölfedezések, a gyáripar mindinkább meghonosulása, a gépiüzlet elterjedése, s a pénzhatalom mind tökélyesb kifejlése következtében: az iparos néposztály társadalmi viszonya és helyzete lényegesen megváltozott, a mennyiben a tőkebirtokosok és a napi munkások, a vállalkozók és dolgozó osztály egymáshozí viszonya napról napra nyomasztóbbá vált; a nagy iparküzdelemben a győzelem mindég azok részére hajolt, a kik már amúgyis nagyobb tőkeerővel és vagyonnal léptek ki a küzdőterre; s a mennyiben a társadalmi munka és fáradság sikere és gyümölcse rendszeren csak azoknak emelésére szolgált, a kiknek a termelés és forgalom minden segédszerei, a gyár- és gépközegek, a nagyobb értelmiség és szakképzettség, a kitünőbb szociális helyzet s nagyobb gazdagság minden emeltyűi és tényezői, rendelkezésére állottak. — Mig tehát egyfelől a vagyon egyeseknek, keveseknek kezeiben óriási halmazokban összegyűlt, mig a gazdagság és fényűzés egyes osztályokat, t. i. a birtokoligarchiát, az élet minden gyönyöreiben és kéjeiben bőségesen részesíté, s mint azelőtt a politikai jogok és kiváltságok tekintetében, úgy jelenleg az anyagi jóllét és élvek tekintetében mintegy kiváltságos kaszttá változtatá: addig ezerek meg ezerek, kiket az újonnan föltalált gépek és üzletszerek kenyérröktől és keresetöktől megfosztottak, kik véres verejtékkel szereztek élelmöket, kiket a módfelett kifejtett munkamegosztás egyes iparágak valódi rabszolgáivá és lelketlen gépeivé aljasított, kiknek szóval sem az ezelőtti patriarchalis viszonyok támaszt már nem szolgáltathattak, sem a tüke, a vagyon, az értelmiség és szociális tekintély, helyzetök biztosításához nem járult: a legvégső inségbe és nyomorba sülyedtek, az újkori ipar valódi helótáivá váltak, s így azon nyomasztó és vészteljes társadalmi kórállapot idéztetik elő, mely a XIX-ik század gazdasági és szellemi műveltsége fénykörében, mintegy sötét, ijesztő rémalak merült fel, s mely ép az újkor legnagyobb feladatai, legégetőbb kérdéseinek egyikét képezi, értjük a pauperismust és a proletariátust!

Ily körülmények közepett, midőn egykorulag a munkás néposztályt sújtó bajok kifejlődésével, annak hasonló örök emberi jogai elismertettek, s azon főfontosságú tény is tüzetesebben méltányoltatott, hogy a társadalom egyetlen egy tagjának sem szabad veleszületett természeti jogai élvezetétől kizárattatnia, s hogy a nyomorult proletár, kinek kézi munka erején kívül semmije sincs a világon, nem minden alap nélkül emelhet igényt ugyanazon társadalmi érvényre, mely az újkori iparfejlődés következtében csak a tőke birtokost és gazdagot illeti: ily körülmények közepett mondjuk, alig lehet csodálkozni azon, hogy épen egyidejűleg az említett bajok elterjedésével, egész sorozatával is találkozunk oly állambölcselőknék, kik e vésszes kórállapotok okai és eredményei, gyógyszerei és elhárító eszközeiről elmélkedvén, kitünőleg pedig a személyi egyenlőség nagy elvének alapján, a dolgozó néposztálynak a birtokos és tőketulajdonos osztálylyali egyenjogosítására törekedvén, oly nézetekre és következtetésekre is jutottak, melyek a fenálló ipari és társadalmi renddel éles ellentétben állanak; az emberi öszlétet és az álladalmi szervezetet egészen új, az eddigiektől eltérő alapokra fektetni óhajtják; jelesül pedig oly társadalmi és közgazdasági rendszert akarnak valósítani, mely a népek minden osztályának teljes földi boldogságot, háborithatatlan nyugalmat és jóllétet szerezzen.¹⁾ — Ezek az úgynevezett socialisták és communisták, vagyis (mint említők) hirdetői s képviselői azon tanoknak, eszméknek és terveknek, a melyek szerint, az újkori műveltség és ipari társadalmi szerkezet minden hiányai és bajai egy új—a birtokjog, ipar s forgalom, lényegileg eltérő rendezésén, s a munka és tőkeerők sajátyszerű organizatióján alapuló társadalmi szervezet segítségével, gyökeresen orvosolhatók és megszüntethetők, s egy szersmind a személyi egyenlőség megvalósítása nyomán, az álladalom minden osztályának, főleg pedig a nem birtokos vagy dolgozó népességnek állapota lényegileg átalakítható és megjavítható.

III.

Ilynemű tanok és eszmék egyébiránt oly régiek, mint az ember elmélkedése földi létele és anyagi viszonyai, meg azon bajok felett, melyek a társadalmi fejlődéssel és mozgalommal mintegy elválhatlan kapcsolatban jelenkeznek! Ves-

¹⁾ V. ö. Stein: Der Socialismus und Communismus in Frankreich lap 1—71. Biedermann: Vorlesungen lap 26—73. Thonissen: Le Socialisme II. köt. 291. lap sk.

sünk egy pillantást az emberiség történetére, s számtalan példa fog bennünket meggyőzni e tény felől. Tudjuk, hogy a tulajdon- és birtokmegosztás, gazdagság és szegénység, már a legrégebbi korban, az őskorban, az őskor népei hit- és bölcseleti rendszereiben, ép úgy mint a görög államphilosophok elméleteiben, sokoldalúlag vitatott ügy vala, ¹⁾ hogy a keresztység első századaiban, a középkor minden szakában, és az újkor kezdetén communistikai tanokkal és törekvésekkel többhelyütt találkozhatni; hogy az egész XVII. és XVIII. századon keresztül vonulnak ilyenemű eszmék és törekvések; hogy szóval még alig fordult elő nemünk egyetemes történetében valamely nagyobb szerű világeseemény, vagy mozgalom, a melynek kíséretében socialistikai és communistikai tanok és eszmék nem léteztek volna. ²⁾ Egyáltalában pedig azt lehet a nagyhírű német nemzetgazdával, Roscherrel mondani, hogy a birtokközösségi elvek és irányok mindig oly időben szoktak jelentkezni, mikor a gazdagság és nyomor közti sociális hézag mód fölött megtágult és nyomasztóvá lett; mikor a népi jogérzület többszörös forradalmak és polgári rázkódtatások által megingattatott, vagy tévirányokba vezetett; midőn a demokratiai államalkotmány elfajulása, a munkakerülő vagy keresetnélküli népsöpredék követelő föllépésére és zajongására szolgáltat alkalmat; vagy végre mikor egyes rajongó világnézetű emberbarátok és társadalombölcselek, az élet ezer meg ezer bajai s az államszervezet s a történeti intézmények hiányai felett kétségbeesve, oly utópias szerű, pusztán eszményi állapotok és alakzatok tervezgetésére vetemedtek, a melyek nézetük szerint, az emberiségnek örökös és háboríthatatlan földi jóllétet és boldogságot, valódi életet volnának képesek szerezni; holott jellemük fővonása éppen abban áll, hogy az emberi lét és a társadalom természetével, elemeivel, föltételeivel egyenesen ellenkeznek, s mint alantabb tüzetesen leendő alkalmunk kimutatni, nem a valódi jóllét és boldogság, hanem inkább az általános nyomor és inség, a vadság és anarchia, az erkölestelenség és elfajulás, a szolgaság és despotismus, sőt magának az összes társadalmi és műveltségi rendnek végfelbomlására vezetnének!

A mi már most a socialisták és communisták tanait különösen illeti, e tekintetben mindenekelőtt azt kell szem előtt tartani, hogy azoknak rendszerében mindenkor két elem vagy alkatrész különböztetendő meg, t. i. egy negatív-ítészeti, mely a fenálló ipari és társadalmi rend intézményei és történeti formái ellen van irányozva, — és egy tétéles-szervezé-

¹⁾ V. ö. Laurent: Études sur l'histoire de l'humanité. IV-ik kötet. 491. lap.

²⁾ V. ö. Sudre: Histoire du Communisme. lap 453.

si, mely azon terveket és eszméket foglalja magában, a melyeket a socialismus bajnokai, ezen általuk megtámadt e kárhóztatott intézmények helyébe tenni akarnak. — Vessünk e kétféle elemre egy pillantást egyenként. — A socialisták¹⁾ mindenekelőtt ugyanis megegyeznek egymással abban, hogy a fenálló társadalmi rend egyik főbaját és árnyoldalát a tömegnyomorban és a proletariátusban vélik rejleni; hogy e szomorú tüne-
ménynek okát a polgári társaság egyes választottjainak, a többirtokosok monopoliumjának tulajdonítják; a dolgozó néposztályt az emberi létezés minden föltételei és közegeitől megfosztottnak tekintik; s így mindenekelőtt az egyéni tulajdonnak, a pénzforgalomnak, a kereskedésnek s a szabadversenynek, mint minden körtümenyek főokainak, átalakítását s gyökeres reformját követelik.

A mi jelesül az egyéni vagy magántulajdon t illeti, ez a socialisták, különösen pedig a communismus képviselői szerint nem egyéb, mint a „rablásnak látszólag törvényes formája“ a mely által az egygyes magának valamit tulajdonává tesz, a mi csak az összeségé, s a mi által mások a jogszerű haszonélvezetből és használatból kizáratnak. A magántulajdon és a vele szoros kapcsolatban álló örökségi jog, forrása és kútfeje a legnagyobb nyomornak és erkölestelenségnek, mert általa az emberek önhaszonlesése, aljas nyervágya fölébresztetett; mindennemü vétkek és büntényekre alkalom szolgáltatott; a társadalom két ellentáborra: a birtokosok és nembirtokosok táborára osztatott; s míg az egyik fél, t. i. a szerencse néhány kegyenceze, az élet minden öröme és gyönyöre élvezetébe helyzetetett, milliók és milliók örök ínségre, függőségre és nyomorra kárhóztatattak! A tulajdon, a socialisták és communisták szerint, ép úgy mint az emberi egyenjoguság és szabadság: általános, mindenkit illető jog, a mely kivétel nélkül mindnyájok számára biztosítandó, nem pedig korlátozandó vagy épen mesterségesen egyes osztályokra szoritandó. Ha igaz az (mondják a communisták) hogy a tulajdon az emberi ősjogok közé tartozik, mint a modern böleselmi rendszerek tanítják, s hogy ép azon ősjogok egyike, melyek segélyével egyedül lesz az ember képes szellemi és erköcsi személyiségét, erőt és tehetségeit kifejleszteni, érvényesíteni: akkor nem

¹⁾ Megjegyezzük e helyütt, hogy mi ezután e szót „socialismus“, „socialista“ mind a Socialismus mind a Communismus követőire nézve fogjuk rövidség tekintetéből használni. Egyébiránt e kifejezésre azon körülménynél fogva is érezzük magunkat feljogosítva, hogy lényegileg tekintve a communismust, ez utóbbi nem egyéb mint természetes és következetes folyománya a socialismusnak, a melynek rendszerében körülbelül ép oly állást foglal el, mint például a politikai elméletek körében a legszélsőbb baloldal, a hegypárt, a mely az államalkotmányi téren gyökere s általános átalakulást sürögül.

szabad azt senkitől elvonni, sőt inkább arról kell gondoskodni, hogy oly társadalmi rend létesíthessék, melyben minden egyes a neki szükséges javak birtokába könnyen és biztosan juthasson. Azoknak pedig, kik a tulajdonjogot az emberi munkából származtatják, s azon nézetből indultak ki, hogy fáradsága gyümölcseire mindenkinek szent és elvitázhatlan joga van, azt adhatni válaszul: hogy hát honnan ered, vagy hogyan igazolható azoknak tulajdonjoga, a kik nem fáradnak s nem dolgoznak, a kik például örökség útján jutnak a legnagyobb tőkés vagyoniösszegek birtokába!? Hiszen (mondják a communisták) éppen innen következtethetni azt, hogy a vagyon és magántulajdon nem a nem dolgozó, hanem a dolgozó néposztályokat illeti.

Ugyanily nemű érvekkel lépnek fel ez iskola követői a kalmárság és a kereskedés ellen, melyet erkölesileg és közgazdaságilag károsnak és veszélyesnek hirdetnek. Azt mondják, hogy a kereskedési üzletben vevő és eladó mindenkor végkép elmentételes érdekekkel áll szemközt egymással; mindenik ugyanis azon lévén, hogy magánbirtokát növeszse, oly drágán törekszik eladni, illetőleg oly olcsón vásárolni, a mint csak lehetséges; a minek azután természetes folyománya kölcsönös bizalmatlanság, erkölesellenes üzérleti eljárás, nemtelen eszközök és fortélyok felhasználása szokott lenni. Szóval a kereskedés nem más: mint szükséges eredménye és folyománya az egyéni tulajdonjognak, a törvényesített csalás, kapcsolatban a birtokjoggal mint a törvényesített rablással! E mellett a kereskedés annyiban is felette veszélyes, a mennyiben leginkább az amúgyis gazdagot és tehetőst emeli, a nagy tőkésnek és üzérnek jövedelmét nyereségét nagyobbítja, a birtokos osztály hatalmát, túlsúlyját még inkább kifejleszti, s így a szegényebbet és kisbirtokost mindig nagyobb függőség s nyomásztóbb helyzetbe hozza. A kereskedés továbbá számos fölösleges személynek, üzérnek, pénzhajhásznak ad foglalkozást, a kik a helyett hogy productiv tevékenység által a közvagyonosságot és jóllétet előmozdítanák, ép úgy mint a középkori kolostorok lakói, vagy az újkori szükségtelen hadseregek, örökké csak fogyasztanak, a véres verejtékkel dolgozó néposztály által előállított javakat fölemésztik, s így az árukat is megdrágítják, tehát kétszeresen károsak és veszélyesek. A kereskedés végül, eltekintve attól, hogy a kalmári comptoirt meg a börzét, a vásárpiacon és az árutárt, a legnemtelenebb üzérlet s haszonlesés színhelyévé változtatja, mind a productiót mind a fogyasztást nyomasztó békóba fűzi; a kis termelőket a gazdag kalmár önkényének aláveti; a legelkeseredettebb versenyzésre ösztönöz, s az egész társaságot a legveszélyesb érdektusák és surlódások örvényébe sodorja. A kereskedés egy szóval azon köre a polgári életnek, a hol a csa-

lárdság és a hazugság, a tönk és az uzsora, napi renden van; a hol az egyik csak a másik kárával és veszteségével nyerhet és gazdagodhatik; egyik csak a másiknak romlása és bukására törekszik; s így az egész társadalom folytonos rázkódtatások és válságok martalékává változik!

Nem kevesebb bajokat szült a socialisták szerint a pénz és annak általános meghonosítása a népek ipari és forgalmi életében. A pénz volt ugyanis egyike azon tényezőknek, a melyek a gyárakban az újkori rabszolgaságot megalapították, a melyben a munkást a gyárúrtól teljes függőségbe helyezte, a tökeoligarchák hatalmát és önkényét növelte, a napi-béres és a birtokos osztály közötti társadalmi hézagot még inkább kitágította, s azon patriarchalis viszonyt, a melyben ezelőtt ur és szolga, nemes és pór, vállalkozó és munkás egymással élt, végkép megsemmisíté és fölbontá. — A pénz továbbá minden egyes társasági tagot az egészszeli kapcsolatból kiszakította s önmagára utalta; az önzést és haszonlesést növelte, a polgári osztályokat egymástól elszigetelte, s egyfelől a legnagyobb nyomort és ínséget, másfelől a legóriásibb tökehalmazokat, a pazarlást és fényűzést szülte. E mellett a pénz a socialisták véleménye szerint, nem lévén más mint pusztá képviselője az árúknak, az árúk pedig eredményei a munkának, végtékintetben minden pénzösszeg csak felhalmozott munkának nevezhető, a melyet eredetileg a dolgozó néposztály szolgáltatott, úgy hogy ez utóbbi valódi forrása és tényezője a pénzben rejlő tőkének is, a mely ísmét nem egyéb, mint a birtokos osztálynak a munkások segélyével és fáradságával előhozott nyereségének szüleménye. — A pénz végül azon átkos közeg és tényező, mely a fukarságot, irigységet s vagyonegyenlőtlenséget előmozdította, a szüntelen társadalmi surlódásokat szítja, az ipari és forgalmi anarchiát megörökíti, „a melyben nem a fáradság és az érdem, hanem az erőszak, az önkény, az aranyborju-tisztelet ököljoga uralkodik!“¹⁾

E három intézménye a fenálló társadalmi és közgazdasági rendszernek, t. i. a tulajdonjog, a kereskedés, meg a pénz, a socialisták szerint valódi oka, alapja és támasza ferde magángazdasági rendszerünknek, a melyben a munka saját céljával ellentétben, az embernek nem javára és örömére szolgál, hanem valódi ostora; a melyben mindnyájan lehető legnagyobb magánhasznuk tekintetéből, egymásnak csak károsítása, elnyomása és tönkrejuttatására törekednek, s kevesek nábobí

¹⁾ V. ö. Weitling: Garantien der Harmonie und Freiheit 1842. lap 162. Becker: Was wollen die Communisten? 1844. Considérant: Destinée Sociale. 1838. több helyütt.

kincshalmazza s pazar fényűzése mellett, ezerek meg ezerek éhalállali küzdelmét és jajveszékclését vagyunk kénytelenek tapasztalni! E három intézménnyel állanak továbbá elválhatlan kapcsolatban mindazon többi állami, közgazdasági és socialis életformák, a melyek az elősorolt bajokat még nyomasztóbbakká változtatják, a pénz- és tőkehatalom túnyomosságát még inkább kifejlesztik, s a tömeg nyomor még nagyobb mérvbeni elterjedését előmozdítják; és ugyan: a korlátlan iparverseny, a gyári és nagybani üzlet, a közhatalomnak ipari s forgalmi ügyekbeni közönbössége és szenvedőleges szerepe, a ferde növelési és oktatási rendszer, a hibás házassági és családi intézmények, a tévelyes erény- és jogtani elvek stb. — Mindez ugyanis a socialisták véleménye szerint, csak arra szolgáltat okot, hogy a társadalmi kötelékek mindinkább jobban megtágulnak; az alsóbb rendti polgár, a nem birtokos és a munkás, az élet minden anyagi és szellemi élvezeteiből kizáratik; tudomány és értelmiség, hatalom és befolyás néhány kevesek és kiváltságosak kizáró tulajdonává változtatatik; hazugság és tettetés, gőg és csalárdság, szívtelenség s aljas gondolkozásmód, jellemtelenség és szolgálirablenesség, a társadalom minden rétegeit és osztályait megmértelyezi, egymástól elválasztja, egymással örökös ellenségeskedésre és tusakodásra indítja.

Vége egészen következetesen, maga a nemzetgazdaságtan ellen is kikelnek a socialisták, mint a mely az említett társadalmi viszonyok és állapotokkal szoros, mondhatni, elválhatlan kapcsolatban jelenkezik. Mondják, hogy e tudomány oly félszeg és hiányteljes elmélete a gazdasági népéletnek, a mely egyáltalában képtelen a társadalom bajait orvosolni és felfogni; mely csak a szomorú jelennek és valónak pusztá rendszerezésével foglalkozik; okoskodásait, észleleteit és következtetéseit a legfélszegebb gyakorlat, a legegyszerűbb s legerköcsellenesb intézményekre alapítja; a lettnek és létezőnek vakon és gyáván hódol; minden esztelenség és igazságtalanságra nézve mentességét talál; s tényleg nem másnak nevezhető, mint az organizált család és üzérleti tanok rendszerének, az önzés és nyervágy legszánandóbb sophistikus elvei és szabályai foglalátának.¹⁾

Ezek a socialismus negatív vagy ítészeti tanelvei. Szükség azonban, a másik vagy tétéles elemről is szölla-

¹⁾ V. ö. Proudhon: *Contradictions Économiques*. 1846. bevezető szakaszokb. Engels: a „deutsch-französische Jahrbücher“ 1844-ki folyama 1-ső füzetében. *Considérant: Destinée sociale* című művében és legújabbán Marx: „Zur Kritik der politischen Oekonomie“ (1859.) 1-ső füzetben.

ni, hogy már előre is legalább azon általános tájékozó pontokat kitűzzük, a melyek az alantabb tárgyalandó egyes socialistikai rendszerek könnyebb és alaposabb méltányolása tekintetéből folytonosan szem előtt lesznek tartandók. — A mi ugyanis a socialismus apostolai tulajdonképeni hitvallását illeti, ez lényegileg a következő főpontokban foglalható össze: minden embernek egyaránt és általában egyenlő joga vagyon jóllétre és boldogságra a földön. E jóllét és boldogság fő feltétele az élv; — az élv minden korlát és határ nélkül, tekintve csak a szükségletet és a képességet, jelesül az élet minden javaira és minden gyönyöreire. E javak és élvek legnagyobb része azonban az emberiség szerencsétlenségére, csak bizonyos előjogos osztályoknak állanak rendelkezésére, s pedig tekintve nemcsak magukat, hanem még azon közegeket és segédszereket is, a melyek ép e javak és élvek megszerzésének feltételei, nélkülözhetlen tényezői. Már pedig ez nemcsak a legnagyobb embertelenség és legnyomasztóbb félreismerése emberi létünk és méltóságunknak, hanem valódi lábbaltapodása minden jognak és igazságnak, semmibevétele az egyén ös vele született szent és sérthetetlen természetjogaiknak, a mennyiben ily körülmények között, az egyén életezeljái elérésében, szellemi, erkölcsi és anyagi erői tehetségei kifejlesztésében, szóval földi rendeltetése és hivatásának betöltésében, végkép akadályoztatik és gátoltatik. — E visszás állapotok gyökeres megváltoztatása, egy lényegesen új, az eddigittől eltérő s fensőbb elveken alapuló társadalomrendet teszen szükségessé, a mely jelesen olyképen legyen szervezve és fogantatva véve, hogy mind az egyesek mind az összesség földi céljait tökélyesen, minden mesterséges akadályozás nélkül elérhesse; a melyben minden egyes társadalomtag létezése, keresete és önfentartása eszközeit és módjait föllelhesse; mely mindegyiket a szükségletei, erei és képességeinek megfelelő helyzetbe tegye; s mindazon alapfeltételeket megvalósítsa, a melyek megkívántatók arra, hogy a legutolsó állampolgár is emberileg, azaz eszes szellemi és érzéki lény módjára élhessen, s a lét sanyarúságai, az örökös bizonytalanság és nyomor elől megmentethessék! ¹⁾

Ennyit a socialismus alaptanáiról, vezéreszméiről és irányáról; — a mihez pótlékképen helyütt még csak azt csatoljuk, hogy az út és a mód, a melyen a socialismus bajnokai mindezen elveket és kívánalmakat gyakorlatilag életbeléptetni és megvalósítani törekszenek, föltötte különbözőleg és eltérőleg alapítatik meg általuk. Ezen nézetkülönbség és elágozás természetes folyományát képezik azután a legváltozatosb alaku és irányu társadalomszervezési tervek és eszmények, a melyekkel

¹⁾ V. ö. Guizot „De la Démocratie“ Chap. 4. és Thonissen: Le Socialisme. I. küt. 1–2. lapon.

a socialistikai irodalom tág körében találkozunk. A mily nagy mérvben egyeznek meg ugyanis ez iskola követői arra nézve, a mi nézetük szerint a fenálló társadalmi rendben hiányos és kiküszöbölendő, ép oly határozottan térnek egymástól arra nézve, a mi a létezőnek helyébe teendő, és megvalósítandó. — S e körülménynél fogva tisztjében áll a socialismus irodalom történelmének, az e téren fölmerült minden nagyobb jelentőségű rendszer vagy elmélet tüzetes megismertetése, — a mit a következő sorokban meg is akarunk kísértetni.

IV.

A socialismus és communismus elméleteinek és rendszereinek kezdeményeivel, mint fentebb érintők, már a legrégebbi időkben találkozunk; úgy hogy alig mutathatni fel századot történelmi ismereteink kezdetétől fogva maig, a melyben communistikai eszmék s törekvések végkép hiányzottak volna. E körülmény kötelességünké teszi, (legalább némely általános vonásokban) e régiebb nézetek és rendszerekre is visszamenni, s így azon idöket is némileg tárgyalásunk körébe vonni, a melyek habár nagyon is messzetávolban állanak már tőlünk, egyes momentumaikban figyelmünket minden esetre megérdemlik, sőt egyes újabbkori eszme vagy terv első és valódi kútfejének megismerésére is elvezetnek. — Mi e helyen a socialismus és communismus történetét két részre osztjuk, s az elsöben (vagyis az itt megkezdett cikkekben) a legrégebbi idöktől fogva egész a francia forradalom koráig fölmerült utópiákat, a másodikban pedig, az említett forradalomtól a jelenkorig föllépett socialisták rendszereit ismertetjük meg; — megjegyezvén különösen azt, hogy az előbbi idöszaknak azért engedünk kevesebb tért, mert a legújabbkori socialistikai elméletek hasonlíthatlanul tökéletesbek, magasab s egyetemiebb világnézetből kiindulók, s magára a társadalomra gyakorolt befolyás tekintetében is sokkal jelentékenyebbek és fontosbbak mint azok, a melyeket a francia forradalom kora előtt láttunk keletkezni.

Tekintve jelesül nemünk öskori állapotait, egyáltalában azt mondhatjuk, hogy számos igen alacsony műveltségű fokon álló népeknél, vagyis a társadalom legelső fejlődési korszakában találkozhatni birtokközösségi intézményekkel. Az ős vadász és halásznépek ugyanis, a kiknek szükségseik fölötté egyszerűek, a műveltség végkép hiányzik, a foglalkozási módok nagyon hasonlók, stb. szóló példáulul szolgálnak e tekintetben, sőt még jelenleg is ilyenmü állapotokat tanúsítanak azon vidékeken, hol öskori primitiv viszonyaikban megmaradtak. A hajdankori keleti világ népkörében is akadunk nyomaira communisticus

intézményeknek egyrészt az egyptomiak némely törvényeiben, másrészt a zsidók ingatlan birtokrendszerében, mely a földet mint Jehovah tulajdonát, s az egyest csak ideiglenes haszonvevőnek tekinté. A mi Görögországot illeti, ismeretes, hogy Lykurg spártai államalkotmánya és társadalmi szervezete, közös gyermeknevelési, kereskedelemtiltó intézvényei, nemes ércpénznélküli forgalma, stb. ilyenmüt viszonyaival, igen sokban hasonlított a communisták állameszményéhez, s hogy Lykurnak ép úgy mint Mózesnek egész törvényhozása azon az elven és nézeten alapult, hogy ilykép a népességet legtovább lehet megtartani az ősi és hagyományos állapotok körében, egyszerű, sok szükségét és fényűzést nem ismerő életmódjában, s megóvni azon ezer meg ezer bajtól, melyek a magas iparos szellemű s élénk kereskedésre és üzletre támaszkodó népéletben elkerülhetetlenek szoktak lenni. A római köztársaság is mutat fel példákat communisticus törekvésekre és mozgalmakra nézve, jelesül számos agrariái törvényi tusáiban, a Gracchusok forradalmában, Catilina összeesküvésében stb. Tovább haladva a világtörténetben, hasonló törekvésekre találunk a keresztyénség első századaiban, a jeruzsálemi első keresztyének, az eseniek s több rejtélyes társulatoknál; a középkori kolostori szerkezetben, a lollardok, begghardok és gnostikusok vallásfelekezeti körében; mig az újabbkor kezdetén a porlázadásokban, később a hirhedt paraguayi jézsuita államban, a francia forradalom alkalmával, s legújabb időkben Newlmarkban és a kis francia Saintjaulge nevű községben kísértetett meg a communisticus és socialisticus elvek gyakorlati foganatosítása és kivitele. — E tekintetben nem egészen helytelen a német szakember Hildebrand azon megjegyzése: „hogy az ókori communismus túlnyomólag politikai volt, mert a föld s telek feletti kizáró hatalmat az álladalom bitorolta; továbbá hogy a középkori communismus kitünőleg vallásinak és asceticusnak nevezhető; a mennyiben ez időszakban sokan a magánbirtokot az ember földöntúli rendeltetésével ellenkező intézvénynek tekintették; végre, hogy csak az újabbkori communismust nevezhetni tulajdonképekonomiainak azaz gazdaságinak, mert csak ez alapszik azon elven, hogy minden embernek van egyenlő joga földi boldogságra s anyagi jólétre.“

Ennyit a communismus világtörténeti jellemére és tényleges viszonyaira nézve. Térjünk át most tulajdonképeni feladatunkra, vagyis a socialisticus és communisticus eszmék és elméletek történetére. E tekintetben az első, némileg figyelemre méltóbb eszményi államtervvel, a lánglelkű görög bölcselő Plato „Köztársaság“ című munkájában találkozunk.¹⁾ Plato

¹⁾ V. ö. Hildebrand: Geschichte der Rechts- und Staatsphilosophie 1860. I. köt. 121 ff. lap.

munkái közül ugyanis nemcsak „Kritias“ nevezetű államregénye, a melyben az athenebeliek és az atlantidek (ezímti népesség) egymással küzdelme tárgyalatik, sorolható ide, hanem főleg az említett nagyobb s rendszeresebb műve az „eszményi társadalomról“, mely abból az elvből indul ki, hogy az államboldogság alapföltételét az egyén teljes alárendelése a közhatalom alá, a legkifejlettebb közszellem, arányosság és őszhang minden néposztályok és rendek között, nöközőség, birtokegyenlőség és nyilvános gyermeknövelés képezi. Az egész polgári társaságot Plato három fő osztályban veszi szemlélet alá, jelesen közhivatalnokokat, katonákat, s iparosokat különböztetvén meg, kiknek azután teendőit egyenként kijelöli, olyképen azonban, hogy a várnaszerű államszerkezetben még rabszolgákat is találunk, a kik Plato nézete szerint társadalmi eszményében mulhatlanul szükségesek. — Plato művei mellett communisticus eszmékre akadunk az ókorban még a pythagoreusok iskolájához tartozó mileti Hippodamustól fennmaradt töredékekben, a hol ugyanis egy sajátos, birtokközösségen alapuló államalkotmánytervet fejtegetnek, s egyebek közt azon elv foganasítására vétetik czélba, hogyan lehetne a kormányhatalom viselőit megakadályozni, hogy ez utóbbival önérdékükben vissza ne éljenek. — Ide sorolható továbbá némileg még Abdera i Hekateos műve az úgynevezett Hyperboreusok boldogságáról, a mely abban áll, hogy földjeik felette termékenyek, éghajlatuk rendkívül kellemes, s háboríthatlan nyugalomban s békében élvezik az élet minden örömet és gyönyörűségeit. Hasonló irányu végre Tambulos közleménye egy nagy szigetről az aethiopi tengerben, Euchemerosé, Panchaja nevű szigetről, Theopomosé, különféle képzeleti népekről stb. melyeknek egyáltalában azon czélja látszott lenni, a visszas állapotok és ferde társadalmi intézmények ellenébe mintegy tükrét és mintáját állítani oly viszonyoknak, melyek a létezőktől egyenesen eltértek, s a hiányokat és félszégéseket még elevenebb színben feltüntették.¹⁾ — Ami a gyakorlatiabb irányu rómaiak t illeti, ezeknek államböleselői ilyenmü communisticus társadalmi eszmények fejtegetésével nem foglalkoztak, s habár az eszmék és elvek itt ott nem is hiányzottak is, de kivált rendszeres művet ez irányban az összes római irodalomból sem vagyunk képesek fölmutatni.²⁾ — Sokkal határozottabb alakban jelentkeztek azonban a communisticus tanok és eszmék a keresztvénség első századaiban és az egész középkorban. Így tudjuk, hogy az apostoli egyházirók közül többen egyenesen

¹⁾ Mohl: Staatswissenschaften I. k. 177. lap.

²⁾ Drumann: Die Communisten und Arbeiter in Rom. 1860. — Egyébiránt tudjuk, hogy Cicerónál, a ki Plato műveit tanulmányozta, ittott szintén találkoznak ilyenmü nézetek.

birtokközösségi elveket pengettek. P. o. Barnabás a ki azt mondja, valamint szellemi ügy anyagi javakban is legyen közösség; sz. Ambróz, a ki azt tanítja, hogy a természet mindent közös használatra teremtett s hogy a birtokközösségi állapot volt az emberek valódi és állapota; Chrysostom, a ki azt mondja, hogy a birtokközösség meghonosítása s a gazdag és szegény közötti különbség megszűnése következtében a mennyország jőne a földre; ép így még Origines, Justin, Clement, nazianzi Gergely, Tertullian, sőt némileg még Aquino Tamás is (a XIII. században) a ki azt mondja; hogy az egyéni birtok csak annyiban jogos, a mennyiben a szegények s szükségdők eltartására is alkalmaztatik!) Ismeretes továbbá hogy communisticus tanok uralkodtak számos középkori vallástársulatokban, szerzetesi körökben, sőt némely böleselők rendszereiben is, kik közül legyen elég csak a világhírű Savanarolára hivatkoznunk. Hogy egyébiránt az egész középkori communismus nem annyira anyagi és gazdasági mint inkább a septicai irányu volt, s erkölcs és hittani alapokon nyugodott, azt már előbb megérintök! ²⁾ — Felette tág tért nyitottak azonban a socialistikus elvek és eszmék mozgalmának az újabbkor kezdetén történt nagyszerű változások és rázkodtatások az egytetemes állami ipari és közgazdasági életben. Az első jelestül, a ki a reformatio korában illetőleg a XVI-ik század elején egy nagyobb és jelentékenyebb socialisticus munkával föllépett a nagyhirű angol kanczellár Mórus Tamás volt, a ki „Utópia“ című államregényében Platon nyomdokait követve, egy ily eszményi társadalmat esetel, s egyebek közt következőket tanít. Az utópiai álladalomban magántulajdon nem létezhetik, s a közhatalomnak áll feladatában minden egyesnek szükséglete szerint az anyagi javakat kiszolgáltatni. Épen ez okból pénz sem szükséges az országban, legfelebb küllháborúk viselése tekintetéből, s hogy a nemes érzekhez túlzott ragaszkodás megszüntetessék, Morus szerint aranyból és ezüstből a legaljasb nemű edények készítettnek, s a rablók és haramiák abból készült ékszerekkel díszesítettnek. Az utazó ezen eszményi államban tartozásait szolgálatokkal fizeti, a melyek viszont épen azoknak szükségesegek, kik az utast ellátják és felfogadják. A fenálló államok nem levén egyebek, mint a gazdagok és hatalmasoknak összeesküvései a szegények és munkások leigázására, a fejedelmi s kormányzati hatalom az utópiai álladalomban, nem örökletes, hanem vála s z-

¹⁾ Laurent: Études sur l'histoire de l'Humanité. IV. köt. 492 sk. lap. azután Hundeshagensicles értekezését Ullmann és Umbreit „Theologische Studien und Kritiken“ című folyóiratában 1854.

²⁾ Thonissen: Le Socialisme depuis l'Antiquité. I. k. 75—203 lap és Sudre: Histoire du Communisme. 34—91 lapon.

tásokon alapuló, úgy hogy a családök évenként a királyt és a főbb tisztviselőket választják. A mi az ipart és gazdaságot illeti, a nép összes anyagi tevékenysége a közhatalom vezénylete és felügyelése alatt áll; a mezőgazdasági munka minden emberre nézve kötelező; a belkereskedést az egyesek egymásközt viszonyos ajándékozásai helyettesítik. E mellett tovább hat óránál naponként senkiséu dolgozik; az étkezés közösen történik; a ruházat egyenlő; minden egyes az élet legváltozatosb élveiben és gyönyöreiben részesíttetik; ellenben a betegek, csonkák stb. könnyű és nem fájdalmas módon a világból kivégeztetnek. A házi szolgálatokat végre rabszolgák végzik. Ezek Morus nézetei, a melyeknek gyakorlati kivihetőségét azonban maga is kétségbevoná. s annyiban nagyon fontosak, a mennyiben a következő korbéli ilyenemű állameszményekre tagadhatlanul befolytak, s mint az utópia szóból magából is látjuk. az államregények közös nevezetűket is innen vették. — Némely tekintetben jelentékenyebb és mélyebbenható Morusnál, a réformátio korszakának egyik legkitünőbb képviselője Frank Sebestyén, német történetíró és publicista, a ki „Chronica“ (Zeitbuch) című művében hasonlóan communisticus elveket vall, a fenálló ipari társadalomszerkezetet határozottan felszegnek, s az alsóbbrendűek elnyomására irányzottnak nevezi; Lykurg államtvényeit és a pythagoreusok intézményeit dicséri; s azt ajánlja, hogy a sok improductiv módon élő nagyúri rend, a kereskedésbeni uszoráskodás, a szegények sanyargatása szüntettessék meg, és hozassanak be oly sociális intézmények, a melyek inkább az észlegesb birtokközösséggel legyenek megegyezők. — A mi a XVII. századot illeti, ennek folyamában szintén több ilyenemű állameszmények merültek fel az európai irodalomban, a melyek közül azonban csak a legismeretesebbeket említjük itt meg. Így mindenek felett Campanella (olasz dominikánus) „Monarchia e Messia e“ (1632.) és „Civitas Solis“ (1643.) című művei, a melyekben az állam egy nagy hitböleselő által szeretetben és hatalommal kormányoztatik, a családi élet és az egyéni tulajdonjog megszüntettetik, s a népesség összes tevékenysége a valóban mindenható kormány vezetése és igazgatása alá helyeztetik. Ide számítandó továbbá Baconak, az újkori philosophia pályatörő újjá alakítójának „Nova Atlantis és „Opus majus“-a, a melyben Morust követve szintén ilyenemű eszméket fejteget; Andrea „Reipublicae christianopolitanae descriptio“ (1619.) című munkája, mely Campanella elvein alapszik; az angol Harrington „Oceána“ nevezetű értekezése, a mely 1656. Cromwell ellenzése daczára jelent meg, egy Angolországban megvalósítandó képviselőti democraticus államalkotmány tervét tartalmazza, s terjedelmesen fejtegeti mindazon intézményeket, a melyek a szerző véleménye szerint állameszménye kiviteléhez általában megki-

vántatók. Említendő egyébiránt, hogy Harrington a társadalom gazdasági alapjait, a magántulajdont, az ipart s forgalmat stb. nem érinti meg, s ellentétben a legtöbb egyéb ilyenmü művekkel, kiválólag csak a politikai államformák és intézetek átalakítására czélzó ajánlatokkal lép fel. — Ugyanezen korból való a franczia Vairasse „Histoire des Sevarambes“ (1677.) a mely leginkább Morüs Utópiája és Campanella „Civitas Solis“ müvén alapszik, a fenálló társadalmi intézményeket félszegeknek s hiányosaknak nyilvánítja, s egy valódi földi Eldoradót rajzolja, melyben az ember minden gondolható élet gyönyört és kelemeket fölül. — Nem sokban térnek el az eddig említettektől Lacroix „Le nouveau Cynée“ (1623), Foigny „Les aventures de Jaques Sadeur (1676.) Rétif de la Bretonne „Australiai fölfedezések“ (1780. körül) Berington, s több másoknak ily irányban irt könyvei, melyeknek közös jelleme az, hogy a leg-hajmeresztőbb képtelenségeket, a legnevetségesb tervezeteket és a legsütlelenebb félszezségeket, vegyítve a legfigyelemreméltóbb eszmékkal és észrevételekkel, tartalmazzák, ámbár ez utóbbiak is, mint látni fogjuk, jobbára csak oly állapotokra és viszonyokra vonatkoznak, melyek csak az illető szerzők agyában és képzeletében, de a valóságban sehohsem léteznek vagy léteztek.¹⁾

Sokkal figyelemreméltóbb és magasb iránynak a XVIII. század utolsó tizedeiben Franciaországban föllépett communisticus államböleselők, jelesen Mably, Morelly, Brissot s egyebek. A mi különösen Morellyt illeti, ez több nagyobb terjedelmü munkában, jelesen pedig „Naufrage des îles flottantes ou la Basiliade“ (1753.) és „Code de la Nature“ (1755.) egy egész sorát fejtette ki a socialistikai elveknek, a melyek még a legújabb rendszerekben is elfogadtattak és elismerésre találtak. Így egyebek közt azt tanítja, hogy a társaság új erkölcsi elvekre szorúl, s a mostaniak elégtelenek, hogy az egyéni birtokjog megszüntetendő, s minden egyes a közalapokból tartandó, olykép mindazáltal, hogy ezen közalapokhoz tehetsége, ereje és viszonyai szerint járuljon. E mellett Morelly az, a ki az egyenlőségi elvet, a mint az újkori szellemmozgalmak megérlelék, az összes nemzeti vagyontermelésre és megosztásra alkalmazza, s egyszersmind egy majdnem mindenhatólag szervezett államkormány által foganathá veendő munkaorganizatió eszméjét legelőször és határozottabban kifejtette! — A mi kortársát Mablyt illeti, ez „Doutes proposés aux philosophes

¹⁾ Ide sorolható még „Giordano Bruno tól“ „Spacio della vestia triomphante“ (1584.) Donitól „I mondi celesti“ (1552.) Cardanus müvei, LeGrandtól „Scydromedia“ (1680.) Hallertól „Usong“ (1771.) Fontenelletől „La république des Philosophes“ (1768.) stb.

économistes etc.“ (1768.) és „La législation“ (1776.) című munkákban, hasonló elvekből indulván ki, mint Morelly, birtokközösséget és új munkaszervezést követel, a valódi egyenlőséget az emberek között csak az anyagi vagyon egyforma megosztásán nyugvónak nyilvánítja, s azt követeli, hogy ezután az emberi társaságban a munka olyképp intéztessék el, hogy az minden egyesre nézve valódi öröm és éldelet, nem pedig teher és kín legyen. ¹⁾ Morelly és Mably, a mint látjuk, már sokkal határozottabb viszonyban állanak koruk szellemi, társadalmi és politikai törekvéseivel és irányjaival; megtámadják az összes műveltségi és sociális rendet; s oly államszerkezetet öhajtanak, a hol az egyén az egészben felolvad, annak végkép átadja magát, de viszont attól nagyon sokat is vár, sőt egyenesen létele biztosítását követeli. Követőjük és tanítványuk Brissot de Warville a „Recherches philosophiques sur le droit de propriété et le vol“ című szellemdús (1782. megjelent) munkának szerzője. Brissot azt a mit eldődei a tulajdonról és birtokjogról egyáltalában mondtak, tüzetesebben vette tárgyalás alá, s azon nevezetes eredményre jutott, a mire korunkban a Communismus és Socialismus leggenialisb s legkittinőbb bajnoka, Proudhon jutott, hogy t. i. a tulajdonjogot lopásnak nyilvánítja s megszüntetését hangosan követeli. E mellett Brissot egész irányja és életnézlete félreismerhetlen kifolyása a XVIII. századbeli materialismus és eudemonismusnak, a mennyiben az embert mint pusztá anyagi élvezetek és érdekek által ösztönzött lényt tekinti, a társadalom megmentését a természeti vadsághoz visszatéréstől várja, a lopást szentesíti, a magasb szellemi és erkölcsi életfeladatokkal és érdekekkel pedig mitsem törődik. — A mit Morelly, Mably és Brissot a pusztá böleselkedés és elmélet terén vettek ezélba, annak gyakorlati fogyanatosítását az életben, a francia forradalom legnagyobb communisticus képviselője és legtülzöb apostola, Babeuf, kísértette meg. Minthogy azonban a communismus ezen gyakorlati oldala e helyütt feladatunk tárgyát nem képezi, ni Babeuf-re vonatkozólag csak annyit akarunk megjegeyezni, hogy hitvallása főbb pontjait egy e ezélra készült nagyobb manifestumban is közzé tette, és ebben következő elveket állított fel: a természet minden embert egyenlőjoggal ruháza fel a földi javak élvezetére; s a társadalom fő ezélja és hivatása ezt lehetségesíteni, s minden tekintetben és irányban fogyanatosítani. Minden ember természeti kötelessége dolgozni, s égbekiáltó igazságtalanság, ha az egyik a munkateher alatt elvész, míg a másik az élvezetek s gyönyörök minden kéjeiben részesül. Az

¹⁾ V. ö. Sudre: Histoire du Communisme. 197—232-ik lap. L. Stein: Socialismus et Communismus. 218 ffg. lapok és Thonissen: Le Socialisme etc. I. k. 231 s köv. lap.

igazi társaságban nem szabad se szegénynek se gazdagnak lenni, s a gazdagok, kik le nem mondanak vagyonuk feleslegéről a szegények és szükölködők részére, a nép ellenségeinek nyilvánítottak. A termelvények közös raktárakba helyeztessenek, s itt egészen egyenlően osztassanak szét a polgárok között. A társadalmi főhatalom a nép összes ipari és gazdasági tevékenységét vezeti, irányozza és igazgatja. Neki áll feladatában a birtok és vagyon egyenlő megosztásáról gondoskodni, a nép minden osztályaiban és rétegeiben az egyenlőséget, békét és az összhangzó tevékenységet fenntartani, biztosítani; minden ellenséges visszahatást az új intézmények ellen erővel és hatalommal elnyomni, szóval az egész társadalmi szervezetet a felállított elvek és intézmények alapján, erős kezekkel kormányozni. — Babeuf e tanaival valószínűleg ugyan nem léptek, de kivitelökre czélzó összeesküvése, egyikét képezte a nagy államrázkodtatás legnevezetesebb epizódjainak, a melynek következtében a rajongó forradalmár, mint egyik vértanúja a socialismusnak, a guillotine alatt végzé viszontagságteljes életét. — Hogy végre Rousseaut, a „Contrat Social” és „Emil” szellemű szerzőjét, s a XVIII. század politikai és szellemi mozgalmainak egyik nemes irányú képviselőjét, szintén némileg a socialismus bajnokai sorába lehet helyezni, alig kell említenünk, habár dolgozatainak azon részei, a melyekben erre vonatkozó eszmék és elvek fordulnak elő, nem bírnak azon határozott jellemmel, a melyet ez iskola egyébb követőinek munkáiban találunk.¹⁾

Es így eljutottunk volna a socialismus és communismus legújabb fejlődési fokához, vagyis ahhoz, a mely a legnagyobb jelentőséggel és érdekekkel bír, t. i. a legújabbkorhoz, a melyben St. Simont és Fouriert, Louis Blanc-t és Owent, Cabet és Proudhont, Lérouxt és Lamennaist stb. látjuk szerepelni, és tanaikkal a társadalmi rendet ostromolni. — Ezekről azonban s elméleteik bírálatáról a közelebbi czikkben.

KAUTZ GYULA.

¹⁾ V. ö. Baudrillart jeles értekezését e tárgyra nézve: Études de philosophie et d'économie politique (1858.) I. k. 67–128. lapon.

EGY MAGYAR VÁROS

A

TÖRÖK HÓDOLTSÁGBAN.

Okmánytár a hódoltság történetéhez. I. kötet. Nagykőrös. Halas és Dömsöd. Szilágyi Sándor és Szilády Árontól. Kiadja a M. T. Akadémia.

A fentírt gyűjtemény, melyet Szilády Áron ur és alulírt az október 7-ki ülésben, a m. tud. akadémia asztalára tettünk le, a hódoltság történetéhez nyújt adatokat, annyit mennyi két város és egy falu levéltárából került ki. Szám szerint több fél ezernél, melyek közül 326 törökből van fordítva.

Okmánytárunk fontosságát senki sem vonja kétségbe, ha meggondoljuk, hogy épen e téren történt legkevesebb, hogy a török uralom kútforrásai legismeretlenebbek, s épen e pont az, melyről annalistáink és kronikásainknál hiában keresünk felvilágosítást. Salamon Ferencz ennek okait is szépen és igazán kimutatta értekezésében a „Török uralkodásról Magyarországon,” mely rá vonatkozó forrásaink szegénysége daczára is, alapos és kimerítő. De az eredménynél, melyet e munkálat nyújt, megállanunk nem szabad. Igaz, hogy ennek körvonalai hitek és igazak, s a legkisebb részlet is benne kutatás és éles kritika eredménye. De hogy nemzetünk historiájának e pontja is arányban álljon a többivel, még sokkal több részletre van szükségünk.

Valóban hogy a városok és helységek a történeti források minő és mennyi kincseit rejthetik levéltáraikban, arra a bemuta-

tott gyűjteményből következtethetünk. Nemesak a számot értem, hanem a történetnek magának gazdagodását.

Vannak pontjai a magyar történetnek, melyeket ez s más hasonló adatok nélkül megírni lehetetlen. Sok eldöntetlen tény nyer általok megoldást, más nem remélt módon illusztráltak, s nem kevésnek egyetlen forrása. A községi élet azon időben kétszeres fontossággal bírt. Bizonyos esetekben megalázó függésben tartva a török által, s néha épen ezekben vagy még másokban is alávetve a hódoltságon kívül székelő, de azért tényleg létező és parancsoló megyéknek, mégis annyi önkormányzati joggal bírtak a helységek, mennyivel nem a későbbi időben. Mértföldekre terjedő határokkal, nagyszámu pusztáknak birtokában, melyekért azonban töröknek is magyarnak is fizettek adót, gazdagságuk hihetetlen módon növekszik, a nélkül, hogy okunk volna jólétüket irigyelni. Törvényeik szigora, melyeket olykor maguk játszanak ki, erkölseik egyszerűsége, üldözése s büntetése a fajtalanságnak, mely mégis elterjedettebb volt, mint a „laudator temporis acti“ hinni szereti, nem nyujtanak kárpótlást a szellemi élet pangásáért, az irodalmi élet hiányzásáért. Ime Körös városa 60 éven át egyetlen könyvet vásárol naptárakon kívül! S daczára ennek, e helységekben nagy volt az értelmiség vagy legalább a ravaszság a törökök kijátszására s az eszély, mely önfentartásokat intézé.

Majd eljött az idő, melyben a török iga lerázaték, hogy még súlyosabbal cseréltessék fel. Erős vád ez Leopold kormányára, jól tudom, de nem könnyelműen oda dobott vád, pedig midőn elmondám, még nem is a Karaffákra, kiket ily alakban az ozman soha sem ismert, s nem is a „neoaquistica commissiora“ — mert hisz a török a magyar földesúri birtoklásokat nem háborgatta — czéloztam. Keserves évek valának a felszabadításnak ez évei, s Körös deakul méltán nevezte városát „oppidulum afflictum“-nak. A nép vagyona és száma felére szállt, adója megkétszereződött — s a zsarolás és fosztogatással, mely annyival utálatosabb, mert főhivatalnokok által üzetett, akkorára szaporodott, mekkorával minden helység megválthatta volna magát, vagy legalább a felszabadító harezosok zsoldját minden helység kifizethette volna, — ha csakugyan nem fizette ki. S ha az üldözéseknek itt vége szakadt volna! pedig csak itt kezdődtek el azok igazában. A német tudósok, kik oly szívesen emlegetik, hogy a hódoltságot Leopold pénze és fegyvere szerezte vissza a magyar koronának, kérkedő frazisukra világos czáfolatot olvashatnak a városi és megyei levéltárakban. A fizetett adó, a kizsarolt bitang, a „nolle velle“ fizetett „discretiok“ s a sarczolásnak minden más kigondolható nemei hihetetlen összegre szaporodnak fel. Igaz, hogy én csak a körösi és dömsödi adatokat használtam, de van-e okom hinni, hogy e

helyek kivételt képeztek s hogy a rendszer áldásai másutt más mértékkel vétettek volna alkalmazásba?

A három helység levéltára, melynek adatai rendelkezésünkre állottak, a török uralom megalakulásának kérdéséhez semmivel sem járulnak. Már készen, megszilárdulva, kifejlődve mutatják be a rendszert, a XVII-ik században alakulása tetőpontján. Nazur és alispán szépen megférnek egymás mellett, — s a helységek már szokva vannak kormányoztatásukhoz két ur által. Főlösléges volna itt vizsgálunk, miből és mikép fejlődött ki e rendszer, ahhoz a mit Salamon mondott róla, úgy sem adhatnék se új elveket, se új tényeket. Vizsgáljuk e helyett a fenállott rendszert leginkább azon mozzanataiban, melyeket a török uralkodás értekezője csak körvonalozhatott, vagy a melyek előtte ismeretesek nem lehettek. Hisz kritikai tapintatához e gyűjteménynél érdekeseb apológiát nehezen találhatna.

A zsitvatoroki béke óta, s bizonynyal még előbb is folyamatosan igyekezete volt a megyéknek, hogy hatalmukat kiébb kiébb terjeszszék. A magyar fegyverek szerencséje vagy vereségei, a fegyveres békének rövidebb ideig vagy huzamosabban tartása gát-lak vagy előmozdíták, de fel soha sem tarták. Külön külön vagy többen egy hatósággá egyesülve, munkáltak ezen. 1652-ben egy hivatalos levél aláírása (kelt Szécsén nov. 14-én ekkép szól: „Universitas Magnatum et illustrium Comitatum Pestiensis, Pilsiensis, Albensis sedis Solt unitorum.“ Az 1647-iki országgyűlés Csongrádot elválasztja Pest megyétől s articulariter egyesíti Hevessel. E tényeknek nem csak geographiai jelentőségek volt, — magok a perek fellebbeztettek a megyére, sőt fellebbeztettek a büntügyi keresetek is, pedig ezek a török földesuraknak s hivatalnokoknak nevezetes jövedelemforrását képezték.

Az erre vonatkozó adatok bősége a nagy-kőrösi regestrumokban nem hágy kétkednünk, hogy nem kivételes esetekről, hanem formaszertű rendszerről van szó. Midőn az 1636-ban kezdődő városi jegyzőkönyv — melybe fájdalom oly kevés lön bejegyezve — Pozsgai Gergelyt fővételre ítéli, s egyszersmind a „felső magyarországi magistratus kegyelme és büntetése alá veti;“ midőn a Pánczélné boszorkányperében a törvénytevő becsületes személyek nevét nyilván kiteszi, hogy „valahova kívántatni fog, azon executiónkkal gyámolithassák igazságokat,“ csak hivatkozik a felebbezés létező tényére. De a regestrumok nyújtják e viszony létezésére a legbőségesebb adatokat. A városi kiadásokban a megye székhelyére Fülekbe, Nógrádba vagy Szécsénbe való utaztatás évenként több ízben ismétlődvén, hogy nevezetes rubrikává nem nőtte ki magát, azt nem az utazások ritkasága, hanem olcsósága okozá. A gyalog postáknak 15—30 denárnál többet nem adtak, s 80 denár vagy egy frttal még Váradot is megjárták. Az előbbkelő utazó már egy tallért kap, de nem tudja rendesen

mind elkölteni, úgy hogy tiz húsz denárt még visszahoz belőle. Így látjuk, hogy 1657-ben fassiot küldenek be Fülékre, 1668-ban Bojtos halála végett tesznek oda utaztatást; 1673-ban pedig két ízben is van szó róla hogy foglyokért küldenek követeket. Magának Pestmegyének jegyzőkönyve gazdag adatokat szolgáltat arra, hogy a felebbezés a hódoltság minden e megyei helyéről divatban volt, kisebb ügyekben is, s nem csak az annyira fontosban, mint a Körös környékét rettegető zsvány Izsáki Géezi megköveztetése. Sőt ennek elmulasztása törvényes kérdés adott okot: mint ezt Halas városának esete bizonyítja, mely 1643-ban egy általa hozott halálos ítéletnek végrehajtásáért megidézttetett. Maga a megye rendkívüli esetekben rendkívüli gyűlést tartott. Rádai András, midőn a Pánczélné boszorkányperét maga a bíró felvitte: „mint ilyen takarodó időben — írja maga az ítélet megerősítésében — ittvaló főemberekben és Pest vármegyében való possessorokban előhivattam“ ítélet tételre. A megyei gyűléseken Körös városa magát rendszeren képviseltette követei által, sőt többször mint 1662-ben maga a bíró ment fel. De néha még az országgyűlésre is küldött követeket s ez sem tartozik a ritkaságok közé. Egy ízben Keeskeméttel együtt fizette követét, sőt 1687-ben 5 hónapig Pozsonyban tartá. 1669-ben pedig a felsőmagyarországi megyéknek cserjesi gyűlésére is indított követeket.

Több volt hát ez névleges függésnél azon hatóság irányában, mely még jurisdictioja földjén sem székelhetett, s melynek hivatalnokai — alispán, szolgabíró stb. — választásába felküldött követei által befolyt. De e viszony 1667-ben szabályoztatott, midőn a megye a régi szokásos intézvényeket öszszegyűjté s hihetőleg újakkal szaporitá. Hivatalos instructiója egyike a legfontosabb okmányoknak. A példány, melyről én másolatot vettem, nádor Wesselényi peesétjével van ellátva, ugyanazon peeséttel, melyet még harmincz évvel később is használt a megye, a legnagyobb elnyomatás korában. Előre boesátja ez utasítás, hogy azzal, hogy a parasztságot hadnagyságokra osztja „a földesuraknak ítéletet nem akar tenni,“ s a jobbágyok földesuraiknak azért tartoznak a szokott adóval és munkával. A megyei jobbágyok tehát — értem a falusiakat — paraszt kapitányok, hadnagyk, tizedesek hatósága alá vettetett, s ezután következett rangban a bíró, habár más hatáskörrel, mint azok. Nem úgy a három városban, melyek egymással bizonyos solidaritásban álló hatóságot képeztek. Itt maga a város tartott hadnagyot, tizedeseket, a nélkül, hogy e rendszabályok kötelező ereje alól ki lettek volna véve.

Fő súlyt e statutumok a megyei nép biztosságára fektetnek. „Mivel a hadnagyk azért rendeltettek, hogy Istennek ő szent felségének becsületét azután az nemes vármegyét s magokat az kőborlóktól az mint lehet megoltalmazták, azért tartoznak fő és

vizeispánoknak s ez vármegyének engedelmeseknek lenni.“ E kötelességet a hadnagyok a községekkel együtt tartoznak véghez vinni. Az olyan vitézlő népnek, „kinek se ura, se kapitánya avagy végbeli is“ (hová sülyedtek a végek!) ha szép szó nem használ, a hadnagyok támadjanak fel a jobbágysággal ellene, s ha másként nem lehet, megölhetik, — de csak ha tetten kapták vagy orzott marhákat találtak nála. De az olyan fegyverest, ki becsülettel kér szállást, tiszteletben tartásuk, s az olyan nép ellen, kit földesur küld saját pusztáján hatalmasul élőkre, föltámadni ne merjenek 40 frt bírság alatt. A szegénység tartson fegyvert, sőt ha teheti lovat is, a faluk egyetértsenek, legyen közös jelök, melylyel a veszélyről egymást korán értesítsék s ne akkor „mikor elmégyen az madár az fészktől.“ Komolyan tilták továbbá, hogy „bent a vármegyében resideáló nemes és paraszt rend“ se hajdutól, se rabtól, czigánytól és egyéb gyanus embertől semmit se merjen vásárolni, csak a végházbeli kotyavetyék alkalmával. „Mínthogy, mond a végzés, a sok tolvajlásnak nem utolsó okai és ösztönei az orgazdlák, a kik tudva lopott marhát s portékát vásárolnak és kóborló lopó és orzó magyar rabokat magok mellett tartanak s orgazdaságban élnek, „az ilyenek jövőre halállal lakoljanak.“ E mellett hozzá adván, folytatja a statutum, hogy senki a parasztság közül, a kinek valami ügye vagyon vagy adóssága, az hatalommal való megvétel szerint hajdúknak vagy raboknak ne vallja, hanem földes urától értse, ha távol vagyon vizeispánjától, ellenkező esetben 12 forint lesz bírsága.

Vessük össze e szavakkal, hogy a körösi regestrumokban gyakran fordul elő — mondhatni minden évben többször — hogy egy szegény rabot vagy egy nyúzó rabot vagy egyszerűen ez s ez török vagy magyar rabot kielégítettük 50, 60 denárral, néha egy tallérral, olykoron rabasszonyoknak vagy rab gyermeknek adnak Istenért az írthoz hasonló összegeket, ez utóbbiaktól pedig gyakran vásárolnak tojást vagy tyúkot, vagy mézet, vaját, de nagyon ritkán olyas valamit, mit lopottnak lehetne tartani, s nem fogjuk e akkor kitudhatni a XVII ik században annyifelé s oly csodálatosan használt, de biztosan — tudtomra — még sehol sem determinált rab szónak értelmét? Nem fogjuk-e ezekben felismerni ama kóbor vitézeket, kiket mint e szomorú kettős uralkodás következményeit oly líven jellemez Salamon, kivált ha még hozzá gondoljuk, hogy ama regestrumok nem egyszer határozzák meg, hogy a rab füleki, szécsényi, nógrádi vagy ónodi tehát valamely erősségből való, s hogy az ily rabokat — mint 1678-ban — még hivatalos pénz küldésekre, máskor mint úti társat alkalmazák.

De menjünk tovább. A paraszt tisztek figyelmeztettetnek, hōgy a káromkodó vagy engedetlenkedő lázító jobbágyságokat fogják el, bírságot adják meg, de más törvényes dologba ne avassák magokat

— igazítsa el ezeket a vármegye vagy a földesur. A birság jövedelemnek azonban csak néha illeti bizonyos része a vármegyét, az többnyire a megyei urak vagy végrehajtók s földesurak közt osztatik fel. Tilalmas továbbá a czifra nadrág szalavárdi és hosszú üstök viselése s dohányzás nemeseknek és nemteleneknek egyiránt. Ez utolsó pont nem tartatott meg. Hiában lőnek a tizedesek felesketve, hogy a dohányszívókat beadják: 1650. óta ott áll a regestrumokban, hogy a bíró majd mindenik budai útja alkalmával — tehát két három ízben évenként Budáról egyéb vásárlások közt egypár oka dohányt is hoz magával. Ott áll a regestrumokban a város boltja jövedelmei közt a dohányárulás s a katonák, rabok számára dohányhozatás. Persze e hadfiaknak jó volt a magyar dohány is, — nem áhítottak törökre, mint bírák uraimék.

Tizenharmadik pont: „Szokásban kezdik némelyek veenui, hogy a határok igazítását a török párton levő földesurakkal akarják véghez vitetni az országnak törvénye és ekkéig az két hatalmas császár között megtartott szokás ellen, tudtára legyen azért az parasztságnak, valakire megbizonyosodik, az bizonyára minden írgalmasság nélkül karóban szárad.“ S ez a statutumok legszigorúbb pontja.

Azonban a körösi levéltár abhoz is nyújt adatokat, hogy a három város területe nem csak a megyével, hanem fensőbb hatósággal is igyekezett összeköttetését fentartani. Egy 1637-ben kelt okmány, melynek hátirata: „*exhibitae 20. junii mihi Nicolao Keglevits de Buzin Capitaneo Onodiensi*“ mutatja, hogy a Köröst földesuri joggal bíró család egyik előkelő tagja vetette magát közbe a három város érdekében, biztosítani akarván a három várost, „a sok jövő menő s őket károsító katona rendektől“ eltiltja ezeket marháik elhajtásától, mezeik megkárosításától, bequártélyozásaiktól. Az okmányt gr. Homonnai János országbíró Ungnak örökös és Zemplén megyének főispánja adta ki.

Épen tíz évvel később maga a király III. Ferdinánd ad menedék levelet a körösieknek. Körös bírája és községe, tartja e rendelet, Magyarországon s az alávetett helységeiben bár hová útnának vagyonaikkal, portékáikkal, se fel ne tartóztassátok őket, se javaikat le ne foglaljátok, sem ítéletök alá hajtátok. Ha velök bármi ügyetek vagy peretek volna, ezt a hatóságnál törvényesen keressétek. Az okmány elrongvoltsága is mutatja, hogy ez okmányt a körösiek sok ízben használhaták útlevel helyett.

A megye hatósága azonban pénzügyi tekintetben is nevezetes. Törvénykönyvünköl tudjuk, hogy a hódoltság a porta pénznek felét fizette. De azt fizetni tartozott pontosan. Körös — mint a Regestrumokból tudjuk, — mindig maga küldte be a székhelyre, s ha valamikor nem fizette mind, parancs ment rá a pótlékért. Eszterházy Pál megrója őket, hogy „írását elmulasztották“ s figyelmezteti, hogy „együtteknek bizony megégeti az kása szá-

ját szófogadatlanságáért.“ S egyúttal inti, hogy az egy elmaradt porta pénzt — akkor 2 frt 45 den. később legtöbbször 6 frt — megvigyék. A porta száma többnyire 25, azonban gyakran változott az „király rovása“ mint az 1626-iki jegyzőkönyv nevezi az adót. 1635-ben s körülötte még 25 portától adóznak, de ez nem sokára csökken. 1658-ban már 22, 1666-ban 20, a következő évben viszont 22. Legtöbb 1678-ban, midőn 28. Három évvel utóbb már 18, s ezóta a német foglalási hadak előnyomulása idejében hihetetlenül apad. 1683-ban már 11, 1687-ben pedig csak 5. Lesz alkalmam kimutatni, hogy minő égbe kiáltó zsarolások vitettek ez időben véghez, — nem esoda, ha a lakosok a hosszú háborúban használt fegyverüket előszedték s feltartóztatlanul széledtek, tñresen hagyván földjeiket, melynek nagy része úgyis hasznóbér volt.

De nem csak a pénzből állt az impositio, melyet a hódolt megye fizetett. A gratuitus labor, mit Nógrád, Ónodban véghez vittek több évben előfordul, néhol pénzzel megváltva. Többször mint 1661. s 1662-ben a porták szerént búzát „imponálnak“ s azt a város beszolgáltatja. Még többször fordul elő a széna és zab impositio s néha pásztormány (vágó marha) is. Nem ritkák az ajándékozások is megyei uraknak. Az alispánnak 1657-ben és 1660-ban asztalpenzt és abrakpenzt, máskor lovat, bárányokat szolgáltatnak. Szappan, eszimakapca, aba posztó, karaszia posztó ajándék majd minden évben kerül elő. 1658-ban Földvári János viceispán leánya lakodalmára hat tallért küldenek, s 1673-ban a szolgabírónak egy agarat vesznek. A koronaörzöknek 1630. körül több ízben adóznak, pl. 1631-ben 12 frtot s ugyanez évben országháza építésére 6 frtot. 1651-ben Beke Pál, a nádor „szolgája“ megköszöni a küldeményt, „sok fű emberrel“ evett belőle, s 1660-ban kedvök ellen 75 aranyat ajándékoztak a nádornak, Nógrád vára épületére pedig 1631-ben 51 frtot.

A magyar adózás történetéből még egy érdekes adalékot kívánok kiemelni. 1672-ben s megújítva 1673-ban Kőrös városa nemes és paraszt minden levő szegény lakosi a megyéhez azon kérdést intézték: „lehet-e a nemes személyeknek portát és taxát portálni? s ha hogy nem lehet, quaerendum: lehet-e hát s illendő dolog-e az nemeseken ekkoráig fenállott portát a szegény paraszt minden tovább is fentartani és arra vetni avagy azon megmarasztani?“ A megye felelete volt: „Fizessen Kőrös úgy mint ezelőtt.“

S mindez a török szemé láttára, úgy szólva beleegyezésével történt. Kőrös városának fizetése a magyar pártra mint akkor nevezék évenként 800—1000 frt körül van s olykor haladja. S ezt nem lopva titokban viszik véghez, s nem hallgatólagos beleegyezésével a töröknek. 1657-ben egy tetten kapott Sziesán nevű rablót szállítanak Fülekre, ki mint az illető tezkere magyar hátírat mutatja, hajdú volt. A tezkere megengedi, hogy „baszontalan

törvényeik szokásaik értelmében keresztyén részre vigyék.“ Egy 1658-iki tezkere 40 kila búzának Nógrádba szállítására ad engedélyt. 1607-ben nádori kiváltságot erősítenek meg, mely a katonákat bor és tyúk elszedésétől eltiltja. Egy 1638-iki tezkere megengedi, hogy a tolvajt magyar törvényszékre szállítsák, egy 1661-iki pedig rendeli, hogy azokat, kik Kohárinak 6 lovat visznek ajándékba, senkise háborgassa. Egy tezkere megengedi, hogy a rablók török földön is elfoghatók. Sőt mi több háború alkalmával engedélyt ad a török, hogy német táborba szállítsanak eleséget. A jegyzőkönyv ilyesekről többször emlékezik — többi közt 1658-ban, midőn jun. 13-án Erdős Mihály Budára küldetik, hogy a Gyula alatt levő német tábor számára szállítandó eleségre tezkere-t eszközöljön. S valóban a tezkere megengedi, hogy „Palatinus nevének piszkos tábora számára lisztet és árpát szállíthassanak.“ S ez engedélyre szüksége is volt a városnak, mint 1657-ben, midőn a szállítás elmulasztásáért 20 tallér bírságot fizettek a megyének.

Sokkal súlyosabb és terhesebb volt a fizetés török pártra. E kérdés lényegét, alapelveit, módosulását Magyarországon s alkalmaztatását a Budapesti Szemlének többször említett czikke kitértette. De a bemutatott adatokban nagy fontosságú részletekre találunk s nem habozok kimondani véleményemet, hogy ezekből a nagyobb alföldi városok adózását kitértíthatni. Csak némelyeket emelek ki.

Tudjuk, hogy más nemű adózás divatozott a kisebb helységekben, timárookban, zaunetekben s más a khászokban. Kőrös maga ez utóbbiak közé tartozott, s mert salétrom gyártással volt elfoglalva, sok kiváltságban részesült. Első és legfőbb fizetése volt a városnak, melyet évenként Szentgyörgy nap után fizetett a derék summa. E szót summálás soha sem láttam más értelemben, mint főadó befizetése. Kőrös mint khász fizetett virguit a szultánnak, mely 1622-ig csak árenda volt a föld bírásáért. Ez évben egyformán elrendeli, hogy a kőrösiek jövőre tizedválságot is fizessenek, s az eddigi 516 tallér 800-ra emeltetik. Ez az akkori pénzfolyam szerint 1200 forint volt. De már 1632-ben fölveretett 1400, 1636-ban 1900, 1639-ben 2000 fortra. Ez aprónkénti fölverések a summát már a század derekán 1450 tallérra viszik fel, mely összeg megmarad még azon időben is, midőn Kőrös lakosai egy része elszéled.

Nem így a harács vagy császár adója, mely állt dzsizie (fejadó) és meszarifból. Ezt házszám szerint vetették ki, s gyakran változott. Négyszáz volt egy harács (1676-iki tezkere) s Kőrös leggyakrabban 150 számu volt, de csak a század közepén, mert 1611-ben 84, 1612-ben 90, 1615-ben 100 ház volt. Legtöbb volt éppen azon időben, midőn a porták száma is legmagasabban állt. 1666, 1669-ben: 154, azonban 1679, 1680. óta 130 harácsra szállt le. Maga a harács összege is változott. 590, 606 oszpora, néha

megtoldva száz oszporányi rendkívüli kivetéssel. Ebbe számították be a salétromot, hol többet hol kevesebbet, 300 és 400 oka közt (1679-ben 365 oka) minden okát 12 oszporával, mi összesen is csak 18 fillért tett.

E két adónem tehát a szultán személyével volt kapcsolatban. Jött a harmadik, mely a regestrumokban ajándék vagy impositiók nevén említették s mely nem volt egyéb a török hivatalnokok fizetésénél, a hivatalokkal együtt járó földbirtok felett. E részben Körös Buda alá volt vetve. A vezérnek adott 200 szekér szénát, ugyanynyi fát, zsákot, árpát, búzát. De azon kívül, hogy a széna és farovónak egy-két tallért, szappant stb. ajándékoztak, ennek udvarával nem álltak oly szoros összeköttetésben mint a nazur bégével, ki nem más volt mint a defterdár. A khászok ez alatt állottak s minden ide vágó adót ez szedett be és ez nyugtatványozott, mi nem volt csekély jövedelem, ha meggondoljuk, hogy egy czédula váltság 1 tallértól 50-ig is terjedt. A nazurnak ugyanynyi szénája s fája járt mint a vezérnek, beszolgáltatta két ízben, sz.-György és sz. Demeter napkor. Azonkívül egyegypár szekér széna és fa járt a tihájának, tiatójának s a szubasáknak. Mindezek vajjat és mézet is kaptak. E termény impositiókat a körösiek gyakran pénzzel váltották meg, s ez esetben az illető a rendes árfolyamon fölül kötetelt.

Még a rendes évi adók közé tartozott a tyúk, — továbbá juh és bárány, melyekből évenként néha több mint 100 darabot ajándékoztak el a nazur és vezér udvarába a katonáknak, gőnülliknek. Ezek közt találjuk a tehén és vágómarhát. Borjas fehenet sz. György napkor kettőt adnak a vezérnek, pásztornát késő ősszel 15-öt ajándékoznak el, ily renddel: a vezérnek hármát, tolmácsának (tiatója), kadiának, jancsár agának, alaj bégnek, gyemli (gőnüllü) agának egyet-egyet; a nazurnak kettőt, tihájának egyet, a három budai szubasának különkülön s a két pestinek együtt egyet-egyet. Ezenkívül egyszer is máskor is rendkívülileg is ajándékoztak.

A kevésbé rendszeres ajándékok sorában fordul elő karácsoni ajándék — de ez törvénytelen volt. A körösiek egy ízben folyamodnak ugyan, hogy ez engedtessek el nekik: s ugyanazon igaz hívő, ki folyamodványukat készíté s épen azon időben mohamedán, hidegvérrel nyugtatványozá a beszolgáltatót törvénytelen adományozást. Törvényes volt azonban a némely regestrumban úgynevezett újesztendei, másokban vajda ajándéka, mi évenként januárban vagy februárban fordul. Ekkor rendesen kiment a „nazur képe“ a tiatója szubasáival. Körösön rendesen 5 — 6 napig maradt egy csapat katona kíséretében. Hivatalos dolga a khász megvizsgálása volt, nemcsak jövedelmi, hanem fegyelmi szempontból is. A nazur kapott száz tallért, 12 rókabórt, 12 sajtot, 12 pint vajjat, 8 pár kést, egy téhely köz kést, 4 daru tollat, egy

farkasbört. A nazur bék fia, khasznadárja, tihája fejenként tíz tallért, egypár kést, egy rókát, egy sajtot. A bék inasai 14 tall., 6 pár kés, 6 sajt, 6 róka, a tiatója vagy deák 12 tall., 2 pár kést, 2 sajtot, 2 rókabört. A szubasák 12 tallért fejenként s hol több hol kevesebb rókát, sajtot, vaját, kést, tálat stb. a szerént mint többet vagy kevesebbet vontak, különben velök levén legtöbb érintkezése a városi hatóságnak. Ezenkívül a táboros népnek, a szubasák inasainak, az ispajának, az oda basának több kevesebb sajtot, vaját, kést.

A defterdár vagy nazur fizetései közé tartozott a sz. György napi ajándékozás a derék summa befizetésekor, mely 200 tallérból állt. Ugyanekkor udvari népe (fia khasznadárja, tihaja, tiatója — a török és magyar — stb.) 150 tallért, a szubasák fejenként 12 tallért kaptak. A nazur és szubasák papucs pénzt is kaptak — az első minden három hónapban 12 tallért, az utóbbiak, valamint a magyar s török tiató is épen ennyi idő közben két tallért fejenként, s ugyancsak nekik a szappanos czéh szappant szolgáltat be évenként.

Mindez együtt nem megvetendő jövedelmet szolgáltatott a hivatalnokoknak, s különösen a nazurnak, ki egyszersmind a khazine defterdárja volt, ki legtöbb összeköttetésben állt a khaszokban lakó rájakkal. Már azon körülmény is, hogy magyar tiátót tartott, mutatja ezt, s a neve alatt kiadott tigrával és pecséttel ellátott elég számos magyar levél elárulja kiterjedt hatáskörét. Czime „Budavárának kincstartója, az hatalmas győzhetetlen császárnak tengeren innen levő véghadainak fizető mestere és kamarás ura és főharminczadosa és nazur békje Istennek engedelmeből,“ jellemzi hatalmát s a körösi fizetésekből következtetünk jövedelmének nagyságára, habár azon körülmény, hogy e gyűjteményben felhozva látjuk a budai, pesti, váczi, szolnoki nazurokat, gyaníthatóvá teszi, hogy mind e helyeken defter is volt. Azután a török szerette a magyar hivatalczimeket s a budai kadi nem egyszer ezimezte magát orosz ág b ir á j á n a k.

Ez indirect adók közé számítható még a vám s harminczad is. Nemesak ha a budai hidon hajtottak át marhákat, a ráják vámolták meg azokat, ha nem még földváltás—mülk bedel—fejében is látjuk, hogy a spáhiknak marhát fizetnek (1662.) Vásáron Szegeden, Kecskeméten, Pesten még csizmától s más egyéb vásárlásoktól is fizetik a harminczadot a kincstár részére. A váltás fizetéseknek nem volt vége hossza. Földváltás, gyapju-pézt — japagi, — hadi szolgálat — bedel nuzul, — élelmezési — bedel szurszat, — váltás stb. árpa pénz, búza pénz kivette harács után, fa pénz, széna pénz, — ha ezeket nem terményben szolgáltatották be, mi sokszor megesezt — mind ide tartoznak, kapcsolatban ezekkel fizetniük kelle a széna rovóknak, vaj mérőknek, harácszedőknek s a czédulák váltásait. Ezen kívül látjuk, hogy

1676-ig évenként bairam-adót fizetnek, 1672-ben a vezér házára 35 frtot, más ízben gerendákat istállójának, 1660-ban egész Törökországban levő minden templomra 30 tallért, 1661-ben császár háza építésére 70 tallért, 1682-ben mecesetekre fadgyut adnak. Így látjuk, hogy évenként vasat adnak ki hídszegek készítésére, melylyet kőrösi mesteremberek készítnék el. Budára magok viszik fel, s olykor még a vas apadásért fizetniök is kell. Évenként szolgáltatnak be palánk karókat, sok ízben seprűt, nyírfát, fuvaroztattak jeget stb. a nazurnak, kaptak ettől vásárlásokra pénzt, de oly csekély összegben, hogy meg kell kétszerezni. Kocsi szolgálat várművekre, s hadjáratok alkalmával fuvarozás, posta költség, élelmi szerek küldése a táborba, tüzer lovak beszolgáltatása s a szomorú kötelesség, hogy a keresztyén táborok mozdulatait külön hirmondók által tudassák (mit különben a vármegye is megkívánt s Kőrös mind két felé pontosan teljesített); a töméntelen kiadás, vezérnek, tatár chánnak, basáknak, biztosító levelek kiszolgáltatására, — némelyekre, hogy azt körülhordozhassák, másokra hogy az kezöknél legyen, rendkívüli fizetés azért mert néha azt hitte, hogy a tatárok rabolni fognak, szép összegek fizetése török tatár csapatoknak azért, hogy ne raboljanak Kőrösön átvonulások alkalmával, a teméntelen bor, melyet az igazhivő harezfiak a város koresmáiból ingyen elhordtak, a szép summa dohány, melyet nekik kiszolgáltattak, juhok, bárányok, melyeket levágtak, kés, vaj, sajt, rókabőr, toll, fejtő, nagy mennyiségű élelmiszerek, melyeket békében háborúban göntülik, szpáhik, az agák, emírek, az olajbégek, szubasák valamikor csak kedvök kerekedett e várost meglátogatni, mindannyiszor magokkal vitték az imre ur (enrakhor) a esömböresi aga, a salétrom esausz, kuruczajtó esausz, koesi szedő esausz, a harácsszedő aga, göntüli aga, gyakran de nem szívesen látott s sokba kerülő vendégek voltak. Fizetni kelle lovas és gyalog harezosoknak, hogy kocsi ne kívánjanak, ha a városon keresztül mennek, a kinestárnak kocsikat állítani ki vagy azt megváltani, fizetni hajó vonók nem adásáért vagy ilyeneket állítani ki—egy ismertebb portyázónak, mint Kara Hasszán, gyakori látogatásai, a renegatoknak, kik közt Gombos a legismertebb, zsarolásai, fizetések a határba érkezett göntüliknek s más hadaknak, hogy be ne jöjjenek, szóval ha a rendes és rendetlen adónak, zsarolásnak mind e nemeit együtt látjuk a regestrumokban, ha ezekhez gondoljuk a nagyon is gyakran előforduló „bitang“-okat, mi nem volt egyéb mint erővel kizsarolt pénz s más más alakban untalan megújult, — fogalmunk lehet mennyi s mily különböző alakban fizették a raják az adót.

Pedig még ez csak rövid és vázlatos előadás. Ezeken felyül még a bűn és kihágás is a töröknek jövedelmezett. A szubasák évenként négyszer ötször körutakat tettek, s ilyenkor a bíró beszámolt a kihágókkal, kiket akár szabadon bocsátott, akár a

a városi törvénszéknek adott át, a bűnös vagy város mindenesetre fizetett. A szubasák pedig e kívül is megkapták rendes 3—4 tallér ajándékaikat. Vérpénzt (díjat) fizettek a meggyilkolt emberért, 1660-ban egy siheder kiereszti a rabokat, 1659-ben egy más csikó lopási szándékon éretik, ugyanekkor egy gulyás megszökik, 1661-ben Varga János egy püposhátú papot kicsüfolt, 1665-ben Pap János az oskolamestert megütötte, ugyan ekkor rá jöttek, hogy a város egy talált lovat nem jelentett fel, 1668-ban egy csányi embertől a mészárosok lopott marhát vásárolnak, 1669-ben Kuti Péter egy deákot pofon ütött, a gyújtogatókért, a paráznákért, a boszorkányokért fizetni kellett a töröknek, egyszer két verekedő közül külön mindeniket megfizettetik, máskor ugyanazon bűnért a budai s a pesti szubasák külön vesznek díjat. Ha valakit kivégeztetett a város, azért külön is megvették a vérpénzt, s megesezt, hogy ezt jó drágáért török hóhér végezte ki. Ha valaki természetes halállal mult ki, annak hagyatéka után is fizetni kellett, 1630-ban birságot adnak, mert a város egy meghalt legény javait lefoglalta. 1655-ben a pesti kadi elrendeli, hogy „régí szokás szerént az, kik közületek megholtanak, tehát azokat minden hamarsággal felküldjed testamentum eligazítására,“ s hozzá teszi hogy „bíró szemedet fölnyissad s ez uri ezimeres levelemet süketiségre ne vegyed mostan.“ Örökösödési perekben a pesti kadia ítelt, s ha valaki örökös nélkül halt meg, annak vagyona a török kincstárra szállt, még fenmaradt adósságait is kadia szedi be, (mint 1665-ben Varga Gyurka után) sőt egy dömsödi fetva mutatja, hogy ott még az eltemetésért is kellett fizetni. Valóban nem irigylendő állapot volt rájának lenni!

S daczára e súlyos fizetéseknek nem mondhatni, hogy az alföld valami kellemetlen sivar képet mutatott volna, legalább a városok mostani alakja is hordozza még a réginek nyomait magán. Sok függetlenség a beléletben s ezzel kapcsolatban nem megvetendő jólét folytonos emelkedését okozá — legalább egy ideig, a hosszú háboru megnyiltáig. Tudva van az ok, miért húzódott be a népség falukból városokba, s hagyta ezeket pusztán. E beköltözés a XVII-ik század eleje óta a hetedik tizedig folytonosan tartott s így szaporodtak Körös haráicsai, portái. 1614 körüli pusztulása után már röviddel látjuk, hogy a kécskeiek tömegesen telepednek Körösre. Sok mutat arra, hogy a pusztáknak, melyeket a körösiek bérben bírtak, legalább részben lakosai is e városba olvadtak be. 1640-ben Ittze András a Szivosoktól egy mizsei kutat telkestől azért akar elvenni, mert ő mizsei, — de nem tudván kimutatni, hogy ez atyai öröke, oda utasittatik, hogy árendálja ki, ha birni akarja. Öt év mulva felelevenité perét Jó Mátyás ellen s ekkor a nazur tiltá el kemény fenyegetésekkel, hogy ember nem jár úgy, mint azok járnak miatta.

A város gazdagságát rengeteg pusztáinak köszönheté. Rászorítva a marhatartásra, részben mint közlegelőket használta, részben kaszáltatá, de a legtöbbet alárendákban kiadta a városiaknak. 1682-ben Mike-Budát 1000 juh és 700 szarvasmarha számára veszik ki. Kiadta a városiaknak. Mivelve nem sok s inkább csak a várostól nem messze eső földek voltak. De daczára, hogy a város a pusztáktul kétfelé fizetett, az árenda nem volt nagy összeg. Legtöbb volt Karáé és Lajosé — külön külön 125 tallér, a többi 25—50 tallér közt változott. 1626-ban kevés különbséggel mindig ugyanazon birtokot látjuk kezén. Lajos a szolnoki nazur, Mike-Buda szpáhi, Csév szpáhi s 1635-ben tihaja fia, Vatyá olajbék, Potharaszt egy darabig szpáhi, 1650 körül már nazur, Kakucs dömsödi törökök, Hartyán csausz, Vaes és Bennyő budai nazur birtoka volt. Legtöbbet Kara változtatta birtok címét, 1638 ispája, ez évben már Csömböresi, 1640-ben csauz s 1642 óta folytonosan Csömböresi aga birtoka volt s Budához tartozott.

A magyar földesuri jog nagy tiszteletben tartatott. Egypár okmány mutatja, hogy a hódoltságon kívül lakó földesur eladja Körösön lakó jobbágyát telkestől. Kara és Lajos kun pusztáktól az árendát néha a nádor s majd a kun vicze kapitány hajtja be: Andrási, Eszterházi stb. A többi birtokok közül ritkát árendáltak egytől, s minden birtokosnak külön lakhelyére küldték meg a pusztabért. A bérlés sz. György naptól sz. György napig történt s épen ezért folytonosan emelkedett az árenda. Némelyiktől eleinte egy pár esizma, egy szőnyeg vagy valami ajándék volt in recognitionem juris dominalis, de lassanként 30—40, 100—120 tallérra emelkedett az ajándékokkal együtt. Magáért a városháza telkéért is fizettek Kátainak eleinte egy pár esizmát, kapezát, később pénzt — azonban ez 1670 körül megszűnt. A regestrumokban Potharaszt megvásárlásának is nyoma van, anélkül hogy azért a pusztabér fizetése tőle megszűnt volna. Nyársapát s Besnyő 1626-ban említettnek s kétségkívül azon helységek közé tartoznak Mízsével együtt, melyek lakosai Körösre telepedtek át. Árendát ezektől is fizettek. Olykor Buda s Pest közelében árendálnak ki a körösiek egyegy pusztát, hogy a szénahordatást Budára onnan tehessék meg. Legtöbbet 1660-ban béreltek: midőn a fenirtakon kívül Hernád, Mike-Buda, Irsa, Alberti pusztákat is kivették marhalégelőnek.

A török derék summával párhuzamban a magyar fizetések közt is találunk derék summát. Ezt a vácsi püspöknek s néha vicariusának (egyetlen egy ízben a szüz apáczáknak) fizették. Ez maga Körös területéért való árenda volt s a legnagyobb összeg, mit magyar pártra fizettek. Eleinte is 300 frt volt, majd 216 tallérra emelkedett, mi 108 aranyat tett. E derék árendáról egyetlen nyugta sem maradt fenn — s részletesen nem határozhatjuk meg, de nem volt-e ez is hasonló a kecskemétihez, hol mint Kada Ist-

vánnak 1665-iki nyugtatványa mutatja, a város megváltá a „decimam frumenti et vini“-t?

A pénzfizetésen felül török és magyar részre egyiránt még ajándékokat, amott inkább terményeket, itt csizmát, szőnyeget vagy más készítményt szolgáltatottak a földesurnak. Aztán ott is, itt is az alárendeltek is megkivánták az ajándékot. A töröknél a kiállított nyugtatványért minden alkalommal külön kelle fizetni 1—5 tallért s néha többet is: oly szokás, melyet, mint a regestrumokból tudjuk, itt ott, még a magyarok is divatba kezdtek venni — s fizetették magoknak a czédulaváltásgot.

Maga a fizetés is sok bajjal volt összekötve. Kelete volt magyar, német és török pénznek, s majd mindenik külön árban járt, főként a XVI-ik század derekán túl. Ázsiót vettek rá Budán, más-ként vették el Füleken, itthon a városban a befizetésnél teljes árban adták, s akár merre vitt „fizettség“ a szegény bíró, megvették rajta a „pénzveszetséget.“ Az 1661-iki regestrum említi a magyar költségek közt, hogy fizettek „ott való pénzü“ mi alatt annak ottani árkeletét érti; az 1673-iki pedig „németpénz jövése veszteségéről“ (t. i. azon szenvedett veszteségről) beszél. Hasonló gyakran fordul elő a század utolsó tizedeiben. Addig a tallér — olykor graeci tallérnak nevezik — 1 frt. 60 denárban járt. De 1661-ben a gratuitus laborra való impositio befizetésekor a tallért Füleken csak 1 frt 50 denárban vették el, jó pénzü vagy mint iványi Fekete László 1663-iki nyugtájában említi ezüst tallérul. Ennek az ára azonban néhány év mulva hihetetlenül felhág s 1672-ben egy tallér 2 frt. 60 den., 1688-ban pedig 2 frt. 73 denár. Ez időben majd minden török summa fizetés mutat fel pénzveszteséget: a tallér nálok hat garasba járt s a török hetedfélben vette el: sőt itt még az aranyra is vettek agiot, 1 aranyra 40 denárt. A körösieck megunták a sok pénzveszetséget s a dolgot kadia elibe vitték. A válasz nem hangzott kedvezően. „Ha a defterben pénz van heirva pénz vétetik, ha a pénz tallérban fizettetik a tallér folyó értékben számitandó.“ Ezek a fetva szavai.

A közönséges talléron kívül más tallér is járt: az oroszlanos mely tett 2 frtot. Az arany is többféle volt. A közönséges arany járt 4 frtban, a ezikkeny arany $2\frac{1}{2}$ oroszlanos tallér, tehát 5 frtban. 1688 körül az aranyat is már 6 frtban vették el. A forint is kétféle volt: magyar forint, mely mint egy 1676-iki füleki nyugta említi 23 potrából, s a rendesebb keletü közönséges forint, mely 100 denárban vagy 1684-iki füleki nyugta szerint 40 polturában járt. Renes forint csak Buda eleste után fordul elő. Váltó pénz legrendesebb volt a denár vagy pénz, járt a poltura mely $2\frac{1}{2}$ denárt tett. Batik János szolgabíró 1641-ben keményen kikel a körösieck ellen, hogy ezek a polturát csak 2 pénzben veszik el. Nagyobb váltó pénz volt az öreg garas, mely tett 40 denárt, a timony, mely tett 20 denárt, a lepér, mely 30 denárban járt. A

megyék azonban 4 öreg garast vettek el egy frtban s maga a török is tetemes ázsíot vett rajta. Forgalmomban volt az oszpora is 1 1/2 pénz s az akese, melynek értéke körülbelül ugyanennyi volt.

Mérték, gabnaneműekre negyed, folyadékra köből, vászon, posztó, fejtő stbre sing, dohányra oka és hara volt. Posztó neműek közül divatozott granát csimarin, majszer, aba, karasia; női szövetek: kamuka, tafota, tabit, csimarin, esömörlet, mohér, korona rása, istemér, kisniczer, bagazia, nyitre selyem.

De forduljunk a város belügyeihez.

Gyűjteményünk gondolhatólag e tárgyra nézve sem szegény, sőt a XVII-ik századi magyar népelet megítéléséhez és sok tekintetben megértéséhez nélkülözhetlen.

A három város Körös, Keeskemét, Czegléd bizonyos solidaritásban élt egymással. Ajándékokat, követeket felsőbbséghez, meggyűlésre gyakran együtt küldöttek s nem egyszer fordulnak elő közös ügyek, mikor közös repraesentatiókat terjesztenek fel, s a parancsokat és missilis leveleket is legtöbbször együtt kapták. E solidaritást legvilágosabban a három város törvénye mutatja. Úgy látszik, hogy e törvényszék nem történetesen tilt össze, hanem idők folytán bizonyos rendszeres megalakulást nyert. Egy neme volt, mely olykor még a városi hatóság itéletét is revideálta. Itélt osztályos perekben s bünvádi esetekben egyaránt. Rablók, gyilkosok, boszorkányok, az összeszóllalkozottak, a fajtalan étellel vádoltak, az istenkáromlók elibe állítottak. Minderre bőséges példát mutat Nagy-Körös 1636-on kezdődő jegyzőkönyve, mind a mellett hogy hiányos s csak némely években vezetett. Itéletei szigorúak, de jellemzik a kort, s az akkori viszonyokból folyók. A város vagy bíró kegyelmén marasztalás birságot jelentett, mely 12 frtnyi összegből állt. Az idegen fejdelmek engesztelése, a felső magyarországi magistratus kegyelme: kézbeszolgáltatás a megyei hatóságnak. A vajda rabja annyi volt mint átadatás a szubasáknak, kiktől aztán magát birsággal kelle kiváltania. Kisebb fajtalansági esetekben, káromlásban, a hatóság szidalmazásában (mint Fehér Pálné, ki a nagyhasu bírót gyömlí aga szabásának szidalmazta) ekléziát követett a bünös, a fekete szék-ből, betakarva fekete posztóval vagy a városból kiűzetett, miért újból fizetni kelle a töröknek, vagy nyelvén marasztatott. Az egymás közt fenforgó családi vagy másnemű perek, egyenetlenségek, nasonlag e hatóság elibe tartoztak. De sajátságos jelensége a kor-nak, mely egy helység lakóit összefüzi. Daczára Ferdinánd tilalmának, hogy senkit másnak adóssága s kihágásáért büntetni nem lehet, 1654-ben Sáfár István a városon levő követeléséért egy körösi ember marháit foglalja le, 1656-ban pedig Hamarika András bizonyos adóssága fejében minden keeskeméti embert lekötelez.

Az öreg és kishiró évenként változtak, szabad választás útján szent György napkor. Ez a városra nézve ünnepe volt. A tizedesek, a deákok és mendikánsok ajándékot kapnak s a hivatalba iktatáskor a városháznál nagy lakoma tartatik: mely mellett a diákság kantust tart. Ki a birótételen meg nem jelent, birságot fizetett 2 tallértól 12 tallérig — s nem egy eset mutatja, hogy ezt szigoruan kezelték. Mellette voltak az eskütt polgárok, kik tanácsát képezték. Kiegészítette a magistratust a jegyző vagy mint akkor nevezték deák, ki több évekre volt fogadva s jó fizetéssel ellátva.¹⁾ — Mig a biró és kishiró csak olykorolykor egypár eszmával jutalmaztatik. A tanács közigazgatási rendeleteit a tizedesek hajtották végre, számszerént négyen, hasonlólag fizetéssel ellátva. Mint a jegyzőkönyvekből látható, ezek szedték be az adót, vetették ki a kaszásokat, hajtották be a kocsikat, a török harezsok alá vagy élelmek szállítására. A város konyhát tartott szakácsal vagy szakács asszonynyal és alszakácsal, s ha az élelmiszerek költségeinek feljegyzéséből következtethetünk, e konyha nem volt utolsó. Magánál a városháznál is családiás patriarchális élet volt.

A biró évenként több ízben felment Budára s ekkor vásárolta be a szükségeseket, a konyhára és salétromházhoz; a szöveteket, kiknek bérökben állt azok számára. A cukor, rizs, néha kávé, de az untalan előforduló dohányvásárlás mutatja, hogy magukról sem feledkezett meg. Ezenkívül a vásárokra is küldött Szeged, Keskemét, Győr, Buda és Diósgyőrre, honnan a szükségeseken kívül töltényt, löport is hozatott.

E kor történetéhez érdekes adalék a piacei ár. 1660 körül 1 oka dohány fél oroszlanos, egy vég aba 2 tallér, 1 sing bársony 5 tallér, egy negyed dió 1 frt. 25 den., egy kályha 6 denár, egy bór kapos 33 denár, egy pint must (juliust 22-én 1661.) 8 denár, $\frac{1}{2}$ szalonna 4 tall. 40 den., egy konz papiros 25 denár, egy fej káposzta egy pótra, egy nadrág granát 3 tall., egy üveg pohár 9 denár, egy nyúl 5 denár, egy disznó 6 frt. 80 den., s ha olcsóbb 4 frt. A tehén 4 frt és 5 tallér közt változik, a hetedik tizedben 6–8 tallér, ugyanennyi a pásztorma is — s 1688-ban egy ökör már 20 tallér s egy disznó 11 frt. A pesti házat 1637-ben Zülfi-kártól 110 frton vásárolták. 1679-ben egy másik házat vesznek tizezer akcsén mi 150 frtot tett. S ugyan ez időben Körösön egy ház ára 7 tallér volt.

A városházi lajstromnak más érdekessége is van. A patriarchális élet nem csak az evés ivásra terjedt ki. A foglyok gyakran

¹⁾ Az 1632-iki jegyző fizetését így írta be: „Az deák szolgálatjának jutalma, mennyi mérög, bosszaság aláfér a torkán, mind anyi. Solutio: vöttünk egy fehér nadrágot neki frt 1. Vettünk egy vég török vásznat is neki frt 2.

engedélyt kaptak összeszerezni váltságdíjukat, s e célból szerzeszét jártak. Budai Pálnak 1635-iki esete nem egyetlen: majd minden évben ismétlődik az. Szegény ügyefogyott s elnyomordott praedicatorok, szegény deákok, rab asszonyok és gyermekek, hadi foglyok (kiket hasonlólag raboknak neveztek) sohasem mentek el üres kézzel: egy tallér 50 denár néha több is kijárt nekik. Ünnepeken a helybeli deákok s mendikánsok közt is pénz osztatott ki, mert a lakomát kántussal frissíték fel. Nagy országútban fekvően, kik aztán enni inni megállottak s a város egyes fából és karikafáiból ingyen nagyokat íttak. Az égettortól, sertől sem irtóztak még a becsületes műtűlmánok sem, kik valamint a rakonezátlan hajduk és kuruczok elszakadt vagy elrongyolott ruhaneműiket a város költségén igazították ki s hogy távozásra bírassanak, esizma, kapeza, kés, ajándékokat követeltek.

Kapcsolatban ezzel jelentékeny kiadásuk volt az itt átutazó követekre, 1630-ban Rákóczy követének adnak egy eszímát. Ugyanez évben a „Kis gróf“ (valami Bethlen?) Budára menvén kíséretével 35 frt ára bort ivott meg. 1632-ben Toldalagi és Muharin együtt mennek Budára, Toldalagi Mihály másodízben, majd Demjén Ferencz, Házi János, minnyájan ez évben fordultak meg itt, s különkülön mintegy 20 frt ára ittanak meg. Bethlen Istvánnak 1635-ben Budán s átutaztában árpát, ludat, vaját adnak, Szalánczi István erdélyi követet háromszori átutaztában horral, serrel vendéglik. S ez folyton így tart. 1663-ban itt utazik át Apafi Érsekujvárra s elibe Némedüig élést küldenek. 1679. és 1680-ban Wesselényi Pálnak, Tökölinek, Teleki Mihálynak s az erdélyi fejdelemnek táborába követeket, bort küldenek. Saját követekre is, kiket magyar török részre a puszták tulajdonosaihoz pénzzel és más ügyekben küldöttek s futárokra és kémekre is, hábár úti költségek potomság volt, együtt szép öszveget adtak ki.

A nagyobb és fontosabb dolgokban maga a bíró utazott el. Évenként többször felment Budára: de üres kézzel soha sem. Ó vitte fel a summa fizetéseket, s mint hogy pénzösszege soha sem volt elég, Márton zsidó deáktól, Sánta Hasszántól s más pesti és budai kereskedőktől, kiknél a vásárlásokat is elvégezte, pénzt vett fel. Uzorát havonként 3—4 tallért fizettek száztól, s midőn a bíró éve leteltével Notha zsidóval, Jakabbal, Mártonnal, Sánta Hasszánnal megszámol, két háromszáz tallérnál kevesebb uzorát sohasem fizetett. De nem csak a bírónak, hanem embereinek is teljes hitele volt a budai, győri, ujbári törökség és zsidóság előtt: nemesak a kereskedők magok, a nazurok, szubasák, bégek szivesen kölcsönöztek.

Pedig a bírónak nagyon sokszor kelle bitangot fizetnie, oly fizetést, melynek semmi törvényes alapja sincs, vagy egyszer már kifizetett s eltagadott pénzt. Sem város sem egyesek nem lehettek

mentek e zsarolásoktól. Ilyesekért a halasiak az agákat és gazikat, kik mennél távolabb voltak a fővárostól, annál szemtelenebbek, egy izben nagyon sarokba szoritották s a bajai molla figyelmeztette őket a veszélyre, se a folyamodványt ezúttal nem küldé feljebb. A körösiek is sokszor emelnek panaszt, s a bitang ellen a kaditól fetvát eszközölnék, több kevesebb sikerrel. De néha maga a bíró is fogságba került s kiváltása ily esetben több száz tallért vont ki a város pénztárából. Ezenkívül a város folytonosan törekedett szabadalmakat, kiváltságokat eszközölni, s a Sztambulból hozatott, a másolatban kivett formának hosszu sora mutatja, mennyi gondot fordítottak, hogy ezekkel körülszanczolják magokat.

Honnan és hogyan telt ki mindez?

Nagy részint a lakosok által fizetett adóból, továbbá a regalekból, birságból.

A regestrumok mutatják, hogy az adókievetés birtokaránylag nagy lelkiismeretességgel s pontossággal hajtattott végre. A lakosok készpénzzel, borral, más naturalékkal, marhákkal fizették be azt. A török költséget mindenki egyiránt fizette, de a nemesek a portapénz fizetése alól fel voltak mentve. A köresmákat a város tartotta, s a pálinka és borárulásból, daczára hogy sok bitangba ment, szép jövedelem volt. Bordézsmát minden szállós gazda adott, de az alköresmákra kemény birság volt vetve. Birságot fizettek a kontárok, azaz czéhbe nem levő mesteremberek, továbbá azok, kiknek marháit tilalmasban találták, azok, kik tábori szolgálatot nem teljesítettek, kik, ha kocsijokkal ki voltak vetve, nem állottak elő, azok, kik valamely elveszett vagyonukat megtalálták s arra ráesküdték.

A birság egy nemét a büntetéspénz tette. Az elítélt kaloda váltságot fizetett, s mivel pénzzel legtöbbször meg lehet magát a bünyösnek váltani, ez a közerkölesösségnek nem nagy hasznára volt. Fajtalankodásért bikapénz fizettetett s ez minden évben annyiszor fordul elő, hogy nincs okunk kivételesnek tartani. Egyes esetekből látjuk, hogy a bíró is hajlott kegyelemre és elszámásra, mihelyt valamely előbbkellő személy neve forgott szóban. Legsajátosabb neme a birságnak az eskütvőpénz és kanpénz: ezt a násznép fizette, ha idegen helyről ment keresztül városon, mi rendesen nagy ünneppélyel szokott végbécsmenni, s a hős társak (így nevezék a násznép ifjait) kurjongatás és lövöldözéssel adtak helyet jó kedvöknek. De ha Körösről idegen helyre vittek menyasszonyt, kanpénzt akkor is fizettek.

Magának a városnak is volt boltja, s mint egypár jegyzőkönyv mutatja, ezt maga látta el portékákkal. Deszkát, épületgerendát hasonlólag a város árultatott, s az elsőből tehetetlen szegényeknek és a városban elhalt deákoknak ingyen adott koporsóra. Előkelő s a város irányában magának érdemeket szerzett polgá-

rokat a tanács telekadományozással jutalmazá. Gyakori Pestre utazása lakosainak s a bírónak kényszeríté a várost, hogy magának Pesten húst vásároljon. A deákokat, saját hivatalnokait maga gyógyvítá, orvos asszonyoknak s borbélynak több ízben ad ki pénzt. Tizedesei s szolgálai hajnyiretését s fejmosatását a város hordozá. Költségei közt néha tetemes összeget találunk, melyet a megyén procatornak fizetett.

Város és egyház ez időben egy volt. Papot, oskolamestert, kit évenként maga hozatott Debreczenből, exitusára 15—20 frtot adván, a városi pénztárból fizették. A templomot 1638. a város költségén nagyították meg, mondhatni újra építették. Üvegest Debreczenből hozattak, a harang 151 frtba került, 1639-ben épült a harangláb, melyre engedélyért a kajmakamnak 14 tallért fizettek. Később a század derekán újra zsindeleyeztetik s a török a várost újra megfizetteté. Pedig külön magának az egyháznak is voltak jövedelmei. A regestrumokban több véghagyományozás van feljegyezve, s több helyt olvastuk, hogy kölcsönt ad a városnak s ez vizsont segélypénzt ad a püspököknek, és saját költségén utaztatja papját a zsinatokra. 1643-ban I. Rákóczy György a Gradual egy példányát a városnak ajándékozá. A könyvet még azon évben ékesen beköttették 3 tallér 35 denárért, s legujabb időig a levéltárban őriztetett. Most már a főiskolai könyvtár tulajdona. Lelkészei közül Tyukodi Márton író volt. Munkájának „A tiszta életű József patriarcha életének, szenvedéseinek és díesérettel viselt dolgainak a sz. írás szerint való magyarázatja“ (60 prédikációban Nagy-Várad 1641. 8-adr. 641 l.) kinyomatásához a város 4 frttal járult. Egy másik papja Ungvári Gergely superintendens volt.

Ilyen volt egy nagy alföldi város belélete a XVII-ik században, s bizonynal egy nagy vidék képét tárja fel előttünk a rajz. Zaklatott, de a körülményekkel kibékült, háborgatott, de el nem tompított. Járt a nyomor iskoláját s mert az egyéni szabadság kérdésbe sem jött, a jólét és függetlenség-érzet nyomaival találkozunk untalan. Szolgasága nem ölte el az egyént, nem aljasítá le az emberi méltóságot, nem tompítá el érzékeit a szabadság irányában. Hiányzott az erős aristocratia, melynek pompája és miveltsége irigység tárgya lehetett volna előtte. Nem látott saját feleiből előkelő hivatalnokokat, kik az ész versenyre ösztönözhettek volna. A budai vezértől, kinek lófarkjait s udvari népét legfeljebb megbámulá, az utolsó gömrükési ágáig, ki portékaitól a harminczadot vette meg tőle, mindenki közömbös volt előtte. Azonban barommá aljasult ember csordák sem voltak e vidéken, s az erős középosztály az emberi méltóságot teljesen meg tudá őrzeni. Azokkal, kik kormányzák, nem olvadhatott össze, s irányában nem tisztelet, csak a félelem és megvetés érzetével birt. Bizvást ember és magyar maradhatott: az emberséges mitztlmán, kit

különben is csak ideiglenes urának tekintett, e kettőben nem háborgatá.

Valóban érdekes figyelemmel kísértünk, hogyan nyert a megye a hódoltságban naponként több több tért. Hatalmának terjedése előzte meg a felszabadulást. Folyton nevedező erélylyel és nyomatékkal léphetett fel, folyton emelkedő befolyással kormányozhatott a perczig, míg nem a félhold helyére a megye czimét kitűzheté.

S ekkor?

Vágya reménye teljesületlen maradt. Az átmeneti korszak nyomorait, a milliő zaklatásokat, miknek a hadnéző helyek kitéve vannak, mellőzve, nem nevezetes-e, hogy a német még mint hódoltságtól insurgenseket szedett, téli szállásra használta, s a protogálás színe alatt sarcolá. S ez nem mind.

A zaklatások elviselhetlenebb alakban újultak meg, az üldözés nem kímélte az egyént. A miket naponként történni látott, olyasokhoz e helyet a török sem szoktatta. Ha valamely helység nem fizette a kivett hadi költséget — olyan hely, mely még a török kezében volt, s olyan sarcz, melyet a török soha sem vett — a tábornokok az alispánt, a város kezeseit csukatták el. Ha a százféle impositiókkal terhelt helység birája valamely főhadiszállásra ment, parancsoltatva vagy könyörgés végett, örvendhetett, ha hetek mulva kezes állítás mellett szabadulhatott fogságából. S ha a sok fizetés és szolgálat után nem tudott fizetni és szolgálni, olyan levelet küldtek nyakára, melyen kerék és akasztófa volt festve — jeletül hogy így fog járni.

Ez a rendes és rendetlen fizetések óriás összege! Hogy marhával, juhval, sertéssel, apró jószággal, hallal, vaddal, tojással, zöldséggel egyik másik tábornok konyháját folytonosan tartá, hogy hort, búzát, szénát, zabot, árpát soha meg nem adom fejében évenként ezerekre menő öszvegben szolgáltatott, hogy a fuvarokban töméntelen vesztett, hogy Buda ostroma óta évről évre folytonosan két három salvagvardiát tartott, kik annyit húztak a városon mennyi nekik tetszett, hogy Mercynek, Heisslernek s más tábornokoknak két—háromszáz arannyával kénytelenek tette k diszcretiót fizetni, hogy az adó tizezer frtra emelkedett, a gazdák száma 300-ra, a barmoké 600-ra olvadt, hogy az átvonuló táborok mily töméntelen károkat okoztak s mindezen felül a török adót még 1691-ben is fizetni voltak kénytelenek — minderre a körösi levéltári adatok bőséges anyagot szolgáltatnak.

A dölyfös és embertelen bánásmód mindezt keserűbbé s a hivatalnokok zsarolása elviselhetlenebbé tette. A Rensing ellen elrendelt nyomozás fassioi érdekes adatokat szolgáltatnak. E hadi biztos ügy és annyi impositiót szedett fel, a mint és a mennyit tetszett. A beszolgáltatott pénzt nem nyugtatványozta egészen s a fölösleget magának tartá, s midőn e tette világosság-

ra jött: a helységektől hamis bizonyítványt esikart. Maga és testvérei juhait, barmait a helységekkel tartatá, s magánosak jószágait elkobozta, tettének még csak színt sem iparkodva találni. A mit Dömsödről kiesikart, százakra, a mit Körösről, ezerekre ment. Bizonytalán más helyiségekkel sem bánt jobban. Oly nemű hűzásokat, milyeneket ő követett el, a törököknél sem találunk.

A buvárlás e tárgyak közül sok keserőséggel jár, sok fájdalmat okoz. Fájó felidézni a méltatlan szenvedéseket, keserű olvasni a kegyetlenségek krónikáit. De mindez nagy tanulságot rejt magában. Sok erő, szívósság van a nemzetben, mely egymásután annyi viszontagságot ki birt állani.

De addig, míg a helységek s megyék levéltárai felkutatva ismertetve nem lesznek, ez időket híven és részletesen ismerni nem fogjuk.

SZILÁGYI SÁNDOR.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1861. April — Julius.)

— April 30-kán nyelv és széptud. oszt. ülése.

VÁMBÉRI Ármin a török történeti irodalomról értekezett.

Báró PODMANICZKY Frigyes lev. tag székét foglalá el, a társadalmi regényről s különösen a magyar társadalmi regény feladatáról tartott felolvasást. Ezen alapos előadás tanúsítá, hogy a nemes báró, teljes öntudattal, biztos és helyes elvek szerint, működik az írói pályán. Örömmel ismertetjük főbb vonásaiban az értekezést, mely irodalmunk egy fontos ágának oly helyesen jelöli ki feladatát.

Mellőzzük a különben szintén érdekes, mint az író nemes őszinteségét jellemző, bevezetést; mellőzzük, a miket értekező a társadalmi regény eredetéről és utóbbi fejlődéséről, sok irodalomtörténeti ősmerrrel, mondott: lássuk, mik a tisztelt báró szerint, a társadalmi regény fő kellékei?

Azt mondá Sand egy előszavában: a társadalmi regénytől azt követelik, hogy valamit bizonyítson; ő azonban azt állítja, hogy nem szükség ezen föltevésből indulni ki, mert minden regény, a mely igazat valóhűn ad elé, be is fog bizonyos igazságot bizonyítani, vagy eszmét személyesíteni, szóval az olvasóra jó következményű lesz, a mennyiben nem az eszmét állítja oda, hanem az életből magából eszközlí az eszme fejlődését. Értekező szerint „a társadalmi regény csakugyan nem lehet egyéb az élet tükrénél, de nem oly tükör, mely az emberi képet eltorzítva, elferdítve tünteti elénk. Valamint a történeti regény csak addig bír becsesél, míg azon kornak, melyben szerepel, jellegét nemcsak általánosságban, hanem minden egyes mozzanataiban s gépezetének minden részecskéiben fölmutatni képes, s úgy a társadalmi regény is csak addig értékes, míg az életet, úgy a mint van, tárja az olvasó elé, költői és kedélyes érzelmek vezérelte ecsettel.“ Nem szabad tehát torzképezni az inger kedvéért, sem az élet undorteljes viszonyait és árnyoldalait

választani társadalmi regény alapfonalául. A társadalmi regény hasznát s jó befolyását egy főérzelemtől, — a kedélyesség től függeszti fel értekező. „Sokkal inkább kedvelem, úgymond, azon könyvet, mely szelidebb modorban bonczolgatván lelkiünk és jellemünk titkait, lassanként támadó s fokonyként erősbülő, de annál maradandóbb reménysugár fényét árasztja el körüllem, melynek világánál üdül testem s lelkem s új erőt nyer a bekövetkezhető viharok leküzdésére, — mint azon művet, melynek elolvasása szívdobogást, rendkívüli gerjedelmeket, lázas lelki állapotot, ezek után pedig rendszeren lehangoltságot s lelki ürt idéz elő bennem.“

„Jó társadalmi regényt írni, mond folytatólag értekező, a legnagyobb feladatok egyike, már csak azért is, mert nem egyedül szak-, de sokféle ágazó műveltséget is igényel; minden egyes olvasó pedig egyszersmind született ítészünk, ki saját kedélyének sugallata vagy szívének hajlamai szerint itéli meg mindazt, a mit az író, az egyes események kedélyéhez viszonya szerint vagy túlzottan felhevülten vagy kissé mértéken túl lehangoltan s elfogultan írt le.“ Az írónak ovakodnia kell saját — nem a szóló vagy cselekvő viszonyaihoz mért — érzelmeit és ítéleteit adni a regény személyének szájába.

A magyar regényirodalom egyik fő feladata: „olvasó közönséget teremteni;“ és pedig magyar olvasó közönséget teremteni, a hol eddig egyedül a külföld terményeit tartották megemészthetőeknek. Ezekből következik a magyar regényirodalom azon kettős hatásköre: hogy ne az idegen, hanem saját hazai és társadalmi viszonyaink ferdeségeinek vagy előnyeinek hü tolmácsaként, saját házunk rendezésére és tisztán tartására nyújtson eszközt, s más részről nyelvünket társadalmi nyelvvé fejlessze, megajándékozván azt azon tisztasággal és könnyűedséggel, mely eddigelé talán némileg hiányzott. S a mi az író és olvasó közti viszonyt illeti: hogy az író teremtsen a közönséget s ne a közönség az író. Szükség pedig, hogy az élet azon viszonyait, a társadalom azon rétegeit válaszszuk alaposabb tanulmányaink tárgyaiul, melyekkel leginkább alkalmunk volt megismerkedetni, s melyek a folyvást szerzett, tágabb s idegenszerűbb jellemű ismeretek által gazdagítva, egy kerekded egészet fognak majd képezni. Az oly író, a ki általa eléggé nem ismert viszonyokat fest, bizalmatlanságot ébreszt maga iránt olvasóiban oly esetekre nézve is, melyekben teljes szakismeretet tanusít. A regény alapterve nincs palotákhoz, sem kunyhókhoz s csapszékhez kötve; s olvasó közönséget leginkább azáltal teremtünk, ha minden regényíró bizonyos általa leginkább megkedvelt vagy ismert szakban szünni nem tudó állhatatossággal türekszik előre.

A mi a közönséget illeti: ennek megnyerésére hathatós eszközök: az egyszerű, folyékony, de tiszta nyelv; oly tárgyak, melyek az olvasót lehetőleg közelről érdeklik; jó izlés, tapintat s kedélyes hangulat még akkor is, mikor talán fájdalmasan érintő igazságokat monduuk el. A parlagi nyelv s a jó izléssel egybe nem férő szavak

használata visszataszító s nem fér egybe a műveltség magasabb követelményeivel; a fellengős írásmód pedig fárasztó s mint ilyen emésztetetlen. A társadalmi nyelv — legyen a társadalmi regény nyelve is, a melynek kisimitott árnyalatai az olvasó vérévé válván, szülik azon otthonosságot, mely elárad bennünk a hányszor bizonyos eszmét egyszerűen előadva s érthetően taglalva olvasunk, — s a mely otthonosság érzete nélkül kimivelt társalgási nyelvre soha szert nem tehet egy nemzet sem. S hibákat javítani s előítéleteket eloszlatni, mintegy másod természetünké vált gyöngeségeket kiirtani sohasem leszünk képesek, ha csupán kiméletlen megtámadást, szigorú fölleplezést használunk eszközül. E tekintetben nagyon hibáznak a francia regényírók.

Ezek után azon kérdés fejtegetésére tért által értekező, minő feladat jut a társadalmi regényeknek társas életünkkel szemközt. Ilyenek mondhatni nőink növelésére, nemzeti sajátságaink megőrzésére, nemesítésére, s a falusi élet minél kellemesbbé varázsolására. Azonban nem kísérhetjük tovább értekezőt e rövid ismertetésünkben.

— Május 6-kán phil. törv. és törttud. oszt. ülése.
— VÁMBÉRI ÁRMIN lev. tag folytatá előadását a török történeti irodalomról.

Valamint egyes emberek, monda többek közt Vámbéri, természeti hajlamuk folytán egy kedvencz tanulmánynak szentelik éltöket: úgy a nemzetek is rendesen kitűnnek egy-egy külön tudomány művelésében, a nélkül hogy az ismeretek többi ágait elhanyagolják. Így látjuk a csillagászatot és mennyiségtant először virágnani az araboknál, míg a költészet Siráz borulatlan ege alatt a persák között termé leg szebb virágait, s a történelem az óriási csatákat vívó, országokat dúló mongol-török néptörzseknél jutott legnagyobb kifejlésre. E néptörzsek már ősi hazájukban művelték a történelmet. Rasid-ed-din Tabibi (1240—1318.) ki Adsato khán parancsára a nagy terjedelmű Dsami és Sevarik című művében a mongol török és chinai népek történeteit tárgyalta, valamint a neki forrásul szolgált Tarikhi Vaszaf írója egyaránt állítja, hogy ők a Dzsingisz khántól hátramaradt, jól rendezett okmánytáron kívül még az előkelő mongol-török családoknál is mongol vagy ujjur nyelven írt, gondosan őrzött okiratokra találtak. De az áltálji népfajok közt, a történeti kincsek gazdagságát tekintve, első helyen említendő a török ozmán nemzet. Azon időtől fogva, mióta e nép a világ színpadára lépett, az újabb korig alig folyt el egy évtized, alig viseltek egy háborút, a melynek egy vagy több történetírója ne lett volna. S míg a Hammer és Bianchi által elősorolt két ezer költő közt keveset találunk, kire a „nemzeti költő“ nevezete méltán illenek, s a török költészet jobbára csak az arab-persának fordítása, utánzása: a történelmi téren Seikh Jahsitól a legújabb Dsevdetig nem szolgáltak mintaképül az arab-persa művek, hanem

buzgó hazafiak jegyzék fel a nemzet viselt dolgait kitünő szorgalommal, míg mások a történetírás nélkülözhetlen anyagait, az okleveleket, naplókat és híres egyének levelezéseit hordván össze, oly teljes képet alkottak a török nemzet multjáról, minővel a legmiveltebb nemzetek is alig dicsekedhetnek.

Mi az irályt illeti: tudjuk, hogy a törökök az arabok és persák nyelvének irályi szépségeit elsajátíták, úgy, hogy önálló török irályról alig lehet szó. Ez irályt mindazáltal három osztályba sorozhatni. Első a népies irály, melyben török-tatár szokines még bőven van; második az értelmiség és hivatalok nyelve, melyben már az idegen persa-arab vegyület túlnyomó; harmadik a tudósok nyelve; mely már nem is török, hanem arab-persa keverék, hol 20 és több idegen szó közt alig található egy tatár segéd-ige rag vagy képző. A történelem mezején leginkább a két utóbbi irálylyal találkozunk.

Tudnunk kell továbbá, hogy az izlam író vallása hű követője s merőben keleti miveltésű. Innen a gyűlölet és megvetés legnagyobb kifejezése, ha keresztyénekről szól, kiket rendesen pogány, a vész útján bűjosók, pokolbeliek s más csúf nevek alatt említ s a kiknek győzelmeit lehetőleg kiesinyíti vagy készakarva feledi. S mint keleti, szóvirágokban, dús képekben, fellengő dagálylyal fejezi ki a legegyszerűbb eszmét is. Ide járul a szenvedélyes rimezés és a szójáték túlságos üzése. A keletiek annak nyujtják az írói tökély koszorúját, a ki e mesterségekben leginkább kitünő. A rimezés a folyó beszédben kétféle 1) midőn a tételek, melyek nem valamely választójel, hanem az értelem megszakítása nélkül jelöltenek, a végszavakban két vagy három tagu rimesek; 2) midőn a főnévhez egy vagy több rimes melléknév csatolatik. Sokszor mindkettő előfordul egy tételben. S a rimekben nem ügyelnek a valóságra. A „Lajos“ mellett csak rim kedvéért áll a medhos (részeg) epitheton. A török csak az unalom elűzése, s mulatság végett vesz könyvet kezébe: s az író kénytelen a keleti izlés követeléseire alkalmazni magát. Az érintett török irály mindazáltal némi változáson ment át. III-ik Mohammed koráig az írók, hazájuk dicsőségétől elragadtatva, fölötté virágos irálylyal éltek. Azon időtől kezdve a nemzet erejével együtt lankad az írói ábránd és dagály, s a rimelés is ritkábban vétetik igénybe.

A török irály jellemzése után három osztályba sorozá értekező a török történetírást: felosztva 1) hivatalos, 2) nemhivatalos történelemre s 3) történelmi segédforrásokra. E történetírás kiváló sajátága mindenekelőtt a részletesség. Fárasztó hosszadalmassággal tárgyalják az eseményeket. E körülményesség azonban nagy világot derít a történetekre, mi miatt örömet megbocsátjuk az itészeti előadás általános hiányát is. A török írók e fölött, a hol kizárólag a török viszonyokra vonatkoznak, hitelt érdemelnek. A török történetíró sokszor pedans szűrszálhasogatással nyomozza az egyes adatokat, s szerinte egy táriki írásához csak az foghat, a ki szemtanu, vagy hiteles egyének elbeszélésére vagy országos okiratok ismeretére támaszkodhatik.

A mi már a történetírás fenebb érintett neveit illeti: hivatalos történetírókat látunk már II. Murat udvaránál. A nevezett zultántól kezdve napjainkig 31 hivatalos történetíró volt, kik közül némelyek fontos ügyek vitelével voltak megbízva, az országos történetírók többnyire hitelt érdemelnek, miután az uralkodó zultán korszakát melőzve, csak a megelőző zultán korának leírásával foglalkoznak, s meghalt vagy kegyvesztett egyének tetteit írják le. Csak kormányuk politikájának nagyon is szem előtt tartása volt nem kedvező hatással ezen történetírók némelyikére. Napjainkban ez ovatosság egészen félelemmé fajult — az európai hatalmak irányában. A nem hivatalos történetírók számát alig lehet meghatározni. Nyomda a mult század közepé előtt nem levén, sok kézirat elveszett. Sokan meg a már csak kevés példányban fenlevő kéziratot másolják és adják ki saját nevök alatt. Végre a nyugoti tudósok csak ezer bajjal férhetnek a török könyvtárakhoz. Végre nagy a száma az ozmán történet segédforrásainak s ezekhez a török írók könnyen hozzáférhetnek.

Ismertetvén általában a segédforrásokat, azon török írók műveit sorolá elő értekező, a kiknek átvizsgálását a történelmi osztály figyelmébe ajánlandónak véli. Annál szükségesebb e tanulmány, mivel a nyugoti írók felhasználták nygvan ezek egy részét, de részint nem elég tekintettel hazai történeteinkre, részint rosz akarattal irányunkban, vagy oly nyelvbeli járatlansággal, mint Hammer a bécsi tudós. — Hammernek sok baklövését kimutatván értekező, Rasid-ed-diu fenebb érintett művere, mely az előtte ismert áltaji népek legrégibb történeteit tárgyalja, ismét fölhitá az akademia figyelmét. Idézte abból különösen e sort: „az ogor nemzetet egykor mogornak is neveztek.“ E becses kézirat egy példányban teljesen meg van Stambulban.

Az akademia az elnökséget hívta föl, hogy e kéziratot, értekező közbenjártával, másoltassa le és szerezzé meg.

— Ugyanez alkalommal ÉRDY JÁNOS r. tag igen szép by z á n e z i z o m á n c z o k a t mutatott be, melyeket Nyitramegyében, Ivánka határában szántottak fel. Értekező e zománczokat a XI. századbelieknek állítja. Mire használtattak, csak bővebb vizsgálat a helyszinén, újabb tárgyak kiásatása stb. derithetné fel. E zománczok rajza, történeti bevezetéssel, s a zománczok műtörténeti ismertetésével, az archaeologiai közleményekben fog megjelenni. Olaszországban, mint értekező megjegyzi, a X. században különösen a cassinói apátságban virágzott fel a zománcz-művészet. Ez apátság zománczműhelyéből véli értekező kikerültnek a magyar korona latin részét is, és pedig a X. század második felében.

— Május 13-kán. Math. és természettud. oszt. Egy előadás vette igénybe a tagok figyelmét. Az osztály egyik legkitünőbb tagja, SZABÓ JÓZSEF lev. t. mondá el véleményét egy igen fontos kérdésben; s a köztetszés után ítélve, melylyel előadását fogad-

ták, bizton elmondhatni véljük, hogy az osztály, az akadémia e véleményét sajátjául fogadta el.

Az értekezés címe: „A magyarítás gyakorlati jelentősége a természeti tudományokban.“

A tudomány érdekében szükségesnek véljük, némi töredékeket közölni ez értekezésből, egyaránt fölhíván arra természettudósaink és tanáraink figyelmét.

„Az összes természeti tudományokban — mondá Szabó némi bevezetés után — külön választom a kifejezéstant, terminológiát és a nevezéktant, nomenclaturát; s véleményemet ekként formulázom: magyarítsuk a terminológiát, de ne legyünk túlzók a nomenclaturában.“

„A terminológiára nézve véleménykülönbség alig létezik, mert ha végig tekintünk az eddigi nyilatkozatokon, vagy olykor harcokon, azok erre úgyszólván soha sem vonatkoztak, hanem rendesen csak a nomenclaturára. Azon kifejezéseket, melyekre szükségünk van, hogy a természetben észlelt valami tünetéről, vagy természettárgyról minél határozottabban s a határozottság mellett taglalatossan szólhassunk, mindenki magyarul használja. Itt, ha még nem lett kifejezés, kötelességének ismeri bárki is a szókészítést, sőt nem ritkán egész mondatok és szólásformák alkotásához is fog stb.“

„A terminologia magyarításának általában két része van: egyik a szókészítés; a könnyebb s kezdő rész, melyhez mindazok hozzá foghatnak, kik a nyelvet birják s e tárgyról alapismeretet szerettek maguknak, s így foglalkoznak azzal nem ritkán jó eredményre a tudomány fiatalabb művelői is. A jó szó olyan, mint a jó ötlet, — készítése nem igen függ önkényüinktől, nem engedi magát parancsolva csináltatni; egy félig előteremtett szikra, melyet kizárólagos sajátjának nem mondhat sem a jeles nyelvtudós, sem a jeles természettudós, hanem gyakran fellobban a félig avatottnál is. Ellenben a természettudományi kifejezéstan művelésének másik része komolyabb s inkább a tudósok feladata. Ezeknek kell a dolgot odavinniek, hogy a leíró nyelv szabatos, gördülékeny, könnyenfolyó legyen, hogy a gondolatok finom árnyalatait is érthetőleg kifejezhessük, hogy az röviden a tökély oly fokára jusson, minőt jelenleg a franczia irodalomban élvezünk. Vannak ennek oly termékei a vegytan, természettan, földtan stb. körében, melyeket valódi szakmunka létükre, gyönyörrel olvasunk, s a melyekhez hasonlítva, az angol és német természettudományi nyelven még mindig némi nehézkes fessesség ömlik el.“

„A terminologiai fők gyári készítésének ideje mondhatni már lejárt. Vannak ugyan kitöltendő hiányok, szükséges javítások, de nagyjából a munka be van fejezve: míg a második irányra, — a leíró nyelv tökéletesítésére nézve bizony még csak a küszöbön állunk.“

„A terminológiát illetőleg a dolog tisztán állván, fenebbi tété

lem első részéhez nincs egyéb mondani valóm. Nem úgy a nomenclaturára nézve! Ez képezi az eddigi viták tárgyát, s vitatárgy fog maradni ezentúl is, noha talán nem oly fokban, ha megkísértjük általános körvonalokban vázolni azon határokat, melyek közt a magyarítástól nem tagadhatjuk meg, hogy a nyelvnek s a tudománynak érdekével összhangzásban levő szolgálatot tenni van hivatva.

„Azt, hogy a nomenclaturát éppen ne magyarítsuk, legkevésbé sem mondom, sőt ellenkezőleg állítom, hogy magyarítanunk kell, de csak bizonyos fokig, s azontúl tartózkodjunk, nehogy túlságba essünk.

„Arról, hogy a határt kimutassuk, a dolog természeténél fogva szó nem lehet, sőt még ezen megközelítő határvázlat sem terjeszkedhetik ki egyiránt a természettudományok minden ágára, mert különbözők levén igényeik s kezeltetési módjuk, valószínű, hogy míg az egyiknél tovább mehetünk, a másikonál a körülmények sajátosságánál fogva tán szűkebb határok közé kell vonulnunk.“

„A mathematicai tudományokban, a physicában, az orvosi szakok nagy részében stb. leginkább csak terminológiával élünk, az ott előforduló nomenclatura mindössze is csekélység; ellenben a vegytan az elemekre, ezek számos, s naponként szaporodó vegyeire, — a természetrajz, az állat-, növény- és ásványtan tárgyaira, a kristálytan, az alakok viszonyainak rendszeres kezelése stb. roppant nevezéktani készülékkel bírnak. Ennek a magyarázata az, melyet nem akar mindenki határtalanul elfogadni, sőt azt, hogy minden elemnek, minden szervtelen és szerves vegynek, minden természetrajzi tárgynak stb. az uralkodó rendszerek szellemében saját magyar neve legyen, velem együtt sokan sem kívánatosnak, sem észszerűnek, sem gyakorlatilag kivihetőnek nem tartják stb.“

„A tudomány érdekével általában csak olyan újítások férnek meg, melyek által a tüneményről vagy tárgyról többet tudunk, vagy a tudottat könnyebben összetartjuk. Ha minden tárgy birna oly sajátossággal, hogy azt egy szóba foglalni s a nevet akként lehetne alkotni, — fő feladat lenne az eddigi idegen nevek helyett nemzetieket csinálni; de a dolog úgy áll, hogy a természettárgyak között igen csekély azok száma, melyek valami tulajdonsággal kizárólag vagy legkifinóbb fokban bírnak, többnyire annyira közel állanak egymáshoz úgy a tárgyak, mint az ezek alkotta közelebbi csoportok, hogy a kellő megkülönböztetéshez egész leírás kell. A dolog ezen állásánál fogva az új magyar nevek a tudomány érdekében alig volnának kívánatosak.“

Némely ágában a természeti tudományoknak mint a mathesisban, physikában és astronomiában stb. az egyszer megállapított műszavak nem igen vannak változásnak alávetve, de másokban, mint a szerves és szervtelen vegytanban, a kristály-, ásvány- és földtanban stb. a meglevő nomenclatura ingatag annyira, hogy a most divóról senki sem mondhatja, vajjon egypár év múlva nem fog-e lelépni s történeti

tárggyá lenni, s nem ritka eset, hogy az új rendszer merőben új nevekkel lép föl stb.“

„Elvileg lehetséges tisztán magyar nevet adni minden, még a legelvontabb tudományág tárgyainak is; de mi a vége? Az, hogy a synonymikát találjuk, mi csak a tudomány előadásának, megtanulásának, művelésének, s terjedésének rovására öregbedik, s azért, a hol csak lehet, kerülendő. Sokkal inkább dolgozom a tudomány érdekében, ha a helyett, hogy a tárgy sok nevét keresem ki s tanulom meg, inkább annak tulajdonságaiból nyomok többet emlékembe.“

„Vessünk pillantást a szaktudós jelen igényeire s foglalkozásmódjára.“

„Mióta a latin nyelv megszűnt a világirodalomban általános lenni, az egyes nemzetek tudósainak nem marad egyéb hátra, mint vagy fordításban olvasni az idegen irodalmak termékeit vagy nyelveket tanulni. A fordítás nem elegendő forrás: először, igen ritka a jó fordítás, s így a fordított művekhez általában nem nagy a bizalom; de másodsor, az rendesen üzérkedés dolga, s csak olyan művek szemeltetnek ki, melyeknél a kiadó nagy közönségre számíthat, míg a szakférfiak szűk körére írottak e kiváltság után hiában sovárognak, s innét van, hogy most a szaktudományosság ennyire elágaztával például a francia irodalom tudományos termékeinek nincs egy század része, az angolnak nincs kétszázad része áttéve németre, s még kevesebb németből francziára vagy angolra! S épen a legnagyobb szellemi s anyagi erővel kiállított munkák azok, melyek fordításban nem jelennek meg, s melyekre a szaktudósnak leginkább van szüksége.“

„Azonban expediens hiával nem vagyunk. Jelenleg a tudós világgyakorlata az: hogy mindenki megtanulja a három legtermékenyebb nyelvet, a francziát, angolt, németet, némelyek még az olaszt, s eredetiben olvassák az általok mívelt tudományosságról szóló munkákat. Az angol tudós megveszi a francia szakkönyvet, meg a németet (ha nem-német betűvel van nyomva), a dolog színvonalára állítja magát, s észreveszi, hogy hol mi irányban dolgoznak, mi van megtéve, mi teendő. Így tesznek a francziák, németek, olaszok, az orosz s egyéb e tekintetben kisebb nemzetek tudósai. Ritkán képezi ki magát valaki egy idegen nyelvben annyira, hogy azt beszélje is, ez már több időt igényel; míg annyit, mennyi a tudományos munkák értéséhez megkívánatlik, néhány hónap alatt elsajátíthat.“

„A tudományos nyelvet minden szakértő bámulatos könnyűséggel teszi magáévá annyira, hogy többé azután nem szorúl fordításra; és nyomozzuk az okot: az nem egyéb, mint hogy az elősorolt nyelveken írott munkákban az ember ugyanazon műszavakkal találkozik. A mire a műszavakon kívül van szükség, oly csekély, hogy a fáradság, melyet megtanulása igényel, az általa nyújtott haszon- és gyönyör mellett szót sem érdemel.“

„Némely ágában a természettudományoknak az állattanban, a növénytanban, a latin nevezéktan szakadatlanul fentartja magát, de sokkal több ágban nem bírt megmaradni, s ezekben egy oly műnyelv viv ki magának tért gyors haladással, melyet világ- vagy köznyelvnek mondhatni. Ennek felállításában, tökéletesítésében, részt vesznek a tudomány vezérei mind a két félgömbön, s használata mintegy nemzetközileg nyert megállapítást.“

„Így az ásványtanban, a földtanban, a jelenleg uralkodó fajnevek mind olyanok, melyeket az angol, a franczia, a német, az olasz stb. munkákban változatlanul föllelünk: Galenit, Berzelit, Argentit, Humboldtít, Tetraëdrit stb. Van egy ásvány, melyet eddig csak Felsőbányán, egy másik, melyet Nagyágon találnak; annak a fajneve Felsőbányit, emennek Nagyágít, tehát helyeit végzetten, mely rag se nem német, se franczia, se angol, de közmegegyezéssel el van fogadva. E két ásvány is ezen név alatt van az amerikai könyvekben leírva épen úgy, mint az ausztráliai vagy európai angol, franczia, német, olasz stb. munkákban. Hogy mi haszon vagy diesőség van abban, ha a Nagyágít helyett mondom Nagyáglá Berzelit helyett Berzelle, Obsidián helyett Obszidle, Andalusit helyett Andalla stb., miként ezt többi közt Mihálka ásványtanában látjuk, valóban meg nem mondhatnám.“

„Ha nem is minden példa ily szembeszökő, de azok elfogulatlan áttekintésénél is reájő az ember, hogy több ok harszol a nemzetközi fajnevek használása mellett. A mit a köznép mindennapi nyelven nevez: arany, ezüst, mész, darázs stb., az egész nomenclaturát tekintve, mindössze is csekélység, s ennek a maga eredeti nevéntörténő elnevezése, akár magában, akár a közfajnév mellett vagy a szövegben avval vegyest, zavart épen nem idézne elő.“

„Vannak, kik a francziákat korholják a „Grauwacke“ s ehhez hasonló geologiai nevekért. Mint puristáknak igazok van; de ugyanakkor felejteni látszanak, hogy a népeket nem az eszménység, hanem a gyakorlati előnyök vezetik. E szó valósággal mnemotechnikai jelentőséggel bír: emlékünke juttatja, hogy hazája Némethon, ott lettek reá figyelmesek, ott tanulmányozták először, s alatta nem értettek többet, mint a mennyi épen azon a vidéken találtak; eleinte a német Grauwacke-képlet geologiai mintául szolgált, de másutt még jobban lévén kifejlődve, más nevezék jött a tanba, az jelenleg letűnt a színvonalról s a tudomány történetében az aligmúltnak bizonyos időszakát is jelenti. Ha ennyit mond egy szó, nem csoda, hogy azon nem változtattak sem a franczia tudósok, sem az angolok, mert ezek is úgy szólván egészen meghagyták (greywacke). A franczia új nevéhez mindezekből egy emlék sem csatlakoznék.“

Tartsunk futólag szemlét a vegytani nomenclatura fölött.

„Ha Berzeliusnak egyéb érdeme nem volna, nevét hallhatatlanná tenné már azon egy szerencsés ötlete, hogy a vegytanba a jegyzéket behozta. Ő az elemek latin-görög vagy olykor a közhasznála-

tót nyert mindennapi nevek kezdőbetűjét vagy betűpárját ajánlotta használatul, sőt a tudomány épületével azt oly szoros összeköttetésbe tudta hozni, hogy minden ellenvetés nélkül, mint egy dictátor szavára, a világ minden nyelvű tudósa elfogadta s félszázad óta változatlanul használja. E jelek nem rövidített elnevezései az egyszerű vagy összetett testeknek, mint minden szakértő tudja, hanem foglaltos kifejezése a test egész vegytermészetének. Ez mutatja, hogy azon test mi jelenben, mi lehet jövőben s mi lehetett a múltban; az ember elbámullhat azon, hogy egy vegytani formula mennyire tükre a test összetételi módjának a tan mindenkori állásához képest.“

„E vegytani jegybeszéd átment mindazon tudományokba, melyekbe ez általános vegytan az ő polypkarjával átnyúl. Hogy többet ne említsek, az ásványtanban a vegyminták igen szerepelnek, s a benne történő lényeges haladás egyik legszilárdabb oszlopát képezik.“

„Elképzehetni, minő zavart idézne elő a matematikusok közt, ha a francziáknak vagy németeknek eszökbe jutna, nemzeti hiúságból az arab számokat kiküszöbölni s újonnan gyártott nemzeti jegyekkel élni; épen így maga ellen zúditaná a tudós világ minden tagját, ki a vegyelemek jegyeit akarná megmásítani. A jegyek könnyű kezeléséhez azonban gyakorlat kell, s e gyakorlatban fáradság nélkül s mondhatni észrevétlenül csak úgy maradunk meg, ha magokat az elemeket s vegyeiket a vegyminták szerint nevezzük el. Ez az oka, hogy a vegytani műnyelv is ugyanaz a világ minden mivel népénél, s csak a végtag van angolositva, francziásítva, németesítve stb. A mely elemnek, mint vas, kén, szén stb. a köznapi neve megvan, ezt magában így nevezik, de az összetételben sokszor a vegymintához tartják magokat: vashól, hamuzsíról és nitrogen tartalmú szerves testekből lesz a Ferrocyánkálium; e név magában véve idegen hangzású, de vajmi másképp ajánlja magát, ha a vegymintát mellette látjuk, ekkor nem egyéb, mint ennek magából folyó s minden megerőtetés nélkül történő leolvasása. A nemzeti név a vegymintával semmi összeköttetésben nem áll, s így a tudomány saját érdeke ellenére csak o c t r o y á l t a t n é k.“

„Ha tehát a természettudományok többi ágában a gyakorlati ész már egyéb okoknál fogva azon eszmét vitte foganatba, hogy a népek tudásai egy közös nevezéktanban állapodjanak meg, a vegytanban még egy lényeges ok jő hozzá, s ez a tárgynevek összefüggése a jegybeszéddel, melyen változtatni tudtommal eddig a legföltlenebb puristának sem jutott eszébe.“

„Kezdetben mindegy, akár tisztán magyar, akár a köz műszavakkal irt munkából tanul valaki; a tárgyak elnevezését, a tan különös nyelvét, bárminő kellemetlen legyen is, sajátjává kell tenni. De az iskolából kikerülvén, a ki magát tovább akarja képezni, arra nézve a dolog már nem mindegy. Ha csupán a magyar nomenclaturát tudja, idegen nyelven irt szakmunkát érteni nem fog, kénytelen előbb a közműnyelvvél megbarátkozni, s így a tárgy he-

lyett szavakat tanulni, minél gyűlöletesebb s visszariasztóbb nincs egy oly korban, melyben az iskolai port lerázván, már magáról a dologról akarunk bővebb tudomást szerezni magunknak. Azonban a hit, hogy e kellemetlen foglalatosságon keresztülélésén, tudványa számára az idegen literatúrában kiapadhatlan forrást szerzend magának, sok esetben győz s a tudomány nem veszti emberét; ellenben a ki a közműnyelv szerint tanult, s a magyar irodalomba csupa újonnan gyártott elnevezéseket pillant meg, sajnos, de nem egyszer tapasztalt tény, hogy annak a magyar szakkönyv többé nem kell!“

„Az eddig mondottak nyomán úgy vagyok meggyőződve, hogy a természettudományokban általában s azok nevezéktanában különösen a föltétlen nyelvtisztaság gyakorlati használatáról kell hogy lemondjunk! Ha egyesek találkoznak, kik különös hivatást érezve a nomenclatura magyarításán fáradoznak, sok kitarfást és szerencsét hozzá, a sikeres neveket mindegyikünk üdvözölni fogja; de az irodalomra erőszakolni nem lehet, nem szabad; a dolgot önfejlődésre kell bízni, az idővel kiforrja magát, a többség közérzéke majd választ egy oly nyelvet, a melylyel legjobban vél boldogulni. S ha más irodalmak példáján szabad indulni, e nyelv aligha lesz a feltétlen purismus szellemében alkotva.“

„Ne higyjük, hogy az efféle törekvésekben egyedül állunk, meg volt az a német, a francia tudósoknál több évtized előtt nagyban, de a dolog azóta rendbe jött, megállapodás történvén a maiglan használt nomenclatúrában. Egyesek egész a legújabb időkig merülnek fel, kik a nemzeti nyelv tisztaságát a szakirodalomba is igyekeznek bejuttatni, de a törekvés általánosb viszhangra nem talál.“

„Ha tehát azt látjuk hogy a tudomány kezelésében a gyakorlati élet a föltétlen purismus szolgálatát nem veszi igénybe, szóljunk végre azon határról a meddig az kívánatos s indokos.“

„A tárgyak s olykor a tünemények azon neveit, melyeket a nép és tán már az irodalmi szokás behoztak a mindennapiabbak elnevezésére, okvetlen kell hogy használjuk, sőt ha rosszak, javítsuk; még tovább megyek: ha olyan tárgyak, melyek köz használatba később kerültek vagy a néppel bármi módon jöttek közelebb érintkezésbe, még nem volnának magyarul elnevezve, készítsünk új neveket; ellenben a mi a nép körén túl fekszik, ott élünk az összirodalom nomenclatúrájával.“

„A nagy közönség szeret a természettudományokról hallani, olvasni, s mentől érthetőbb, mentől tisztább nyelven van a munka írva, annál kedvesebb előtte. Ezen körülmény már maga sejteti a coneret esetben a határt, a meddig a purismus mehet a nélkül, hogy a tudományt haladásában gátolná. Igyekezünk szert tenni mindenek fölöött jó terminológiára, síma leíró nyelvre, s a nagy közönség számára már képesek vagyunk kellemes modorban nyújtani a tudomány tárházából felületesen vett anyagokat. A mindennapi tárgyak magyar nevein kívül egy-két ritkábbnál ha fordúlnának is elő idegen nevek, azon az olvasó nem fog főnakadni.“

„Igyekezünk főleg az általánosabb kifejezésekre készíteni szavakat, sőt a fajnevekre is ott, hol a munka nem egyéb mint népszerű körben mozgó ismertetés; használjuk ellenben a világ műnyelvét ott, hol dolgozatunk részletes tanulmányozás, melylyel azon tudomány épületét szándékunk magasabbra emelni, vagy akkor, ha a könyv oly tanulók számára iratik, kiknek az híd gyanánt szolgáljon a világ-irodalom termékeiből meritendő további szakképződésre!“

„E határon túl fáradozásunk meddő: nyelvünknek alig használ-nánk, a tudománynak ártunk!“

„Ne feledjük, hogy a közéletben számtalan idegen szó van, a melyre, ha csupán elvileg vesszük a dolgot, sokkal közelebb álló kötelességiünk volna magyar nevet készíteni, sőt több esetben készültek is, de az élet mellőzi, s az idegen szót honosítja meg: akadémia, gimnásium, reáliskola, politika, statistika, forma, lámpa, tábla, a hónapok nevei stb. Ez utóbbiak különösen tanulságul szolgálhatnak. Ha nem esalódom az egykori „Tudományos Gyűjteményben“ olvastam azon erőmegfeszítésről és méltóbb tárgyra érdemes buzgalomról, melylyel a hónapok idegen nevei kiirtásának a hon minden zugában neki-estek. Javaslat javaslatot ért, voltak a sok rossz és kalandos elnevezések mellett jók is, melyek éghajlati s egyéb körülményeink tekintetéből megfeleltek volna. Néhányat a nyomtatványokban fel is léptettek. — A küzdők letérvén a esatattérrel, hogy oldotta meg a kérdést az élet? úgy, hogy most is a januárt, februárt használjuk!“

„Ezáltal némi tarkaság jó a nyelvbe; de ezen tarkaság, a mely ellen a természettudományi nomenclaturában némelyek annyira kikel-nek, vajjon ki van-e már egészen küszöbölve az irodalom valamely ágában? — eddig sehol, még a szépirodalomban sem, hol azt leg-előbb várhatjuk. Hát még a szaknyelvek? menjünk törvényhozási termeinkbe, ügyvédi vitatkozásokra stb. ilyen tarkasággal mindenütt fogunk találkozni; egyik téren jobban megszoktuk, a másikon ke-vésbbé, de azt hiszem, hogy attól a gyakorlati élet soha sem is fog megválni, és tán van is oka, hogy miért pártolja: — valamint a föl-tétlenül tiszta magyar nyelv a maga egyszínűségével igen is helyén le-het némely művekben, bizonyos körülmények közt; úgy másrészt tán nem esalódom azt mondván: hogy a gyakorlati élet az idegen szó-kat azért használja, hogy épen különmemü hangzásukat a tárgy erő-sebb kiűntetésére vegye igénybe, s így a képet mintegy több színűvé tegye.“

„A tanításnál az idegen szó nem mondhatnám, hogy valami pa-naszt érdemlő hátrányt okozna. A nevet megtanulni kell akár nemzeti akár idegen. Igaz, hogy könnyebben tanulja az ifjú azt, melynek gyökét érti, de hamarabb el is felejt; elfelejt pedig azért, mert ugyanazon név sok egyéb fogalommal van viszonyban, míg az idegen kifejezés, mint egy sziget, elkülönözve áll a mindennapi nevektől, s ámbár nehezebben megy a fejbe, de odajutván, jobban befészke-li magát.“

„Az élet a nyelvet nem tekinti egyébnek, mint közlekedési eszközhöz s fokonyként készít magának egy olyat, melyben a gondolatok legfesztelebben mozognak; a túlság nyomását, minő például a feltétlen purismus, tapasztalatilag áll, hogy nem türi, azzal daczol, és szívósságával mindig győz!“

„Egészen magamévá teszem a „Tudományos Műszótár“ előszavának következő szavait: „más a szaktudomány s más az általánosán képző tudomány és szépelőadás nyelve. Állítjuk, hogy mindeniknek egyéb irányi kellekeken kívül tisztaságra is kell törekednie, de bevalljuk hogy e tisztaság igényei amott nem oly kiterjedtek mint czeekben. Név szerint az exact tudományok többjei képletekkel is élven, a külön műnyelv ezek egyetemes érvényével többnyire össze sem egyeztethető.“

„A természetbuvár állása kettős: egyik nemzeti s honi, másik ö ss z vil á g i. Amannál fogva szent kötelessége a nemzeti s honi érdekeket előmozdítani mindenek előtt, vonatkozzanak ezek a természettudományi nyelv tökéletesítésére, a tudomány terjesztésére, a természet kincseinek s azok használatának megismertetésére, szóval a szellemi s anyagi összes mozzanatok fejlesztésére. Feladata azonban itt még nem ér véget. Bizonyos határon túl ő a tudomány egyetemes haladásának bajnoka, s az összes földtekén elszórt észlelő testület itt felállított őrsége; így tekintve, vagy pedig a mint elhűződik a tudomány specialitásainak rejtekébe, vagy végre a mint föl száll az állásponti emelkedettség ormaira, - az ö ss z vil á g i színvonalon áll s viszonyba azokkal jön, kik más nemzeteknél is hasonló állásra vörödtek. Ekkor ő a nagy közönséget többé nem érdekli, a viszonyból ehhez kijutott, de másrészt tagjává avattatott egy oly szűkebb körnek, melyben a nemzetiségi s egyéb tekintet mellőztetvén, csak a hivatással felkarolt szakban tanusított képesség a kívánt minősítés. Hogy a közlekedés gyorsítása s könnyítése utáni törekvés saját nomenclaturát eredményezett, a dolog rendszeres fejlődéséből könnyen magyarázható s most már bevégzett tény! — E köz műnyelv a vaspálya, melyen a különféle nyelveken irt szakmunkákat mozdonysebességgel bejárjuk: attól elszakadni annyit tenne, mint gyakorlati nagy előnyeit visszautasítani, s ennek következményeül a helyett, hogy természettudományi irodalmunkat a világirodalommal egy szintre állítanók, aláírnók el nem kerülhető visszamaradásunkat.“

„Tulajdonnevek ezek csaknem úgy, mint akár a geographia akár a mythologia vagy a história nevei, és hasonló bánásmódban kívánnak részesítettetni!“

„Tartsunk tehát határt a tárgynevek magyarításában, legyen azonban gondunk reá, hogy a köz műnyelv nevei magyarosan kezeltesenek; ellenben természettudományi nyelvünk le ír ó r é s z e n e k tökéletesítésére minden megszorítás nélkül egész erővel adjuk magunkat.“

— Május 27-kén Phil., törv. és történettud. oszt. LUKÁCS MÓRICZ t. tag emlékeszédet tartott gróf Teleki László felett. Közöltük az egész beszédet.

Ugyanez ülésben KONEK lev. tag ily című előadást tartott: A bűnvádi statistikának múltja és jövője hazánkban.

Ez értekezés azóta megjelent a statisztikai közlemények második füzetében. Itt csak néhány irányeszmet emelünk ki, figyelmeztetésül hatóságainkhoz s az olvasónak hazai statistikánk érdekében!

1848 előtt keveset törödtünk a statisztikai adatokkal; s az utóbbi évtized alatt elárasztottak bennünket civilisatoraink adathalmazával. A nép életéből kifejlő szabadság kerüli a rovatos kaptafára való verést: míg a centralizáló irányzat minden szabadabb mozgalmat táblázati mintákba vél szoríthatni. Értekező szerint e két szélsőség közt könnyű eltalálni a helyes közép utat.

Mennyi érdeklél bir különösen — a miről ez úttal értekezett Konek ur — a büntető statistika! A pöriratokban, jegyzőkönyvekben fekvő tanulságokat táblás kimutatásokban szükség összeállítani. Minél világosabbak, minél átlátszóbbak az e czélra szánt fölvételi minták, minél jobban illeszkednek a büntető eljárás természetéhez, szelleméhez: annál könnyebb, annál kellemesb és tanulságosabb az egybeállítás. Az osztrák büntető eljárás kiküszöbölése után az ahhoz alkalmazott büntető statisztikai mintákat sem használhatjuk. De az istenért e mintázatokkal ne küszöböljük ki — a statistikát is! Hatóságaink, s a haza és tudomány érdeke egyaránt kívánja, — hogy a büntető statisztikai adatok ezentúl is lélekismeretes pontossággal jegyeztessenek s állittassanak egybe. Az akademia feladata leend a beküldött adatokat egybevetni, közzétenni. Már azon okból is szükséges, hogy a magunk által gyűjtendő adatokból megítélhessük, vajjon azon borzasztó bűnvádi adatokban, melyeket az osztrák hivatalnokok hazánkról egybeállítottak, mi része volt az osztrák büntető-törvényeknek, s az osztrák bűnvádi eljárásnak. Kövessük Anglia példáját, hol szintén nagy szabadsággal gyűjtik a hasonló adatokat. Hiszen az alkotmányos élet a legnagyobb nyilványt, s így összes statisztikai készletünk és adatkiesünk leghabzóbb föltárását követeli.

Végül Konek ur egybeállítá az 1860-ik évi bűnvádi adatokat, hogy annál könnyebben lehessen utóbb párhuzamot vonni a múlt és jövő közt. Az igen érdekes adatok megítéléséhez majdan a magyar rendszer alatt szerzendő adatok fogják nyújtani a kulesot. Annyit mosi is tanúsítanak ez adatok, hogy hazánk a közelebb kormányrendszer alatt, kivált anyagilag, tetemesen süllyedt, szegényült stb.

— Jun. 3-kán nyelv- és széptud. ülés. FOGARASI JÁNOS r. t. értekezett. A személyragok viszonyáról a hirtokra és tárgyra a magyar nyelvben.

Ime itt közöljük rövid vázlatát.

„A személyragok (-am, -ad, -unk stb.) kimondhatlan nagy szerepet játszanak a magyar nyelvben. Tudniillik neveknél az 1-ső és 2-dik

személyben a személyes névmás birtokát jelölik (házam, kertem, lábam; házad, kerted, lábad; házunk, kertünk, lábunk stb.); sőt a harmadik személyben minden lény birtokát is (Péter lába, szék lába, ökör lába); igéknél pedig a személyek, jobban alanyok képét viselik (írom, írod; kérem, kéred; írjuk, kérjük stb.)

Neveknél a birtokjelölésben egyeznek a magyarral általában, nemcsak az altaji, hanem a sémi (héber, arab) sőt a persa fajta nyelvek is.

Igéknél pedig mind a három keleti nyelv család (altaji, sémi és árja) szinte alanyi ragokul használja azokat, noha némely nyelvekben már igen kopott alakokban.

Azonban a magyar nyelvre térve, a ki ezzel foglalkodik, mind most, kivált a népnyelvben, mind különösebben a régibb iratokban tapasztalható, hogy a mondott személyragok mellett, vagyis inkább előtők találtatik még egy harmadik elem **i** vagy **j** (néha megtoldva **ja**, **je** vagy **aj**, **ej**) alakjában, például neveknél: darab-j a, barát-j a, munká-j a, leczké-j e, erde-j e; igéknél mond-j a, mond-j uk, mond-j a tok, kér-j ük, kér-i tek, kér-i k, mi, legalább ily terjedelemben s azon egy nyelvben mind nevekre mind igékre vonatkozólag egy ismeretes nyelvcsaládban vagy nyelvfajban sem fordul elő.

Az most a kérdés: mi az eredete azon **i** vagy **j** hangnak s jelent e az valamit vagy sem?

Némelyek, mint Révay, euphonicusnak tartják azt. Azonban annyiszor és oly helyeken mutatja az magát, hol lehetetlen azt euphonicusnak tartani, például a régies dicsérséje, mondanája, sőt dicsérséniök, mondanoioik is, mik és hasonlók számtalan példákban fordulnak elő. Mások **ö** névmást vélnek abban rejteni, hivatkozva, különösen igéknél, többek közt a mordvin nyelvre is, sőt a magyar tud-l-ak, szeret-l-ek alakokra is, melyekben az **l** a 2-ik személyre hatást jelenti, az **i** vagy **j** tehát a 3-ik személyre hatást fogja jelenteni.

Azonban egy részről kimutatja értekező, hogy a mordvin nem látszik különbözni a héber, persa, arab e nemű ragozástól, melyben egyedül csak személyre hatás foglaltatik, nem pedig minden lehető tárgyra mint a magyarban, például tud-j a, tud-j uk nemesak azt teszi: tudja, tud-j uk őt, hanem mind azt a miről szó lehet, például tudjuk a helyet, a házat, a nyelvet, az igazságot, az embert, az Istent. Azonban föltéve, hogy ez a mordvinban is így van, itt csak hét (7) alak áll a magyar **öt** alakkal szemben, s a mi a földolog, a mordvinban teljesen hiányzanak mellette az alanyi (én, te stb. névmásokat képviselő) ragok, a mi teljesen megvan a magyarban; amaz tehát ehhez épen nem hasonlítható.

A névi személyragozást illetőleg az altaji nyelvek nem látszanak feltűnő példát mutatni azon harmadik elem megjelölésére.

De annál nevezeteseb példáját találjuk annak a persa nyelvben.

A persában t. i. a birtokviszony szinte **i**-vel fejeztetik ki és szinte

azon helyen fordul elő mint a magyarban, pl. náme-i Jizdán annyi mint a magyar: neve istené (vagy istennek), és án-i men (vagy azán-i men) annyi mint a magyar enyém, szószerint; az-za ének.

Ezen **i**-t a persa nyelvbüvárok, különösen Spiegel a szanszkrit **ja** gyökből visszahozó — **mely** — névmás gyökből származtatják, tehát náme-i Jizdán annyi volna mint: név, mely istené.

Azonban értekező, Eichhoff után kiemelendőnek tartja, hogy a közelmutató (másképp határozó) névmások alaphangja az egész árja családban **a** vagy **i** hangzó, úgy, hogy azon mutató névmások egyike vagy másika alkotja az ezen családhoz tartozó számos nyelvekben a névmutatót is (articulus definitus), melyet némely nyelvek a névnek utána vesznek fel, mint a mordvin, persa.

A magyar **az ez** mutató névmások (illetőleg a magyar **a** vagy **az** névmutató) alapja a ma is divatozó népies **a e** mutató szócskákban rejlik, melyeket feltalálunk ezen tájszólásokban: ott van **a!** itt van **e!** ide jöjj **e!** oda menj **a**, sőt az általános divatu **a-hol**, **i-hol** sem más, mint az **a e** szócskáknek **hol** szóval összetétele. Innen valamint az egyik (**a**) nevek határozására elül, úgy a másik (**e** vagy **i** vagy **j**) tárgyak határozására utól használtatik.

Több bírtok kifejezésére pedig, mi neveknél fordul elő, mindkettő: **a**—**i** vagy a hangrendhez alkalmazkodva: **e** — **i**, (például: ház-a-i, ház-a-im, kert-e-i, kert-e-im) éppen a szerént mint a kettőztetett: meg-megáll, ki-k-inéz, be-b-etekint, sőt hangváltozattal: esip-csop, dirib-darab, bápa-bupa, itt-ott, ide-oda szinte többszörözést jelentenek. Tehát **ai**, **ei** eredetileg kettőztetésből eredt δ dualis természetű, alakú és a szanszkritban a dualis alaphangjai is valósággal: **au** vagy **ai**, ez utóbbi a többesben (pluralisba is) előfordulván.

A jun. 3-ki ülés egyszersmind összes ülés levén, abban a következő fontosabb tárgyak fordulnak elő.

Érintém, minő figyelmet ébresztett a term. tudományi társulat mult havi ülésében Szabó József lev. tag ily című előadása: „A magyarítás gyakorlati jelentősége a természeti tudományokban.“ Egy vegyes bizottság, melyben a történelmin kívül, minden osztály képviselve volt, Szabó értekezése nyomán, a következő nyilatkozatot ajánlá az Akademiának elfogadás végett.

„Kivánatos, hogy minden tudományok terminológiája, a jelendő tárgyak jelentéséhez s a nyelv törvényeihez hiven magyaríttassék.“

„Nem kivánatos, a tudományok terjesztése érdekében, hogy a tudományokban előforduló nomenclatura általában magyaríttassék.“

Az akademia ily fontos ügyben rögtönözve határozni nem akarván, e kérdés tárgyalását a jelen ülészokról a következőkre halasztá el. S hogy e kérdéstről addig mind a tagok gondolkod-

hassanak, mind a sajtónak alkalma legyen nyilatkoznia: Szabó József érintett jeles értekezése, a titoknoki hivatal figyelmeztető bevezetésével, 500 példányban kinyomatni s a tagok közt kiosztatni rendeltetett.

Ugyanazon ülésben elnök gróf D e s s e w f f y Emil felhívta az Akademiát, azon szakértő bizottság kinevezésére, melynek véleményét az igazg. tanács építészeti bizottsága (a két elnök és gróf Károlyi György), midőn az akadémia épületének tervei fölött határozand, meghallgassa.

E bizottság tagjai lettek: K u b i n y i Ferencz t. t., F e s z t Vilmos rendes tag, H o l l á n Ernő, I p o l y i Árnold, B a r a b á s Miklós és S z a b ó József lev. tagok, továbbá T o l d y Ferencz titoknok, T ó t h Lőrincz pénztárnok, H u n f a l v y Pál könyvtárnok,

K u b i n y i Ferencz indítványozá, hogy e tagokon kívül az akadémia gyakorlati építészeket is kérjen föl, részt venni e bizottságban; s hogy e bizottság az épületi terveknek nem csak belszerkesztére, hanem stylusára és költségvetésére nézve is indokolt véleményt adjon. Mely indítvány folytán az elnök gróf megjegyzé, hogy az akadémia csak a maga köréből nevezhet ki szakértő tagokat, s az igazgató tanács építészeti bizottságának lesz feladata, gyakorlati építészek tanácsát is kikérni. A mi pedig az akadémia most kinevezett bizottságának hatáskörét illeti: minden félreértés elkerülése végett, szükségesnek látá kijelenteni, hogy miután az akadémia gazdasági ügyeit az alapszabályok értelmében az igazgató tanács kezeli, s az akadémiai épületre tett adakozásokat is; e tanács pedig rendelkezési jogát a jelen esetben a kebeléből kiküldött építészeti bizottságra ruházta: e bizottság a felelősséget, mely megbízatásából reáharul, senkivel mással meg nem oszthatja. Midőn azonban az építészeti bizottság ennél fogva a végleges eldöntés jogát a terveket s különösen azok stylusát illetőleg, magának tartja fen: szivesen fog alkalmat szolgáltatni az akadémia szakértő bizottságának, hogy nem csak a belrendezés czélszerűségére, hanem a stylusra nézve is nyilatkozhassék.

Megjegyzendő végre, hogy a képző művészek társulata az akadémiai épület kiállított terveiről szakértő bizottsága által véleményt mondatott, s e véleményt használat végett az akadémianak megküldé. Az akadémia e véleményt, mely a Sürögny és P. Lloyd tárczáiban már meg is jelent, az illető bizottsághoz határozó áttétetni.

A junius 10-ki ülésben K u b i n y i Ferencz újra szóba hozá az akadémiai épület ügyét. — Ohajtotta volna — úgymond — hogy az akadémia palotája terveinek megítélésében az akadémia döntő szavazattal bírjon volna, s az igazgatóság építészeti bizottságáról az egész akadémia hárult volna a felelősség. Miután ez nem történik, reméli szóló, hogy az építészeti szakértők, a pesti művészek, a nagy közönség s az együtt levő országgyűlés tagjainak közóhajtását, ha ez óhajtás a hazánkfiak által készített terv mellett nyilatkozik, a program értelmében. A mi különösen a styl kérdését illeti, ez szak- és

elvkérdés. Szakkérdésben pedig az illető akadémiai osztály ítélete tekintetbe veendő. De elvkérdés is firog fen. Az akadémia pénzereje közelebb országos adakozások által tetemesen növekedvén, a pénzviszonyok megváltozásával az akadémia és igazgató tanácsa közti viszonyoknak is szükségkép meg kell változnia; s ezentúl az akadémia tagjainak az akadémia minden s így pénzügyi dolgaiba is be kell folytaniok. Így tarthatja fenn az akadémia önállását, így emelkedhetik azon tekintélyre, melylyel a párisi akadémia bír. Jelenti ez okból Kubinyi ur, hogy a jövő nagy gyűlésen indítványt teend, hogy az akadémia és igazgató tanácsa közti viszony új szabadelvűbb alapon rendeztessék.

Az elnök megjegyze ez előadásra, hogy e kérdést nem tartja helyesnek most fészegetni; megjegyze egyszersmind, hogy az indítványt az eredeti alapítások természetével nem tartja összeegyeztetőnek.

Az akadémia ez uttal egyszerűen tudomásul vette az indítvány bejelentését, a nagy gyűlésre tartván föl hozzászólását.

— Jun. 10. Philos., törv. és történettudományi osztály.

PERGSTALLER JÓZSEF r. tag a léleknek a szerves test fölötti hatalmáról értekezett.

RÁTH KÁROLY lev. tag pedig egy nem sokára megjelenendő munkája előbeszédét olvasá fel, melyben igen érdekes észrevételeket tön a régi magyar naptárról s a királyi oklevelek datumairól. Oly tárgy, mely eddig ily tüzetesen nem volt tárgyalva irodalmunkban. S a mű, melynek itt előszavát hallottuk, tizenötévi szorgalmas nyomozás eredménye. — két oly ok, melynél fogva előre felhívjuk reá a közügyelmet.

Ez ülés továbbá, a mit az előadás során elül, kell vala említenünk, egy nagybecsű monographiával gazdagítá irodalmunkat.

PESTY FRIGYES lev. tag értekezését értjük, melynek czime: „A Templáriusok Magyarországon.“ Első, kimerítő összeállítás a tárgyban az adatoknak. Iróink közül ugyanis eddig csak báró Mednyánszky Alajos foglalkozott tüzetesen e tárggyal; azonban kézírata, fájdalom, elveszett. Más történetiróinktól csak töredékeket birtunk eddig a nevezett vitézi rendről. Pestynek ez okból szétszört, sokszor kétes becű adatokat kellett összeállítania, számos tekintélylyel szembeszállania, bírálania, irtogatnia s épitenie egyszersmind. Okmánytáraink, melyek történetiróink által még soká nem lesznek ki bányászva, e részben is a legbecsesb adatokat nyújtották. „S habár — úgymond szerzőnk — nem buzog a forrás oly irigylenő bőségben, mint annak számára, ki a János vitézek hazánkban történetét akarja megírni: de oly vékonyan sem, hogy meg ne lehetne mutatni, „hogy a templáriusok nemcsak Horvátországban, Szlavóniában és Dalmátiában léteztek, hanem a szorosabb értelemben vett Magyarországon is; s hogy mind ott, mind imitt templomaik, monostoraik, conventjeik, birtokai voltak, hogy tisztviselőik az immenső és túlsó részen működtek, s hogy általában a lovagrend két századon által a közügyek jelentékeny mozgatója volt.“

Eddig még a templomos vitézek Magyarországon létezését is több történetíró kétségbevonta; míg mások a különböző rendekhez tartozó keresztes urakat összetévesztették. Júsika, mond szerzőnk, még Izabella királynő idejében is templáriusokat szerepeltet. Ideje volt e tárgyat földeríteni, melyre nézve még érdemes történetírók is gyakran ellenmondásba esnek.

Magyarországban, értekező szerint, már a XII. század elsőfelében találjuk nyomát a templomosoknak. Nevezetes, hogy a legrégebb adat, mely a magyarországi templáriusokról fenmaradt, e lovagok azon vívmányáról szól, mely előttök legfőbb becsü volt, de mint a rendkívülb kiváltság, egyszersmind a főpapság ellenséges indulatát a lovagrend iránt leginkább élesztette. A templomosokat t. i. III. Sándor pápa 1162. kivette a püspökök felügyelete alól s közvetlen a pápa felsősége alá helyezé; egyszersmind szabadságot nyertek a nevezett vitézek oly helyen is, mely egyházi átok alatt nyögött, legalább egyszer az évben istentiszteletet tartani. E kiváltságuk ismételve megerősítettet. Mellőzük itt azon okiratok rendre elsorolását, melyek a templomosokról szólanak; csak egykét pontot érintünk meg az értekezésből. Tudjuk, hogy az aranybulla hét egyenlő példányban állítottatott ki, melyek közül a harmadik p e n e s t e m p l u m tétetett le örizetül. Értekező érdekesen vitatja, hogy ezen letéti hely alatt a templariusok magyarországi főconventje (talán Esztergomban) értendő.

Esztergomon kívül értekező még a következő helyeken talált templárius conventek nyomaira: Vrana (Dalmacziában), Keresztény (Sopronmegyében), Górá (Vasm.), Dubicza (Horvátorsz.), Csurgó (Somogyom.) Templomaik, birtokaik más helyeken is nagy számmal voltak. Hány helyhez van kötve egyegy monda hazánkban a vörös barátokról! Azonban kimutatja értekező, hogy „vörös barát“ neve alatt nem mindenkor a templomosok értendők. Erdélyben is vannak mondák vörös barátokról, holott értekező—több tekintélyes író ellenében—megmutatja hogy ott templáriusok nem voltak; s az írók hibásan eszterlik fel ezeket, hol a német vitézekkel, hol a János-vitézekkel. Legszámosabban voltak a templomos vitézek a magyar korona alatt Horvát és Dalmátországban, aztán a Vág vidékén és a Kárpátok alján, legkevesebb számmal Magyarország belsejében. Erdélyben legfőlebb a monda szól rólok, míg a történet mélyen hallgat. Mi egyes lakhelyeiket s birtokaikat illeti: leginkább a következő helyek tartották fen emléköket: Stem vár, Modrus és Bezana (Horvátorsz.), Pöstény (Nyitra), Ó-Buda, Thauca (Aradm.), Szent-Lélek (Borsod), Árva vára (Árvam.), Eberhard (Pozsony), Apátfalva (Nógrád), Bártfa (Sárosm.), Rátót (Veszprém), Araes (Torontál), Szent-Márton (Liptó), Szent-Mária (Liptó), Szent-Márton (Muraköz, Zalam.), Blattnicza (Turócz), Szent-Péter (Borsod), Nagy-Mánya (Bars), Nagyfalva (Árva), Zolna (Trencsinm.), Hosszuszó (Temes), Szalka (Trencsin), Jókő (Nyitra), Zay-Ugrócz (Trencsin), Nagy-Szombat (Pozsony), Ócsa (Pestm.), Teplicska (Trencsin), Szucsán (Turócz), Nádasd (Pécs mellett), Detrekő-

Várallja (Pozsonym.), Aranyos-Medgyes (Szatmárm.), Daruvár (Pozsega), Nézsza (Nógrád), Szent-Kereszt (Komárom), Bács, (Komárom), Vezend (Szatmár), Szendrő (Borsod), Kossa (Trencsin), Buják (Nógrád), Tót-Próna (Turóc), Széplak (Sopronm.), Selmeczbánya, Koros (Nyitra), Timár (Fejérm.), Felső-Monostor (Keeskemét mellett), Ilava (Trencsin), Trencsin város, Dobracz (Nógrád), Késmárk (Szepes), Pozsony, Szent-György, Szerednye (Ungm), Hamburg vagy Hamborek (Sáros), Hidas mellett (Baranya), Szent-Király (Nógrád), Szécsény, Körmöcz, Rév-Komárom, Sümeg, Nagy-Szokoly (Tolna), Csekut (Veszprém), Mező-Telegd (Bihar), Glogoneza (Horvátországban) sat.

Hogy oly gazdag lovagrend mint a templomosoké volt, nagy pompával és fényvel élt; szép monostorokat, templomokat, várakat épített; s isteni tiszteletet is ritka pompával tartott: szükségtelen mondanunk. Főnökeik csaknem fejedelmi módon éltek. A hazai források mintegy 10 magyarországi főnök nevét tartották fen. S megmutatja értekező, hogy a magyar templariusok provinciája önálló volt, nem más idegen provincia kiegészítő vagy alárendelt része.

Azon vádakát, melyeket a templomosok ellen felhoznak e rend elleni, túlzottaknak mondja értekező, habár a monda hazánkban is igazolni látszik. Viennebe, az 1311-ben tartott zsinatra, mely a templomosok fölött ítélendő volt, Magyarországból Tamás esztergami érsek, Antal pécsi, András egri, László zágrábi, Benedek erdélyi püspökök és Vincze kalocsai érsek indultak. Egy évvel előbb adta ki a kalocsai érsek a zágrábi püspöknek a pápa bűnvizsgálati rendeletét a templomosok ellen; e vizsgálatot Péter püspöki helyettes és Jakab prépost hajtá végre; a templomosok vallomásai azonban Slavoniában nem maradtak fen. 1312-ben mondá ki a viennei zsinat a templomosok eltöröltetését. Tudjuk, mint irtatott ki a vitézi rend Franciaországban. Másutt nem szenvedtek oly üldözést. Csak Csehországban mérszáróltattak le, a kik lakásaikat elhagyni nem akarták. Magyarországból szelidebb kézzel hajtották végre a lovagrend eltörölését. Róbert Károly, úgy látszik, a zágrábi püspök közbenjárásának engedett e részben. S e szelidebb eljárásnak tulajdoníthatni, hogy néhol még Mátyás király korában is tengődött e rend hazánkban.

— Jun. 17-kén math. és természettud. oszt. ülése. — RÓMER FLÓRIS lev. tag foglalá el székét. Értekezésének czime: „Magyarország földirati és terményi állapota a középkorban.“ Előadván, mely tényezők folytak be hazánk földének, florájának és faunájának változtatására, nagy szorgalommal egybeállítá középkori terményeink jegyzékét stb. történelmi forrásainkból. A nagyérdékü értekezés az Értesítőben fog megjelenni.

Szabó József lev. ag, Czimegh János szegedi hazánkfiának az üveg, szövetek, patpir, bőr s egyéb anyagok ezüstölésében küvetett patentált eljárását ismerteté.

Már Berzelius nagy vegytanában említve van, hogy ha az ezüstnitrát ammonos oldatát borsavval kezeljük, az ammon meleg által el-

távolítva, az üveg fémezüst-hártyával huzódik be. Nevezett hazánkfia azonban úgy találta, hogy minden szerves sav ammon jelenlétében akadályozza az ezüst kiválását. A szerves savak vegyülését ammonnal elkerülendő, a seignette-sóban egy oly szerre talált, melylyel a színtés jobban sikerül, sőt már a közönséges hőfoknál kivihető; míg ha a borsav magában használtatik, a hőfokot 60—70° C-ra kell emelni.

Czimegh hazánkfia találmánya két részből áll. — Először az üveg s egyéb nemvezető anyagok ezüstölése. — Másodszor ezen ezüstölés átvitele papírra, szövetre, bőrre stb. — Az üveg ezüstöléséhez két oldatot vesz, azokat összekeveri s kölcsönösen hatván egymásra, az ezüst kiválik s fémfényű hártyát képez az üvegen 5—10 percz alatt, azon időtől számítva, midőn a folyadék a megtisztított üvegfelületre öntetett.

A folyadék készítése — mint a franczia és angol patensben leiratik — következő: Tiszta ammonba fokenként annyi salétromsavas ezüst adatik, míg barna csapadék kezd képződni s aztán a folyadék átszüretik. Körülbelül egy □ meternyi felületre a fenebbi folyadékból annyi veendő, a mennyi 24 gramm salétromsavat először tartalmaz, s ehhez jő most a második folyadék. A második folyadék seignette-só feloldva párolt vízben, 16 gramm só veendő annyi vízre, hogy ezen folyadék az előbbivel együtt 60 köb centimetert tegyen. Az ezüstölendő felület, miután a folyadék kész, párolt vízbe mártott ruhadarabbal megdörzsöltetik, aztán pedig egy más ruhadarabbal, melyet seignette-só gyöngye oldatába (1 rész só, 200 rész víz) mártunk. Most a két folyadék összeöntetik, hogy a mint mondatott, együtt 60 köb centimetert tegyenek. Egy vagy két percz múlva zavarodni kezd, s ekkor azonnal át kell önteni az üvegre. Hogy a folyadék egyaránt elterjedjen, az üveg egyik széle kissé fölemeltetik, s ennek hosszában öntetvén, lassanként elterül az egész táblán, mit még különféle emelések által is elősegíthetni. Vagy 18° C. hőfoknál körülbelül két percz múlva kezd az ezüstölés mutatkozni, s kevesebb mint 10 percz alatt be van huzódva, fél óra alatt pedig elég ezüst rakodott le. Egy □ meterre 2 gramm fémezüstnél több nem kell. Ezek után a folyadékot leöntjük, s a még benne maradt ezüstöt megnyerhetjük. Az ezüst-felületet az üvegen vízzel 4—5-ször leöntve, mossuk, aztán száradni hagyjuk. Megszáradván lacket öntünk rá, melynek alkrészei: 20 rész damarmézga, 5 rész asphalt, 5 gutta percha, 75 benzin. Ez hamar megszárad s kész — a tükör.

Az ekkép készült tükör előnyei: hogy nem mérges a vele foglalkozás; olcsóbb, felényibe sem kerül, miután egy □ meternyi tükörré a régi mód szerint 4 franknyi ón és higany kell, míg ugyanazt 1/2 franknyi ezüsstel elkészíthetni. S míg a régi, higanyos tükröt, hogy ne sértődjék, gyapotba kellett burkolni a szállításnál: az ezüst tükör máza őrzi, s papírba is elég pakolni. Ide járul, hogy az ezüst tükör színe fehérebb, a sugárt jobban visszaveri s így tisztább, világosabb.

S az ezüstölés a domboru s homoru tükörre is könnyebben alkalmazható, mint a régi eljárás.

Érintők fenebb, hogy az ezüstölés más anyagokra is átvitethetik az üvegről. Ez úgy történik, hogy a fenebbi máz helyett schellack-oldat (6—10 rész) faszeszben öntetik rá. Ez megszáradván, fülerezstett s langyos enyvoldattal bevonatik, s mielőtt megszáradna, az ezüstölendő papír, szövet stb. ráragasztatik. Ennek tökéletes megszáradása után az egész körülmetszetik s az anyag az ezüsttel együtt vigyázva lefejtetik. Az ezüst leválván az üvegről, az anyag felületéhez tapadott, mely után a legélénkebb ezüsthényt mutatja. Ha az ezüstölendő üvegen étetések által előidézett rajzok vannak, az ezüstölt papír e rajzokat fénytelen és fényes felület által tünteti ki.

Ugyanez ülésben Győri Sándor r. tag ily czimű értekezést nyújtott be: „A negyedik és felsőbb fokú egyenletek általános megoldásáról.“

Veninger Vincze lev. tag pedig egy közhasznú munkát terjesztett az Akademia bírálata alá. Czíme: „A díjtartalék meghatározásának matematikai alapja az életbiztosító társulatoknál.“

— Jun. 24-kén a phil., törv. és történettudományi osztályok tartottak ülést.

E sorok írója ismerteté, mutatványokat közölve belőle, ERDÉLYI JÁNOS r. tag ily czimű munkáját: „Verulamii Baco.“ E nagy becsű monographia első része Baco életrajzát közli, a második részben szerző Baco munkáiról fog szólni; s végre külön szakaszban ismerteti majdan hatását korában és később nálunk. Mondanunk sem kell, hogy e nagy érdekű monographia a Bacot illető világirodalom legújabb termékeinek tekintetbevételével, de önálló felfogással és művészi kézzel írott mű. S e mű is egyike azoknak, melyeket a Budapesti szemlének köszönhet irodalmunk; melyek e vállalat lendítése nélkül nem keletkeztek volna.

Ez ülésben továbbá Vámbéri Ármin, jeles nyelvészünk, egy török kéziratot ismertetett, melynél, szerinte, becsesebb turcicával alig bírunk. E mű tartalma a nógrádi livaság, vagyis Felső-Magyarország adó jegyzéke 1571-ből. E jegyzékben mintegy 140 falu, 8 város, több puszta lakosai és terményei vannak följegyezve. Nagybecsű történelmi, nemzetgazdasági és statistikai adatok azon korból, — rendkívül érdekes adalék a török uralom történelméhez is.

— Jul. 2-kán. Nyelv és szépt. osztály. — CZUCZOR GERGELY r. tag értekezett némely képzőkről a magyar nyelvben.

— Jul. 8-kán. Phil., törv. és történettud. oszt. — HENSZLMANN IMRE egy régi olasz codexet ismertetett, melyet gróf Ziehy Ödön közöltt vele véleményadás végett. E könyvről Literati Nemes Sámuel azt tartá, hogy Mátyás király építőmesterének tulajdona volt. Henszlmann kimutató, hogy ez állítás alaptalan, mivel a kérdéses könyv 1489-től 1530-ig Velenczében készült. Különbben két

részre osztható e könyv tartalmánál fogva, t. i. irodalmira és művészeti-re. Irodalmi része főleg olasz költeményeket foglal magában. E rész befejezése 1509 körül történhetett. Utóbb felváltva, két építész kezére jutott s ezektől nyerte építészeti szövegét és rajzait. Értekező hazánkra vonatkozólag semmit sem talált e műben. Azon keleti diszitmények, melyeket némelyek a magyar öltözet zsinórozására vonatkozóknak hittek, értekező szerint, a velenczések és törökök közt akkoriban volt érintkezésekből magyarázhatók. De habár hazai érdekekkel nem bír: a jeles ritkaságok közé sorozható a bemutatott könyv. Meglehet ugyanis, hogy a benne levő olasz versek közt sok kiadatlant talál az olasz irodalmi történet nyomozója. S nem kis becsü ritkaság rajzainál fogva, mint építész album a XVI-ik század kezdetéről. Megannyi ok, melyeknél fogva értekező érdemesnek tartja e könyvet kiadásra. Ez iránt a könyv tulajdonosa, gróf Zichy Ödön értesíttetni fog.

Ugyanez ülésben a jegyző egy adalékot olvasott fel Pestvármegye monographiájához, a török uralom korából, Szilágyi Sándor lev. tagtól.

Midőn, monda többek közt értekező, a M. Tud. Akademia a magyarországi turcieák kiadását elhatározá, mélyen érzé a fontosságot, melyet e gyűjtemény a magyar történet emelésére gyakorol. De teljessé e gyűjtemény csak némileg is úgy lesz, ha az illető megyék és városoknak, melyek vagy a török uralom alatt éltek, vagy azzal közel érintkezésben voltak, levéltarai rendezve, felkutatva és megismertetve lesznek. E cél megközelítésére sokat tehetnek a levéltárnokok. A nagykörösi levéltár rendezésének nem kis haszonnal kecsgetető munkája csak a napokban vette kezdetét. Értekező ez uttal három érdekes okiratot mutat be, a nagy körösi polgármester szíves közlése folytán.

Az első okirat egy menedék-levél. Midőn a török Magyarország egy részét birta, némely megyéje a török hódoltságnak fenntartá viszonyait a magyar koronához. Pestmegye gyűléseket tartott Füleken, megyei tisztviselői voltak, s felebbviteli széket képezett polgári és büntető perekben. Így Halas városa 1643-ban egy általa hozott halálos ítélet végrehajtásáért Pestre idéztetett. A törvénykezés mindazáltal nem mehetett rendesen, s ezen körülmény a nagyobb alföldi városokan a társas bíróságnak egy nemét fejté ki. A szomszéd helységek hivatalos személyei közül ugyanis koronként többen meghivattak törvénytéltre. Nagy-Körös városa 1636-on kezdődő jegyzőkönyvében az ily bírásoknak számos nemei fordulnak elő, s az ekkép alakult bíróság még főbenjáró ügyekben is ítél. De ily esetekben mindig fennhagyá az ítéletnek a „felsőmagyarországi magistratus“ (t. i. a megye) által történendő megerősítését. A magyar királyok ez okból az uralmukat tényleg elismerő megyék helységeit pártolták. Erről tesz bizonyosságot III. Ferdinándnak 1637-ben kelt menevéd-levele, melyet másolatban teljesen közölt értekező. A körösi lakosok szabad kereskedését és utazhatását biztosítja ez oklevél, egyszersmind a király alattvalóit minden ügyökben a rendes törvénykezés útjára utasítván ellenökben.

A második okirat, melyet értekező bemutatott, egy török menlevél egykoru hivatalos fordítása. E menlevél Izmail basától van, ki 1660 május 28-kán lett budai basa. Ez évben esett el Nagy-Várad. Az Erdély ügyei rendbehozására kinevezett szerdár ekkor Ali volt, s a nevezett budai basa ennek táborába sietett. Aug. 3-kán Sziget alatt volt a tábor. Onnan kelt ez okirat. Mint tudjuk, a török hadjáratok alkalmával tatár rendetlen csapatok jártak szerte, pusztítani, gyujtogatni. A fenebb érintett évben Kara-Bogdán vezette a portyázókat, s a retgett portyázók ellen a hódoltság is szerette magát külön menedéklevéllel biztosítani, mely körülhordoztatván, az illető csapatoknak felmutattatott.

A harmadik okiratot, melynek eredetijét őrzi e körösi levéltár, az átkos nevű Karaffa adta ki. — Bécs fölmentésével, mint tudjuk, a fegyverek szerencséje Leopold zászlói alá szegődött. 1684-ben Vác és Pest (jun. 30.) a török hatalom alól felmentettek, Pestmegyének nevezetes része visszaesett a magyar király birtokába, de, mint Balla Gergely körösi krónikájából tudjuk, keményen sarezoltatott, úgy hogy maga Körös Pestmegyéhez fölterjesztést is tön, habár még török hatóság alatt volt. Karaffa levele is mutatja, hogy a meghódolt vagy meghódoltatásra kinézett helyek épen nem kiméltettek. Elismeri a nevezett tábornok, hogy Pestvármegye „Buda megszállásának alkalmatosságával nagy pusztulásra jutott“: mindazáltal azon esetre, ha a rájuk vetett tartozásokat „háromhétre, legfeljebb egy hónap alatt“ a legtávolabb eső lakosok is fel nem hozzák, fenyegeti őket Karaffa, „hogy azonnal az egész német, horvát, magyar ő felsége hadait s vítézeit magunk mellé vévén, rajtatok megyünk, tüzelt vassal lakóhelyeiteket megemésztetjük s magatokkal is mint nyilvánvaló és ura királya hűségétől elszakadt ellenséggel bánatunk.“

— Jul. 15-kén. Mathem. és természettudományi oszt. ülése. —

— Jul. 22. Phil., törv. és történettud. oszt. — Pauler Tivadar olvasott egy értekezést idősb BARTAL GYÖRGY tiszttagtól. Ez értekezés czíme: „Béla király halhatatlan jegyzőjének, Mátyásnak, újabbi diadaláról.“ Érintvén szerző azon vitát, melyet közelebb Szabó Károly folytatott troppai tudor Rössler Eduárd ellen, elhamarkodásnak mondja Szabó Károly állítását: „hogy a névtelen jegyző, ki magát néhai boldog emlékezetű nagy dicső Béla király jegyzőjének írja, a sajói vérmezőn 1241-ben s így IV. Béla halála (1270.) előtt 29 évvel elesett Mátyás érsek nem lehetett.“ Értekező ez állítás ellenében Theiner Monumentáiból idézett újabb adatokkal, s ezek közt Mátyás korlátnok néhány saját oklevelével törekszik igazolni, hogy Béla király alatt II. András első szülöttét a már ennek életében s akaratóból megkoronázott s minden egyéb elő- vagy mellékszó nélkül vele együtt mind a nép ajkán, mind a diplomaciában csak egyszerűen királynak nevezett, Bé-

lát kell értenünk; Anonymus pedig nem más, mint Mátyás, 1235-től fogva váczai püspök, majd esztergami érsek, kit II. András király nyomban azon gyászos idő után nevezett ki fijának, Bélának udvari korlátnokául (1223—1235), midőn a fiu és atya közt a „hazát végromlással fenyegető“ szakadás támadt, s az ifju királynak valódi mentorra volt szüksége. Vessék össze, mond végül szerző, vessék össze a miket a királyi jegyző a fiatal és tapasztalás által még meg nem edzett Béláról, mintegy aggódva mond, meg azt, a mit Roge rius, a későbbi nagy csapás terére is kiterjeszkedvén, az ezáltal megtörődött Béla védelméül siralmas dalában eléad, s ítélje meg kiki, van e nemzeti irodalmunkban még két oly egymáshoz közel időbeli munka, mely, mint ezek, ugyanazon egy főszemélyre vonatkozván, egymást így egészítenék ki.

Ugyanez ülésben Horváth Czirill azon kérdést kezdte fejtegetni: mi a szép? Valószínűleg folytatja más alkalommal, s akkor visszatériünk fejtegetései eredményére.

— Jul. 29. Nyelv- és széptudományi s összes ülés. — Mindenekelőtt olvastatott azon bizottság jelentése, mely, a helytartótanács fölhívása folytán, a selmeczi bányász akademiánál a magyar tanítási nyelv behozatala ügyében, véleményadás végett, ki volt küldve.

Oly szellemben tön jelentést, a mint reméltük.

Azon pontra nézve, lehetne-e a selmeczi bányász és erdészeti akademián a tudományokat magyar nyelven adni elé, a bizottság véleménye a következőkben öszpontosul:

A melléktudományokat illetőleg, mint a matematikai szakok öszszes csoportja, a természetrajz a legszélesebb értelemben, a vegytan, physica, az erő és géptan, melyek nem kizárólag a bányászati tanintézetnél, hanem a polytechnicumban s nagyrészt a főreál-iskolákban is eléadatnak, legesekélyebb fenakadás nincsen, mert e szakok némelyikét tekintve, irodalmunkban a legfelsőbb körü tanításra jó munkákkal is dicsekedhetünk, a melyeknél pedig ily munka talán hiányzanék, vannak a középtanítási körre szántak közt is olyanok, melyek alapján a magyar nyelv birtokában levő tanár az ottani szükséglethez alkalmazott kéziratott nehézség nélkül készíthetne. A szoros értelemben vett szaktudományokat tekintve pedig, például a bányatant, a bányamérintant, a kohótant és az erdészeti szaktudomány ágait, ha mindjárt kész könyvekre nem utalhatunk is, ha mindjárt teljes idevágó műszótárt nem mutathatunk is, annyit bizvást mondhatunk, hogy bányaműszótáraink már is vannak, melyekben foglalt műkifejezések nyomán a magyar szaktanár az érintett tudományokat is eléadhatja magyar nyelven akár a következő iskolai évben. Említi a bizottság, hogy 1848-ban a magyar ministerium is nyomatott ki hivatalos használat végett egy bányaműszótárt, hogy ennek segítsége mellett már akkor lehetséges volt magyar nyelven vinni a bányaiügyek öszszegét, a mint erről a bányászati levéltárban őrzött ügyiratok kezeskednek. Továbbá a bizottsági

tagok egyikének biztos tudomása van arról, hogy itt Pesten egy jeles gyakorló bányász bányatanon dolgozik, melyben a műszókat illetőleg szintén az imént említett szótárra támaszkodik s azt jó sikerrel használja.

A mi a kérdés másik részét, egy új műszótár készítését illeti: a bizottság szintén üdvösnek tartja, egy ily teljes bányászati és erdészeti műszótárnak, az akadémia eszközlése mellett leendő eléállítását, s azt hiszi, hogy erre nézve néhány szakemberből álló bizottság volna kinevezendő oly meghagyással, hogy az országból gyakorlati embereket vehessen maga mellé. Ez azonban nem oly vállalat, melyet rögtönözni lehetne, vagy a mely a magyar tanítással lényegesen összefüggene, úgy hogy még ezt azonnal megkezdhetni, a szótár kiállítása talán két évet is igénybe venne.

E bizottsági vélemény elfogadtatván, a helytartó tanácshoz felterjesztetni határozottatott. A mi azonban a bányászati és erdészeti műszótárt illeti: megjegyzi az akadémia, hogy annak létesítését épen az illető tudományok magyar nyelven tanítása és mivelése fogja szükségkép maga után vonni. Az oktatás és irodalom hozza létre, miveli és tökéletesíti a tudományos műszókat, melyeket aztán a szótáriró csak regisztrál. Ez a fejlődés természetes menete. Műszókat a tudománynak szótáriró előlegesen nem octroyálhat. Oly természetes ez, hogy már gr. Desseffy József tisztán kifejté e század elején. Kimondá közelebb meghiusult ellenkező törekvések után, a magyar akadémia is; s a fenforgó esetben is ragaszkodik e nézetéhez. Ha mindazáltal a helytartó tanács csakugyan szükségesnek vélné az érintett műszótár eléállítását: nem nagy feladat lesz azt, az eddigi előzmények alapján, a bányászat segéd tudományainak magyar tanintézetekben és akademiánkban virágzása mellett, mielőbb elkészíteni.

Az osztályülési tárgyakra térvén által VÁMBÉRI ÁRMIN lev. tag bemutatá a csagatai török szótár általa eszközölt fordítását, köszönetet mondva Budenz József urnak, ki e munkája kinyomatásánál a felügyeletet elvállalni sziveskedett.

S most ugyancsak V á m b é r i, tatárországi utazása előtt, búcsusót intézett az akademiához.

Csak néhány főbb eszmét emelünk ki e helyütt e búcsubeszéből.

A magyarok ős hazája helyett az utazó most már nyelvészeti igazságot keres. A szókat, nyelveket hasonlítja össze, a hasonlító nyelvtudomány biztos szabályai szerint.

Eddig a nyelvhasznítóknak többnyire abban tévedtek: 1) hogy az összehasonlítandó nyelvek felületes ismeretével megelégedve, egyikét nyelvtan vagy szótár s még néhány könyv futólagos átolvasása után a száraz elmélet mutatta hasonlatokon molón kapkodnak. Oly eljárás, mely az alaposan ismert és tudományilag kimerített nyelvekre alkalmazható; de hogy merik a félig s ezt is csak hiányosan ismert török nyelvben ez irányt követni! Négy évi keleten tartózkodása azon meggyőződésre vitték értekezőt, hogy a nyelvhasznítóknak okvetle-

nül ismernie kell lehető teljességben az összeálítandó nyelv szó és idomi összes kincseit, s annyira behatnia a nyelv szellemébe, hogy abban, mint anyanyelvében, otthonosnak érezze magát. Innen következik, hogy a hasonlítandó nyelvek számát minél szűkebbre kell szabnunk. Örvend ez okból értekező a hazai nyelvészeink közt tapasztalt munkafelosztásnak. 2) Másik hibájuk a nyelvhasznítóknak, hogy az általi nyelvekben egész szókat hasonlítanak, figyelemre nem méltatva az e fajbéli nyelvek azon kiváló tulajdonát, hogy azokban el kell különböznünk a gyököt a képzőtől és ragtól, s mint eredeti alkotó részt, csak a gyököt kell egybehasonlítani. Erre természetesen szükséges a gyökök kiválogatása. 3) Úgylátszik továbbá, hogy az altaji nyelvek hasonlítása közben az e nyelvek szellemében rejlő észjárás rokonsága sem volt kellőleg tekintetbe véve. — Ez észjárás rokonság különösen mutatkozik a magyar-török-ujgur nyelvekben. — Ugyanazon következetességet tapasztaljuk a gyökök származékaira nézve egyik és másik nyelvben. Oly tünemény, mely nem csak a kérdéses nyelvek szoros rokonságát, hanem az azokat beszélő népek őskori gondolkozásmódja azonosságát is bizonyítja.

Ezek után kiemeli értekező különösen a törökcsagatai nyelv alapos ismeretének szükséges voltát a magyar nyelvészetre nézve. A török nyelv az adriai tenger partjaitól kezdve Persia északi részeig terjed s Bucharában és a magas Tatárország khánságaiban is uralkodik, vidékenként külön szójárásokat képezve: mindemellett két fő részét különböztetik meg, t. i. az ozmanli vagy nyugoti, s a csagatai vagy keleti török nyelvet. Európa csak a könyvek és Stambullal közlekedés útján hozzáférhetőbb irodalmi ozmán nyelvet ismeri; nyelvészetünkre nézve pedig a népnyelv nyomozása fontosabb. E részben egyedül tapasztalati útra vagyunk utasítva. S még kevésbé ismerjük a török nyelv csagatai vagy keleti részét. Ennek nyomozása az európai tudományosságnak is érdekében áll; s a magyar, nyelvének roppant hasonlatánál fogva, leginkább van hivatva a polgárisult népek közt e nyomozásra. S e tanulmányt a hely színén, Közép-Ázsia kóborló török-tatár törzsei közt lehet csupán megszerezni.

Hogy e nagy feladat megoldására Vámbéri mind hivatással, mind a szükséges előkészülettel bir: senki sem fogja kétleni, a ki tudja, hogy értekező Stambulban török házakban az ozmán nyelv és irodalom tanára volt, a porta által fogalmazóul kineveztetett, s annyira bírja a török nyelvet, hogy ritkán akadtt ozmanlira, a ki benne, társalgás közben, az idegen származásut csak sejtette volna is. Rá nézve ez okból az utazás is kevesebb veszélylyel járhat. Nem is mint Vámbéri, hanem mint stambuli születésű Resid efendi — stambuli neve — fogja ő beutazni a középázsiai izlámságot, s így több kilátása lehet mind a samarkandi, balki és bucharai nyilvános könyvtárakba, mind a magán házakba bejutnia.

Midőn e sorok megjelennek: már ott van derék hazánkfia — Stambulban, hol két három hónapig időzik, utazási előkészületei-

vel foglalkozva. Stambul után Teherán lesz azon állomás, honnan akadémiánkat, mely utazására némi segélyt nyújtott, tudósítani fogja.

Az akadémia természetesen szíves „Isten hozzád“-ott mondott távozó tagjának, ohajtván, hogy nagy és veszélyes utazásából, mely általában a nyelvtudományra, de különösen a hazai nyelvészetre s östörténelmünkre nézve is nem csekély eredményt ígér, jó egészségben térjen vissza. Teljesüljenek vágyai s teljesüljenek a remények, melyeket mindazok táplálnak, a kik ifju hazánkfia készülségét, a tudomány ügyének hozott buzgó önfeláldozását ismerik és méltányolják!

— S ezzel búcsút mondana e sorok írója is az akadémia két havi szünideje előtt az olvasónak, — ha egy rendkívüli tárgy nem igényelne még néhány percnyi figyelmet.

Az akademiához beküldött iratok és könyvek között ugyanis egy irománycsomag különösen feltűnt, e fölirattal: Dr. Krajszir Károly hagyományai, Amerikából.

Ki ezen férfiú, kinek utolsó gondolata is, túl az oceánon, Magyarország volt? kéri az olvasó.

Egy nemes lélek, a szabadság ügyének bajnoka és martyra. Egy tudós, ki vallásos kedélylyel csüggött az emberiség ügyén, s hő rokonszenvvel és önfeláldozással csatlakozott egy szerencsétlen nép sorsához, egyaránt híve a csatatéren és a száműzetésben.

S e nemes lélek — hazánkfia volt.

Elmondom röviden, a mit egy amerikai angol folyóiratban, tizenkét lapnyi életrajzban, olvasék róla.

Krajszir Károly Szepesmegyében, Szomolnokon született, 1804-ben. Rosnyón és Kassán kezdte s a pesti egyetemen végezte tanulását. 1828-ban nyert orvosi oklevelet.

Szaktudománya mellett nagy kedvvel üzte már akkor a természeti és bölcselmi tudományokat.

1830-ban kitör a lengyel forradalom. A mi Krajszirunkat csakhamar a fölkelők soraiban találjuk, mint hadi orvost. S attól fogva új honfitársainak minden viszontagságaiban osztozott, együtt bolyongván velök Németországon által francia földre. Tagja lön itt azon központi bizottságnak, mely a lengyel menekültek segélyezése s a lengyel ügy előmozdítása végett Lelewl elnöklelte alatt alakult, s egyik alapítója a „Lengyel democrata-egyletnek“, mely utóbb oly nevezetes szerepre volt hivatva. 1833-ban Gurowski Ádámot Angliába kísérte, hogy a bonyolult lengyel ügyben felvilágosítsák Nagy-Britannia nevezetesebb államférfiait; s ez utazás közben orvosi ügyessége menté meg Gurowsky életét.

Azonban ismerve a történeteket, könnyen tájékozó magát Krajszir a nagy politika szövevényeiben; s mi hamar átlátta, hogy Europa akkori helyzetében, nem lehetett várni Lengyelország sorsa javulását. S büszkébb levén, hogysesem segélyt fogadjon el a francia kormánytól, ment a hová a szabadság és függetlenség eszményképe vonzá: az új világrészbe. Amerikába csakhamar követte őt 3—400 menekült, kik

az orosz hadak elől Ausztriába vonulván, itt lefegyvereztettek s két év múlva Triesztben hajóra szállítottak. E szerenesétlének, az angol nyelvet sem tudva, Krajsirban találták föl egyedüli támaszukat. A congressus jókora darab földet jelölt ki számukra a nyugoti népetlen tájakon. „The Poles in the United Staates“ czinü munkájában (1836—37) elmondja Krajsir az okokat, melyek miatt meghiusult a congressus nemes szándoka. Az életirat, mely előttünk fekszik, csak azt jegyzi föl, hogy Krajsir azontúl is minden módon segíté menekült társait.

De bármennyire el volt foglalva mások és saját bajaival, soha sem szünt meg folytatni tanulmányait. A tanulás s a tudomány volt egyedüli vigasztalása az élet küzdelmei között. Az emberi tudás minden ágát fölkarolta ugyan erős szelleme: fő tanulmánya volt mindazáltal a hasonlító nyelvészet, a classicus és újabb európai s több ázsiai (sémi, árja, áltaji, különösen a mongol) nyelvek. S a mit tudott, a legjobb módszerrel tudta előadni, leggyöngébb felfogásu tanítványaival is könnyen megértetvén. 1837—38-ban magán gymnasiumot alakított Ellicorts Milben, Baltimore (Maryland) közelében. Intézete közfigyelmet ébresztett, minek folytán 1840—41-ben az újabb nyelvek és irodalom tanárául választották a virginai egyetemen. Itt egészen tudományos foglalkozásainak élt ugyan: de mély jogérzete s a szabadság hő cultusa mellett nem élhetett sokáig oly tartományban, hol a rabszolgák lánczai esőrögtek szüntelen fülébe. 1844-ben lemondott tanári székéről s Bostonba, a szövetséges államok Athenéjébe költözött, Amerika legértelmesebb közönsége előtt fejtegetendő eredeti nézeteit a nyelvtudományban. Iskolája itt is hamar nagy hirre kapott, s 1846-ban két külön munkában adta ki nyomozásai eredményét: „The First Book of English“ és „Significance of the Alphabet“ czimek alatt.

Ki nem tudja mennyi reményt ébresztett az 1848 év világszerete? A tengeren túl, az új világban is sokan voltak, kik a vén Európa megifjodását várták. Legkönnyebben remél pedig a szenvedő. A mi számüzöttünket két hon sorsa érdeklé különösen,—azé, a mely szülte és a melynek gyászát hordozá, ő, a fogadott fiu. Ama végzetes év ez okból még egyszer visszahozta Krajsirt continensünkre. Párisban vala már, — mikor egyszerre Magyarország sorsa más fordulatot vett. Elszomorodva tért vissza Bostonba. Megérkeztekor épen az egész amerikai közönség a magyar kérdéssel volt elfoglalva, a „North American Review“ egy cikke folytán, mely a czim alatt: „A fajok küzdelme Magyarországon“ az ellenséges német lapok fizetett rágalmaít forgalomba hozta ellenünk. Egy bostoni nő (Mrs Putman) diadalmasan megezárolá mind e rágalmakat, s—e derék hölgynek hazánkfia nyujtá az adatokat.

1851-ben New-Yorkot választá Krajsir lakául, s a következő évben itt adá ki Glossology-ját, melyben szintén eredeti felfogást s a nyomozásban alaposságot és mélységet tanusított. Szívujja, mely em-

berészerező keblében erkölcsi okokból származott, már ez időtájban erőt vett testén: mindazáltal nem hagyott fel írói munkásságával mind haláláig. New-American Cyclopaedia-ba írt cikkei közül, alaposáguk miatt különösen kiemelendők: „Botany. Brahminism, Indian (hindu) languages, Llamaism, Language stb.“

Meghalt Krajsir 1860. május 7-kén.

Íratai közt, melyek végrendelete folytán, a m. t. akademiához küldettek, egy nagyobb mű is van az alphabétról. Életrője mondja, hogy e mű is széles nyelvismeretről, eredeti felfogásról teszen bizonyosságot.

Összes írói munkássága után úgy tünteti fel az angol életrő elhúnyt hazánkfiát, mint az igaz, jó és szép, ez ethicai szentháromság által át meg át ihlett tudóst. Komoly és buzgó nyomozója volt az igaznak a tudás majd minden ágában. Emelkedett lélek, ki mint természettudós a nagyot és szépet minden lépten érezte a természetben, ki előtt semminemű teremtmény nem volt megvetendő, minden atom a tudomány forrása s — a tudomány a valódi boldogság. Mint növénytudós kiváló előszeretettel csüggött a virágokon, melyeket valódi atyai gyöngédséggel ápolt. De legfőbb jellemvonása volt a humanitás. Mindent átölelő emberszeretete sajátserüi varázst köleszöntött nyelvtudományának is, melyben az emberi ész legszebb revelatióját látta. Hő rokonszenvvel csüggvén mindenben a természetben, egyszersmind mély belátással birt az emberi lélekbe: oly tulajdonok, melyek a korabeli anthropologok legjelesbjei közé emelik vala őt, ha ideje marad, tudományos rendszerbe állitania egybe a miket tapasztalt és elvont. Az emberi lélek tehetségeinek ez alapos ismerete tevő őt a legjelesb tanárok egyikévé, ki oly vonzó erővel hat vala az ifju lélekre, ritka tapintattal tudja vala fölébreszteni a szunnyadó észet, s dús, egészséges és harmonicus kifejtését eszközölni a lélek és sziv tehetségeinek. Az emberiség, nevelés, tudomány és polgárisodás fölötti nézeteinek eredetisége és mélysége által elszigetelve a sokaságtól, aránylag kevesen ismerték, sokan félreismerték. Íratai sem adnak kellő fogalmat soknemű tehetségeiről, nyomozásai mélységéről, eszméi bőségéről és eredetiségéről. De a ki csak ismerte, kivétel nélkül tisztelte a nemes férfit, a ki irataiban és tetteiben mindenkor hű volt ahhoz, a mit egyszer jónak és igaznak ismert, s mindig hű az ügyhöz, melyet szentnek hitt, az önfeláldozásig önzetlen híve az emberiség és szabadság ügyének.

Könnyű legyen és áldott a föld, melyben e nemes sziv porladoz!

IRODALMI SZEMLE.

VÁROSAINK MONOGRAPHIÁI.

IV.

Kis-Kún-Halás város története, írta Tooth János, jegyzetekkel s oklevéltárral ellátva kiadta Szilágyi Sándor.*)

A munka, melynek címét e soraink fölébe irtuk, áll a kiadó által irt bevezetésből, Halás városának Tooth János által még 1815-ben megírt s kéziratban a városi levéltárban őrzött történetéből, a kiadónak erre tett kevés jegyzetéből, és a könyv végén Halás városa levéltárából kiadott okiratokból.

A bevezetésben kiadó megemlíti, hogy Halás város történeteit először Pósfay János mutatta be a Tudományos Gyűjt. 1821-ik évi X-ik kötetében, úgy mint azt Tooth János megírta. Erre nézve nem hallgathatom el, hogy mivel a most kiadott egész történeti mű egyedül a fáradhatlan Tooth János hazafias munkásságának köszönhető, a Pósfay kivonatos és Tooth terjedelmes műve adatai, irmodora ugyan azon egy kéz munkáját mutatják, sőt miután a két mű gondosabb összehasonlításából az is kiderül, hogy főleg 1739-től kezdve egyegy évi fontosabb események a Pósfay kivonatos művében ugyanazon szavakkal vannak előadva, mint Tooth János terjedelmes munkájában: teljes háttározottan lehet állítani, hogy szerzőnek vagy a Pósfay név álneve

*) A nélkül, hogy szerző minden állítását aláírnók,—örömmel közöljük ez alapos cikket, a melylyel először lép a közönség elé egy történetnyomozónk, a ki a Jász-Kúnság monographiájára, mint ez ismertetésből látjuk, már is szép tanulmányokat tett. Csupán azt jegyezzük meg, hogy szerző igenis nagy követeléssel lépett föl a fentírt munka kiadója irányában, kinek minden esetre érdeme az is, hogy e munkát kiadta. „Non omnia omnes!“

volt, vagy ha nem az volt, úgy az ő tudtával adta ki Pósfay e munkát rövid kivonatban, mivel különben szerző ez irodalmi csempészet ellen bizonyosan felszólalt volna.

Nem áll egészen kiadónak azon állítása, hogy a Kúnság története Horváth Péter jászkún kerületi jegyző 1801-ben megjelent „Commentatio de initiis ac maioribus Jazygum et Cumanorum“ czimű latin monographiáján kívül mai napig sínes megírva, sőt erre vonatkozó adatok is gyéren jelentek meg, — mert Horváth Péter látva, hogy latin munkája nem csak e hazában, de a külföldön is oly figyelmet gerjesztett, hogy az „Allgem. Litteratur-Zeitung“ 1804-ik évi aug. havi 249-ik számában tüzetes ösmertetése és bírálatra érdemesített; de — mint ezt előszavában önmaga mondja — engedve „magyar hazánk némely tudósai arra ösztönzésének, hogy mivel a magyarok közt a deák nyelvben nem jártas résznek is méltó volna e tárgyul tudományt szerezni, ezen rész várákozásának is eleget tegyen“, fentebbi latin munkájának első részét „bővebb kútfökből újabb fejtegetés, szükséges felvilágosítás s fentebbi bírálatra válaszólas kíséretében 1823-ban magyarul is kiadta ily czím alatt: „Értekezés a kunoknak és jászoknak eredetéről azoknak régi és mostani állapotjáról“; — s tagadni nem lehet, hogy e munkájában a rendelkezésére álló kútföket és adatokat a történelem akkori fejlődéséhez képest kellő szorgalommal felhasználta.

Hanem annyi igaz, hogy e munkák megjelenése s így 38 év óta hazánkban a történelem előrehaladt fejlődése, s több jeles történelmi művekben, mint Fejér Cod. diplom., Jerney keleti utazása, s történelmi fejtegetései, Horvát István nagybecsű történelmi buvárlatai, s a magyar Tört. tárban stb. megösmertetett újabb adatok felhasználásával a jászkunok története — több oldalról e részben nyilvánított óhajítás mellett is, összefüggő egészben mindeddig nem íratott meg.

Az itt ösmertetett munka végéhez kiadó által mellékelte oklevéltár 48 darabot tartalmaz, s belőle sok hiányzik, mi Tooth művében felemlítve van, hiányzik pedig kiadó szerint azért, mert a városi levéltárban feltalálható nem volt; — a munka 6-ik lapján felemlített 32 darab eredeti török levelet, érdekes lett volna az oklevéltár teljessége végett legalább a meglévő német fordításban közölni addig is, míg azokat keleti nyelv és történetbuvár ifju hazánkfia Szilády Aron magyar fordításban világ elé bocsátja.

A bevezetés érdekes részét képezi Tooth János rövid életrajza, mely azonban érdekességben sokat nyert volna azáltal, ha kiadó az évszám szerinti egyes adatokat átdolgozta volna.

Ezután következik a Tooth János által írt Halas város története, melyet igen czélszerű lett volna az ugyan e szerző tollából folyt halasi reform. egyház történetével egybekapcsolva kiadni, miután egyik a másikra nézve érdekes felvilágosításokat nyújt, s kiegészítő részt képez.

Egyébiránt itt nem mellőzhetem el, hogy ki ne mondjam az iránt véleményemet, miszerint én nem tartom helyesnek, czélszerűnek, hogy egy ezelőtt 45 évvel írt történeti munka, melynek legnagyobb része felidézett régibb történeti adatok alapján van szerkesztve, egészen azon alakban, melyben iratott, jelenleg sajtó útján kiadassék. Nem azért, mintha Tooth János jelen műve a kiadásra érdemes nem lett volna, mert aligha tudja valaki nálammal nagyobbra becsülni s inkább tisztelni a fáradhatlan Tooth János történetirői munkásságát, — nem, hanem azért, mert véleményem szerint igen is czélszerű oly történeti műnek, krónikának kiadása, melynek írója vagy szemtanu volt, vagy igen közel élt a munkájában elősorolt események korához, úgy hogy ily mű történeti támogató adatokat nem igényelvén, önmaga történeti kútfőül szolgál. Azonban, hogy munkáját Tooth János önmaga sem kívánta ilyennek tekinteni, kitetszik abból, hogy előadásában a tények igazolásául mindenütt nagy gonddal összeszedett régibb hiteles adatokra hivatkozik s Halasra 1796-ban jövén lakni, csak ez időpont előtt néhány évről s utána 1815-ig történt eseményeket illetőleg lehet művét, mint szemellátó tanúét, vagy szemellátó kortársak előadására alapított munkát, történeti kútfőül s emlékül tekinteni.

Műve 1815-ben, midőn azt bevégezte, a rendelkezésére állott s addig nyilvánosságra jutott történelmi adatok tudományos és buzgó felhasználásáról tanúskodik, s e tekintetben a vele egykorú hazai történeti művek jelesbjeivel párhuzamba állítható. Tudjuk azonban, hogy a magyar történelem 1815. óta mily örvendetes haladást tett, mennyi új jeles mű, újabban felfedezett történelmi adatok, oklevelek stb. jöttek napfényre, melyeket egy későbbi történetirónak ösmerni kell, s ösmerve fel nem használni nem szabad. Épen azért az lett volna e város s hazánk specialis történelmére nézve nagy nyereség, ha a kiadó ezen történeti munka létrejötté óta nyilvánosságra jutott vagy különben megszerezhető adatok lelkiismeretes és tudományos felhasználásával e munkát vagy terjedelmes jegyzetekkel kísérte, vagy mi czélszerűbb, újra átdolgozva bocsátotta volna világ eleibe, mert kiadónak kevés és rövid jegyzetei a miatt nagyon hiányosok, hogy azokban az újabb történelmi adatokra kellő figyelem fordítva nincsen.

Jelesen Halas város jelenlegi határa 11 □ mérföld lévén, 14,700 lakossal, területe sok kis herczegségével vetélkedik, s ily terület a régi korban is nevezetes eseményeknek volt bizonyosan színhelye.

Kísérletet kellett volna tehát tenni e város régi története körüli nyomozással akként, mint Hornyk Kecskemét városá történetével — habár nem mindenben helyesen is — tett, s a történelmi valószínűségre, valamint bizonyoságra emelkedő adatokat sem mellőzni. És ezt kiadót tehette volna, mert helyben Halason figyelmeztetve lett Révész György városi tanácsnok 37 év óta összeszerzett régiség-gyűjteményére, mely főleg azon megbecsülhetlen helyi érdekekkel bír, hogy annak min-

den darabja a halasi határban találtatott, s a buzgó gyűjtő mindegyik darabra nézve képes kijelölni azon határrészt, melyben az találtatott; — rendelkezésére állott kiadónak a városi levéltárban legalább hiteles másolatban meglévő régi oklevelek, pecsétek kunsüveg stb. mind meg annyi jeles történelmi segédadatok.

Tudjuk a történelemből „hogy a Duna-Tisza köznek első urai a dák nemzet után itt k. e. mintegy 30 évvel metanasta vagy sarmata jázsok telepedtek meg, kik a már akkor Pannoniában és Dáciában hatalmukat erős lábra állított, s az időben ösmert világ minden részeire kiterjeszkedő rómaiak ellen önállóságukat vérök ontásával is fenntartották.

Ekkor volt—írja Hornyik—a római birodalom legszélesebb és leghatalmasabb, Augusztus császár dicső uralma alatt, s a maroknyi jászok népe a hatalmas birodalom testébe ékelve, itt a hét nagy folyam közti néhány négyszög mérföldnyi területen, négy századot meghaladó viharos időszakon fenntartotta magát, sőt az óriás birodalom ereje ellen intézett vakmerő kalandjai, ernyedetlen hős elszántsággal vívott véres csatái, s nagyszámú kirohanásai által az ébren örökdő orosz-lánt ingerelni soha meg nem szűnt“, — annyira hogy a rómaiak a Duna part hosszában a jászok folytonos beütései s pusztításai ellen vár-dákat építettek, s e vár-dákat tetemes őrhaddal megrakták, s mind ezek daczára a jászok a rómaiak elleni véres harezokot oly mérvben folytatták, hogy csak 174-ben k. u. Böles Antoninussal kötött béke következtében százezer hadi foglyukat adták vissza a rómaiaknak.

Az önállóság s függetlenség harezát a rómaiaknak mind fegyverei, mind eselszövényei ellen oly kitartó hősies vitézséggel folytatták a jászok, hogy még 378-ban Gratianus és Theodosius sem voltak elég erősek őket leigázni; míg nem a hunok Dáciát és Pannoniát elfoglaltván, a Duna-Tisza közti vidéket, s magát a jász nemzetet is meg hódították, s többé mint önálló nemzetnek emléke sem fordul elő.

Attila vitéz hunjaival a nyugoti és keleti birodalmat megrázkodtatván, csak a keleti császártól évenként adóba két ezer font aranyat fizettetett; majd Makrin római és Detrik német fejedelem vezérlete alatti sereget Potentiana mellett semmivé tévén, Attila győztes sereget övéihez a Tisza-mellékre visszavezette, hol Sövényházán Pusztaszer mellett Csongrádmezgyében gyűlést tartott, melyen a német fejedelmek Attila hűségére felesküdték.

Attila halála után a feloszlásnak indult hun birodalom nagy részét a gepidák foglalták el a Dunatisza közti vidékkel, s itt 200 évig uralkodtak, míg nem az avarok ezeket meghódoltatván, a Duna-Tisza köze is az avarok birodalma kiegészítő részét tette.

Az avarok birodalmának véget vetett nagy Károly frank király 827-ben, azonban a Dunatisza közét a bolgárok tartották meg, s itt Krum neví királyuk, ki Zalámmak ősapja volt, önállólag uralkodott, míg végre Árpád Zalánt Alpár és Keeskemét közt meggyervén, a bolgár uralomnak 896-ban vége lett.

Ezeknek rövid érintése után Halas város területe régibb történetére nézve különös történelmi érdeket fognak nyerni Révész György gyűjteményében a római császárok és császárnék közel 200 darabra menő arany, ezüst és réz pénzei, melyek Domitianus, Nerva, Trajanus, Antoninus pius, Aurelius, Comodus, Septimius Severus, M. A. Antoninus, Maximinus, Gordianus, Claudius, Hostilianus, Licinius, Gallienus, Valerianus, Aurelianus, Probus, Diocletianus, Maximianus, Constantius, Licinianus, Constantinus, Crispus, Constans, Constantius Fl, Julianus, I. Valentinianus, Valens, Gratianus, II. Valentinianus, Maximus, III. Valentinianus császárok, Faustina, Lucilla, Fausta stb. császárnék neveik viselik, s így Kr. u. 81-től 455-ik évről valók, melyek közt különös említést érdemel nagy Constantin és III. Valentiniánnak egyegy arany pénze.

A jászok Kr. e. mintegy 30 évvel telepedtek le a Duna és Tisza közé, s már a Kr. u. 81-ben római császárrá lett Domitiantól kezdve a jászoknak a hunnok által lett meghódításáig, a 378-ban uralkodott Gratianusig a legtöbb római császárok ezüst és réz pénzei Halas város határából több példányban a nevezett gyűjteményben feltalálhatnak.

Mivel pedig ez időszak alatt a Duna-Tisza közét a jászok vitézsége római provinciává válni nem engedte, hanem az a jászok önálló birtokában megmaradt; az előszámlált pénzek nem az itt állandóságot nem nyerhetett rómaiak telepítvényének emlékei, hanem vagy a jászok Pannonia, Moesia s Thráczia római provinciákban prédálásuk eredménye, vagy az e prédálás visszatörlése végett a jászok ellen e vidéken vívott véres csatákban elesett római katonák maradványa, vagy mind kettő lehet.

Mert ha csak néhány évről, s ez évekből igen nagy számmal találatnának e római pénzek, úgy ezeket egyedül csak az ezen, vagy közel megelőző évbéli csatákban elesett rómaiaktól lehetne származtatni, de midőn e pénzek közül egyik a másiknál évszázadokkal régibb, s 30 különböző császárok nevét viselik, azt kell hinnünk, hogy itt egy a rómaiakkal századokon át viszonyban állott nemzetnek oly állandó telepeje, lakhelye, városa volt, hova a római provinciákban nyert zsákmányt összehordta, s hol a rómaiak által gyakran fegyverrel megtámadtatott; meg kell engednünk históriai valószínűséggel, hogy e város határában a jászoknak bizonyos állandó lakásuk, ma már ösmeretlen nevű városok állott fenn, még pedig a határnak Duna felőli részén, mert a Tiszafelőli oldalon igen kevés római pénzek fordulnak elő.

Mert hogy a jászok nem általában laktak fűdeles szekereiken vagy sátorok és cserényekben, hanem állandó lakhelyük is volt, ezt Hornyik Kecskemét város történetében (I. 62. 63. l.) történelmi adatokkal igazolta: „a jászoknak állandó épületekben lakásukra nézve világos példák léteznek a római hadjáratok történetében, midőn az őket üldöző császári hadseregről mondatik, hogy a viskóikban elrej-

tözötték is legyilkolta; hogy a kunyhók szalmafedeleit lerontván, a benszorultakat fölkoncizolta, — hogy a legerősb gerendákból összerótt házak sem menthették meg őket üldözőik vérboszújától, — hogy minden lakhelyet felgyújtottak s a menekvők vagy benn égtek, vagy égő födeleik alól kijöven a vérszomjas császári hadak által leölettek.“

A Kr. u. 120—160 évek közt élt Claudius Ptolemaeus földirátában a jászoknak következő 8 városát számlálja elő: Usenum, Gormanum, Arbieta, Trissum, Parca, Candanum, Pessium, Partiscum, melyek az alexandriai délkörtől számítva a keleti hosz. 43 — 43, éjsz. szél. 48 — 46 fokai közt, s így egy részben a Duna-Tisza közti térségen feküdtek, hogy azonban e városok e térségnek melyik most ösmert pontjain feküdtek, azt meghatározni nem lehet.

A hun birodalom fenállása korából 378 — 455-ig Gratianus, II. Valentinianus, Maximus és III. Valentinianus idejéből 9 réz és III. Valentinianusnak egy arany pénze találtatik a nevezett gyűjteményben, ezek lihetően az Attila seregében a hunokkal együtt harczolt jászok által III. Valentinianus birodalmában 452-ben, vagy a potentianiai csatázáskor elkövetett nagy prédálásból származnak.

Származnak pedig e pénzek a jász nemzet állandó itteni lakása folytán, melly 378-ik önálló szabad nemzet volt, a hun nemzet bejövetelekor pedig ezzel öszeolvadván, Attila világhódító fegyverei dicsőségében osztozott; ez állítást valószínűvé teszi azon körülmény, hogy római pénzek 455-ik év vagy is III. Valentinianus, s így a hun birodalom feloszlása utáni időből nem fordulnak elő azért, mivel az itt lakott jászok is a hunokkal együtt elpusztultak, s a gepidák, avarok, longobardok s bolgárok lettek a Dunatisza-köz uraivá.

A rómaiaknak a jászokkal e város Duna felőli határrészében történt csatáikat tanúsítják azon több helyeken igen nagy mennyiségben találtató római hamvveder cserép darabjai, lándzsa, nyíl stb. részek.

A jászoknak Amian. Marcell. szerint fegyverül kard és hoszú lándzsa, gerely sisak és paizs volt, de kéziveik kezelésében s a nyilazásban leginkább kitűntek, kaczagány helyett vi seltek vászon lebernyeget is, mint a mai szűr, a mellen czifra csattal kapcsolva, nejeik nyakukat klárisszerű gyöngyfüzérrel, karjaikat karperecczel ékesítették stb. — ott láthatók a Révész gyűjteményben az egyenes kard, lándzsa, sisak stb. darab, a különböző alakú vasnyilak, különös alakú réz csatok, különféle nagyságu gyöngyszemek, réz karpereczek stb.

A magyarok bejöveteletől Albert király idejéig bizonyos történelmi adat Halas város létezéséről szinte nincsen, de ott vannak Révész gyűjteményében sz. István, Salamon, sz. László, Kálmán, II. István, II. Geiza, III. István, III. Béla, Imre, II. András, IV. Béla, V. István, VI. László, III. András mintegy 40 darab ezüst és réz pénzeik, IV. Béla tatárjárás után kiadott pénzeiből 41 darab réz, kun-tatár 22 darab réz; majd I. Károly, I. Lajos, Mária, Zsigmond 16 darab ezüst s 14 darab réz pénzeik, itt láthatok a hajtű, sarkantyúk, boglárók, gót betűs gömbölyű réz csat, réz kereszt, nyilak, réz buzogány,

lándzsa, vas és réz darabok, 4 tollú vas buzogány, pánczéling darabja, olvadt réz, kard, sisak stb. fődédék darabjai, melyek mind a halasi határban, s többnyire mész, csontok, kövek, égetett föld, üszkők, s általában harci fergeteg keresztül vonulását jelelő romok között találtattak.

Im itt állanak a történelem ezen segédadatai, s több mint valószínűvé teszik, hogy ezen város határa Árpád korától kezdve magyar nemzetség szállásul szolgált. De ide mutat e város fekvése is, melyet az alatta nádas ingoványaival elterülő nagy kiterjedésű tó, ebben fekvő — hajdan sűrű fás-sziget, a csaták pusztításai elől e homok sivatag közepett a természet az embereknek menhelyül nyújtott, s mely a régiebb korban sokkal biztosabb menhelyet is adott, mint jelenleg látszik.

Még élő öregek emlékeznek, hogy a város alatti tónak egy mellék ága, e tónak jelenleg mély víznek nevezett részétől kezdve keletre a Szüry háznak, ettől a besnyei kert s a temető éjszak keleti oldalának menve, innét dél felé a Lázár város részben sz. János oszlopánál a fő tóba szakadván, a mostani városnak csaknem 1/4-dét valóságos szigetként vette körül, a minthogy épen e kerületbe esik a városház, a ref. egyház, s a város legrégebb része az úgynevezett Tabán, hol még most is találtatik ritkaságul ősi kún sövényház farsarkon forgó tölgyfa ajtóval; e mellett a város határa marhatenyésztesre kedvező terjedelmes legelővel a nomád életet kedvelő magyar és kún ősapák előtt bizonyosan becses volt.

Ezenkívül, mivel történelmi tény, hogy a magyarok bejövétele után a Duna-tisza közének egy része a Tiszától a Bócsa mocsárig, és Körtyélytótól Alpár homokjáig, s így Halas és Kecskemét vidéke Béla király jegyzője XL. F. szerint Árpád által Zalán meghódítása után Ondnak adományoztatott, Ond pedig Kún, a Kiownál magyarokhoz csatlakozott hét kúnvezérek egyikének Etének atyja volt, s e vidék Ond által hihetően be is népesített, s így igen valószínű, hogy Halas város határa már Árpád idejében kunok szállásul szolgált annyival inkább, mivel ez állítást az Árpád- és Vegyes házból Albertig volt királyainknak nem kis mennyiségben találató ritka pénzei is igazolják.

Ezen körülmények alapján érdekes lett volna kiadónak figyelmét s vizsgálódásait arra is kiterjesztenie, ha vajjon történelmi adatok szerint Halas város eredetét, fenállását nemcsak a valószínűség, de történelmi biztosság alapján 1451-ik év előtti időre nem lehetne-e felvinni?

Jelesül, ha vajjon azon praedium, később villa, utóbb possessio „Halaz a castro Budrugensi exemta,” melyet II. Géza neje Eufrosina királyné a Székesfehérváron sz. István által alapított keresztsek conventjének alapítványul ajándékozott, mely iránti oklevelet 1193-ban III. Béla, 1238-ban IV. Béla megerősített, s melyre vonatkozólag a fehérvári káptalan 1419-ben s 1422-ben ünnepélyes tiltakozási oklevelet adott ki; mely 1438-ban Tolna, 1431-ben fehé-

megyei Zsolt székhez tartozónak lenni mondatik, mely Fajszt és Vayas ér szomszédságában s így Kalocsa környékén feküdt, vajjon ezen Halasz, Halasz, Halaszy nevű helység nem egy-e a mostani Halas várossal? (Lásd Fejér Cod. Dipl. T. II. p. 283. T. IV. V. I. p. 108. X. v. VI. p. 234. XI. p. 179. v. VII. p. 344. 351—3 stb.)

Továbbá igen érdekes lett volna közölni a „Magy. Tört. Tár“ II. köt. 202. lapján Wenzel Gusztáv által kiadott azon oklevelet, mely szerint 1438-ban Albert király Benedekzallasa és Koyampal zallasa nevű kapitánysági kún szállást és Halos szállás felét, melyek Zenthelt kún székben léteznek, Walkan vagy benedekszállási kún kapitánynak Twl Jánosnak, úgy mint már ősei is bírták, új adományi joggal ajándékozza.

Továbbá szükség lett volna a halhatlan érdemű gróf Teleki „Hunyadiak kora“ című nagy műve I. k. 143-ik lapján 1439-ik évről csak kivonatban felemlített azon oklevelet megszerezve egész terjedelmében közölni, a mely szerint „a két Hunyadi már előbb is Zewrin, Gewrin, Orswa, és Miháldi végvárok ügyes oltalmáért és az erre sajátjokból fordított költségek fejében szép jószágokat nyertek volt a királytól (Alberttól) ajándékban átírás czíme alatt: Madaras (Bajához keletre falu), Tawanhoth (szabadkai határban puszta), Zabatka (Szabadka) Halas egész helységeket és Chewzapa egy részét 2757 ftban adta át.“

Ezen és több más, időközben nyilvánosság elé jutott történelmi adatok tüzetes megbirálását, s kiadónak ösmert jeles történelmi műveltsége s munkássága melletti felhasználását lehetett volna óhajtani e mű kiadásánál, így működve kiadó nem csak a gyanítás, hihetőség, valószínűség, de történelmi hitelesség fokára emelhetette volna azon állítást, hogy Halas város 1451-ik évnél régibb eredettel és fenállással bír.

Az 1452-ik oklevél szerint Buthemer nemzetségéből való Cheke János és Péter az Eremeen Tamás nemzetségéből származó Thethel Mihálylyal s testvéreivel a halasi székhez tartozó Jakabszállási kapitányságon, barátságosan megfélevezve, s magszakadás esetében kölcsönös öröködési jogot fentartva, megosztván, ez osztálylevelet 1457. királyi jóváhagyással is megerősítik (l. 5-ik lapon), — ez oklevél alapúl szolgál azon történelmi valószínűséggel bíró állításra, hogy Halas város területén a kunok még IV. Béla által telepítették le, s így keletkezett az oklevelekben gyakran előforduló halasi kún szék; — ugyan is:

A Cheke testvérek Buthemer, Thethel testvérek Eremeen Tamás nemzetségéből származtak, a Buthemer és Eremeen nemzetségekről pedig az mondatik, hogy „ipse Thomas Eremeen cum prae-nominato Bethemer — — — de una linea consanguinitatis et de uno avo et protavo duxissent originem“ — így tehát a Buthemer és Eremeen család egy közös törzsök nemzetségéből (generetio) származtak.

1447-ben a budai káptalan Buthemer fia Jakab fának Péternek jakabszállási kunnak kérelmére, Tamás erdélyi vajda, szolnoki főispán, s kir. kincstár gondviselőjének 1342., I. Lajos királynak és Geleti Miklós nádor és kunok birájának 1343-ik évről két, öszvesen 3 darab okleveleit hitelesen kiadja, melyek szerint különös királyi rendelet folytán Buthemer kapitány kunjaival elébb Tamás erdélyi vajda, utóbb a nádor különös pártfogása alá vétetik. (Lásd a Palatinae transuntum ezimű könyvet a halasi levéltárban, miről kiadó 4-ik lapon 2. jegyzet alatt emlékezik.)

IV. László 1279-ik — úgynevezett keresztségi-oklevelében — ez áll: „et quia copiosa multitudo Comanorum copiosum terae spatium capiebat, statuimus, ut hi, qui cum generatio sua inter Danubium et Titiam stb. — — descenderunt, et non alias, sed super eisdem fluminibus seu locis, sive terris, quibus primitus quamlibet generationem, cum suis tabernaculis Dominus Bela rex avus noster illustrissimus rex Hungariae in clytae recordationis descendere fecerat ibi et nunc descendant et resideant modo praemisso tanquam nobiles regni nostri“ etc. (lásd Horváth P. de init. ac maj. Jaz. et Cum. 75 l. magyarul Hornyik Kecsk. v. tört. 119 l.)

Az 1279-ik oklevél tehát világosan igazolja, hogy a Duna és Tisza közt letelepedett kunokra nézve IV. László azt rendelte, hogy más helyen s földeken ne telepedjenek le, mint azokon, melyeken mindegyik kun nemzetséget sátraival együtt IV. Béla eredetileg letelepítette, hogy pedig IV. László ezen rendelete szigorú fogantatást nyert, erről kezeskedik a magyar főurak azon ellenörködő ellenszenve, melylyel a kunok iránt folyvást viseltettek, miután a király a vitéz kún sereggel mindenkor elég erős és hatalmas volt a magyar oligarchák féktelenségeit, s még a király személye ellen is annyira ment kihágásait, hogy IV. Lászlót megkoronáztatása után Kaplyon András buzogánnyal megütni merészelte — (Fejér Cod. D. IV. t. 2 v. p. 425.) megzabolázni, mit a magyar főurak nehezen szívelve, mindenkor elenszegültek volna mind szóval, mind tettel, hogy a kunok az elébbiek helyett más földeken telepíttessenek le a király által.

Miután pedig 1342—43-ik évről s így mintegy 100 évvel a IV. Béla által lett telepítés után Buthemer mint jakabszállási kún kapitány említettik, Jakabszállásról pedig (mely ma is jakabszállási puszta név alatt Félegyházától másfél mértföldre mint kún birtok létezik) a fentebbiek után bizonyos, hogy Halas székhez tartozott, már ekkor Halas városának is fenállania kellett; és mivel a jakabszállási kapitányságon osztozó Cheke és Tethel testvérek családja egy nagy apától és szépapától leszármazni mondatik az 1452-ik évi oklevélben, e szépapának legszigorúbb számitás szerint is IV. Béla alatt kellett élnie, s e király által a jakabszállási földön letelepíttetnie.

De figyelmet érdemel azon körülmény is, hogy Halas 1451-ben már oly „oppidum“-nak említettik, melyben a hozzá mint kún szék-

hez tartozó kúnok törvénytörést tartottak, pedig a tatárpusztítás s ezután harcias időkben valamely helységnek néhány év alatt város-sá népesedni lehetlen volt, ehhez azon időben legalább egy század kellett; tehát igen valószínű, hogy Halas még IV. Béla idejében meg lett kúnokkal telepítve.

Íde mutat a Révész gyűjteménye szerint a magyar királyok pénzének IV. Béla idejétől kezdve feltűnően nagyobb mennyiségben előkerülése, jelesen sz. István IV. Béláig 236 évet magában foglaló korszakból alig van 23 darab, IV. Bélától V. Lászlóig 214 évről pedig van 125 darab pénz a gyűjteményben.

Sőt azon kérdésre is: hogy a kúnoknak Halason melyik nemzetsége lett Béla által letelepítve? szintén adnak az eddigi oklevelek némi valószínűséget. Nevezetesen az 1279. fent említett oklevél azt tanúsítja, hogy a kúnok a nekik kimutatott helyeken letelepedvén, a nyert földeket magok közt nemzetségek, leszármazási lineák, fokozatok és családok szerint osztották fel, így nyerte a Buthemer és Eremeen családja a jakabszállási, Balta családja a mai Balota pusztá nevé Baltaszállást stb.

A 1343-ik évi fentebbi oklevélben ez is foglaltatik: „Ludovici regis Benignitas Comitem Buthemer de cognomine Nonuchuk, cum suis proximis et Cumanis in suo descensu et sub suo Capitaneatu existentibus.“ Itt Buthemer jakabszállási kún kapitány vezetéke neve Nonuchuknak mondatik, a vezetéke név pedig az akkori időben a „generatiót“, melyből az illető származik, jelentette, így tehát Buthemer a Nonuchok nemzetségéből származott, sőt a fentebbiek szerint ebből származott az Eremeen kún család is, mely két család Jakabszálláson lett letelepítve, s így igen valószínű, hogy a halasi, s e széket környező többi szállási kúnok is mind a Nonuchok nemzetséghez tartoztak, s így Halast és vidékét még első letelepedéskor a Nonuchok nemzetség nyerte magának.

Nem állítom, de hihető, hogy a „Nonuchuk“ hibás írás vagy olvasás e helyett „Monuchok vagy Mónokok, a mi annyit jelent, mint Mónok nemzetségéből valók, egy Mónok nevű kún pedig Kálmánnak a kúnok ellen 1095-ki esatájában nagy szerepet játszott; de van Halason „Modok“ nevű család, mely mint legrégebb s valódi kún származása ösmertetik. Ezeknek figyelemgerjesztésül rövid megemlégetése után a fentebb említett „Palatinale transumptum“ című könyvet, mely kiadó rendelkezésére állott — igen érdekes lett volna az oklevéltárban terjedelmesen közölni annyival inkább, mivel Tooth János Halas városa 1509-ik évet megelőző történetében erre mint kútfőre hivatkozik.

Ezenkívül kiadónak 1456-ik évről Marczali János királyi kúnok grófja okleveléhez tett jegyzetében a regalis és ruralis kúnok közti különbséget csupán Pósfay szintén csak hypotheticus előadására támaszkodva, nem oly röviden kelle vala megemlíteni, hogy a „királyi kúnok alatt olyan kúnok értendők, kik magokat egyenesen a király

jobbágyainak tartották, s kapitányukat szabadon választák, — mert az e tárgybani történelmi vizsgálódás és bírálat oklevelekre lett volna alapítható.

Én e kétes történelmi kérdés tüzetes megfejtését egy külön czikkre tartván fen, most csak azt adom elő röviden, hogy igen is voltak a régi kunok közt: „Cumani regii, Cumani reginales, Cumani rurales.“

A „Cumani regii vagy regales“ név legelőször Marczal János vajdának 1456-ik évi oklevelében fordul elő, ki magát „Cumanorum regalium Comes“-nek nevezi.

„Cumani reginales“ nevezet 1392-ben fordul elő legelőször, mely évben „Sigismundus Rex Hungariae Magistro Desew de Kapla Judici Cumanorum reginalium domum regiam vendi iubet. (Fejér Cod. Dipl. T. X. v. 3. p. 125.)

„Cumani rurales“ névről legelőször a fentidézett 1456-ki oklevélben van említés.

Ez elnevezések onnan származtak, hogy, mint Paur Iván (Uj M. Muz. 1858. I. 81 l.) megjegyzi: „Sz. István intézkedései szerint a vár népe két osztályra szakadt, részük fegyverrel szolgált — *servientes castris, gentes exercitiales* — részük földműveléssel foglalkodván, az udvarnokokhoz közelebb állott, a szabad emberek különböző fokozatait közvetítette.“

„A földművelő várbeliek az udvarnokoknál magasabb rangúak, a mai árkászok, utászok szolgálatait teljesíték, a vár földjeiket művelték, a főispánnak szállásolással és étellemezzel tartoztak, földadót *terragiumot* fizettek.“

IV. László 1279-ki oklevelében a kunoknak adományozott földekről szólván, ezt mondja: „*conferendo et dando eis (Cumanis) ibi (a leirt helyeken) terras castrorum Udvarnicorum reginalium, et alias terras conditionariorum, aut hominum nobilium sine haerede decedentium,*“ — „*contulimus eisdem vacuas terras nobilium jobbagionum,* — „*quae a tempore Tartarorum vacuo perstiterunt et fructuosius utilitatibus carent*“ etc.

Az említett 1456-ki oklevélben ezek állanak: — „*ipsi duo iurati Capitanei cum aliis duodecim iuratis ruralibus Cumanis universos census, acones, collecturas ac victualia et onerum solutiones regales et alios proventus Comitum ipsorum praesentium et futurorum ipsis provenientes, dicere, disponere, exigere et administrare debeant, et nemo alter, . . . constituimus etiam quod singuli rurales Cumani in quibuscunque descensionibus et sub iurisdictione Capitaneorum comorantes et existentes, universos census atque acones et quoslibet proventus regales et Comitum solvere debeant et teneantur exceptis ruralibus illis Cumanis, qui pro pretio pecuniali ipsis Capitaneis in domibus ipsorum super propriis panibus ipsorum utuntur ac serviunt.*“

Mátyás király Podiebrád leányát Kunigundát nőül eljegyezvén, a jegyajándék iránt 1461. jan. 25-én Trencsénben kiállított okiratában így szól: „3-o. Eadem Domina sponsa nostra statim, ac Trenchinium ad ducta fuerit, habebit pro doto: castra Vetero Budam ac insulam Csepel et Comanos reginales cum omnibus pertinentiis Diosgeur, eorum.“ (Kaprinay Dipl. II. p. 476.)

Verbőczy Hárm. t. k. III. r. 25 cz. 1. §. ezt mondja: „sunt insuper Philistaci et Comani in terris regalibus residentes et habitantes, christianam religionem profitentes.“

Kovachichnál II. Lajos alatt in diaeta Bachiae celebrata 1518. art. XV. „Castra vero Munkács, Thata, Komárom, cum omni inferiori parte Visegradiensis, Vetero Buda etc.—Cumanis quoque et Philistacis pro sustentatione et conservatione coquinae regiae Maiestatis ad manus Provisoris Budensis assignentur.“

Sőt már előbb 1457-ik oklevélben, melyel V. László Toth László kunnak Mayoszállása (ma Kun Majsa város) hasonfelét új adomány által örök joggal ajándékozza, befoglaltatik, hogy „servitiis tamen et proventibus Nostrae Majestatis et Comitum Cumanorum nostrorum remanentibus semper salvis.“

A fentidézett 1279-ki oklevélben az is mondatik: „praecise expressimus, quod Domini et Nobiles Cumanorum universi et singuli ad nostrum exercitum, ad quem nos personaliter accesserimus, venire teneantur, sicut caeteri nobiles regales servientes“ etc. ugyan ebben említettik, hogy voltak a kunok hatalma alatt: famuli, subiecti, subditi, captivi intranei és extranei, servi etc.

A kunoknak, mint országos nemeseknek, ezen közvetlen a király zászlója alatti katonáskodása fenmaradt századok mulva is, s ezt több oklevelek igazolják, egyebek közt Mátyás 1459-ik évi 26 t. cz., Kovachich Syll. Dec. p. 180. 1463-ik évről ez foglaltatik: „rex de proventibus regalibus ducat gentes ad exercitum quam plurimos“.

Ezeknek alapján történelmi bizonyossággal lehet állítani, hogy minden kunok királyiak — regii — voltak ugyan, mert részint királyi adományozás alá tartozó, részint a király és királyné udvari jövedelmeit képező földeken telepítették meg; azonban az ország iránti különböző kötelességeiket tekintve egy részök a „domini et nobiles Cumanorum“ mint országos nemesek adót nem fizetve, a király zászlója alatt katonáskodtak, sőt mint 1298-ban történt, az országgyűlésen fejenként is megjelentek a többi országos nemesekkel, más részök a rurales Cumanii a várföldeket mivelték, s a király és királyné udvartartásához különféle adózásokkal járultak, s a kún főispánokat, grófokat, bírókat (comites) szállás, élelem s más jövedelmekkel ellátták.

Nem voltak tehát a földmives — rurales — kúnok szolgálta nép,

de az úgynevezett várnépének az udvarnokoknál magasabb rangú egyik osztályát képezték, kiknek szorgalma és adózása a királyi udvart közelebről érdekelvén, ezért lett Marczaly János királyi kúnok grófjának László király által 1456-ben levél által megparancsolva, hogy a halasi székhez tartozó kúnok kapitányai és a földműves kúnok közt, nagyon hihető, hogy adózások zsarolásából felmerült viszályokat egyenlítse ki, mit az jó tapintattal teljesített is.

Az 5-ik lapon tett azon jegyzet, hogy a királyi kúnok kapitányukat szabadon választák, alkalmat adhatna a választott és örökös — mert ilyenek is voltak — kún kapitányokról bővebb — fejtegetésre, ez azonban, engem igen messze vezetne, erről majd máskor.

Halas város 1456 — 1475-ik, s így 19 évi időköz alatti történetéhez felemlítendő lett volna V. László 1457-ik évben kelt, s a „*Palatiale transuntum*“ -ban meglevő új adománylevele, melyben Halas székhez tartozó Mayosszállása fele részét Tooth László kunnak örök joggal adományozza.

Szintén „történelmi bírálat tárgya lehetett volna kiadó előtt Ulászlónak 1490-ik évben kelt oklevele (Spess archiv: Nebenarb. II. p. 278) melyben többek közt ez foglaltatik: „*ceterum de castris Gywla, Maroth etc. nec non o p p i d i s Donathorniis, Futhag „Debrecen, Thur, Warsan, et H a l a s ac villis Sambok stb. conclusum .et ordinatum est, quod praefato domini Duci (Ioanni Corvino) et suis haeredibus in perpetuum remaneant*“ etc. vajjon az itt említett oppidum Halas egy-e az 1451-ik év alatt kunszékül felhozott oppidum Halassal?

Ezenkívül valamely város részletes története kiadásánál nem szabad elmulasztani, e város történeti életében, de a magyar történetre nézve is fontos és érdekes eseményt körülményes részletességgel előadni, nem elég tehát, hogy kiadó az 5-ik lapon 2-ik jegyzetben egy sorban megemlíti, hogy „Mátyás halála után fekete seregének egy csapata Halas alatt veretett szét.“

E híres, mind a legválogatottabb erős férfiakból, többnyire ráczokból és csehkekből álló 6000 főnyi fekete seregnek, mely legtöbbet saját vezérlete alatt a királynak, soha diadal nélkül csatáiból vissza nem tért, ki által, hol s mikor lett megsemmisítése országos történelmi érdekekkel bír, a mint ezt Bonfin Dec. V. l. III. p. 723. bőven le is írta, s a minden emberi s isteni törvényeket megvetve rakoncátlanuló fekete seregnek Kinizsi Pál által a halasiak segítségével 1492-ben lett szétveretését előadva, Halast így említi fel; hoc illi (Boëmi) audito, ut in re trepida potuerunt, protinus ad villam, quam Piscina n a m v o c a n t, impigre castralocant, eamque vallo fossaque circumdant“ etc. az itteni harez a Tüd. Gyűjt. 1823. III. 3-ik l., sőt Budai F. polg. lex. II. 471-ik lapján Kinizsi Pál életrajzában mint nagy érdekű esemény leíratik.

A 6-ik lapon említettik, hogy Halas városa 1643 — 1696-ik Pest megyéhez volt csatolva, s ide királyi adót fizetett. Erre nézve, ha már a Tooth János művében felemlített perbeli iratok feltalálha-

tók nem voltak is, kiadó megszerezhetette volna Pest megye levéltárából az e tárgyra vonatkozó s ott meglevő adatokat, melyek Halasnak Pestmegye hatósága alatti állapotáról részletes felvilágosítást adnak. Azon kir. leirat, mely Halas városát a Paksy családtól elvételni, s Pestmegye hatósága alá a kún helyekhez a nádor hatalma alá visszacsatoltatni rendeli, 1691. maj. 30. kelt.

1663-ik évről említést érdemelt volna, hogy I. Apafi Mihály fejedelem, midőn ez év vége felé Köpöli Amhet basához az érsekujvári táborba hivatott, ide utazása közben oct. 10-én Halason halt meg, sőt vissza felé útaztában nov. 18-án szinte Halason egy nap pihent, s itt mint buzgó protestáns fejedelem az akkor már virágzó protestáns egyházba is bement „az imádkozásnak idején, s látván a vallásán lévő szép gyülekezeteket, örült rajta“. (Lásd Új M. M. 1860. II. III. f. 971.)

1685-ik évről, már csak oklevéltani különösségénél fogva is megemlítendő lett volna, miként a török oklevelek közt Nro 2. találta-tik egy bizonyítvány arról, hogy a temesvári szandzsákság alatti pancsovai kerületből Glagon, Bosovics, Kubin, Karansebes, Szakul, Margiticza, Thomasovac, Kovasincze etc. helységbeli rácz lakos 47 fuvarosok (Marko Péternek fija, Sepo fija Marinko stb.) felsőbb parancsolatra a pancsovai kerületben vásárlott 704 zsák búzát és árpát, miután őket a szegedi szandzsáksághoz tartozó bajai kerületi helységben Halason nagy hóvihar utólrévén, s ökreiknek takarmányt pénzért sem lehetvén kapni, ökreiknek fele eldöglött, a gabonát pénzért Budára szállítás végett 250 ökörrel és 25 szekérrel a halasiaknak adták át; e bizonyítványt 4 tanu előttemezte, a 47 rácz fuvaros pedig nevök aláírása s pecsét helyett ujjajk hegyét tentába mártva nyomták e bizonyítvány hátulsó lapjára.

1697-ben I. Leopold a Halas városi, s halasi székhez tartozó többi kunok részére Eszterházy Pál nádor közbejárása folytán V. László két rendbeli 1457, budai káptalan 1465, Májás 1469. 1475, s Ulászló 1508-ik évben kiadott kiváltságleveleit átírja s megerősíti, miről kelt oklevél szabadalmazott Jászárokszállás faluban 1698. jun. 3-ik tartott jász-kún kerületi közgyűlésen Sötér Ferencz jász-kún alkapitány által kihirdtetett. (Lásd a halasi levéltárban.)

Ebből látható, hogy a halasiak, mihelyt 1692-ben Pestmegye hatósága alá kiszabadultak, mindjárt régi kiváltságaik s szabadalmaik megerősítéséről gondoskodtak, melynek azonban kevés sikere volt, mert alig 4 év múlva ők is a német vitézei rendnek eladattak, s csak nem jobbagy szolgaságba süllyesztettek.

De már nem füzöm tovább észrevételeimet, nem lévén e sorok célja történetet írni.

Lett volna még Halas város történetéhez tartozó sok mondani valóm: a levéltárban őrzött régi pecsétokről, régi kún-süvegről, a határban találtató történeti emlékek, halmok, helynevekről stb. mind-ezeokről azonban majd máskor, bátorítva azon felhívás által, melye-

Wenzel Gusztáv a Tört. tár. II. 203. lapján tett: „Különösen érdekesnek mutatkoznak a székelyek és kúnok, kiknek története sem geographiai, sem tulajdonképi históriai irányban kellőleg művelve még nincsen.“

GYÁRFÁS ISTVÁN.

KANE UTAZÁSA

SMITH SZUNDJÁBAN ÉS GRÖNLAND.

ADALÉK AZ ÉSZAKSARKI UTAZÁSOKHOZ.

Miután az 1850-ben Austin, Penny, Ross János kapitányok s de Haven hadnagy alatt kiküldött négy járat, az 1851-diki őszszel Barrow szorosából megjött vala, különböző nézetek támadának az útirányról, melyet Franklin Beechey szigetéről ottani telelése után vett. Austin és Ross határozottan állíták, hogy Franklin Beechey szigetéről keletre fordult s hihetőleg Baffin öblében valami szerencsétlenség által odaveszett. De legtöbben úgy vélekedének, hogy a bátorlelkű Franklin a Wellingtonszoroson északra ment s ott kereste az átjárást. Azért kárhozták az addigi járatokat, hogy az elveszetteket csak a délibb vidékeken keresték. Az angol admirális is e nézetből indult ki midőn 1852 ben Belchertnek azon utasítást adá, hogy különösen a Wellington csatornájától északra levő „nyílt“ Sarkitengert kutassa ki. Ez állítólag nyílt Sarkitenger eszméje főleg az északamerikai Egyesült-Államokban kapott fel. Maury hadnagy és más tudósok a tengeri áramlásokból és egyéb okokból következtették, hogy a sark körül szelidebb égalj, nagyobb meleg van, mint odább délre. E vélemény mellett szólt Penny tudósítása, miszerint a Wellington-csatornán túl jégmentes tengert látott, s azon körülmény, hogy Ingfield 1852. kis gőzösén Baffin öble északi részében minden akadály nélkül Smith szundja kapujáig jutott, s odább északra szintén

nyílt tengert látott¹⁾. Sokan tehát mind Angliában mind Amerikában azt képzelték magoknak, hogy Franklin a „nyílt“ Sarkitengerre jutott, s most talán azon hányódik, anélkül hogy visszatérhetne. S midőn 1852. végén Belcher járatáról rossz hírek kezdének szárnyallani, kivált Amerikában szükségesnek tarták, hogy új járat indíttassék meg. Kane az eszmét nagy lelkesedéssel karolá fel. Franklin nevével s ennek unokahúgával Cracroft kisasszonnyal folytatott levelezése következtén forró vágy támadt benne életét még egyszer veszélyeztetni az elveszettek ügyében. A még megvizsgálandó Sarkitengerre az 1852-ig tett fölfedezések szerint négy különböző úton lehetett jutni: a Wellington-esatornán, Smith szundjában, a Spitzbergeni tengeren s Behring szorosán. Kane kivált Inglefield tudósításainak vétele után, Smith szundját választá teendő kutatásai színhelyéül; ott aránylag könnyen elérhető, még fölleplezetlen új világ tárult fel előtte, s jóllehet kevesen hitték, hogy Franklin arra fordult volna, mégis a délkörök összehajlásánál fogva onnan csaknem oly gyorsan fordulhatott nyugatra mint Wellington esatornájából. Tervének alapelveit a következő tétélekben foglalta össze: 1) A kutatási működések alapja a szárazföld

¹⁾ Maury (The physical geography of the sea. New-York. 1857:) azt állítja, hogy a földsark körüli tenger 1¹/₂ millió angol négyszeg mértföldnyi terjedelmű. Szerinte a földnek két sarka mellett légkörnyi esomópontok, vagyis szélesedős vidékek vannak, melyek a legnagyobb hideg vidékével összeesnek s talán a földdelejeség sarkával is viszonyban vannak. Brewster Dávid szerint a legnagyobb hideg vidéke, vagyis a hidegségi sark, az északi széles. 73° alatt van, és pedig az amerikai részen a nyugati hossz. 100°, az ázsiai részen pedig a keleti hossz. 80° alatt. — Petermann több értekezésben igyekezett megmutatni, hogy a sarki medencének a a szél. 80 fokán túl aránylag kevesebb jége, magasabb mérséklete s gazdagabb állatvilága van, mint a vele határos délibb vidékeknek. Frorie p (Das Klima am Nordpol) a légáramlások hatásából akarja a Sarkitenger nagyobb mérsékletét megmagyarázni. A meleg egyenlítői légáramlások a sarkon találkoznak, s ott alászállnak, így hatalmas csapadékokat és égi háborúkat okoznak: amazoknak tulajdonítható, hogy a sarkvidéki tengerek kevesebb sót tartalmaznak; ezekből pedig az északifények fejthetők meg.

legyen, hogy ekkép a jégen való járások sokféle viszontagságait és akadályait ki lehessen kerülni; 2) Egyenes északi irány, mely a szárazföld görbületeit félrehagyja, leghamarabb viszen a nyílt Sarkitengerre, ha ez csakugyan létezik; 3) Észak-Grönland legyezőforma alakja a földszark felől zajló jégtömegeket déli útjokban meggátolja s ezért Grönland nyugati oldalán könnyebb lesz fölfelé hajózni, mint keleti oldalán; 4) A sarköv állatvilága élelmet fog szolgáltatni; 5) Az eskimóktól is várható némi segély, miután azoknak telepei az utolsó kutatások szerint legalább a Bálnaszundig érnek, de lihetőleg még odább is vannak.

Franklin neje ismét Grinnel Henrik új-yorki kereskedőhöz fordula, s ez más segélyen kívül a jeles szerkezetű „Advance“ hajót, melyet az 1850—51-ki járaton oly igen alkalmasnak találtak volt, ajánlá fel Kane-nek; Peabody Londonból 10,000 dollárt küldte neki. Az amerikai tengerészeti hivatal, az új-yorki földirati társulat, a Washingtonban székelő Smithsoni intézet, a Philadelphíában levő amerikai természettudományi társulat (American Philosophical Society) a nemzeti csillagászati intézet s más egyletek, valamint egyes emberek is pénzt és szereket adakoztak. Dr. Kane körutat is tett néhány államban s a nagyobb városokban Franklinról s a sarkvidékről nyilvános felolvasásokat adott elő, s az ekkép begyűlt pénzt szintén a járat javára fordította. Midőn ezen körútjából 1853 april végén visszatére Új-Yorkba, lobos eszű miatt három hétig ágyban kelle fektünnie. Végre fölkészülődött s máj. 30. odahagyá az új-yorki kikötőt; ezer meg ezer ember tódult a partra, hogy töle búcsút vegyen s a legjobb szerencsekívánatokkal útnak ereszze. Új-Yorkból csak 17 útítársat vitt magával, de kis hajója a szűkséges dolgokkal jól volt fölszerelve; csak némelyekben, különösen fris húsban és becsinált gyümölcsben volt fogyakozása.

Kane ezen második útját is leírta, és pedig remek munkában ¹⁾); sajnáljuk, hogy csak száraz kivonatot közölhetünk belőle.

Kane jun. 17. St. Jones révébe, jul. 1. Fiszkernaeszbe érkezék, amaz Újfundland, emez Grönland partján van. Mindkét helyen

¹⁾ Kane munkájából: „Arctic Explorations: The second Grinnell Expedition“ etc., mely 1856-ban több mint 300 metszettel ékesített két kötetben megjelent, 1857. végéig 65,000 példány kelt el; pedig a munka ára 5 dollár.

élelmi és más készleteit szaporítá s kiegészíté. Fiskernaeszben Larsen, a dán gyarmatok főfelügyelője, közbenjárására egy izmos fiatal eskimo vadászt szerze, ki Christian Jánosnak hívtak; Upernavikban pedig Petersen eskimo tolmács csatlakozék hozzá, ki 1850 — 1851-ben már Penny kapitányt kísérte volt el. Mindkettőnek nagy hasznát vette Kane.

Upernaviktól északra Baffin öble félkörben messzire benyúlik Grönland nyugati partján; e kitágulást Melville öblének nevezik, melynek déli pontja Wilcox esücsa, északi pontja pedig York fokhegye. Ez öböl rendszeren rakva van jéghegyekkel. Az északról jövő tömeges és zajló jég Baffin öble tengelyét követi, tehát a keletre kanyaruló Melville-öböl nyugati szélén halad el. De a Melville-öblöt környező szárazföldön számos terjedelmes jeges vagyis jégfolyam van, melyek folyvást igen nagy jéghegyeket eresztenek az öbölbe. E jéghegyek nagyobb tömege a víz alatt van, azért a mélységben a tengeri áramlások irányát követik, a vízből kiálló részöket pedig a szél hajtja. Onnan van, hogy az úszó jéghegyek gyakran más irányban mozognak, mint a tenger felszínén úszó jégfoltok, s a szél és tengeri áramlások által hanyatott jég sokáig nem fagy össze egy tömeggé. Ez csak a tél másik felében történik, midőn a hideg teljesen beáll, s ekkor Melville öblét, York fokhegyétől délre az Ördög hüvelykéig, egy szakadatlan jégmező borítja. Az enyhébb időszakban ugyanazon okoknál fogva Baffin öble közepén a jég sokkal hamarabb indul meg és zajlik, mint a Melville öblének sűrű jéghegyeivel összefagyott jégmező. A nyár folytában a jégmező külső széle, mely a zajló jéggel érintkezik, lassankint letörik, de az öböl belső görbületét borító jég gyakran egész nyáron át megmarad. Ez a bálnászok „erős jege”; szilárd szélének mentén szokták hajóikat előrevonszolni s ha a szárazföldről fuvó szelek miatt a külső jég eltakarodik, akkor a part hosszában levő szilárd s az odább nyugatra levő zajló jég közt vízesatorna támad, melyen a bálnászok akadály nélkül vitorlázhatnak. Azért a bálnászok Melville öblében mindig a part mentén igyekeznek északra jutni s az északnyugatra, Pond öblében, levő halászó helyeket elérni. De ezen útvonal csak május és június hónapokban s legfőlebb még július elején követhető veszély nélkül, később a belső jég is meghasadoz s a szél és dagály megapály hatásai mellett nagy területek-

ben és foltokban úszik. S a kik pl. augusztusban azon útat köve-
tik, melyen a bálnászok májusban vagy júniusban baj nélkül jár-
tak, a zajló jég s a nyargaló jéghegyek miatt a legnagyobb ve-
szélyekbe kerülnek. Kane észrevette, hogy a parti jég össze van
morzsolva s porhanyó, azért midőn július 27. Melville öblébe
ére, elhagyá a szokott útat s a partokat jobbra hagyván, egye-
nesen északnyugatnak York fokhegye felé igyekezék. A zajló tö-
meges jég között ugyan nagy veszélyben forgott, mégis szeren-
csésen keresztül vergődék s aug. 4. már Baffin öblének jégmente-
sebb északi részét, vagyis „az északi vizet“ éré el. Aug. 6. Smith
szundjába fordula be, melynek elején nyugatra, Ellesmere földén
Izabella, keletre Prudhoe földén pedig Sándor fokhegyei tor-
nyosodnak fel. Inglefield 1852-ben csak e fokhegyekig jutott va-
la, ezek tehát Kane előtt „a sarkvidéki Herkules-oszlopok“ voltak
Nagyszerű látványt nyujtanak, mert 1200—1500 lábnyi magas-
ságra emelkednek a tenger fölé s lejtőik felette meredek. Kane
aug. 7. Littleton szigetkét éré, a hajó kémlelőjéből (crow's nest)
már az aggasztó jégcsillámot látá. Azon szigetkén, mely Ohlsen
fokhegyétől északra esik, körakás emeltetik s rövid tudósítást
rejte alája, a közel szárazföld partján pedig, nem messze Ha-
therton fokhegyétől, szükség esetére, egy kis mentőcsónak és ele-
ség rakaték le. Nagy meglepetésökre a jeges kopár szigeten s
a szomszéd parton, hol a növényzetnek nyomát is alig látták, el-
hagyott eskimo lakokat, körültek elszórt rozmár, róka és narvál
csontokat és eskimo holttesteket leltek. „Ez eskimóknak nincs
anyaföldök, melybe halottjaikat temethetnék, ezeket tehát ülő
helyzetbe teszik, térdök szorosán testökhöz vonva, bőrszákkal
környezik, s az életökben használt szerszámokat melléjük teszik.
Azután föléjük kövekkel durva boltozatot raknak s e fölé gúladad
körakást halmoznak. Ez egyszerű sírok nemzedékről nemzedékre
érintetlenek maradnak. Az eskimók sohasem rontanak le sirt.“
Kane az egyik sírban átfürt és durván idomított rozmárfog-dara-
bokat lelt, melyek nyilván szánska részei és láncsa voltak, más
sírban gyermeknek játszó dárdácskáját lelte, melynek esinosan
készített hegye egy darabka rozmárfogból, fa nyele pedig bór-
szíjjal szorgalmasan összekötött négy külön darabkából állott. Ez
eskimóknak nyilván felette kevés uszadékfajok volt.

Az 1853-dik augusztus a sarkvidéki utazókra nézve általá-

ban igen gyászos emlékezetű. Kane is aug. 8-kától fogva Littleton szigetén túl mind nagyobb akadályokra talált. A legnagyobb erőködészel is alig vergődheték előre. Aug. 20. reggel nagy szélvihar kerekedett s a kis, de szilárd hajó két napig a legnagyobb veszélyben forgott; a széltől hajtott 30—40 láb vastag jégrégek s az óriási jéghegyek minden pillanatban összezúzással fenyegettek. Két hajóslegény, kik a hajót egy jégréghöz akarták kapcsolni, a jégréggel együtt tovahajtatott, s csak két nap múlva, a vihar lecsendesülte után, lehetett őket megmenteni. A mind sűrűbben zajló jég között csak a legnagyobb bajjal sikerült néhány mflddel tovább jutni.

Aug. 26-án a tanácskozásra meghívott tisztok, egynek kivételével, mind oda nyilatkoznak, hogy nincs mód tovább menni, s vissza kellene fordulni dél felé, s ott bevárni a tél elmúltát. Kane lelkesítő szavaira azonban mindnyájan neki álltak a hajó csigázásának és vontatásának¹⁾. Nem sokra mentek vele.

¹⁾ A vitorlás hajót különböző módokon igyekeznek a zajló jégterületek között előreindítani. Ha lehet, előre evezett csónakok segítségével vonják. Ha szilárd jégsegély mentén akarnak előrejutni, nem igen tömötten úszó jég között: akkor néhány hajós a jégsegélyen halad előre s maga után vontatja a hajót kötelek segítségével, olyformán mint azelőtt a Dunán fölfelé lovak által vontatták a hajókat. Ha ily szilárd jégöv nincsen, melynek hosszában előre mehetnek s ha az úszó jégterület összemorzsolt, vékony és porhanyó darabokból áll, akkor egy hajóslegény 40 fontnyi jéghorgonnyal leszáll a hajóról s a jegen és vizen átgázolva és bukdácsolva előre megy, míg nem álló jégtömegre akad, melybe a horgonyt bevághatja s megerősítheti. A horgony felső végéhez könnyű, de a legjobb kenderből vert, erős, fehér hosszú kötél, az úgynevezett bálnakötél van kapcsolva, mely másik végével a hajón egy tuskón van keresztül húzva s az úgynevezett csigaorsóra (gangspill, capstan vagy capstern) tekerve. E csigaorsón felül lyukak vannak, melyeken emeltyüket dugnak keresztül. Most a hajósok mellökkel neki állanak az emeltyűknek s énekelve körben járnak s így forgatják az orsót, minek következtén a hajó a jeget recsegve és ropogva összemorzsolja s lassan tovább mozog. Ezt vontatásnak (tracking, trowing, Bugsiren) nevezik. De ha a jég keményebb, tömöttebb, vastagabb, a vontatással nem boldogulnak s

Aug. 28. egy öbölbe jutának, melyet azután Renszelaer öblének nevezték. Minthogy a környéken alkalmasb helyet nem találtak s az új jég oly hirtelen támadt és növekedett, hogy az előremenetelt végkép megakadályozta, tehát nem volt más választásuk, mint azon öbölben mint téli révben megszállani. A hajó már sept. 10. teljesen be volt fagyva, s legalább 1858-ig még azon helyen állott mozdulatlanul, a szélesség $78^{\circ} 37'$ alatt.

Kane azonnal megtevé a hosszú télre szükséges intézkedéseket. A hajó közelében két sziklaszigetke volt, az egyiket raktárt és ebólat, a másikon vizsgáldát építtete jégből. A tavasszal teendő fölfedezési kirándulásokról már előre gondoskodott; e végből sept. 20. két tisztet s öt legényt kiküldé, hogy északi irányban addig vergődjenek, a meddig lehet, s alkalmas helyeken eleséget rakjanak le. Ezek oct. 15. szerencsésen visszatérének, eleséget három különböző helyen raktak vala le, és pedig a három hely közül kettő a szél. 79° -tól északra esett. Tovább nem mehettek, mert útjokat roppant terjedelmű jeges állotta el.

Renszelaer öble környékén a nap oct. 24. száll le s csak febr. 21. kel föl. De a hegység miatt, mely az öblöt dél felé szegélyezi, a hajó fűdözését a leáldozó nap sugarai már okt. 15. érinték utoljára s csak febr. utolsóján tüntek fel ismét. A sötétséghez rendkívül nagy hideg járult. Jan. 17-én — 45° , jan. 20. án — $58\frac{1}{2}^{\circ}$, febr. 5-én — 51 és $58\frac{8}{9}^{\circ}$ C. mutata a hőmérő. Februárban 55° C., márcziusban pedig — $40\frac{1}{9}^{\circ}$ C. volt a közepes mérséklet. (Parry

előbb az akadályozó jegen át kell törni. Akkor tehát még erősebb jégborgonnyal vagy vaskampóval, mely körülbelöl egy mázsát nyom, két hajós legény leszáll s a hajóorrától nem messze a jégbe vágja, a kampó felső végéhez 10 hüvelyknyi vastag alattság van kapcsolva, mely másik végével a hajó elő részén levő bálványra tekerődik. Azután minden erejük megfeszítésével a bálványt forgatják lassan, s ha a jég nem felette vastag és kemény, az ék gyanánt ható hajóornak enged, széttágul, s a hajó befurakodik a nyílásba. Ezt csigázásnak (warping, Warpen) nevezik, s e munka sokkal fárasztóbb mint a vontatás. Gyakran hasztalan fáradság és izzadás; a jég nem tágul s a hajó nem mozdulhat. Ilyenkor néha hosszú jégvéssük, fűrészek és csákányok segítségével nyílást vágnak a jégtömegbe s a tömérdék bajjal ekkép készített csatornán haladnak előre.

a szél. $74^{\circ} 30'$ alatt márczius közepes mérsékletét— $33\frac{3}{4}$ fokúnak találta volt). A sötétség és kemény hideg emberekre és állatokra egyaránt károsan hatott. Kane maga is sokat betegeskedett s a súlynek nyomai csakhamar valamennyi társán mutatkoztak. Még rosszabbul jártak a kutyák, melyeket Ujfundlandból s Grönland különböző telepeiről magával vitt vala, hogy azokat a teendő kirándulások alkalmával a szánokba foghassa. A 10 újfundlandi közül 9, a 41 eskimo kutya közül pedig 35 lett oda. Roszul lettek, a leggondosabb ápolás mellett is megsoványkodtak, végre bizonyos álsont-görcs fogta el, melyet nem lehetett meggyógyítani. Kane a kutyák e sajátságos betegségét a világosság hiányának s a kemény hidegnek tulajdonítja.

Dr. Kane 1854-ben mindjárt a nap visszatérte után a teendő fölfedezési kirándulásokra készült. Terveit a kutyák elveszte miatt meg kellett változtatnia. Sürgetésére már márcz. 19. nyolez embere Grönland északi partjai kikutatására kerekedék föl; egy szánon a sátrat s a legszükségeseb podgyászt vitték. Mindjárt elindulások után a hideg $32 - 33$ C. foknyi volt s az utolsó napokban még növekedett, Kane azért már előre is nagyon aggódott. Márcz. 31. az elutazott felekezetnek három tagja, Sontag csillagász, Ohlsen hajóács és Petersen tolmács, éjfél tájban váratlanul teljesen elgyöngült és kimerült állapotban visszaérkezének; négy társuk félig megfagyva s betegen északkelet felé több mint két napijáró földre „a halmok között“ maradt, s ötödik társuk ott ápolja. Kane e hírre összerezene; gyorsan kellett segélyt vinnie s leginkább azon aggódék, hogy azt sem tudta, merre keresse a nagy jég és hósitatagban a betegeket. Haladék nélkül fölkészüle, a hajón csak öt legelgyöngültebb emberét hagyá, a többieket magával vivé. Ohlsen még leginkább eszmélt, noha ő sem birt járni. Ezt kalauzul vivé, egy könnyű szánkára kötözteté s bőrökbe és dunnalúdpelyhekbe takartatá. A szánkát, melyen Ohlsent s a sátrat vitték, az emberek húzták felváltva. Valami 35 C. foknyi hideg volt, mindazonáltal az első 16 óra alatt elég gyorsan haladának. De azután eltéveszték az utat. Ohlsen mindjárt elindulásuk után mély álomba merült, miután 50 óráig nem aludt vala; midőn végre fölébrede, esze meg volt háborodva. A végtelen jégterületen, a sok jégdomb között teljességgel nem tudott eligazodni, azt sem tudta micsoda irányban kelljen az utat folytatni. Ott közel felötlő

jég magaslat mutatkozott, Kane azon helyen felütteté a sátrat, cl-ásatá a magukkal vitt pemmikant s társainak meghagyá, hogy onnan más irányokban elszéledjenek s így kutasák fel az egész környéket. A hideg 45 C. fokra szállott volt; az erősen fuvó északnyugati szél még kiállhatlanabbá tette a hideget. Egy helyen nem maradhattak nyugodtan, mindjárt megfagytak volna. Mégis mindnyájan oly bágyadtak voltak hogy egy keveset okvetlenül meg kellett pihenniök. Tüzet nem tudtak rakni, még csak jeget sem olvaszthattak el, hogy égető szomjukat oltsák. Ha pedig havat tettek szájokba, az úgy égetett mint a pokolkő s ajkakat és nyelvöket megvérezte. Kane társai mindig egész odaadással szótfogadtak neki, mégis most parancsára, hogy elszéledjenek, nem hajtanak; elindultak ugyan más irányban, de mindannyiszor ismét egy csoportba vergődének össze. Félték, hogy eltévednek s egymástól elszakadnak. A hideg egyaránt elvette lelki és testi erejüket. Kettőjüket szűk lélekzetűség és göresös tagreszketés fogta el. Kane maga, noha emberül összeszedte magát, hogy jó példát adjon embereinek, két ízben eszmélet nélkül összerogyék. Végre 18 órai keresés után Christian János eskimo éles szeme egy szánkának alig észrevehető nyomait fedezé föl. Majd lábnyomokra is akadának, s midőn ezeket a mély havon követve a halmok között előrevergődtek, végre egy magaslaton megpillanták az amerikai lollogót s a betegek sátrát. A kis sátor csak nem egészen be volt temetve a hó alatt. Midőn Kane oda érkezék, kísérei már a sátor előtt állottak két felől, s némán intének neki, hogy elsőben egyedül ő menjen be. Kane bemászék a sátorba, a betegek nagy örömmel üdvözlék s kérdésére ezt válaszolák: „Várták őt; bizonyosak voltak benne, hogy eljön.“

Kane és kísérei 21 óráig gyalogoltak vala egyfolytában, most rövid pihenésre okvetlenül szükségök volt. A hideg még mindig több mint 40 C. foknyi volt. Ide járult, hogy a szűk sátor alatt egyszerre legföljebb 8 ember fért el, pedig most összesen tizenötön voltak együtt. Tehát a társaság egyik fele a sátor alatt aludt két óráig, míg másik fele künn maradva gyorsan fel és alá járt, hogy a 47 C. fokra szállt hidegben meg ne gémberedjék. E rövid pihenés után a betegeket gondosan íramszarvas-bőrbe varrták s a szánra tevék félig fekvő helyzetben, ágyokul a sátor és bivalybőrök szolgáltak, még más bőrökkel és zsákokkal is betakarák,

s mindezt úgy összekötözték, hogy csak a betegek szája előtt maradt egy kis nyílás a lélekzés végett. A betegeknek ezen bepólyázása és elhelyezése négy órai időbe s a legnagyobb fáradtságba került, mert iszonyatos hideg volt. Majdnem mindegyiknek egy vagy más újja elfagyott. Végre fölkészültek: az egész társaság körbe állt a rövid imádságot rebege. Azután elindulának a hajó felé. Csak 50 órai utazásra való élelmet vittek magokkal, minden nélkülözhető dolgot ott hagytak, mégis a szán 11 mázsával volt megterhelve. Az út igen egyenetlen területen, hatalmas jégthalmokon s mély hasadékokon vitt keresztül; ez utóbbiakat csak vékony hóréteg borította, mely az emberek lába alatt beszakadt, pedig egy félrelépés, egy kicsúszás következtén támadt kis lábsérülés a fenforgó körülmények között már halálos eset lett volna. A szán is minduntalan fel akart dőlni, mivel nagy teher volt rajta, s a betegeket sem lehetett szorosán oda kötni, hogy le ne csúszszanak. Mindazáltal az első 6 órában jól ment a dolog, körülbelől ugyanannyi angol mfdet haladtak. De ekkor rögtön mindnyájokat a legnagyobb bágyadtság és elernyedettséggel szállá meg. A legizmosabbak is aludni akartak, néhányan ledőltek a hóra és jégre s nem akartak többé fölkelni; nem fáznak, mondák, a szél sem bántja, csak egy kis alvásra volna szükségök. Mások egyenest álltak, sőt jártak, de alig tudtak dadogni, és szemök behunyódott. Kane hiában biztatta, szidta, öklözte, lökdöste őket, semmisem fogott rajtuk. Meg kellett állapodni. Tehát felüték a sátrat s tizenhárman alája bújtak. Ételre, italra senkisémet gondolt, annyi erő sem volt kezökben, hogy tüzet üthettek volna. A szeszestital is meg volt fagyva, noha a szánon a betegek lábánál a sok takaró és bőr alatt volt. Kane a csapatot Gary ótalmára bizá azon meghagyással, hogy 4 órai pihenés után ismét fölkerekedjenek s utána iparkodjanak, maga pedig és Godfrey előremenének, hogy a fele úton hagyott sátrat elérjék s ott egy kis jeget és pemmikant fölengeszszenek, míg a többiek is megérkeznek. A hely valami 9 angol mfdre volt, s az út sima jegen vitt keresztül, melyen baj nélkül lehetett járni. Kane nem tudja bizonyosan, hány óráig jártak, mignem a sátrat elérték, hiszi: hogy 4 óráig járhattak. Mind öt mind társát bizonyos elbutulás fogta el; hogy magokat ébren tartsák, szakadatlanul beszélgetének, „e beszélgetések,” jegyzi meg Kane, „igen badarak lehettek.” Csak félig eszméltek, s annak, mi velök e keserves négy óra alatt történt, csak álom-

szerű, homályos és zavart emlékezetét tartották meg. Így többi közt csak igen homályosan emlékeztek arra, hogy előttük egy jégmedve egy bekest, melyet valamelyik társuk a mult napon elvesztett vala, kedvtelésből összevisszatépett s végre labdává gömbölyítvén ide oda hentergetett. Láták, hogy a medve a sátor felé üget, Kane képzelődését gyötrő aggodalom szállá meg, hogy a medve a sátorral s az ott levő eleséggel is ugy elbánhatnék, mint a bekesssel tette. De minderről csak félig eszméle, s gépszerűen tovább ballagának. Végre a sátorhoz érkezének, a medve csakugyan azt is felborította, a bundákat és pemmikant is széthányta vala. Majdnem egészen öntudatlanul s tehetetlenül, de a mennyire visszaemlékeztek, roppant vesződéssel és bajjal felállíták a sátrat s legott alvó zsákjaikba buvának s mindjárt mély álomba merülének, melyből valami 4 óra mulva fölébredtek. Ekkor tüzet gerjesztének s melegítő italt készítének. Nemsokára nagy örömtükre hátramaradt társaik is szerencsésen megérkezének. Miután a készített étel és ital következtén mindannyian némileg megerősödtek vala, a betegeket ismét a bundákba és takarókba bujtaták s azután folytatták útjokat. Szereneséjökre a szél elállt s a nap kiderült, a hideg 20 C. fokra szállott. De az út felette bajos volt. A part hosszában kellett menni, az apály és dagály által összevisszahányt, széttördelt jégtömegeken keresztül.

A rendkívül fárasztó út végkép kimeríté erejüket, a szán húzásában csakhamar mindnyájan elhagyák magokat. Szomjuk oly égetővé lett, hogy havat kellett nyelniök, noha szájok ennek következtén megdagadt s nehánynak nyelve úgy megbénult, hogy szólni sem tudtak. Mind gyakrabban kényszerültek megállani, s minden paranes és intézkedés ellenére félálomban összeroskadának s a hóra bukdosának. Különös, rövid pihenés után némileg erősödve ismét fölkelének. Kane eleintén a leheverést mindenkép meg akará akadályozni, de végre saját magán is tapasztalá, hogy a legrövidebb pihenés is erősítőleg hat. Lettle s azonnal elalvék, három percz mulva parancsához képest felköteték, s jóval erősebbnek érezé magát. Tehát társainak is annyi időt engedte a pihenésre; így sorban, de mind gyakrabban, letlének a szán oldalára s a három percz letelte után felébresztettek. Végre a szeszesez italhoz nyúltak, mint végső szerhez, s így megszégék a törvényt, melyet még az elindulás előtt magoknak

szabtak vala, hogy minden szeszes italtól tartózkodni fognak. Eleinte theakanálnyi részletekben vevék a szeszes italt, végre midőn még valami 10 angol mértföldre voltak a hajótól, hosszabban pihenének s egyszerre „jó kortyot“ vevének a szeszből. Azontúl, úgy vélik, megállapodás nélkül ballagának a hajóig. „Mondom, úgy véljük,“ jegyzi meg Kane, „s ez talán szenvedéseink legszólóbb kifejezése; teljesen elment az eszünk, egyáltalában nem voltunk képesek azt, mi körülünk és velünk történik, észrevenni. Úgy ballagánk, mint álomban járó emberek. Utóbb lábnymainkon láttuk, hogy az egyenes vonalból kitérve ide oda tántorogtunk s csak valamely ösztönnél fogva igazodtunk el. . . . Én legeszesebbnek tartottam magamat s jól emlékszem társaim badar beszédeire, de a badarságok és képtelenségek, melyeket a hajón hátramaradtak bizonyosága szerint megérkezésemkor parancsok gyanánt kiejtettem és miveltem, arról győznek meg, hogy az én elmém is meg volt háborodva.“ Ily kétségbeesztő állapotban érkeztek meg a hajón április 4. délutáni 1 órakor.

Dr. Hayes, a hajó orvosa, egyike volt azoknak, kiket Kane a hajón hátrahagyott vala, midőn a betegek megmentésére indula. Hivatalos jelentései megerősítik s kiegészítik Kane tudósításait. Szerinte a Kane kísérői közül egy tiszt utoljára elvált a többiek-től s valami 2 órával megelőzte őket. Tudósítására, hogy a csapat közeledik, Hayes azonnal eléje ment. Nemsokára megpillantá a szánt, melyen a négy beteg odakötözve feküdt, s melyet a többiek már alig bírtak tovább vonszolni. Mindnyájan borzasztó állapotban voltak; midőn Hayes őket üdvözlé, rá nem ismertek s vadul bámulva mereszték szemüket. Szakállaikról hosszú jégcsapok lógtak alá, a hideg alatt egészen összegörnyedtek. A hajóra érkezvén, azonnal lefeküdtek s elaludtak. Midőn fölébredtek, még borzasztóbb látványt nyújtottak. Azelőtt csak bizonyos álmadozás és elmeháborodás mutatkozott vala, most pedig kisebb nagyobb mértékben dühös hagymáz ütött ki rajtuk. Ettől egyikök sem maradt ment. Két napig a hajó valóságos tébolyda volt. Némelyek azt képzelték magoknak, hogy még a jégmezőn vannak s megfagynak; rendkívüli álomosságukban olykor-olykor felriadtak ágyukból és szívrepesztőleg segélyért kiáltottak vagy pedig sietésre ösztönöztek. Végre 24 óra eltelté után lassankint felocsúdtak álmokból s ennivalót kívántak. Némelyek 48 óráig voltak ily esze-

veszett állapotban. Ohlsen csak harmadfél nap múlva eszmélt föl. Ismételve enni kívánt, különös mohósággal evett, úgy látszott, azt sem tudta, mit eszik, azután újra elaludt. Folyvást azt képzelte magának, hogy még a jegen a sátor alatt van, s hogy egyedül ő tudja, mi történik. Kane majdnem legelőszőr idült fel, de e teljesen meghiúsult kirándulás szomorú következményei mély benyomást tettek reá. Két útitársa a kiállott sanyaruságok következtén meghalt, az egyik már april 8., a második pedig május 22. Általában a népség egyik fele sohasem gyógyult fel egészen, s azok is, kik legjobban jártak, teljes erejüket többé vissza nem nyerték.

April 8. midőn épen meghalt bajtársuk ágya körül állottak, a fődözeten őrtálló legény azon hírrel toppana be, hogy a parton emberek mutatkoznak. Mindjárt a fődözetre siettek s nagy meglepetésükre a tengeröböl partján a fekete sziklák között esakugyan vad és esetlen alakok merültek föl, melyek nyilván emberek voltak. Csakhamar néhány száнка is előkerült, melyekbe 56 kutya volt fogva. Kane a tolmácsesal legott feléjük mene, a főnök ezt látva, azonnal a jégre ugrék s fél úton eléje futa. Igen szálas, erős és jó természetű, arczban barnás színű és szűrő fekete szemü ficzkó volt. Öltözete fehér és kék ködmönből állt esuklyával, nadrágja és esizmája fehér medvebőrből készült egy darabban. Kane tolmácsa segítségével könnyen megértette magát a főnökkel, kit Meteknek hívtak, s magával vitte a hajóra. Majd társainak is megengedé, hogy a hajóra menjenek. Jöllehet ők most életökben először láttak fehér embereket, mégis minden félelem nélkül a hajóra tódultak. Ott igen bajosan lehetett velök eligazodni. Hárman, négyen egyszerre beszéltek egymás közt és az idegenekhez, szünet nélkül sűrögtek, forogtak, próbálgatták az ajtókat, befurakoztak a legsötétebb sikátorokba, majd ismét előbujtak, szorgalmasan megtapogatva mindent, a mit láttak, s a mihez csak hozzányúltak, azt elkérték, vagy ha lehetett ellopták. Végre délután, mint fáradt gyermekek, aludni döltek. A fehér kenyérhez, sertés húshoz hozzá sem nyúltak, de vasfazekat s egy kis vizet kértek, aztán néhány darab rozmárhúst tettek a tűzhöz, azonban a lakomának javát, vagy öt font húst fejenként, nyersen ették meg, és pedig nem egyszerre, de annyiszor és akkor ettek, mikor épen kedvök csösszant. Evés után aludtak, nem fek-

ve, de félve, mellre hajtott fejjel, s mikor fölébredtek ismét az ételhez nyúltak, aztán újra elaludtak.

Másnap reggel Kane szerződést kötött velök, miszerint a szerződő felek megfogadták, hogy ezentúl egymással barátságosan közlekedni s egymást segíteni fogják; azután négy kutyát s annyi rozmárhúst vett az eskimóktól, memmit ezek tükért, gombokért s holmi fa darabokért cserébe adni akartak. Bücsuzáskor megígérték, hogy nemsokára több hússal visszatérnek s majd szánt és kutyákat is hoznak. De ebbeli ígéretüket nem tartották meg. Nehány hónap múlva ugyan három eskimo vendég jelent meg a hajón; ott igen jó bánásban részesültek, de miután jól laktak vala, rászedték az őrtisztet s hajnal hasadta előtt elillantak s hála fejében a méceset, üstöt, fazekat s Kane legjobb kutyáját is magokkal vitték. Kanenek azonban sikerült a tolvajokat kifürkésznie s a hajóra vitetnie. A főnököt is magához hívatta. Ez öt nap múlva csakugyan megjelent, s ekkor ünnepélyes egyességet tevének. Az eskimók ekkép kötelezék le magokat: „Ígérjük, hogy nem lopunk. Ígérjük, hogy nektek friss húst hozunk. Ígérjük, hogy nektek kutyákat fogunk eladni vagy kölcsönözni. Segíteni fogunk, bármikor szükségtek lesz rá, s megmutatjuk a vidéket, hol vadat találhatok.” Kane pedig viszont ezt fogadta: „Ígérjük, hogy rátok halált nem hozunk s titeket meg sem babonázunk; hogy semmiféleképp meg nem károsítunk, meg nem bántunk. Vadászatainkon számotokra is fogunk löni. Hajónkon szívesen látunk. Ajándékozunk nektek gombos és varró tüket, kétféle kést, a bronzot, három maroknyi kemény fát, egy kis zsírt, egy árat és fonalat, s ezeket s azonkívül mindazt, a mire szükségtek lesz, a legjobb rozmár és főka húsért cserébe adjuk nektek.”

E szerződés azután a Renszelaer öblétől délnyugatra, körülbelül 70 angol méfldre levő Etah eskimo helység egész népe előtt is megerősítettett, s annak következtén az „Advance” népe és az eskimók közt csakugyan barátságos viszony fejlődött ki. Sokat jártak keltek a hajó s az ottani eskimo telepek közt, egymást meglátogatták, majd csak udvariasságból majd pedig szükségből, vadászaton is gyakran találkoztak s mind végig híven segítéyzték egymást.

A hajón april vége felé lassankint a legtöbbben felgyógyultak. Kane ekkor heted magával — a mult őszzsel kiküldött társai által messziről látott nagy jeges felé indúla. A magával hozott kutyákból

már csak három volt használható, ezekkel együtt az eskimóktól vett négy kutyát is befogta a szánba. Ápril. 27. kerekedett föl s csak jun. közepén akart visszatérni, mert szándéka volt mentől messzibbre előnyomulni. Eleintén szerencsésen halada előre. Grönland partja odább északra mind nagyobb változatosságot mutatott, a festői sziklaképletbe mély s messzire benyúló tengeröblök vágódtak be. Russell György fokhegyén túl vörhenyes sziklacsoportok nyultak ki a hólepelből, melyek emberi kezek által rakott váromladékokhoz, tornyokhoz és oszlopokhoz hasonlítottak. Végre Kane megpillantá a nagyszerű Humboldt-jegest, mely a szélesség $79^{\circ} 14'$ -től $80^{\circ} 7'$ -ig, vagyis Agatiz fokhegyétől Forbes fokhegyéig elnyúlik s igen magasra tornyosúl. Kane nem győzi annak nagyszerűségét leírni, igen nagy jelentőséget tulajdonít neki s fölfedezését utazása legnevezeteseb eredményeihez számítja. Smith szundja vagyis szorosa, a Menedék-révtől (Refuge Harbor) kezdve, mely Renszelaer öblétől délnyugatra esik, észak felé kitágul s a Kane által keresztelt Peabody-öblöt képezi, a szélesség 80-dik fokán túl ismét összeszűkül s Kennedy esatornáját képezi. E esatorna keleti partja a szélesség $81^{\circ} 22'$ alatt megszakad, szélső pontján a Morton által látott, állítólag 2000 láb magas, porfirsziklából álló, Constitution-fokhegy nyúlik föl. Nyugati partja szakadatlanul terjed északra, nem tudni meddig, mert állítólag a szélesség $82^{\circ} 30'$ alatt a 2500 láb magas Parry-hegység emelkedik. Kane a Kennedy-esatornától nyugatra terjedő Grinnell földének, a Humboldt jegesétől északra a Constitution-fokhegyig terjedő földdarabot pedig Washington földének nevezte. Humboldt jegese, Kane szerint, Grönland északi határát képezi. Grönlandot külön földrésznek akarja tekintetni, a Kennedy-esatorna nyugati partvidékeit, valamint a Humboldt jegesen túl levő Washington-földét pedig Amerikához számítja. Hogy Humboldt jegese Peabody öble keleti oldalán majdnem egy szélességi fokot elfoglal s tehát majdnem 15 mfd széles, azt ugyan tagadnunk nem lehet; de vajjon csakugyan tenger-jég-e (mer de glace), mint Kane nevezi, az Atlanti tengerig terjed-e keletre, s feneke mélyebb-e a határos szárazföld felületénél, szóval valóban elválasztja-e Grönlandot Washington földétől? arra Kane nem felelhet határozottan.¹⁾

¹⁾ Rink, ki Grönlandot igen jól ismeri, azt állítja, hogy

Midőn Kane a nagy jeges felé közeledék, melynek látása egészen elragadta, a nagy hó miatt mind bajosabbá lett az útja. A kutyák mélyen besülyedtek s nem vonhatták a szánt. Az emberek a podgyászt vállaikon kényszerültek tovább hordani s a kutyáknak útát törni. Csakhamar mindnyájokon nagy lankadság és betegeskedés jelei mutatkoztak. Növelte a bajt, hogy a múlt ősszel a tavaszi kirándulások számára lerakott eleséget a medvék megtalálták s elpusztították. A medvék oly erősek, ügyesek és fáradhatlanok, hogy a leggondosabban elrejtett készletekhez is hozzáférnek. Félregördítenek oly köveket, melyeket három ember emeltyük segítségével is alig bir megmozdítani. A vas pemmikan hordókat teljesen összeapritották.—Mindezekhez még hozzájárult, hogy Kane rögtön oly rosszult, hogy járni sem tudott; eszméletét is elvesztette s élete a legnagyobb veszélyben forgott. Társai kénytelenek voltak őt a szánra fektetni s mentől gyorsabban visszatérni. Máj. 14. elérték a hajót, Kane már ekkor oly rosszult volt, hogy az orvos szerint okvetlenül meghal, ha az utazás még néhány óráig tartott volna.

A gondos ápolás következtén Kane lassankint felgyógyula; még betegágyában feküdt, midőn Hayes orvost Grinnell földé partjainak megvizsgálására kiküldé. Hayes május 19-kétől június 1-jéig járt oda s egészben véve szerencsésen oldotta meg feladatát. Azonban Kane nagyon fájlalta, hogy az észak felé tett fölfedezési kirándulás már két ízben meghiúsult. Már közeledett az idő, melyben haza felé kellett fordulni, ha nem akartak még egy telet ott tölteni, mit a készletek hiányossága s az emberek betegeskedése csakugyan nem javasolt. Az orvos jun. 2. kijelenté, hogy a tiszték közül csak kettőt, a legények közül legfeljebb ötöt tekinthet egészségeseknek. De Kane mindazáltal még nem esett kétségbe. Gyöngélkedése miatt még el nem hagyhatá a hajót, mégis már új kirándulást tervezett, hogy Humboldt jegese felől s a rajta túl levő vidékről teljes bizonyosságot szerezhessen magának. Ott a messze északon Franklinnak nyomait is remélte fölfedez-

Humboldt jegese nem egyéb, mint a Grönland belső földtömegét borító jéghátnak nyulványa vagyis jégfolyam, milyenek az egész nyugati part mentén mindenütt vannak s hol kisebbek, hol nagyobbak. — E jégfolyamokról alább bővebben szólunk.

hetni, kiről azt hitte, hogy a nyílt Sarkitengerre jutott. Tehát mindenáron azon képzelt nyílt Sarkitengerre vezető bejárást akarta fölkeresni. Kane maga a tervezett kirándulásokban nem vehetett részt. Két tisztet s két legényt Humboldt jegese bővebb megvizsgálására küldte ki. Ezek jun. 3. indulának el s jun. 15. a jeges aljáig jutának. De a meredek lejtőjü, roppant kiterjedésü jéghegyre semmikép sem kapaszkodhattak fel, s úgy találták, hogy annak megmászása és megjárása teljes lehetetlen. Elcsigázottságuk s azon körülmény miatt, hogy a lerakott eleséget a medvék ott is feldúlták, nem sokáig időzhettek a jeges lábánál s már jun. 27. megjöttek kirándulásukból.

Kane még egy kísérletet tétete. A mostoha körülményeknél fogva oda jutott vala, hogy végrehajtását azon vállalatnak, melynek oly nagy jelentőséget tulajdonított, Morton hajósra s az eskimo vadászra kellett bíznia, kik arra sem állásuknál, sem tudományos miveltségüknél fogva nem voltak kellőleg képesítve. Morton már 1850—1851 ben, az első Grinnell-járaton, Kane bajtársa volt, s akkor is erélyes, értelmes és bátorlelkü embernek mutatta magát. Kane sokat bízott benne s azért őt küldé ki a nagy jegesen túl terjedő vidék kikutatására. Morton a nagy jeges megvizsgálására junius 3-kán elindult felekezettel ment vala, Kane tehát jun. 10. az eskimo vadászt egy kis szánkával s a rendelkezésére volt egyetlen kutyafogattal utána küldé. Christian János jun. 16. találkozék Mortonnal, a jeges délnyugati oldalán. Ott egy napig megpihentették a kutyákat, azután jun. 18. a szánkára ültek s a partok mentén az ismeretlen vidéken északnak tartottak. Az első napok alatt a sok jéghegyen és nagy havon keresztül csak nagy bajjal vergődhettek előre, jóllehet Humboldt jegesének nyugati szélétől 5—7 mfdnyi távolságban jártak. A nagy jeges környékén minden élet kiveszett, fókát sem lehetett látni, a tengerág jégheháta egy helyütt nyolezadfél lábnyi vastagságú volt. De mihelyt a jeges északi oldalán túl voltak, mennél odább mentek, annál több állatot és növényt találtak. A tengerág jege is lassankint mind porhanyóbbá, összemorzsoltabbá lett, úgy hogy a kutyák vonakodtak rajta tovább menni, mivel féltek, hogy alattok beszakad. Odább egy folyóra találtak, mely a nyugati parttól a tengerágba szakadt, s melynek torkolatát csak nagy bajjal kerülhették meg. Azután derült időben s a keleti parthoz ragadó

keskeny sima jégövön gyorsan mehetének előre. A keleti partvidék hullámos síkságot képezett, a csatorna nyugati oldalán elterülő Grinnell-föld pedig meredek és hegyes partokat mutatott. A tengerszatornát alább áthidaló jég hát lassankint eltűnt, közepe egészen nyílt s oly széles és mély volt, hogy a legnagyobb hajók is bizvást járhattak volna rajta. A hullámok a csatorna közepén északi irányban gördültek oda, míg a csatorna szélén a víz, talán az északi szél miatt, délnek látszott folyni. Nagyon felöltött, hogy az északi szél nem hajt maga előtt jégtömegeket. A csatorna partjainál sok különféle fókát és számtalan madarat láttak, nevezetesen jéggludakat, dunnakacsákat, tengeri fecskéket s többféle sirályokat, a nagy és kis polgármestert, az elefántesoní-sirályt, stb.

Miután Morton és társa a fölfedezett Washington föld partja mentén még valami 56 angol méfűtet északra haladtak vala, a parti jégszegély egyszerre megszűnt, s a parton felnyúló sziklák oly meredek és magasak voltak, hogy a kutyák azokon keresztül a szánkát nem vonhatták. Morton tehát és társa a szánt és kutyákat otthagyták s a sziklatetőkre kapaszkodának, hogy a vidéken szétnezzenek. Tovább menvén, egy tágas tengeröblökhöz jutának, melyet Lafayette öblének neveztek, s melynek északi oldalán magas fokhegy, Constitution fokhegye emelkedett. Köröskörül a lejtőkön sokkal dúsabb növényzetet láttak mint addigi útjukon. A tengeröblől partjáról visszatértek azon helyre, hol a kutyákat és szánt hagyták vala, hogy ott megpihenjenek s azután a szükséges csillagászati eszközökkel és eleséggel tovább vergődjenek. Junius 24-dike volt azon nap, melyen fölfedezéseik végpontjáig jutának. Lafayette öbléig együtt mentek, az eskimo azután az öblől partjait vizsgálá meg, Morton pedig a hasadozott és összemorzolt jéggel borított tengeröblön kele át s így a magas fokhegy lábához ért. Ezt meg nem kerülheté, mert közvetlen a tenger hullámai locsolták, s a legkeskenyebb jégszegély sem övezte. Legmagasabb tetői valami 2000 lábra nyultak fel s lejtői igen meredek voltak. Morton tehát a hegyesúcsra sem kapaszkodhaték fel s csak valami 300 láb magas előhegyre mászék. Itt tűzé ki egyikét órára az amerikai lobogót s raká le a tájékoztatót (compass) és kört, a szabad kőmivések jelképeit. ¹⁾ Azon magasságról látá az erősen hullámzó ten-

¹⁾ Mind Kane mind Morton a szabadkőmives-rend tagjai voltak.

gert, melybe Kennedy esaternája nyílik, s melynek nyugati oldalán Grinnell földje, majdnem egyenest északnak, elláthatlan messzeségre elnyúlt. A láthatáron 2500 lábra beestült hegységet látott, melyet Kane Parry hegyének nevezett s Morton adatai szerint a szél. $82^{\circ} 30'$ alá helyezett. Ez volna tehát földünkön a legészakibb hegy, melyet ember szeme valaha látott. Kelet felé a Constitution-fokhegy rekesztette el a láthatárt, s Morton azt vélte, hogy ott a part keletre fordul, s hogy a nevezett fokhegy Washington földé északnyugati sarkát képezi. E fokhegy, Morton adatai szerint, a szél. $81^{\circ} 22'$ alatt van. Előtte nyugat felé két sziget van, melyeket Kane Franklin és Crozier szigeteinek nevezett.

Morton és társa e fölfedezések után visszasiettek s jul. 10. szerencsésen megérkezének a hajóra. Kane nagy érdekléssel, sőt elragadtatással hallgatta elbeszéléseiket, s fölfedezéseikkel teljesen meg volt elégedve. Ezeknek eredményét következőleg állítja egybe: Renszelaer öble környékén Humboldt jegeség mindenütt merő jég terült el, jegesen túl pedig Morton és társa a csatornát borító jég hátat porhanyónak, tördeltnak, végre a csatornát közepén egészen nyílnak találták. E nyílás észak felé mindinkább kitágult s végre valami 4000 angol négyszög mfdnyi jégtelen tenger mutatkozott, melyen alig látszott 4 — 5 úszó jégdarab. A nyílt esatorna mellett igen sok hóhúd, dunnahúd, tengeri fecske, mindenféle sirályok s más állatok mutatkoztak; a hegyek lejtőin, még Constitution fokhegyén is, dúsabb növényzet volt mint odább délre. A mint Morton útját folytatta, a szárazföld jege és hava is fölengedett s végre egészen eltűnt, úgy hogy a száznak sem vehette hasznát. A sziklatetőről, melyre fölmaszott, nagy vízsvatagot látott maga előtt, melyen egy szikra jég sem volt, s mely hallható morajjal a meredek sziklapartokon törte hullámjait. Meddig terjed az, vajjon kapcsolatban van-e a Sarkitenger medencéjével, vagy csak helybeli nyílás? e kérdést Kane nem akarja eldönteni. A földcsark közelében, vagy éppen a földcsark körül létező nyílt tenger régóta az elmékedések tárgya s lételének bebizonyítására számos tényt hordtak föl. Barentz 1596-ban Novaja Zemlja legészakibb partjától keletre vizet látott, a hollandi bálnászok Spitzbergen körül és fölött a jegen keresztül nyílt tengerterületekre jutottak, melyek alakja és nagysága a szelek és évszakokhoz képest változott; Scoresby a jégterületekben oly nyílásokat talált, melyek észak felől a tenger

szabad mozgását, vagyis a földszark szomszédságában létező nyílt vizet gyaníttatnak. Wrangel, midőn Ázsia északi partjától 40 mfd-re a jégen előrevergődött, „nagy határtalan tengert“ látott. Igy Penny is Wellington szundja felől nyílt tengert látott, hol Belcher utóbb kénytelen volt hajóit feláldozni, s Inglefield „a nyílt Sarki medenczét“ vélte látni, hol a következő évben Kane hajója áttörhetlen akadályokra talált. Kane tehát nem akarja határozottan állítani, hogy Kennedy csatornája az igazán nyílt Sarkitenger medenczébe vezet, de mégis hajlandó hinni hogy a Constitution fokhegy alatt terülő tengert nagyobb joggal mondhatja nyílt tengernek. Davis szorosa Walsingham fokhegyén túl, hol a csatorna 120 angol mfdnyire összeszűkül, úgy Smith szorosa is, Ohlsem és Izabella fokhegyei között, hol az csak 36 angol mfdnyi széles, rakva van roppant jég mezőkkel, melyek tavasszal egyik parttól a másikig elnyulnak s a felülről jövő zajló jeget feltartóztatják. De Kennedy csatornája Barrow és Jackson fokhegyei között, hol az csak 35 angol mfd széles, s hol a jégnek fel kellene tartóztatnia, ha felülről oda zajlanék, nyílt vizet talált Morton; míg ellenben alább Peabody öble, hol jégment nyílást gyaníthatnánk, szilárd, tömött jégmező volt. Ébből tehát azt következteti Kane, hogy a Kennedy-csatornától északra terülő tenger csakugyan jégtől ment, nyílt tenger ¹⁾.

¹⁾ Rink, Kanenek ezen adatait és véleményeit a nyílt Sarkitengerről, Grönland északi partjáról, Humboldt jegeséről stb. szigorú és alapos bírálatnak vetette alá s megmutatta, hogy mindezen fölfedezéseknek igen gyenge alapjaik vannak. A Morton által látott nyílt tengert csak korlátolt terjedelmű nyílásnak, polynia, pool, stromhol tartja, milyenek a jeges tengeren az áramlások s a dagály és apály következtén sok helyütt előfordulnak. A Morton adatai szerint megállapított földirati pontok szélességét is nagyon kérdésesnek tartja. Értekezése elsöben 1857-ben a dán havi lapban (Dansk Moonedskrift) jelent meg, azután 1858-ban a londoni földirati társulatban is felolvastatott, s ennek évkönyvében is megjelent. Ez alkalommal a földirati társulat ülésében érdekes vita keletkezett, melyben Collinson, Back és Armstrong részt vettek. Collinson azon eredményre jutott, hogy a Morton által elért Constitution fokhegyet 35 — 45 angol mérfölddel délibbre kell tenni, mint Kane teszi, s hogy tehát ez nem a szél. 81° 22', de legfeljebb a szél. 80° 40' alatt van.

Az 1854-diki nyár a sarkvidéken nagyon kedvezőtlen volt, a Renszelaer öblétől északra és délre valami 125 angol mérföldnyi szélességben terülő jégmező meg sem mozdult. Kane meg volt győződve, hogy a hajóval nem fog sikerülni a jégreteszen áttörni. Julius elején az eskimo vadászszal kutyáktól vont szánkán kirándulást tett, hogy a dél felé terülő jégmezőt megvizsgálja. Valami 35 mérföldre a hajótól délre a jégháton egyetlen repedést sem talált, odább délre zajló csatornákra akadt, mígnem Baffin öble „északi vizét“ érte. Látta, hogy csak az lehet a kérdés, ott töltsenek-e még egy telet, azon remény fejében, hogy a jövő nyár kedvezőbb lesz s így talán sikerül a hajón haza vitorlázni, vagy pedig odahagyják-e a hajót és szánkákon meg csónakokon igyekezzenek a grönlandi dán telepekre jutni? Kane azonban a hajó elhagyására még gondolni sem akart, noha tudta, hogy egy második telelésre nagyon rosszul vannak felkészülve, csaknem mindnyájan gyengélkedtek, tüzelőjük és eleségük is csaknem egészen elfogyott. De egyfelől azt is tudta, hogy elesigázott beteges emberek szánkával és csónakokkal Upernavikot alig fogják elérhetni, s másfelől azt remélte, hogy a jövő nyáron meg fogja szabadíthatni a hajót. Ily körülmények közt elhatározta, hogy Beechey szigetére fog menni, hol Belcher hajórajával találkozhatott s hol azt, miben fogyatozása volt, megszerezhetette magának. Gondolta, hogy talán a „North Star“ által Wolstenholme szigetein lerakott készleteket is feltalálhatja, vagy történetesen arra járó angol hajóra bukkanhat.

Julius közepén tehát ötöd magával egy nyílt bálnasajkán, melyet nagy bajjal a 20 mérföld széles jégmezőn keresztül vontattak, a tengerre szállt. Az átjárásokban sűrű jég zajlott, mégis Kane nehézség nélkül evezhete délre a part mentén. Littleton szigete közelében sok dunnalúd és más tengeri madarakat találtak, melyek az ottani sziklás szigetkéken fészkeltek. Egy kőszirt, melyet dunnalúd szigetének neveztek, annyira rakva volt lúdfészkekkel, hogy egy tapodtat sem tehetek, anélkül hogy fészkekre ne lépnének. Egy két óra alatt valami 200 madarat öltek meg. Más alacsony szikla szigeten, különösen a kékszürke sirályok fészkeltek, melyek képzelhetlen falánksággal a dunnalúd fiait pusztították. Az anya kitelhetőleg védelmezte fiait, de hirtelen össze nem gyűjtette, s míg egyikre ügyelt, másikat elkapta a sirály s egy pilla-

nat alatt felfalta. A szárnyasokból két zsákot töltöttek meg, s az eleséget, mit el nem vihettek, a sziklák alá rejtették. Jul. 19. tovább vitorláztak s nemsokára kiértek Smith szundjából. Mac Gary nagyon ügyesen kormányozta a sajkát, melyet az erősen csapkodó hullámok minden perczen elborítással fenyegettek. Növelte a veszedelmet az erős szél, mely északról fűtt. Mac Gary 22 óráig szakadatlan figyelemmel és erőlködéssel igazgatta a kormányt, senkisémet válthatta őt fel. Végre egy öreg jégfolthoz kötheték a sajkát. Midőn a szélvész lecsendesedett, ismét útjokat folytatók. De most dél felé tömeges jégterület volt, melynek csak félig nyílt járásain nagy bajjal furakodának be. Az összezsapó jégtömegek nagyon megrongálták a törékeny sajkát s minden pillanatban összezúzással fenyegették. Éjjel nappal szakadatlanul dolgozniok kellett, s a nagy erőlködés következtén az egyik ember megbetegedett. Gyakran történt, hogy a sajka oldalain magas jégtorlatok tornyosultak fel, melyek néha a sajka fölött összezsaptak. Gyakran kellett a sajkát a jégrögökre húzni, hogy az összetóduló jégtömegektől össze ne zúzassék. A sajka annyira megsérült, hogy egy embernek majdnem folyvást a betóduló vizet kellett kimerítenie. Végre megkerülték Hackluyt és Northumberland szigetét s jul. 31. Parry fokhegyétől délre valami 10 angol mfdre voltak. De itt áttörhetlen akadályra találtak. Előttük szilárd tömeges jégmező terült el. Nyugatra magas jéghegyek látszottak, Kane és Gary 120 lábnyi jéghegyre felmászta s onnan látták, hogy délre és nyugatra legalább 30 mfdnyi körben álló, folytonos, áttörhetlen jégmező terül, melyben egyetlen hasadék sem látszott. Ez nagyon váratlan volt Kane előtt. Ross János kapitány 1818-ban, Inglefield kapitány 1852-ben s maga Kane 1853-ban épen e vidéken akadály nélkül vitorláztak keresztül. A bálnászok s a Franklinkeresők, Baffin, Ross és Inglefield, mindnyájan, kik e vidéken jártak, úgy tapasztalták, hogy Baffin öble északi részében, az úgynevezett közép tömeges jégterületen túl, körülbelől York, vagy Dudley Digges fokhegyeitől (Grönland partján) s a Jones-szundtól kezdve a Smith-szundig vagy Littleton szigetéig, valami 90,000 angol négyszeg mfdnyi nyílt vízterület van, kivált a nyár másik felében. Most pedig Kane úgy találta, hogy ezen „északi vízterület,” legalább némely esztendőben, egy legalább 30 angol mfd széles szilárd jégöv által két külön vízterületre osztatik, me-

lyek közül az egyik a Lankaszter és Jones-szundok vidékeit, a másik a jégtorlasztól északra Smith szundjáig eső vidékeket foglalja magában. Kane ezen állítását megerősíti azon tény, miszerint Inglefield csaknem ugyanazon időben Melville öbléből nem nagy bajjal Lankaszter szundjába vitorlázék, tehát a Kane által látott jégövnön alul csakugyan megint nyílt vízterület volt. A jégretesz, mely Baffin öble „északi vízterületét,” néha két külön területre osztja, Kane szerint azon jégből támadt, mely egyfelől Jones szundjából, másfelől pedig Murchison szorosából vagyis a Bálna-szundból Baffin öble azon vidékén összehalmozódik. Baffin öble nyugati partjait is, Izabella fokhegyétől délre, szakadatlan jégsegély övezte, mely valami 20 mfd széles volt, s mely a part nagy bevágásainak kanyarulatait követte. E jégsegély nagy jéghegységekkel volt megrakva, milyenek Melville öblében szoktak előfordulni. A jégtömegeknek másutt is tapasztalt összetorlását a nyugati partok mentén legalább egy részben földünk forgásának kell tulajdonítani.

Kane kénytelen volt megfordulni. Hogy elesigázott és betegeskedő embereinek némi nyugalmat szerezzen, a Bálna-szund szájában levő Northumberland-sziget felé tarta, hol odamenet némi övényzetet látott vala. Nagy bajjal jul. 31. elérték a szigetet s meredek sziklák között, tátongó völgytorok előtt a partra szálltak. Nemesak buja fűvet, de sóskát és sülly-gyógyító más növényeket is leltek, s a szirteket számtalan dunna- és király-kaecák, sirályok, alkák és más tengeri madarak lepték el. Ugyancsak a parton öt eskimo kunyhót is leltek, melyekből kitetszett, hogy a madarak e gyűlhelyét az eskimók is üsmerik s legalább olykor meglátogatják. Igen érdekesek voltak a sziget jegesei is, melyek a jégnek lassankinti mozgását, a vizéhez hasonló, csakhogy igen lassú folyását világosan mutatták. Kane Northumberland szigetét Baffin öble Capuájának nevezi; mindnyájan nemesak kiheverték a kiállott veszélysegeket, de tökéletesen fel is gyógyultak s a bő és fris eledel folytán megkövéredett állapotban tértek vissza a hajóhoz.

Kane tehát el nem érhetette célját, mely miatt a veszélyes kirándulást tette volt. A hajón nagy levertség uralkodott. Azelőtt mindennapi imádságuk ez volt: „Uram vedd hálánkat s áld meg vállalatainkat!” most pedig ekkép imádkoztak: „Uram vedd há-

lánkat s vezérelj vissza hazánkba!“ Kane aug. 14. a sziklaszigeten, melyen a vizsgálda volt, eltemetteté meghalt társait, körakást halmoztata fel s a körakás alá írott tudósítást rejte, mely a járat eddigi fölfedezéseit és viszontagságait adta elő röviden. Tudta, öt év előtt mily fájdalmas aggodalommal kerestek Beechey szigetén Franklintól tudósítást. A jövő teelésre kellett készülni. Kane meg volt győződve, hogy a dán telepeket szánnal és csónakkal el nem érhetik s a hajót sem akarta még feláldozni. Azonban megengedé azoknak, kik a vakmerő kísérletet megtenni akarták, hogy a hajótól és társaiktól elváljanak s a dán telepek felé igyekezzenek. Kilenczen voltak, tehát épen a népség fele, kik inkább a grönlandi dán telepek felé akartak a rémitő hó és jégsvatagon keresztül vergődni, mintsem még egy telet ott a hajón tölteni. Kane a meglevő készletekben és eleségben hiven osztozék velök, arról is biztosítá őket, hogy ismét szívesen fogja látni a hajón, ha czéljokat el nem érhetve vissza kellend térniök. Aug. 28. dr. Hayes, Petersen, Sontag esillagász, Bonsall és még öt útitársuk dél felé indulának, egyikök azonban már néhány nap mulva visszatére, úgyhogy a hajón tizen maradtak. Ezek mindent megtettek, a mit lehetett, hogy magokat a tél kemény hidege ellen megóvtalmazzák. A hajón az eskimók kunyhóihoz hasonlító lakhelyet készítettek magoknak, melynek falait és tetejét nagy bajjal szedett mohhal és pázsittal kitömték. Tüzelésre az ott termő törpe fűzbokrokat s egyéb holmi növényeket szedtek. Vadászatra is szorgalmasan jártak. De a vad már nagyon gyéren mutatkozott s nemsokára egészen eltűnt, csak a nyúl, róka és medve maradt ott. A fris hús és tüzelő-anyag hiánya a legnagyobb baj volt, melyen nem segíthettek. Tüzelésre a hajón levő kátrányos köteleket s elválasztható deszkákat és gerendákat is kényszerültek felhasználni s még így is naponkint legfeljebb kétszer főzhettek magoknak kávé s egyszer levest. A húst többnyire nyersen ették mint az eskimók. Nyáron elég hús készletet szerezhettek volna ugyan¹⁾, de akkor kivált a fölfedezési kirándulá-

¹⁾ Kane 1854 máj. 30. ezeket írta naplójába: „A fókák mindinkább szaporodnak, János az eskimók hadicselét követve négyet ejtett el. Több húsunk van, mint mennyit elkölthetünk. A mult három hét alatt hófajdokból, tengeri nyulakból, két iramszarvasból s fókából

sokkal voltak elfoglalva s nemis gondolták, hogy még ott fog kel-
leni a telet tölteniök.

Az egészséges friss húsétel hiánya miatt a súly mindinkább
elharapózott. Sept. 11. már csak hat kis kacsból és három hó-
fajdból állott összes friss hús készletök. Kane, ki a második tél alatt
kevesebbet gyöngélkedett, észrevette volt, hogy valami 10 angol
mfdre a hajótól egy nyílás van, hol gyakran fókák mutatkoztak.
János kíséretében tehát egy szánkán, melybe öt kutyáját befogta,
oda mene vadászatra. De midőn a kijelölt helyre érkezék, a nyi-
lást már súlyos álló jéggel betömve találá. Azonban odább a látha-

éltünk. Ennek folytán súlybetegségünk gyorsan gyógyúl. Midőn e bőség
oly rögtön ránk szálla, hogyan képzelhetném magamnak, hogy sze-
gény Franklin és népsége odaveszett volna? Mennyire sarkvidéki
járataim után ítélhetek, mondhatom, hogy nehéz volna csak 50 angol
mfdnyi átállójú kerületet találni, mely minden állati élettől meg lenne
fosztva. A legkeményebb téli jégben is helylyel közzel lékeket, nyit-
vákat találunk, melyeket az áramlások s az apály és dagály támasz-
tanak. Az ily nyílt helyeket a fóka, rozsmár, s a korai madarak nagy
számmal lepik el. Egy ily nyílás, Littleton szigeténél, csak 40 mfdre az
Advance-től, a múlt télen három eskimo családnak szolgáltatott elesé-
get. Ha tehát mi egyetlen ember vadászata után a múlt három hét alatt
elélhettünk, bizonyára némileg ügyes vadászok csapata bő készletet
szerezhet a télre. . . Meg vagyok győződve arról is, hogy az eurpai-
ak vagy amerikaiak képesek a túlságos sarkvidéki égaljhoz hozzátö-
rődni, Isten óvja meg a polgárisult embert attól, hogy évekig e sor-
vasztósötétségre legyen kárthatva! De a sarkkör vidékén s a szél. 72.
fokán, hol csakis a hideget kell megszokni, az eurpai és ázsiai embe-
rek bizonyosan hozzátörődhetnek az égaljhoz. Franklin válogatott em-
berei nem hihetem, hogy mindnyájan oda lettek volna; nem hihetem
hogy egy vagy több csapatuk nem talált volna vadászteret, hol nyárról
nyárra elegendő tüzelőanyagot, eleséget és fókabőröket szerezhes-
senek három és több télre. Ugy vélem, hogy több feletkezetre osz-
lottak, s hogy valahol nyílt helyet találtak a jegen, hogy serényen fog-
ták a rókát, kópjárták a medvét, ölték a fókát és rozsmárt. Még mindig
reménnyel gondolok rájuk.“ Midőn ezt írá, még nem gyanította,
hogy Rae egy hónap előtt Boothia Felix földén a Franklin-járat vég-
veszedelmének első bizonyosságait fedezte föl.

táron más nyilást vett észre. Rögtön oda fordúla. Az út elsőben sima szilárd, azután fiatal, de a szánkát még megbíró jegen vit keresztül. „Előre nyargalánk, még gyorsabban, mint egy mfdet, midőn János tele torokkal elkiáltá magát: „a foka! a foka!“ E pillanatban a kutyák még sebesebben vágatának előre s midőn feltekinték, egy farka szürke fókát láték, a mint egy nyilásban játszadoztak. Alig örvendhettem vala a látványon, midőn azt is észrehevém, hogy új jégövre jutottunk, mely nyilván veszedelmes volt. Jobban balra s előre, egy hóval behintett terjedelmes jégmező terült. A legközelebbi szilárd jégtömeg csak egy rög volt, mely a fehér síkságból mint valami sziget állott ki. Lehetlen volt megfordulnunk, csak előre mehettünk. A kutyákat ostorral és szóval hajtották, a jég borzasztón ropogott és hajladozott a szán talpa alatt; még több mint egy (angol) mfdre voltunk a szilárd jégröghöz. A félelem a szegény állatokat a legnagyobb gyorsaságra készíteté, s kiáltásaink elnémulának. A cselekvés vagy erőködés nélküli feszültség tűrhetetlen volt; tudtuk oda vagyunk, ha a rögöt el nem érhetjük, s hogy egyedül kutyáinkon fordul meg minden. Egy pillanatnyi megállapodás mindenestül a gyorsan áramló hullámok közé temetne: semmi lélekjelenlét, semmi testi vagy lelki erő sem segíthetne rajtunk. A fókák — mert most oly közel voltunk hozzájuk, hogy már kifejezős arcaikat kivehettük, — azon bámuló kíváncsisággal néztek ránk, mely úgy látszik arczuk jellemző kifejezése: talán valami 50 foka mellett rohanánk el, melyek szügyökig a vízből ki voltak s üntetszésökkel gúnyolni látszottak. E kétségbeesett futtatás nem tarthatott sokáig, s a szívós sósvíz-jég gördülő süppedése elrémité kutyáinkat s midőn vagy 50 lépésre voltunk a röghöz, hirtelen megállának. A szán bal talpa legott beszakadt a jegen, az első kutya követé s egy másodpercz múlva a szánka egész bal oldala elsüllyede. Első gondolatom a kutyák megmentése. Kihajlék, hogy az elmerült kutya köteleit elvágjam s a következő pillanatban már mellette úszom az összemorzsolott jéggel és vízzel tölt kerek lékben. János, a jó pajtás, felém közeledik, hogy segítsen, s az angol nyelvet törve jajveszékél; de én meghagyom neki: vesse magát hasára, nyujtsa ki karjait és lábait, s késével kapaszkodva igyekezzék a szigetre vánszorogni. Ekkor én már a szánkával, kutyákkal és kötelekkel összevevissza bonyolódva a vízben keringék. Az első kutya köteleit végre sikerült elvágnom

s a szegényt kiségitém a jégre, mert aggodalmas czirogatásai által elstílyesztett volna; azután a szánka felé úszám, de hamar látván hogy az meg nem bírna a jégen, s hogy más mód nincs benne, mint a lék jégszélét megkisértennem. Fáradhatlanul köröskörül úszám a lék szélén, de a nyomorult jég mindannyiszor engede és beszakada, valahányszor remélém, hogy ráfekhetem. E kísérletekkel a lék terjedelmét igen kelletlen nagyságra tágítám ki, s minden erőködésem után gyengébbnek érzém magamat. Azalatt János elérte vala a szilárd jeget s térdre borulva összevissza imádkozék angolul és eskimoul; valahányszor a jég beszakada, mindannyiszor Istent kiálta, s mikor úzásomat újra folytatám, imádságait is újból kezdé. Mármár süllyedezék. Késem kiesett kezemből, midőn a kutya köteleit elvágtam, másik késem nadrágom zsebében volt s nem férhettem hozzá. Végre megmentésemet egy nem rég megszelidített kutyának köszönhetém: ez még a szánkához volt kötve s a mint küzködék, hogy kivergődjék, a szánka egyik talpát a kör széléhez szorítá. Előbb újra meg újra hídul akartam volt használni a szánkát, de minden ebbeli kísérletem megghiúsult, a jég mindannyiszor beszakada, s a szánka ekkép még jobban kitégítá a léket. De most érzém, ez az utolsó kísérlet a kiszabadulásra. Hátamra fekvém, hogy testem súlyát mentől könnyebbé tegyem, s nyakszirtemet a jég szélének vetém; azután vigyázva és lassan meggörbítém lábszáramat s lábam sarkát a szánka talpának támasztám erősen; a félig engedő jég recsegett alattam. Mégis érzém, hogy fejem künn van a jegen s hogy nedves ködmönöm a síkságon fölfelé csúszik; majd vállam alá is kerüle a jégtámasz. Még egy erős lökés, s a jég felületén valék megmentve. Elértem a rögöt. János legott bőrömet dörzsölgeté rémitő buzgalommal. Megmentök a kutyákat is, de a szánka, kajak, sátor, pus-kák, hósasúk s minden más dolog ott maradtak.

Dec. 7. váratlanul öt eskimo szánka közeledék a hajóhoz, mindegyikben hat kutya volt befogva: Petersent és Bonsallt hozták, kik aug. 28. a hajótól elbuesztak vala; a többiek valami 200 angolmfdnyi távolságra maradtak, meghasonlott és teljesen ügyefogyott állapotban. A mitől Kane rettegett vala, borzasztón beteljedett. Legott segíteni akara a szegény elhagyott társakon, de mit tegyen; midőn a hajón maradtak közül nyolczan a betegágyban fekszenek, s rajta kívül csak János bír még mozogni? A betege-

ket el nem hagyható. Másf nem tehetvén, nyomorú készletéből legalább némi eleséget küldé nekik az eskimóktól, kik Petersent és Bonsallt hozták vala. De az eskimók megszegék ígéletüket s a rájuk bizott eleséget magok költék el. Mindazáltal dec. 12. az elmaradt hat útitárs is, más eskimók segítségével, szerencsésen megérkezék.

Most tehát megint mindnyájan együtt voltak. Inségök napról napra növekedék. Vadat ritkán sikerült elejteniök, nagyobb részök folyvást tehetetlen volt. Úgy éltek, mint az eskimók, a rozmár- és medve-húst nyersen ették, örültek, ha csak egy harapás húst kaphattak, bármilyen volt legyen. Az eskimók sem mutatkoztak. Kane az 1855-diki év elején két meghiúsult kísérlet után, végre föltalálá őket. De ők is nagy inségben voltak. Kedves és nélkülözhetlen kutyáikat is nagy részt leólni kényszerültek. Azonban kitelhetőleg segíték új barátjaikat, s vadászatra is eljárogatának velök.

Ápril 23. derék kutyáktól vont három eskimo szánka érkezék meg a hajónál. Kane jól érezte volt, hogy Morton fölfedezései némileg kétségbe vonhatók, s nagyon szerette volna Kennedy esatornáját s a nyílt tengert személyesen meglátogatni. Most a kínálkozó alkalmat fel akarván használni, rábirá az eskimókat, hogy vele együtt tegyenek északra kirándulást. Az eskimók ráállának s az első napokban igen gyorsan hajtának. De Humbold jegese déli oldalán medvenyomokra akadtak: az eskimók és kutyáik azonnal a medvéknek menének s az út folytatásáról hallani sem akarának. Kane csak azt éré el, hogy a nagy jegest még egyszer és közelebbről láthatá.

Már a tél folytában lassankint az elutazásra készülődtek. Midőn végre az enyhébb évszak beálltával bővebb és egészségesebb eledelt szerezhettek s ennek folytán lassankint felgyógyultak és megerősödtek, a szükséges készületeket nagyobb gyorsasággal és sikerrel tevék meg. A hajó kiszabadíthatására ez évben is kevés reményök volt; a merre csak láthattak, mindenütt nagy jéghegyek és roppant vastagságú jégmezők terültek. Kane tehát eltökélé magát, hogy a hajót s a nagy bajjal szerzett gyűjteményeket odahagyja; további késedelmezéssel embereinek életét nem kockáztathatá. Máj. 17. elbúcsuzának a hajótól s dél felé költözködének. Három csónakon akarták a grönlandi dán telepe-

ket elérni. De Renszelaer öble s a hajózható tenger közt még roppant jégmező terült. A betegek, csónakok, eleség s a többi készlet tovaszállítása a rögzös jegen és havon keresztül tömérdek fáradságba és bajba került. Ohlsen ez erőködések következtében meghalálozék. Christián János az eskimókhöz szökött, s mint később Mac Clintok megtudá, köztük letelepedett és megházasodott. A többiek, összesen tizenhatan, végre roppant vessződségek után elérik Hartstene öblét s az ennek délnyugati oldalán kinyúló Sándor fokhegyet, hol a csónakokat a vízre eresztették. Az eskimók az utolsó pillanatig hűséges segélyt nyujtának nekik s Sándor fokhegyénél mindannyian, kik Hartstene öble partjain vagyis Etah vidékén tanyáznak, összesereglének, hogy a távozóktól elbúcsúzzanak.

Kane és társai csak jul. 19-kén szállhatnak törekeny sajkáikra Sándor fokhegyénél. Rettentő bajokkal kelle még küzködniök. Még a veszélyes Melville-öbölben valának, midőn eleségök egészen elfogyott. Már mindnyájan kétségbeesének. Ekkor egy kis úszó jégrögön nagy fókát pillantának meg. Hím volt s akkora, hogy eleintén rozmának vélték. Kane mindjárt jelt ada a másik csónaknak, (az egyik csónakot már elébb szét kellett vala bontaniok), hogy az állatot meglophassák. Petersen a csónak orrában áll vala a hosszú angol puskával, az evezőket harisnyákkal pólyázzák be, hogy ne loesoljanak nagyot. Midőn a fókához közeledének, annyira fölgerjedének mindnyájan, hogy alig birtak rendesen evezni. Már csak 300 lépésre voltak a fókához, ekkor Kane jelt ada, hogy az evezőket a vízből kivegyék s a csónakot csak hátulról taszítsák előre egy evezővel. A foka nem aludt, mint gondolták vala, s midőn már alig egy puska lövésnyire voltak hozzá, fölemelé fejét. „Még most is látom“, — írja Kane, „a kemény, aggódó, majdnem kétségbeeső kifejezést, melyet embereim kiaszott arca ölte, midőn láták, hogy az állat mozdulni kezd: elejtésétől életök függött. Jelt adék Petersennek, hogy lőjön; Gary lelapula a csónakra, ez nesztelenül tovább simula. Nekem ugy látszott, már biztos lövést lehet tenni, de Petersen annyira föl volt gerjedve, hogy remegő kezével hiában ügyekvék puskáját a csónak szélére fektetni. A foka már első uszonyára támaszkodva föllála s ijedős kívánesiséggel reánk bámulá, aztán a vízbe késztle pottyanni. E pillanatban megdördtüle a puska, az állat egész hosszában a

jégrögön tertile el, csaknem épen a víz szélén. Még egy lövést akarék tétetni, de embereimet nem leheté többé visszatartóztatni. Mindkét csónokkal vadul kurjongatva a jégrögnek rohanának, megragadák a főkát s a biztos jégre vonszolák. Mintha megőrültek volna. Most látám csak, mennyit szenvedtünk vala az éhségtől. Sírva, nevetve, késeikkel hadarászva ideoda futkosának a jégrögön. Öt percz sem mult el, s már is mindegyik véres újját dugá szájába vagy a nyers szalonna-szeleteket rágá. Egy latot sem hagytunk ott a főkából. Estve a szétbontott csónak két bordájával tüzet raktunk a jégrögön s mitsem gondolva a zajló jéggel oly lakomát csaptunk, milyent rég élveztünk vala.“

Végre, Kane és társai 84 napi vesződség után elérek Upernavikot, a legészakibb dán telepet. Meg voltak mentve. Sept. 6. egy dán hajóba szállának, melyen a Shetlandi szigetekig akartak utazni. Sept. 11. a Diszko szigete délnyugati partján épült Godhavnbe érkezének, hol néhány napra kikötének. Már tovább készülének vitorlázni, midőn Hartstene hadnagy gőzöse fordula be a kikötőbe.

Az Egyesült-Államok kongressusa t. i. 1855-nek elején hozott s febr. 3. megerősített végzés által felhatalmazta volt a tengerészeti hivatalt, hogy Kane fölkeresésére és megmentésére új járatot indítson meg, miután róla 1854. végéig semmi hírt sem vettek vala. E végből egy gőzöst s egy vitorlás hajót szereltek föl, két évre való eleséggel, s az új járat vezetésével Hartstene (Hartstein) és Simms hadnagyokat bízták meg. Hartstene és társai csak 1855. jun. 2. hagyák oda az új-yorki kikötőt. Franklin özvegye az új járatról értesülvén egy márvány emléket küldé Londonból Új-Yorkba, hogy azt Hartstene a Beechey-szigeten, Bel-lot sírköve mellett felállítsa. De Hartstene Beechey szigetét el nem érheté s Franklin emlékkövét¹⁾ sem állíthatá fel. Fölfedez-

) A Franklinné által készítettett síremléken, melyet utóbb M'Clintock állított fel rendeltetése helyén, a következő felirat van: „Franklin, Crozier, Fitzjames s bátorlelkű tiszt- és bajtársaik emlékeül, kik a tudomány érdekében s hazájok szolgálatában szenvedtek és meghaltak, állíttatott ez emléklap azon hely közelében, hol első sarki telőket töltötték vala s honnan elindulának,²⁾ hogy vagy legyőzzék a nehézségeket vagy meghaljanak. E kö hirdeti fájalmát hon-

vén Smith szundjában Kane nyomait, délnek fordúla. Godhavnben hajóira vevé a megmenekülteket s már oct. 11. Új-Yorkba érkezék ¹⁾).

Grönland a sarkvidéknek legislegnagyobb földtömege s a mennyire tudjuk, legészakibbra terjedő szárazföld. A szélesség 60 fokától kezdve ²⁾ több mint 20 szélességi fokon nyúlik fel s nyugotról keletre néhol 200—300 mfd széles, tehát terjedelme legalább 30,000 négyszeg mfdre becsülhető. Nyugati partjai a szél. 76° ig pontosan fölvenék, odább Saunders (1849), Inglefield (1852.) és Kane nyomozásai következtén körülbelül a szél. 81° ig legalább nagyjából ismeretesek. Keleti partjai ellenben csak déli csücsától, Farewell fokhegyétől Egede öbléig, vagyis a szél. 62° ig vannak pontosan fölveve, odább a szél. 69° ig kevésbé, a szél. 69. és 79. fokai között megint jobban ismeretesek, de a 79° túl egészen ismeretlenek. Nyugati partjain Davis szorosa, Baffin öble, Smith szundja, Peabody öble és Kennedy csatornája nyul-

fitársaiknak és barátjaiknak, kik őket csodálják, s hit által enyhített bánatát annak, ki a járat hős vezérében leghűbb és legszeretőbb férjét veszítette el. — „És vezeté őket a mennyországba, hol lakásuk leszén.“ — 1855. — E kö, hogy rendeltetése helyén felállíttassék, az amerikai járat tiszteinek és népségének adaték át, melyet Hartstein H. J. vezényelt dr. Kane és társai fölkeresésére.“

¹⁾ Dr. Kane 1822-ben Philadelphiában született, 1843-ban orvostudori vizsgálatán esék át s mindjárt a Egyesült-államok tengerészetében mint sebész alkalmaztaték. Mint hajó-sebész bejárá a Csendestenger szigeteit, Sina partjait, Egyiptomot, Afrika nyugati partjai egy részét, azután a mexikói hadjáratban s mint láttuk, a Grinnellféle első sarkvidéki járatban vett részt. Midőn második sarkvidéki járatából hazaérkezék, azonnal utazása leírásához láta s új sarkvidéki járatot tervezte. De folyvást gyöngélkedvén, Kuba szigetére ment, hogy egészségét helyreállítsa. Kuba szigetén 1857-ben meghalálozék.

²⁾ Grönland déli csücsa, Farewell fokhegye, Graah szerint az északi szél. 59° 49' s a nyugati hossz. 43° 54' alatt van (Greenwichtól.)

nak el. Ezen nyugati partjai igen rovátkoltak, kisebb nagyobb tengeröblök mélyen benyúlnak s különösen a szél. 67° és 73° között igen sok félszigetet, szigetet és számtalan apró szigetkét képeznek. Legnagyobb sziget: Diszko szigete, mely Diszko öble és Waigat szorosa közt terül; legnagyobb félszigetek: Noursoak és Svartenhuk félszigetei, amaz Waiga szorosa és Omenak öble között, emez odább északra van. A tengeröblök a külső földcsücsoktól és szigeteiktől keletre, azaz befelé rendszeren 10—20 mfdre nyúlnak el s ott a 200—300 mfd széles, zárt szárazföld kezdődik. A szárazföld ezen főtömege előtt tehát tengeröblök által meghasogatott, szigetek- és félszigeteből álló szegély nyúlik el, s csak ezen külső földöv járható és lakható. A széles belsőföldet merő, szakadatlanul, roppant terjedelmű és vastagságu jég hát borítja be és rejtje el, mely annak minden egyenetlenségeit, mélyedéseit, völgyeit kitölti, úgy hogy az lapályos síkságot képez, melyből egyetlen földdarab vagy hegyesücs sem látszik ki. A külső földöv tengeröblei felső végén többnyire a belső földön elnyúló völgyek vannak, melyek a tengeröblöknek mintegy folytatásai. E völgyek a belső föld jég hátának néhol 2000 lábnyi vastagságu nyulványai által vannak kitöltve. Felső végöktől kezdve keletre, azaz befelé, a belső föld lapályos jég hátá észrevétlenül emelkedik s beljebb valami 4000 lábnyi magasságot ér a tenger színe fölött. A belső földről, a szélesség 67 fokától kezdve északra egyetlen folyóvíz sem folyik a tengerbe, jég hátá az évről évre eső hó és eső következtén mind magasabbra halmozódnék fel, ha a jégnek bizonyos folyási képessége nem volna. De a víz módjára a jégtömegek is terjeszkednek, nyújtózkodnak, azaz lassan és észrevétlenül folynak. Grönland belső földének roppant terjedelmű jég hátá a szélén található jégvölgyek — hihetőleg egykori folyómedrek — mentén nyújtózkodik el és folyik le, a jégvölgyekből a határos tengeröblökbe ereszkedik s ezeknek fenekén tovább és tovább megyen, míg nem e jégnyulványok a mély tengerre jutnak, hogy a víz őket megbírja. Ekkor külső végök a vizen úszik, míg beljebb a szárazon nyugszának. Azután részint a víz emelése, részint más okok hozzájárulása mellett, a vizen úszó tömeg elválik a belső jégnyulványtól s mint úszó jéghegy mutatkozik a tengeren. Ily jéghegy 150, sőt 200 és több lábnyira áll ki a tengerből, míg vízben levő része hatszor; sőt hétszer nagyobb, kerülete gyakran néhány ezer lábnyi, egész

tömege pedig néha 100 millió köblábnyi. Ha tehát ily jéghegy a szárazon volna, akkor tetemes s több mint 1000 láb magas hegyet alkotna. E szerint a Grönland belső földét borító jéghegynak a jég-völgyeken és tengeröblökön aláfoló jégnyulványai 1000 és több lábnyi vastagságu tömegeket képeznek, s a jéghegyek csak a belső föld jege nyulványainak, vagyis a jégfolyamoknak töredékei. Ily roppant jéghegyek és jégfolyamok keletkezése nemcsak általában nagy hideget, de nagy szárazföldet is föltételez, s e föltételeket csak is Grönland belső földjén találjuk. Azért oly roppant jéghegyek csak Grönland partjainál támadnak és csak Baffin öblében és különböző ágaiban láthatók nagy mennyiségben. A jéghegyek elválását, a belső jégtömegetől, a jég borjazásának nevezik, e borjazás az év minden szakában fordul elő; télen azonban az elszakadt jéghegyek nem úszhatnak ki a tengeröblökből, s ezek még a nyár nagyobb része alatt is tömve vannak jéghegyekkel, melyek csak júliusban és augusztusban takarodnak el, midőn nemsokára helyöket mások foglalják el. Grönland nyugati partján a szél. 68 és 73. fokai között valami 28 jégvölgy nyúlik el a tenger felé s mindegyiknek kisebb nagyobb jégfolyama van, melyek jéghegyeket eresztenek a tengerbe. De a Baffin öblébe és Davis szorosába kerülő jéghegyek legislegnagyobb részét a következő öt jégfolyam ereszti: 1) a jakabrévi (Jakobshavn), mely a szél. 69° 10' alatt van s Diszko öblébe szakad; 2) a tosszuka-teki, mely a szél. 69° 50' alatt van s az Örökös-herczeg-sziget mögötti öbölbe szakad; 3) a kariaki, mely a szél. 70° 25' alatt van s Omenak öblébe szakad; 4) a kangerdlursoaki, mely a szél. 71° 25' alatt van és szintén Omenak öblébe szakad; 5) az upernaviki, mely a szél. 73° alatt van. Rink ¹⁾ szerint e nagy jégfo-

¹⁾ Rink számos esztendő telt Grönlandon, 1848—1851-ig ásvány és földtani kutatásokat tett, azután a grönlandi dán telepek felügyelője volt. Kutatásainak eredményeit egy jeles munkában tette közzé, melynek czíme: „Grönland geographisk og statistisk beskrævet.“ 2. köt. Kopenhága 1857. E munkából egyes kivonatokat a berlini földirati folyóiratban, Petermann földirati közleményeiben és a londoni geogr. társulat Journaljában találunk. Első darabja már 1852-ben jelent meg e külön czímmel: „De danske Handelsdistricter in Nordgrönland; deres geographiske Beskaffenhed og productive Erhveroskilder.“

lyamok közül mindegyik legalább 1000 millió köbrőfnyi jégtömeget ereszt a tengerre. A Kane által fölfedezett Humboldt-jeges alkalmasint szintén ily jégfolyam.

A belső föld jégsivataga előtt előnyuló szaggatott partokon, szigeteken és félszigeteken az örökös hó és jég vonala körülbelül a tenger színe fölött 2000 lábnyi magasságban kezdődik, noha alább, a tenger színénél alig magasabb partokon is, az évnék minden szakában havazik. Azon külső földövek magasabb földhátain és hegyein tehát szintén örökös hó és jég van, s a jegesek, melyek pl. a svajezi havasokon ittott a hegyekről a völgyek mentén a tenger színe fölött 3,600 lábnyira alányúlhatnak, Grönland szigetein és félszigetein néhol egész a tengerig érnek alá. E jegesek azonban a tengerre csak apró jégtömegeket eresztenek, melyek borjújégnek neveztetnek. Nagyobb szerű jéghegyek e jegesektől sohasem erednek s általában seholsem támadnak, hol a szárazföldi jég a tengerből kiemelkedő magas és meredek lejtőjű partokon szakad meg. Azért Islandon és Spitzbergen sem támadnak ily nagyobb szerű jéghegyek, noha ott a jegesek szintén a tengerig nyúlhatnak alá.

A külső földszegély szigetei és félszigetei délről északra mind magasabbra emelkednek, a délibb szigeteken a hegyek legfeljebb 1500 — 2000 lábnyiak, Diszko szigetén már 4000 — 5000, Noursoak félszigetén pedig 5000 — 6000 lábra emelkednek. Diszko szigete és Noursoak félszigete partjain a homok és agyagrétegekben kőszéntelepeket fedeztek fel, a kőszén itt ott természetes koakszszá és anthracittá van átváltoztatva. Omenaknál jeles graphitot, Noursoaknál gazdag rézbányákat s Arkszuk öblénél (a szél. 61° 20' alatt) ezüsttartalmú ólomérczeket fedeztek föl; ez utóbbiakat 1854 óta egy angol-dán részvényes társulat kiaknázza. Ugyancsak Arkszuk öblénél az alumíniumból, natriumból és fluorból álló kryolithot is fölfedezték, melyből az alumíniumot gyártják.

Grönland a leghidegebb országokhoz tartozik. Jakobshavnben az évi közepes mérséklet — 4,73°R., Omenakban — 6,12°R., Upernavikban — 8,59°R. Jakobshavnben és Omenakban csak jun., jul., aug., és sept., Upernavikban pedig csak jul., aug., sept. havakban magasabb a közepes mérséklet a 0 foknál. A gátnatermesztésről tehát szó sem lehet, csak némi fűzeléket természetnek nagy gonddal, de az is izetlen; a burgonya sem érik meg.

Vadon csak némi bogyók teremnek, nevezetesen hamvas, kék és veres áfonyák. A föld többnyire már néhány hüvelyknyi mélységben örökké fagyva van, mégis kedvezőbb helyeken elég gazdag növényzet fordul elő. A lakosok földön kűszó fűz- nyir- és egyéb cserjéket s az ittott találtató laza tüzeget használják tüzelőül; kivált a délibb partokon elég úszadékfát találnak, melyet építésre is használhatnak.

Csak a déli és nyugati partok vannak az eskimo népesaládhoz tartozó emberekkel, de nagyon gyéren megnépesítve. Inglefield meg volt lepve, midőn Parry fokhegyétől északra, a Bálnaszund partjain eskimo telepre akadt, körülbelül a szél. 77° alatt. Kane még odább északra, a Bálnaszund és Renszelaer öble között nyugatra kinyuló Prudhoe-földön, a szél. 78 fokán túl is lakott eskimo kunyhókat talált. A legészakibb eskimo telep, Etah, Hartstene öble északkeleti partján, majdnem Littleton szigete irányában van. A Melville fokhegye mellett levő nagy jegestől északra Hatherton fokhegyéig, valami 130 mfd hosszú vonalban elnyuló parton Kane 8 külön eskimo teleppel ismerkedett meg, melyekben összesen mintegy 140 ember él. Talán még néhány más telep is van, de sok nem lehet. E legészakibb eskimók partjait az úszadéka nem éri el, azért ijaik és nyilaik sincsenek s a kajak is csak regéből ismeretes előttük. Délibb testvéreikkel semmi közlekedésben sincsenek, de Wolstenholm szundja déli partjától fel majdnem Humbold jegeséig minden sziklát és dombot ismernek, s mikora téli hideg a tengert, szigeteket és szárazföldet szilárd hidakkal egybekapcsolja, befogják kutyáikat s telepről telepre hajtanak egymást látogatandók, egymást értesítendők a helyekről, hol vad mutatkozik. Egyegy telepjük csak két három kunyhóból áll, melyekben 18—20 ember lakik. Az égalj mostohasága és saját erköleseik vadsága miatt évről évre fogynak, s nemsokára egészen ki fognak pusztulni. Kane őszintén megsajnálá szegényeket s midőn tőlük Sándor fokhegyén elbűsuzék, elmondá nekik, hogy nem igen messze délre testvéreik sokkal kedvezőbb vidékeken laknak, hol a napvilág hosszasabban tart, hol a hideg csekélyebb, hol a vadászat könnyű és bőséges, az úszadéka gyakori, hol mindegyiknek kajakja és halászó hálója van; megmutatá nekik, hogy bátor és okos vezérlet mellett néhány évszak alatt azon boldogabb vidékeket elérhetnék. Ők nagy érdekléssel hallgaták Kane

elbeszéléseit s jelentős tekinteteket vetének egymásra. Lehet, hogy a köztük megtelepedett Christian János vezérlete alatt csakugyan elhagyják mostoha hazájokat. Kane a grönlandi lutheranus hit-hirdetőknek is írt azon elhagyatott eskimók ügyében.

Elhagyott eskimo kunyhókat, rókafozókat és rejtkehelyeket Kane majdnem a szél. 79. fokáig talált ¹⁾. Délre is több helyen talált ily elhagyott eskimo helyeket. York fokhegye közelében a szél. 76° 20' alatt régi terjedelmes falut talált, a nagy kövekből rakott kunyhók szemben voltak egymással építve s utczát képeztek, a hús elrejtésére szolgáló kőrakások egyes csoportokban hosszú vonalban húzódtak el. A Melville öble nagy jegeseitől délre tanyázott eskimók közt 1820. tájban a himlő nagy pusztítást tett, s kik a nyavalyától megmaradtak, délre, Upernavik vidékére költözének s a dán telepek oltalma alá veték magokat. — Kane bizonyos jelekből azt következteti, hogy Grönland nyugati partjai Wolstenholm szundjától északra emelkedőben, körülbelül a szél. 77. fokától délre pedig süllyedőben vannak. Amott az emelkedés következtén az égélj mind zordonabbá válik.

Grönland nyugati partjain a szélesség 73. fokáig dán kereskedő telepek vannak, s az ottani eskimók Dánországnak alattvalói. A dán gyarmatok déli és északi felügyelőségre osztatnak. A déli felügyelőséghez tartoznak: Julianeshaab (haab = remény), Frederikshaab, Fiskernosset vagy Fiskernaes, Godthaab, Sukkértoppen (czukorsüveg), Holsteenborg kerületek; az északihoz pedig: Godhavn (Jónév), Egedesminde, Christianshaab, Jakobs-havn, Rittenbenk, Omenak és Upernivik vagy Upernavik kerületek. Minden kerület a hasonnevű főhelyen kívül még néhány más telepet vagy egyes lakhelyeket foglal magában. A két felügyelőség összes népessége az 1855-diki összeírás szerint csak

¹⁾ Etah, mely körülbelül az északi szél. 78° 20' alatt van, földünkön a mennyire tudjuk, a legészakibb lakott hely. Általában a Kane által fölfedezett eskimo telepek a legészakibb állandó lakok. Nyugatra az állandó emberi lakok sokkal délibbre esnek. Albertherczeg földén a legészakibb eskimo telep a szél 72., az amerikai szárazföld északi partjain pedig a szél. 71. foka alatt van. Ázsiában az ottani népségek nyári telepei is csak legfeljebb a szél. 75. és 76. fokáig érnek föl.

9644 lélekre rúgott s ezek közt 248 európai volt. Az ott lakozó eskimók már keresztyének, s a köztük letelepedett hernhuti és lutheranus hit hirdetők valóságos oltalmazóik és jötevőik. Hernhuti hit hirdetők csak a déli felügyelőségben fordulnak elő s ott három telepük van: t. i. Új-Hernhut, Lichtenfels és Frederiksthal, ez a legdélibb telep. A lutheránus hit hirdetők az egész parton elszórva. A grönlandi dán telepek főkereskedési czikkei: a bálna és fókaszir, iramszarvas-, foka és más bőrök, holmi prémek, dunnapelyhek, narválszarvak, tok- és másféle halak s a sarkvidékek egyéb terményei. A kivitt árúk értékét 170,000 tallerra becsülik. Ez árúért európai terményeket kapnak esérébe, a bevitt európai árúk értékét 85,000 tallerra becsülik. Julianeshaab és Frederiksthal a fókabőrök, Sukkertoppen és Holsteenborg az iramszarvasbőrök, Godhavn (Diszko sziget déli partján) s az északibb telepek különböző tengeri állatok kereskedésének főhelyei. Tiszkerneaszben különösen sok tokot száritanak.

Már nemsokára ezer éve lesz, hogy egy islandi hajós, Gümnbjorn, 980-ban véletlenül Grönland magas partjai felé hányaték. Erik Rauda az islandi nemzetgyűlés (althing) által gonosztettei miatt néhány évre száműzetvén, 982-ben eltökélé magában, hogy fölkeresi a nyugati földet, melynek hírét Gümnbjorntól hallotta vala. Meg is találá azt s számkivetéséből hazatérvén, a Grönlandnak (azaz zöldelő országnak) nevezett földet annyira magasztalá földieie előtt, hogy sokan találkoztak, kik hazájokat elhagyva ott akartak letelepedni. Azonban a Raudával Grönlandba indult 25 hajóból csak 14 éré el az ígért földét (986-ban.) De majd mások is oda költöztek mind Izlandból mind Norvegiából, s a grönlandi gyarmatok hamar szaporodtak. Rauda fia, Leif, 999-ben Norvegiában megkeresztelkedék s egy keresztyén papot magával Grönlandba is vitt. ¹⁾ Így 1121-ben az első grönlandi püspökség állítaték. Ekkor a normann gyarmatok, mint mondják, Farewell-fokhegytől északra 5—6 fokig terjedtek el, és pedig mind nyugati mind keleti partján. A keleti part mentén 19 tengeröböl

¹⁾ Rauda egyik társának fia, Bjarni, Izlandból atyjához Grönlandba akarván hajózni, 986-ban Amerika partjaira hányaték. Erik fiai azután 1000 óta új Fundland, új Skótország s új Anglia partjait látogatók meg.

partjain 190 tanya, nyugati partján pedig 9 tengeröböl mentén 110 falu vagy tanya volt; amazok 10, emezek 4 fárához tartoztak. A keleti parton a püspök székhelye és székesegyháza s két zárda is volt. A grönlandi püspök a drontheimi érsek alatt állott, s egymás után szakadatlan sorban tizenhét püspök küldetett ki. Grönland a pápának is megfizette a szokott adót, és pedig 127 mázsa rozmárfogat küldött neki, mint XXII. János pápa 1326-ban kelt okleveléből látjuk. De a XIV. század óta mindenféle csapások érték a grönlandi gyarmatokat, nevezetesen a fekete halál is pusztította őket. Végre közlekedésük az anyaországgal egészen megszakadt. Ez csak néhány század mulva emlékezett meg róluk, s II. Frigyes dán király Magnus Heinson hajóst küldé Grönland délkeleti partjaira, hogy megtudja, élnek-e még ott skandináv eredetű emberek. Heinson nem juthata Grönlandba. IV. Keresztély dán király azért 1605-ben Lindenow admirált és Hall angol hajóst küldé oda. Lindenow a déli, Hall a nyugati partokon kötöttek ki, de a keleti partot sem ők, sem utódaik el nem érheték, s a skandináv gyarmatoknak nyomát a nyugati parton sem lelték. A régi gyarmatok emléke is lassankint elveszett. Végre Egede, egy szegény norvégiai lelkész, nagy lelkesedéssel és buzgalommal innen is onnan is némi segílyt szerzett, melyen három kis hajót fölszerelvén, feleségével és gyermekeivel együtt Grönlandba vitorlázék, hogy a régi gyarmatok maradványait fölkeresse s az ottani lakosokat megtérítse. 1721. május 12. szálla a tengerre s július 3. Grönland nyugati partjain a szél 64° alatt kiköte. E helyen legott fa házat építé s ekkép az új dán telepek legrégebbit, Godthaabot, alapítá meg. Egede leirhatlan sanyarúságokat szenvedett; az égélj mostohasága, a benszülöttek vad-sága, saját földie is tömérdek bajt okoztak neki. A dán kormány IV. Frigyes halála után megtagadá a hithirdető és kereskedő teleptől az eddig adott segílyt, sőt a gyarmat eltöröltetését is megparancsolá. Egede magára marada, társai mind odahagyák s Dániába hajóznak vissza. Mindazáltal a hitbuzgó Egede ott marada. Felesége sirba szállt, ő maga meg volt törve, mármár kétségbeesett. Ekkor 1733-ban a dán király ísmét elhatározá, hogy a grönlandi hithirdető és kereskedő telep gyámolítására évenként 2000 tallér küldessék, s egyszersmind három hernhuti hithirdető is Grönlandba ment, hogy Egede munkáját folytassák; utódjaik mai

napiglan sikerrel és buzgalommal folytatják. Egede mindent elköve-
tett, hogy a régi normann gyarmatok nyomait fölfedezze, de csak
helylyel közzel néhány romba dőlt templomot és lakházat talált; az
ott lakozó eskimók sem nyelvökben sem szokásaikban, sem arczok
vonásaiban legkisebb rokonságot sem mutattak az európaiakkal.
Ha tehát Grönlandon még a régi gyarmatok némi maradvékai él-
nek, csak a keleti jégövezte partokon élhetnek, így vélekedett
Egede. De ezen partokat csak a két Scoresby érte el 1817-ben és
1822-ben, és pedig a szél. 70. és 71½ fokai közt, hol európai
gyarmatok sohasem léteztek. Végre Graah dán kapitány
1829-ben Grönland keleti partjait a déli esüestől fel a szél. 65°
18'-ig vizsgálá meg, de ott sem rommaradványokat sem más leg-
kisebb nyomait sem találta annak, hogy ott valaha keresztyén
gyarmatok léteztek volna. Azért sokan azt vélik, hogy a régi
írók keleti partjai alatt Grönland délnyugati partjait, a mostani
Julianeshaab környékét kell érteni, s hogy a tulajdonképi keleti
parton, hol legfeljebb a szél. 65°-ig néhány eskimo család él,
sohasem voltak normann telepek.

Egede törekvései következtén Grönland nyugati partjain az
új dán kereskedő telepek keletkeztek. A kereskedést a királyi
grönlandi kereskedelmi társulat üzi.

Befejezésül megemlítjük még, hogy Kane, életirója Elder
megjegyzése szerint azon hagyományt szállította honfitársaira, mi-
szerint a nyílt Sarkitengerre vonatkozó tények bővebb és újabb
megvizsgálását becsületbeli dolognak tekintsék, s remélhető, hogy
ők e bizalomra méltóknak is fogják magokat mutatni. Itt ott azt is
állították, hogy valamint az angol nemzet egykor az északnyugati
átjárás eszméjét karolta fel, úgy most az amerikai nemzet a nyílt
Sarkitenger eszméjét karolja fel. Csakugyan készülődtek a Smith
szundjában és Kennedy csatornájában teendő új járatra, s ennek
vezérlését dr. Hayes-re, Kane egyik kísérőjére akarták bízni. De
mindeddig nem vettük hírét, hogy az új járatot valóban megindí-
tották volna.

Angliában is szó volt új járatról. Midőn t. i. McClintock 1859.
novemb. 14. Londonban a földirati társulat ülésében sikeres jára-

táról tudósítását felolvasá, egyúttal határozottan kimondá, hogy véleménye szerint Franklin társai közül egysem lehet már életben. Az eskimók, kikkel ő maga, Rae és Anderson találkoztak, mindnyájan állíták, hogy az összes fehérek meghaltak. Az eskimók ama zord vidékeken csak azért tudnak megélni, mivel a fókavadászatban oly ügyesek. De Vilmos király szigete nyugati partjain eskimók sem élnek. Soha európai ember nem fogja az eskimók vadászati ügyességét eltanúlni, s ha kitanított kutyáik nem volnának, melyek a jégben találtató kis lékeket, melyeken a fókák lélekzetet vesznek, kifürkészik, még a Boothia földén tanyázó eskimók sem élhetnének meg. Hibás vélemény, hogy, a hol eskimók élnek, európai ember is megélhet. Európai ember vagy indián még sohasem honosodhatott meg az eskimók közt, még csak a kajakkal való bánást sem tanulhatta el. — Erre Snow kapitány, ki új járat létrehozásában fáradozott vala, becsületszavat adá, hogy a jövő tavasszal, szükség esetében mástól kapott segély nélkül is, fel fogja keresni ama vidékeket s meg fog telepedni az eskimók között, hogy a talányt valahára megfejtse, él-e még a 105 ember közül valaki vagy sem. — Nem tudjuk, az 1860-diki tavasszal Snow kapitány csakugyan elindult-e vagy megmástitotta szándékát.

HUNFALVY JÁNOS.

HORÁCZ.

IRÓI ÉLET- ÉS JELLEMRAJZ.

Histoire de la vie et des poésies d'Horace. Par le baron Walekenacr. 2 kötet, Paris 1858. — Das Leben des Horaz, und sein philosophischer, sittlicher und dichterischer Character. Von Arnold. Halle, 1860. — Horatii (Qu. Fl.) Opera omnia.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I. Azon írók egyikének élet- és jellemrajzát készültünk adni e lapokon, kiket az egész mivelte világ ismer, kiknek neve mindentűt jóhangzásu s édes emlékek viszhangjait költi. Mert kinek ne lennének emlékezései kötve, Horatiusa azon elrongyolott példányához, melyet azt iskolában forgatott? midőn az első ifjuság ábrándjai, a serdülő erő s az ébredező képzelődés oly költői dicsfényt vont a fakó lapokra, melyekről a „Justum ac tenacem“ vagy a „Beatus ille“ zengzetes sorait könyv nélkülöztük. Jut eszembe, mint osztályoztam a gyermek fontoskodásával s az ifju lelkesedésével, költőimet tizenhárom—tizenöt éveskoromban! A „Tristium“ versárjának sekélyes tengere csak fülembe költött kellemes zúgást s megvallom soha sem birt kedélyemre mély és maradandó hatást gyakorolni; kedveitem Virgil s HorácZ közt volt, és pedig csaknem egyenlő mértékben megosztva; az Aeneis férfias szépségét, az ecclógák s különösen a Georgicon csodás bája, versenyeztek szí-

vem és elmémben az ódák nemes hangulatával, erkölcsi emelkedettségével, vidám életnézetével. Egyik tanítóm határozottan Virgil pártjára kelt s én Horác elönyeit számíthatám; atyám (tanítóm legjobbika) Horác felé hajlott s én lelkesedve vitatám Virgil szépségeit. Oh boldog gyermekkor! oh ifjui lelkesedés!

Most, annyi év után, újra átolvasám a venusiai költő műveit; beleéltem magam ifjúkorom s az iskola emlékeibe. De mind a mellett más szemmel tekintem őt most. Sok, a mit akkor nem érték, világos előttem ma; a mi akkor magamon kívül ragadott, most ítészetre hív s a miért akkor, a közvéleménnyel együtt, kárhoytatni kész valék Moeccén s Augustus barátját, most higgadtan s minden oldalról fontolva tekintem. Nem az isteni vates, az erkölcs magasztos papja s eszményi képviselője, minőnek egynémely művéből kiragyni látszik, — de nem is a császári asztal tányérnyaló hízélgője, minek bizonyos puritán nézetek őt bélyegezni akarják: — az ember, a költő, a fél-stoicus, fél-epikúri bölcsész áll előttem. A kor, melyben élt, az állam, melynek — minden eszméivel együtt — átalakulását látta, s erejének ellen ő sem állhatott, a rendkívüli férfiak, kiknek befolyását vissza nem utasíthatá, a romlott erkölcsök, melyek míg magokkal ragadák s iszapjokkal temeték, egyszersmind nemes visszahatást is költének benne, — mindez s ezer egyéb igényli, hogy számba vétessek Horác megítélésében. Több életirási művek, pl. Sveton jegyzetei, s azon egykettő, melyeknek címét e rajz homlokára tűztem, nagy segítségemre valának e vizsgálódásban; — de mivel szerkezetök egészen más rendszert követ, mint a mely czélomnak megfelelné; mivel én ezúttal az író t akarom középpontúl venni s fejlődése történetéhez csak külső segédeszközökül igyekszem az ember életkörülményeit csoportoztatni, előre kijelentem, hogy fő forrásomúl tulajdonkép maguk — Horác művei szolgálnak. Ha e lapok olvasása csak tizedrésnyi gyönyört okozna a Szemle olvasóinak, mint a megírásukra fordított készület nekem, — méltán dicsekedhetném.

II. Horác munkái, bár természetesen elszórt adatokban, bőséges életrajzi jegyzeteket tartalmaznak; és pedig többnyire oly módon, hogy vallomásai őszintesége felől alig lehet kétség; álszeméremből soha nem igyekszik magát, helyzetét, tetteit kedvezőbb világításban tüntetni föl, sőt az előítéleteken felülemel-

kedése a közönyig megy, s néha majdnem az erkölesi cynismus-sal határos. Az életirónak minden esetre nagy könnyebbségére szolgál s az ember és író megítélését felette előmozdítja ez őszinteség; Horácz öntudatosan, ezéltatosan teszi ezt; maga mondja (Sat. II. 1.) hogy ő „Luciliust követi, ki mint hű társakra, könyveire bízza titkait; ha rosszúl, ha jól megdolga, — másokhoz ő nem fordul.“

Magától tudjuk, hogy atyja fölszabadult rabszolga volt, s életmódjára nézve árverési vagy egyéb köz-pénzek behajtója (co-actor). De, hogy józan gondolkodású s fia szerencséjének okos és szeretetteljes előmozdítója, hogy érte minden áldozatra kész, — azt a fiú oly hálával ismeri el, általában atyjáról oly nemesen rajzolt képet hagyott hátra, hogy annak élvezetétől olvasóinkat meg nem foszthatjuk.

(Sat. I. 6.) „Magamra térek vissza, a szabados fiára, kit azért mindenki megmar, mivel most asztalodnál ülök, Moccén, s mert egykor mint tribun, egy legiót vezettem. Mily szerencse, hogy neked tetszhettem, neked ki oly jól meg tudod különböztetni a becsületest a silánytól, ki az érdemet nem a születés hiú fényétől, hanem az érzelmek nemességétől méred. De tudd meg, hogy ha némely hiányt leszámítva, melyek mint foltok állnak a szép testen, lelkületem erényes, hajlamaim nemesek, szívem ártatlan és tiszta (legyen ezúttal az öndicséret megbocsátva!) ; — ha semmi aljast, semmi szennyest, semmi szégyenletest szememre vetni nem lehet; — ha végre barátim előtt kedves vagyok: mindezt derék atyámnak köszönöm. Ő, bár igen csekély birtokú, nem elégedett meg azzal, hogy Flavius falusi iskolájába küldjön, hova becsületes centuriók gyermekei is jártak. . . . Ő Rómába vitt engem, hogy ott oly nevelést nyerjek, minöben a lovagok és senatorok fiai részesülnek. Rubáimról, az engem kísérő rabszolgákról mindenki azt hitte volna, hogy nagy ősi örökség fedezi költségeimet. S atyám még többet tett; vigyázó, lelkiismeretes felügyelőm volt ő; nem vesztett el szemei elől soha, elkisért tanítóimhoz s nemesak minden oly tettől örze meg, mi az erény első virágít bennem elfojthatta volna, hanem a bűnnek még gondolatát sem engedé szívemhez férkezni. Nem aggódott ő azon lehető szemrehányás miatt, hogy csak azért tett annyi költséget, hogy belőlem nyilvános kikiáltó legyen, vagy a mi maga is volt, közpénzek behajtója, csekély fi-

zetésért; — ha gondjainak eredménye ez lett volna is, nem zúgolód-
nám; de mivel másképp tltött ki, ő annál nagyobb dicséretet s tölem
annál több hálát érdemel. Nem méltán dicsekedhetem-e, hogy ilyen
atyám volt? Mentegessem-e magam, mint annyian, hogy nem sa-
ját hibám, ha nem származtam híres szülöktől? Én másképp érzek,
másképp dicsekszem atyámmal. Igen! kijelentem, hogy ha a ter-
mészet visszavenné éveinket, melyeket születésünk óta adott s
megengedné, hogy mindenki nagyravágyó kedve szerint szabadon
válasszon oly szülőket minőket akar, — én a közlelkeknek hagy-
nám, hogy elfoglalják a dicső neveket, melyek curalis székeken
s lictori nyalábok közt ragyogtak; s részemről, ha mindenek sze-
mében esztelennek látszanám is, megmaradnék azon szülőkkel,
kiket az istenek jóságából nycrék.“

E sorok az atyát, ki rabszolgának született, s a fiút, ki Róma
— sőt az Olymp isteneinek poharából ivott, — egyiránt megtisz-
telik.

Hogy anyját HorácZ sehó nem említi, arra mutat, hogy őt
korábban elveszté, mintsem igazán ismerhette volna. Testvérei
hihetőleg nem voltak, különben atyja nem áldozhatta volna minde-
nét neki, s ő is emlékeznék felőlők.

Első tanítója, kit gyakran emleget, kitől a római s görög
nyelv és irodalom ismeretébe bevezettetett, Pupillus Orbilius volt.
Szigorú, rideg ember, ki magának becsületes nevet, — de vagyont
nem szerzett; kit életében kevesen szerették, de holta után emlék-
szoborral tiszteltek meg. S mint tanító is ilyen volt; nyájasság nél-
kül, de alaposan, szigorral, de sikerrel tanított; s hogy HoracZért
sem tett kivételt, mutatja a *p l a g o s u s* jelző, melylyel őt költőnk
megtiszteli; de az is, hogy reá utal, mint nyelv- s irodalomismere-
reteinek első forrására (Epist. II. 1, és II. 2), ki vele Róma addigi
költőit, Livius Andronicust, Enniust, Naeviust, Plautust, Cacci-
liust, Terentiust, stb. megismertette, s ki őt képesíté, hogy az isteni
Homéért görögül olvasván átlássa, mily végetlen magosságban áll-
nak Görögország lángszellemei Róma addigi írói felett Rómában
szintűgy, mint Athénben, Homér könyveivel kezdődött az ifjuság
felsőbb tanulása és HorácZ élete végeig kiváló gyönyörrel olvasta
a költők királyamunkáit. Erkölestant, állambüleseséget, költészetet,
mindent föllelt azokban, s bár tehetségei igen kevés pontban érint-
keztek a hős énekessel, ő még is neki tulajdonította, neki köszönte

ihletése legszebb óráit. De nem kisebb hatással voltak, Homér s a görög drámairók mellett, Horáczra már e korban is a lyricusok: Pindár, Alkéus, Sapho, Anakreon művei, melyekből lelkesedést és ösztönt meríteni korán tanult, s mielőtt még sejtelve vala, hogy azokat részint utánozni, részint túlszárnyalni hivatott: eszméik magos rüptével, nyelvök merész fordulataival, érzelmeik s kedélyök melegségével őt számtalanszor bájolták és ragadták el.

De Horácz csakhamar kinőtt Orbilius iskolájából. Midőn Rómában a 15 vagy 16 éves ifjú leveté a pretextát, hogy a fehér toga virilist, az érettség jelmezét felöltse, — bár az iskolából kikelt: nevelése még bevégeztnek nem tekintetett. Sőt annak felsőbb foka, valódi lényege tulajdonkép csak most kezdődött, legalább azon előkelőbbekre nézve, kiknek módjukban állt, — hogy világot lássanak: — a miveltség akkori hazájába Görögországba menni. A görög nyelv s irodalom ismerete különben is a miveltség kötelezettségévé vált minden rómaira nézve; de nem csak magáért a görög irodalomért, mely a római felett végetlen magasságban állott s ennek anyjává, vagy legalább dajkájává volt leendő; hanem a közélet igényei miatt is, mert a birodalom kelet felé terjedésével életszükséggé vált a görög nyelv birása, az levén kelet kizárólagos nyelve. Róma gazdagabb s miveltőbb osztályú ifjainak az volt ekkor Görögország, mint nekünk ma nyugot egyetemei. Különösen pedig Athén vonta őket magához; Athénben beszélték legtisztábban, legzengőbben a görög nyelvet; a tudományok, művészetek, különösen a bölcsészeti iskolák székvárosa Athén volt; Athén, még akkor is, midőn Sylla hódító lába alá görnyedt feje, s rabúl megadóztatott a római által; szellemi királyi székét megtartá s tovább is megmaradt mint a kemény Róma felett szellemi hatalomnak urnője.

A gazdag római családok ifjai kísérettel, mentorok, szolgálak egész háztartási személyzetével szoktak Athénbe menni, hogy rangjukat ott is fentarthassák. Horácz ezt természetesen nem teheté. De mert kora felett érett lángelméje s különösen a bölcsészet és irodalom iránti kedvelete már otthon kitént: atyja minden áldozatot megtett érte, hogy néhány évig a miveltség fővárosában tanulhasson. Ha nem vehetjük is szorosán azon horácsi adatot, (Epist. II., 2, 81 sor), hogy hé t évet töltött volna ott, annyit bizonyosnak kell tartanunk, hogy Athénben mulatása több

évre terjedt. S mert huszonkét éves korában már Athéntől távol találjuk, kora érettségénél fogva pedig föltehető, hogy 16—17 éves korában már ott állt, hol rendszeren a 18—20 évesek állanak, bizvást mondhatjuk, hogy görögországi mulatása 5—6 évre terjedt.

Műveiben ez időről s ez alatt folytatott életéről és tanulmányairól egyenes tudósításokat alig találunk. De Cicero fia, ki ugyanekkor volt ott s Horáczzal körülbelül ugyanazon körökben forgott, egy fönmaradt levelében meglehetősen tiszta világot vet a római ifjak ottani foglalkozásaira. Világos lesz előttünk e levélből, (mely Cicero levelei közt: *Epist. ad div. ersos XVI, 21.* olvasható) hogy ha az Athénben mulatás hasznára volt az ifjúnak értelmi kiképzése tekintetéből, de még nagyobb erkölcsi romlására szolgált. És hihető, hogy azon súlyos erkölcsi foltoktól is, melyek Horácz életét az utókor szemeiben homályosítják, ment maradt volna, ha az ébredő szenvedélyek s testi fejlődés korában, a megvesztegetett légü Athéntől távol, atyja gondos felügyelete alatt, otthon maradt volna. De lett volna-e akkor Róma első költője, a bájos hangú lantos, az emberi szív s élet oly mély ismerője? — más kérdés. Sőt bizonyosnak mondhatjuk, hogy Athen ismerete s az ottani huzamosb tartózkodás nélkül, satiráiban a kor és erkölcsök nevetséges és bűnös oldalainak éles és erős bírálatát, énekeiben a kifejezés és szenvedélyek erélyét, szerelmi dalaiban a képes érzelmek hajlékonyságát, melegét, bűbáját hiában keresnők. Igaz, hogy a Horácz korabeli Athén nem a Pericles, Platon és Aspásia Athénje volt; de még mindig a legtudósbb bölcsészek s a legesábitóbb kéjhölgyek városa vala; hol sokat lehet tanulni, sokat élvezni, sokat élni. Mi más tanítók valának ezek, mint a rideg Orbilius! S a fogékony Horácz tőlök mily kedvet kapott a magas bölcsészet, az édes szerelem és költészet élveihöz. És mert ott az élet szélsőségei érintkeztek, összeolvadtak: Horácz is, a rideg gondolkodást a könnyü szenvedélyekkel itt tanulá összeolvasztani; itt lett bölcselő szerelmesse, s költői bölcselővé.

Mellőzhetjük itt a görög bölcsészet akkori állásának s a leginkább divó rendszerek, a Stoa, Plato, a skepticusok s Epikur bölcsességének rajzát. Úgy szintén azon sajátságos szemléleti rendszerét is, mely mind a többi bölcséleti rendszerek háttéréül szolgált: t. i. a görög (s római) hitregéét. Mindez az általános miveltiségtörténetre tartozik s tertünk igen szűk, czélunk sokkal specia-

lisabb, mintsem itt ezekre kiterjeszkednénk. De hogy mindennek Horác fejlődésére megvolt kézzelfogható hatása, ki tagadhatná? S nekünk e befolyást, legalább nagyjában, itt kell megjelölnünk.

Horác, úgy látszik, a bölcsészeti iskolák mindenikét figyelmére vette s huzamosban látogatta. És ezekben a világ, ember, élet különböző szemléletei, s azokra épült különböző rendszerek annyi ügyességgel, oly szellemdúsan adattak elé, hogy nem csodálhatjuk, ha a még meg nem szilárdult ifjúi meggyőződést, majd egyik, majd másik ragadta magával. Sőt az iskolából kikerült Horácot most Epikur szerint látjuk gondolkodni s élni, majd a szigorú Stoa követőjére ismerünk benne. Pláto, az isteni, oly mélyen ragadja meg fönlengő szellemét, a mily fogékonyan veszi a görög hitrege ábrándos tanait. De mindezen ellenkező benyomások daczára mondhatjuk, hogy Horác, midőn Athént elhagyá, mint bölcsész és ember: a stoikusok tanítványa vala, s mint ilyen az erkölcsi és polgári szabadság s a köztársasági eszmék feltétlen híve, egyfelől; másfelől mint költő, egészen elfoglalva a görög hitrege hatásától, mely szerint a vallás eszményi, szellemies valaminek tűnik föl, míg Rómában (bár ugyanazon alakokkal) alig egyéb politikai intézménynél. Rómában az ég nem más, mint egy magasabb állam, a földinek mintája; az istenek rendszere, a birodalom aristocratiai rendszerének eszmei kifejezése s maga a jóslatokbani hit és az istenek tisztelete (Róma vallásának e két sarkpontja) éppen nem tisztán emberi vagy bölcselmi, mint a vallásnak lennie kellene, hanem valódi nemzeti vallás. Horác ezekkel ellenkező fölfogást hozott Athénből haza magával; de utóbb, midőn nemzeti költővé lön, az ábránd-eszmék újra lemosódnak róla s ismét Róma vallása lesz az övé is.

III. Helyén látjuk itt egy perczre megállapodni, hogy az időpontot, világtörténeti s irodalmi minőségében megjelöljük, mielőtt Horácot a nyilvános pályán, először mint polgárt, aztán mint író t felléptetnők.

Horác, Venusiában, Apulia és Lucania határán fekvő régi kis városban született. Születése időpontját maga határozza meg midőn írja, hogy L. Manlius consulsága alatt született, s ismét, hogy midőn Lollius és Lepidus levének consulok, azon decemberben negyvennégy évet töltött. (Carm. III. 21; Epod. XIII.; Epist. I. 20.) E meghatározások szerint, melyek Sveton életrajzi jegyze-

teivel is összevágna, ő a város épít. 689. évben, Kr. előtt 65-ben, december (8)-kán született.

Azon történelmi időpont vala ez, melyben Róma nagyságának megépítéséhez a kövek már mind összehordva valának s már a készület azon kora, melyről Virgil írta :

Tantae molis erat romanam condere gentem !

elérte végét. Lucullus és Pompejus épen most törték meg keleten Mithridates hatalmát ; Julius Caesar, hét évi hadviselés után, most vetett véget a gallusoktól való félelmeknek. A rómaiak fegyverei s politikája keleten és nyugaton egyiránt diadalmaskodott. Róma a világ középpontja kezdett lenni s a hatalom, mint egyensúlyra törekvő gömb, óriási billenése után megtalálta középpontját. A tetőpontra emelkedett nemzetben ama szenvedélyek nyertek uralmat, melyek mindent benyelni igyekeznek : a hatalom szerelme, mely mindenben uralkodni, s a gazdagság szomja, mely mindent birni óhajt. A római senatorok, a föld távoli királyait adófizető rabszolgáiknak tekinték ; s a köztársasági hadvezérek, győzelmeiknek nem csak dicsőségét, hanem gyümölcseit is magoknak akarák tulajdonítani. A nagyok e torzsalkodása lön forrásává a polgárháborúk ama hosszú sorának, mely im most kezdődék, s Marius és Sylla, majd Catilina, majd Caesar és Pompeius, majd Brutus és a Triumvirek, majd Antonius és Octavius neveivel szaggatta részekre a köztársaságot s reszkettette meg a földet. És Horác, mind e változásokat megérte ; némileg cselekvő személy, főként pedig gondolkodó szemlélő vala mellettük. Az állam, a mint teremté s eltemeté nagy embereit, hatásuk s visszahatásuk alatt átalakult maga, kieserélte eszméit, törekvéseit ; a pharsáli, philippi és actiumi mezők nem láttak több küzdelmet, véres hullát és diadalt, mint azon szellemi csatatér, hol az eszmék, áladalmi elméletek s az igazgatás formák vívták meg forrongási s átalakulási harczaikat.

De nem kevésbé nevezetes Horác születésének s föllépésének időpontja irodalom-történeti tekintetben. Mert azon időpont vala ez, midőn a meghódított keletről, a letiport Graeciából, a kincsekkel és fényűzési czikkével együtt, a tudomány és művészet általánosb világa is ájtött a velők eddig csak a szükség határaig élő Rómába. Az ékesenszólás, mint a polgári élet egyik első rendű szüksége, mint a forumi harcokban a támadás

fegyvere, az oltalom paizsa, legelőszőr emelkedett tökélyre. A tudományok közül előbb csak azok lönek felkarolva, melyek a földmívelést és hadviseletet, Róma gazdagságának e két forrását segítették elő. De utóbb már a bölcsészet szemlélődései is, melyeket a görög tudományosság különböző iskolái minden irányban annyira kifejtettek, érdekelni kezdék e szilárd és férfias elméket. A forum és senatus vitáiban edzett erőteljes és kifejezésdús nyelv, a költészet magosságaiba emelkedett s minden árnyalatait feltalálta magában az elrejtett gazdagságoknak, mihelyt oly lángelmű kezelőre talált mint Lukrécz, ki Epikur bölcséletét költői alakokba vonva, az emberi tudás és szemlélődés legmagasabb tárgyai körül vizsgálódott s a természeti és erkölcsi világ rejtélyeit, az ember eredete és rendeltetése kérdőjeleit oldogatta. Cicero, zengzetes és fenkölt prózájában, a görög bölcsészet majd minden vitatásait s eredményeit átülteté Latium földére is; Plautus a vígjáték mozgalmas alakjait honosítá meg s megmutatta, hogy Róma nyelve sem leendő kevésbé élénk, festői s szellemdús, mint Athéné; Terencz, a báj, izlés és természetesség előnyeivel tünt ki; a gúnyosban Lucilius még csak gyöngye kísérletekkel, mint kezdeményező tűnik fel s bő tért hagy nyitva Horácz, Persius és Juvenal számára; de Catull, ki akkor irt, midőn Horácz mint gyermek olvasni s első verseeskéit tanulá, megmutatta rövid és hatályos szerzeményeiben, mennyi erély, harag és megvetés fér meg a latin kifejezésekben; mennyi kéj és vágy a szerelem nyilatkozásaiban, s mennyi nagyság, üszhang és hatály a hősök s istenek alakításainál. Egyszóval, Horácz tört pályát talált s nagy kortársaival együtt, a nyelvet nem teremtenie, hanem csak használnia kelle. Hogy ő, mint minden valódi lángelme, nyelvét gazdagította, bővítette s számtalan rejtett kincseit hozá napfényre, természetes. De neki, emelkedésében más nemű nehézségekkel kelle küzdenie, mint szerencsésebb baráti s pályatársainak; azok mindnyájan előnyösb polgári helyzet által voltak segítve, előtérbe állítva, míg neki, a rabszolga fiának, előítéletek közt kelle felküzdenie magát. Catull régi tisztos család sarja volt, atyja Julius Caesar barátja; Virgil, ki Horácznál öt évvel született előbb, földbirtokos fia volt s római polgár; Tibull, Properecz, Ovid, kik Horácz serdülő vagy ifju korában születtek, mindhármán a lovagrendből eredtek. Szóval, a század egyik híres köl-

tője sem kelt oly alacsony bölesőbből ki, nem volt oly névtelen, mint Horácz. S mégis — mint láttuk — ő nem panaszkodott, nem is panaszkodhatott születése miatt. A szegény, név s összeköttetés nélküli atya oly nevelést adott fiának, hogy azzal magát a világ hálájára tette érdemessé; nem hagyott maga által írt műveket hátra, de Q. Horatius Flaccus írásait neki köszöni az utóvilág!

IV. A philippi harczot elvesztette a szabadság. Brutus és Cassius kardjaikba dőltek. A Caesar boszulói diadalmaskodtak s bizonyos volt hogy Róma, miután fejét egy pillanatra fölemelé, annál mélyebben fogja a második triumviratus előtt meghajtani. A szabadság és menekvés semmi reménye sem maradt fen s a hős szívek soka, önkardja hegyén vérzett el. De az ifju, kit még hosszú pálya emlékei nem kötének a republica levett sasaihoz, ki előtt a jövő a remények tündér fényével hívogatva lebegett, mikép akart volna meghalni?

Mikor a harcz el volt dölve s mindenfelé haldoklók vérzettek el, vagy szaladók nyomultak vissza — futásban keresve menedéket a nyomon üző haláltól, — egy fiatal tribun, egy szétvert legio parancsnoka, eldobá sisakját, paizsát, tisztii karpereczét s üzői elől a láthatár ködébe veszett el. Ifju volt, mintegy 23 éves, kurta, köpezős termetű, friss és piros arczszínű, homlokára mélyen előre nőtt fekete fürtű, arczvonásai kecsesek s finomak valának; szemei nagyok, nyitlak, de szemhéjai gyöngeségre mutató vernességgel környezvék.

Azon férfiú volt ez, ki utóbb, Róma tapsai között éneklé: *Dulce et decorum est pro patria mori* (Carm. III. 2); de kinek csak hálával tartozunk, hogy a dicső eszmét a kornem valósítá, — Horatius.

Midőn Caesar halála után, Brutus és Cassius, mint az összeküldtek fejei s most a köztársaság hadvezérei, a báborgó kelet felé küldettek a senatus által, Cassius egyenesen rendeltetése helyére sietett, Brutus ellenben egy időre Athénben megállapodott, hogy az előkelő római családok ott mulató ifjait körébe gyűjtse s szellemökre a megújult republica érdekében irányadólag hasson. Itt ismerkedett meg Horáczzal; az ifju nagyra törő lelke megnyerte az erős római, a Cató veje, tetszését; s a fiatal stoikust közelebb láncczolandó magához, zászlói alá vonta. Seregében Horácz csak-

hamar tribun lön s egy legio vezényletével bízott meg. Hadi működéséről maga csak annyit mond, hogy előjárói tetszését megnyerte; (Epist. I. 20.) s hogy ez nem hiú dicsekvés, onnan világos, mert ha ügyesség, erény, vitézség s más jeles tulajdonok által ki nem tűnt volna, oly fiatalon, sok régiebb mellözésével, bizonyosan nem nyert volna oly fontos állást, minő egy római legio tribunjáé. Brutus halála s a philippi balsors mikép vetett véget az ifju tribun hadipályájának, mint dobá el a nem neki való paizst, épen mintegy görög költő-előde, Alkéus, hasonló körülmények közt, hogy soha többé föl ne vegye: mindezt főlebb láttuk. Az ifjuban az élet ösztöne határozott, a fiatal philosophban Epikur elvei győztek a stoa elszántsága fölött; de azért hinni s állítani merjük, hogy Horácz diestelen futása után is megtartá köztársasági elveit, s legalább gondolatban sóhajtásaival hive maradt a szabadság pártjának. Fegyverrel többé nem használhattott az ügynek — de a módot, melylyel a hadi pályát elhagyá, maga sem menti, sőt szokott őszinteségével bevallja: (hadi bajtársához, Várushoz irt költeményében, Carm. II. 7.)

Tecum Philippos, et celerem fugam

Sensi, relicta non bene parmula.

A philippi diadalt a katonák számára hirdetett közbocsánat követte, s Horácz is visszatért hazájába. Atyját halva, s annak csekély birtokát, — egész örökségét — fölemésztve találta hadi zsoldra szánt adók által, miket a triumvirek, saját katonáik megjutalmazása végett, a polgárookra vetettek. De őt szegénység s nélkülözés el nem csüggeszté. Bár, mint maga írja (Epist. II. 2. 50.) sz á r n y a s z e g e t t e n — decisis pennis—, de ifjan, reménytelten, a költészet, szerelem és dícsvágy egész lelkesültségével jött vissza hazája földére s szülő helyén nem levén mit keressen többé: Rómába települt.

Ki tudjuk mutatni, hogy mint költő, már ekkor megpróbálta volt erejét. Mellözve azt, hogy Athénben mulatása alatt görög verseket irt (Sat. I. 10, 31 sor), melyeket később tűzbe dobott, — világos hogy ma is fennlevő művei közül az első könyv hetedik satiráját azon időben írta, midőn Brutus hadseregében szolgált. Egy akkori kis adoma van a rövid költeményben földolgozva s bár az egész csak középszerű, de ebben már ráismerünk Horácz gúnyorának azon szintoly nemes mint szerencés vonására, hogy

saját személyiségét sem kimélve, a gúnyt türhetőbbé teszi. Egyéb-iránt bizonyos, hogy azon egyén (valami Rupilius), ki ellen a satira intézve van, Horác haragját azzal ingerlé maga ellen, mert kikelt Brutus kedvezése ellen, ki egy szabados fiát oly ifjan tribunná emelte. S ebből világos, hogy már ekkor, mint később is annyiszor, Horác költészetének — ha nem is forrása, de indító oka, a szükség volt: védni magát az irigység megtámadásai ellen, melyet szerencséje s az életben kivívott előnyei támasztottak.

Horác költői ereje azonban legelőször azon költeményében tűnik ki, mely Epódjai könyvében a 16-ik.

Midőn Horác visszatért Rómába, a köztársasági párt töredékei még összeszedték magokat s némelyek a hallgató ellenállás ridegségében, némelyek a hazára még derülendő jobb napok halvány reményében éltek. De e remények napról napra tűnedeztek. A triumvirek hatalma növekedett. Octavius mosolygó alakjából egy új Julius Caesar kezdett kibontakozni; mérsékeltőbb s annyival veszélyesebb. Azonban új polgárharc s új öldöklések rémiték Rómát; Antonius és Octavius közt, régi katonáik jutalmazása, föld-foglalások s kiosztások miatt,¹ kitört a viszály, melynek magvai csak rejtve lappangottak egyéniségükben, de a melyből még nagyobb lángok is valának kikelendők. Octavius haddal ment az Antonius hívei s más ellenszegítőkre s dúlt, pusztított, ellenségei birtokát elkobozta s katonái közt kiosztá. Ezek láttára a gyöngé szivü Horác elkeseredett s a respublica jövője felől kétségbeesett, lemondott a szabadság minden reményeiről s fájaldalmát az említett keserü ódában lehelé ki.

„Második öltő ér dülő pogárhadat immár,
S Rómát saját erős hatalma dönti meg.¹⁾”

Melyet a szomszéd marszus erő elveszteni nem birt;
Sem a fenyegető Porszenna sergei;
Sem Kapuának irigy ereje, sem Spárta hatalma;
A hitlen Allobrox új cselvetése sem;
Sem Germánia szürke szemü szilaj ifjai serge;
Sem az apák s anyák félelme Hannibal:

¹⁾ A hexameter s jambus egymást váltó sorai, nehezítik a költemény folytonos olvasását, de művészi becséből mit sem vonnak le, sőt a komoly hangulathoz igen illenek. E kis töredékben mi is megtartottuk az eredeti alakját.

Ime korunk, gonoszúl, önvérét veszti, fogyasztja

S megint vadak tanyája lesz a drága föld.

Hajh! győző idegen szór hamvat, dült falainkról,

S lovak patája költ viszhangot a köven. . . .“

Ugymond s a szerencsétlen hazában élni sem akar, mert életet nem remél tovább. . . Fölhívja népét, hagyják oda a földet, keressenek más, boldogabb hazát magoknak, hol még szabadság int s jóllét kecsgetet.

Ez ének, melyet a hazafi fájdalom sugallt, nem tetszhetett Octaviusnak; azért tette azt félre a költő s nem adá ki odái négy könyvében. De maga e kétségbeesett panasz is nem bizonyítja-e a köztársasági szellem kivesztét vagy legalább mély hanyatlását? A Cannaei ütközet után, egy quaestor s néhány lovag, mindent veszve lenni hívén, fogadást tőnek: kibujdosni hazájokból; a censor megbüntette őket, — s azon kislelkűségért, hogy a respublica felől kétségbeestek, megfosztattak rangjuktól. Horácz kétségbeesését — a következmények jobban igazolták.

S valósággal életében és jellemében e körülmény fordulópontot jelöl. A meggyőződési s elméletei szerint stoikus Horáczot ily benyomások azon epikureismushoz vezetéek vissza, melyre ingerlékeny s érzelékeny egyénisége által úgyis hajlandó volt s melyet csak azért is észszerűbbnek talált, mert az nem kívánta tőle azon nehezet vagy épen lehetlent, a mi szenvedélyeivel nem fért volna össze. Azonban ne gondoljuk őt azon mindenre hajló könnyű lelkek egyikének, kik küzdeni nem bírván, azonnal engedelmesskednek. Szabadság-szerelmét azért nem vetkezte ő le, sőt épen Epikur bölcsesége szerint: a boldogságot a függetlenségben kereste. E függetlenséget, nemcsak emberekkel, hanem az eseményekkel szemben is igyekezett kivívni magának. Bizonyos bölcseszi közönnyel vette körül magát, hogy ne fájjon szívének az, a mi méltán fájhatott volna; és ha fájt, nem fokozá lyrai ömlengésekkel, vagy szenvedélyes kitörésekkel önnön fájdalmát, hanem a gunyor hidegével önté le szive hevét. E törekvésből magyarázhatjuk Horácz írói élete első szakát. Ellenkezőleg a fejlődés természetes rendével, ő először gúnyíró s azután föllengő lyricus. Lelke első hajlamait s szenvedélyeit satiráiban, s azon többnyire keserű, a gyűlölet s megvetés hangján szóló énekekben találjuk, melyeket Epódok neve alatt ismertünk, mint énekei ötödik könyvét.

De mivel ezekben nemcsak a költő fejlődő egyéniségének, hanem az akkori társadalomnak is hű tükörét találjuk, minden gyöngeségeivel s bűneivel, megérthetősökre múlhatlan szükség, hogy a Horácz korabeli társadalomra s különösen az erkölcsökre egy rövid pillantást vessünk, úgy — a mint épen az ő munkáiban lefestve leljük.

V. Tagadhatatlan, hogy Horácz kora, Rómában is már, oly magas fokát látta az erkölcsi romlásnak, hogy ez maga elég ok leendett a respublikát elveszíteni. Vizsgáljuk a társadalom erkölcsiségét mindjárt legkényesebb pontjában.

A nők társadalmi helyzete e legkényesebb pont, mondhatjuk az erkölcsiség legdöntőbb kérdése s legbiztosabb fokmérője. Elejétől fogva ezen fordult meg a társadalom erkölcsiének emelkedése vagy süllyedése; s a keresztyénség szellemének nagyobb hódítása nincs, mint az, hogy a nők társadalmi helyzetét gyökeresen megváltoztatta.

Hogy a nő rabszolgáló legyen, s pedig nem csak annyiban, mert a férfi minden jogából s a köztügyekre, sőt a házi rendre való döntő befolyásából ki van zárva s annak mint természetes urának és parancsnokának engedelmességgel kötelezve, hanem rabszolgája egyszermind testi kéjeinek és erőszakos gyöngyör-ösztönének, hogy (ismételjük) a nő ez alárendelt s igazán nyomorult helyzetbe jusson, arra a két nem physiologiai különbségei mintegy természetesen vezették kelet és dél népeit.

A nők testi fejlődésének koraisága, miszerint a szellemileg különben is elhanyagolt nem valódi gyermek volt, midőn már aszszonyyá s anyává lehetett: eredményezé azt, hogy végig megmaradt gyámság alatt s szolgálai helyzetében. Északon már az őskorban is másképp találjuk ezt. Germániában mint Caesar és Tacitus tudósitanak, annyira becsülte a férfi a nőt, háza vezetőjét s gyermekei anyját, mint délen és keleten sehol. E tiszteletet általánosá tette sőt mondhatnók cultussá emelte a keresztyénségnek nemesebb szelleme. A pogány Rómában az emberibb felfogásnak alig s csak egyes kiváló egyéniségekben találjuk nyomát. Midőn Romulus vad hősei erőszakkal rabolnak asszonyokat magoknak, kimutatták Róma történetében az aszszony szerepét. Horácz korában Róma már bő érintkezésben volt kelettel; s a mi addig az erkölcsökben

durva és kezdetleges volt, az most a bujaság édes mérgével lön megvesztegetve.

És mert e szerint a nő nem is tekintetett egyébnek, mint eszköznek; mert nem is volt jogosulva, egyéni szabadságot követelni a legszentebbre: szemérmére nézve, természetes hogy a testi bájak adás-vevési keresete nem lehetett oly szégyenletes, mind korunkban s oly veszélyes sem, mert tudnunk kell, hogy azon mérreg, mely ma nemzedékeket, előre, születésök előtt megront, elsatnyít, — akkor még ismeretlen vala.

Rómában a szabadnő, mondjuk: az úrnő, bár férjével szemben alig bírt jogokkal, az idegen előtt tiszteletes volt. De a rabnő, ha szép volt, született kéjhölgy vala. S midőn a kéjhölgyek egész serege, a Circus maximus körül, vagy bizonyos városrészekben, majdnem meztelenül mutogatá a kíváncsi vagy buja szemek előtt magát, igen természetes és szabados dolgot cselekvék. Azután a tulajdonos, ki bájaikkal kereskedett, a nyilvános tüzletből eladhatta egyes kedvelőnek őket, a nélkül hogy akár magok helyzetén valami változás történt, akár a férfira, ki velök élt, szégyen hárult volna. És mert a szabad kéz megszerzése ily könnyű s minden rosz következés nélküli vala, — természetes hogy annál méltóbban megbélyegezhető lön a férjes nőnek, különösen az úri nőnek elcsábítása. A házasságtörés az erkölcsi elaljasulás utolsó fokának tartaték, hisz, ezért lön, hogy Socrates azzal inti fiát szülői iránti tiszteletre: „azt hiszed, az ember csak azért nemz gyermekeket, hogy testi ösztöneit kielégítse?—hisz arra, a nyilvános házakban s utcákon elég alkalmat találánk.“ (Xenoph. Memorabilia. II. 2.) S a szigorú Cato, midőn az erkölcsök romlása a férjes nők ágyasházait is kezdé bemocskolni, megdicsért egy ifjút, kit nyilvános bordélyházból látott kijönni. „Rendén van, mondá Horácz szerint (Sat. I. 2, 32—34.), ide jönöd s nem más feleségéhez.“

Az erkölcsi fogalmak ily felfordultságát megkoronázza még egy más, mit szintén félve bár, érintenünk kell, ha Horácz munkáit érteni akarjuk. A mostani fogalmaink szerint oly undok férfi szerelem ez, mely Görögországban általános vala, sőt államtani szempontból még védelemre is talált, minthogy — mondák — a hősi korban oly szülkséges és tiszteletes férfiúi barátságra a szerelem gyöngéd színezetét s forró hevét üntötte; annyira, hogy a

tömérdék példa közül csak egyet idézzünk, Görögország egyik legnagyobb fia, Epaminondas, nyilván s köztudomás szerint két szép ifjút tartott magánál, kik iránt végig szerelemmel viseltetett, miattok nem is nősült, s kiknek egyike, Mantineánál vele elcsévén, ünnepélyesen közelébe is temettetett, mint mind erről Plutarché tudósít. Az őskori Rómában e pont körül még némi tartózkodás vala: a férfi-szerelem csak rabszolga ifjak irányában volt megengedve s szabad emberek közt büntetés alá esék és gyaláztatnak tekintetett. De utóbb, s már Horácz kora előtt, az ezt korlátozó törvény, ha el nem törültetett is, elveszté erejét a gyakorlatban, s Cicero leveleiből látjuk, hogy volt példa rá, miszerint a bírák, kiket pénz meg nem vesztegetett, nemes ifjak odaadása által lőnek megvesztegetve. A kor költői közül egyedül Ovid az, ki a női szerelem jogát vitatva, a másik ellen kikél; a többinél kivétel nélkül látjuk nyomaít annak, hogy a mire mi természetes undor nélkül nem is gondolhatunk, azt ők szintoly jogosult gyönyörnek tekinték, mint a két nem kölesünös szerelmét. Horácz e tekintetben nem jobb a többinél; de jegyezzük meg, nem is rosszabb; s a kor és társadalom közbüncéért őt személyesen tenni felelőssé, igaztalanság volna.

Oly társadalomban, hol a férjes nők bizonyos tekintetben a Vesztálokkal valának egy sorban; hol a társas élet, sőt részben az ünnepélyes közélet is nem a tisztos matronáktól, hanem a hetéráktól nyerte báját, fényét, érdekességét s vidorságát; kiknek még a vallási gyakorlatokban, a szent mysteriumokban is volt szerepök; oly társadalomban végre, hol a természeti s erkölcsi fogalmak sajnos aberratiója egészen a nemek rendeltetésének összetévesztéseig mehetett s hol mindez legkevésbbé sem tekinteték szégyenletesnek: — valóban fel kell oldoznunk az egyest a bűnsúlytól, mely az előttünk gyalázatos viszonyokért őt terhelné.

Ily társadalomban élt Horácz s őt mint fogékony és ingerlékeny költői természetet tekintve, igen megfoghatjuk, hogy soha nem nősült, nősülésre nem is gondolt. Ő nők közül csak a hetérák osztályához tartozókat szerette; s meg kell vallanunk, szerelmeinek sora meglehetősen hosszú lajstrom. De dicséretére s bölcselmi elvei tanúságául hozhatjuk fel, hogy magasabb rendű s általában férjes nőktől lehető távol tartotta magát; ő a szerelmet, annak magasabb szellemi jelentőségét nem keresve, forrónak, ér-

zékinék, szenvedélyesnek ohajtotta s azért tárgyait többnyire ifju, úde rabnők közül választá. De szerelmi dalainak—minőkkel elég nagy számban találkozhatunk—változatossága, finom érzéki-sége mutatja, hogy vagy a költő szive még a képzeletek iránt is túlfogékony volt, vagy kedvesei a báj, a szellemdússágot, csábítást, hajlékonyságot s a szeretetreméltóság ezer ingerét épen nem nélkülözték. S ő, bár sokszor megesalták hűtlenségeikkel (mikben alig maradt adósuk) meg volt velök elégedve. Az I. könyv 2-dik satirája, míg az erkölesi állapotok élénk söt mardosó ostromozását foglalja magában, világossá teszi előttünk a költő nézeteit e tárgyban.

VI. Horácz élete kevésbé változatos. Forrásaink egyike, a tudós Walckenaer, évről évre, nyomról nyomra megy életírásában, de mi őt abban nem követhetjük, mert célunk egészen más; mi Horácz alakját, mint emberét s különösen mint íróét igyekszünk, egyszerű vázlatos vonásokkal árnyalni s kikerekíteni. Mondhatjuk, hogy az egész költői élet három pont körül forog, s ezekből írói munkásságának egész látkörét is be lehet ölelni. Szerelmei, melyeknek általános jellemét már ismerjük, s hátra van még egyes részletekkel, különösen szerelmi költeményei alapján megismerkednünk; azután a nagyokkal — különösen Mecén s Augustussal szőtt viszonya, mondhatjuk barátsága, — mert e pont alatt világosságra jő Horácznak sokat vitatott közjelleme s politikai meggyőződése, melyekért annyit gyanúsított és a társadalom melyben élt; és végre mezei magánya, melyet egyszerűség, középszer jellemez, s barátság, pohár és muzsák fűszereznek. Ha e három pontban sikerülend őt jellemeznünk, nem marad egyéb hátra, mint akkor még egy összefoglaló pillantást vetni minden munkáira, s azt hisszük ezzel a feladat, mit magunk elébe vevünk, meg lesz oldva.

Nagy kérdés, ha mind azon nőnevek, melyek Horácz egyes szerelmi költeményei fölött állanak, valóban létezett s megannyi különböző személynek felelnek-e meg? Lessing pl. azt akarja bebizonyítani, hogy H. valamennyi szerelmi dala csak eszményi alakokhoz van intézve s a munkáiban festett és pedig néha a szenvedély és szeszély egész eleveenségével festett szerelmekben egy betű valóság sincs. Ez egyoldalú nézetnek ellene mondhatunk a nélkül, hogy másfelől mindent az utolsó szóig igaznak vennénk; nem,

különösen a szépek neveit, melyek némelyike világosan magán viseli az eszményítés s költőtség bélyegét. De hívták légyen e vagy a rabnőt, vagy tánczos- vagy lantverő leányt így vagy amúgy, az nekünk mindegy; az alak saját nevével együtt elporlott, elenyészett; úgy s azon név alatt mint Horác festé s megdallá, halhatatlan maradt; s ez nekünk elég. Költőnk legrégibb scoliastái (magyarázóí) Acron és Porphirius, több ízben idéznek bizonyos könyvet, melynek czime: „a Horácznál előforduló személyekről“, — mely hihetőleg a költővel csaknem egykorú s legtöbb felvilágosítást nyújtott az említett magyarázóknak s nyujt általok nekünk is azon tömérdek név tulajdonosáról, mi Horác munkáiban, majd minden sorban előfordúl. S már csak e körülmény, e sok vonatkozás sem engedi hinnünk, hogy mind a mit költőnk énekel valótlan eszmény volna.

Első, ki Horác szivét Rómába érkezte után elfoglalta, bizonyos Neéra volt; szép s fiatal hetéra, és csakhamar szintoly hűtlen is; talán épen Tibullért, a költőért, esalván meg Horácztot. Ez szerelmi nehélyét egy erőteljes dalban (Epod. XV.) önti ki ellene. Később, sokkal később e boszu csillapúlt s új szerelmek feledteték az elsőt. Neéra ügyes és kedvelt énekesnő lett, ki vig lakomák alkalmával a társaságot bájaival s dalaival szokta mulattatni. Horác egyik ódájában (Carm. III. 14) megemlékezik róla; midőn Augustus visszatérte örömeire lakomát rendez s azt minden jóval ellátni akarja:

„Fuss, fiú! és hozz kenetet s virágot,
Marsusi harezok idejétti ó bort,
Hogyha maradt fenn valamely kanesó még
Spartacuséktól;

Menj Neérához, ha jöhet, siessen!
Kösse csomóba aranyos haját, mond!
Ám ha kapussa bebocsátni késnék:
Hagyd oda, és jöj!”

(t. i. ha látogatója volna.)

A két következő, a jó Cinara, (Carm. IV. I.) s a lángoló Inachia, külön dalokat nem nyerhettek költőjüktől, csak alkalm szerű, de szivélyes említést. Midőn Inachia volt szive választottja, ugyanazon korban egy gazdag öreg asszony üldözte szerelmével s mert lángjait eléggé nem oltá, szemrehányásaival. Azon két

szennyos költemény, miket hozzá intézett (Epod. VIII. és XII.), Horác finom érzelmeinek nem nagy dicséretére válik, s a romlott erkölcsű társadalom egy új sebet fedezi fel és pedig egészen kíméletlen cynicus őszinteséggel. Nem mulatunk rajtok tovább; Horác tudta mit tesz midőn több sértő vagy durva darabbal együtt ezeket is kihagyta a maga által összeszedett s kiadott gyűjteményekből. Az *epodon liber*, a maga által félretett költeményekből szerkesztve, csak holta után jelent meg.

Úgy látszik sokkal veszélyesebb szerető volt Horácra nézve az, ki ellen, szakadásuk után, az V. és XVII. epódot és a VIII. szatirát intézi. Horác öt Canidiának nevezé, a scoliasták szerint valódi neve Gratidia volt. Illatszereket készített s árult s mint ilyen a kendőzés, szépítő szerek s csábítás minden titkaiba avatott lehetett. Ilyféle nők a kéjhölgyek segítői valának s magok is közéjük tartoztak; egyszersmind bájitalokat főztek, varázslást, lélekidézést űztek, sőt sokszor méregkeveréssel is vádoltattak. Ily kézbe került Horác s azon keserű és majdnem vad gyűlöletből ítélve, mi az imént idézet költeményeken előmlik, méltán gyaníthatjuk, hogy a már hajló koru szép nem épen természetes bájaival, hanem egyéb eszközök s fogások által bilineselte őt magához. És talán hűnös titkainak is nyomára jöhetett az ámitott s utóbb megcsalt szerető. Egyszóval, Gratidiát ő egyenesen kuruzslással, lélekidézéssel, halottrablással s méregkeveréssel vádolja. A hozzá vagy inkább ellene intézett költeményekben oly szenvedélyes erő nyilatkozik, a mellett oly megragadó tökély a kifejezésekben, hogy különösen az V. epódot, legnagyobb szerűebb terményei közé sorozhatjuk, miket csak a rajongó szenvedély sugallhatott a boszuját feledni nem tudó muzsának. S csak, mert Gratidiának magas rangú pártfogói valának, mert az udvari körökben is használták főzteit, annak köszönhető, hogy az őt ostromozó költemények az epódok közé kényszerültek meghuzódni.

VII. A jó Cinara ifjan halt el; emlékét hűtlenség nehélye nem zavará költője szívében ez soká édesen emlékezett reá; nem is feledhető egészen, mindaddig míg a szép Lice szerelme meg nem vigaszalá. E szerelemnek azonban csak elő és utójátékát tünteti elénk azon két dal, melyeket Lyce nevével találunk (Carm. III. 10. és IV. 13.) — magát a szerelem történetét csak ki kell találnunk. Az első, azon szenvedélyes és kéjsóvár szerelemostromló dalok

egyike, minőket a görögöknél „paraclausithyron“ néven ismertek, mivel igazán zárt ajtó előtt kelle énekeltetniök. Ez, a még szigorú Lycétől, meghallgatást s szerelmet esd; „ha, úgymond, a távol Don hullámiból innál, ha vad scytha neje volnál is, megszánnál akkor is, hideg küszöbödön, zord szélnek kitéve esengőt! Hallod mint recsegő ajtód, mint züg berked a sanyaru északi fuvalomtól?“ . . . Aztán Lyce, kit előbbi kedvese megcsalt, megadá magát s hajthatlanságát szenvedélyes odaengedéssel váltotta fel. De most ismét az következett, mi Horácz szerelmeinek csaknem örökös refrainje, a leány hűtlen s a megcsalt ifju dühös lett. Dűhe, szokott erélyével, szólal meg az említett dalok másodikában. — „Meghallgatta, úgymond, átkaimat az ég! Megvénültél, kaczer s hitetlen Lyce; s mégis vágy emészt, szépnek látszani és tet-szeni kívánsz! Játékra és pohárra adtad magad, elaljasultál! . . . Jaj hova fut tőled Venusz? hova arczod bája? hova keces mozdulatid? Mi maradt rajtad abból, mi engem oly szerelemre gyűjtött s elrabla önmagamtól? Hol van szép, kendőzött arczod, a legszebb, Cinaráé után? De Cinarának csak kevés éveket engedett a végzet; a gonosz Lycének pedig, mint a vén varjúnak oly sok időt! hogy a lángoló ifjak gúnykaczajjal lássák mint omlik hamuba egy ragyogó fáklya. . .“ Egyik magyarázója, Sanadon így nyilatkozik ez ódáról: jól van gondolva, jól írva, a szemrehányás hangja élénk, a képek találók, a kifejezés tiszta, a verselés dallamos; kittinik minden sorból a jeles költő; — de mit benne hasztalan keresünk: a becsületes, gyöngédérmű ember; s fáj hogy azt nélkülöznünk kell. Az ítélet, bár szigorú, igaz! Szigorú, mert nem kell felednünk mi volt Lyce — s hogy az előzmények után, Horácz szenvedélyes haragja igen is megfogható. Tegyük hozzá hogy Rómában általában, s ez az erkölesi fogalmak természetes következménye vala, a gyönyörök papnéi míg szépek, ifjak, csábítók valának, egekig magasztaltattak; kiélten pedig a legnagyobb megvetés s gúny tárgyai lőnek. A szerelem csak a testiségre volt építve, annak romjain meg nem maradhatott!

De az éles haragot csakhamar új érzések feledtetik s Lyce után nem soká sajk a seb. Jó s megy a könnyü Pyrrha, hozva kéjt, szerelmet, csalódást, — úgy mint a többi. Ehhez a kis, édes-keserű vaudevillehez is csak az utóhangot leljük meg abban

a mily híres, szintoly gyönyörű kis dalban, mit az I. könyv 5. száma alatt, tán mindenki ismer, s a ki ismer nehezen fog valaha feledni. S épen ezért, alakhü fordítása helyett, kissé szabaddban, bár csupán a formában modernizálva, bátorkodunk adni:

„Ki az a boldog, illatos hajával,
Ki rózsza-ágyon kebeledre döl;
Lágy derekad szabadon fogja által,
S ittasúl fürtöd érintésitől?

Oh mennyiszer fog sírni majd, esalódva,
Átkozva önszívét s a végzetet:
Hogy mért bizott úgy, esalfa lobogódba,
Mely üdvöt ígért s vészbe vezetett!

Oh jaj neki ha majd későre ébred;
Látni: a csélesap szellő mily csalárd!
Oh jaj neki, hogy nem ismerve téged,
Az örvény szélén néz oly bizva rád!

Részemről, itt e fogadalmi tábla,
S mellette függ, ziláltan, nedvesen,
Ide aggatva Neptun templomába,
Hajótöréstől ázott köntösöm!”

(A hajótörésből megmenekültek, ruháikat, azon nedvesen, fogadalmi áldozatul s emlékül Neptun templomába függeszték s mellé táblát, melyen a kiállott veszély lefestve, vagy leírva terjesztetett a nézők vagy olvasók elébe. Az utolsó versszak költői képe, igen találóan, e kegyes szokásra céleloz.)

A szép rabnőt Phrynét, ki azután egyideig annyira elfoglalta Horác szívet s minden vágyát és minden idejét, hogy saját vallomása szerint (Epod. XIV.) Mccénnek tett ígérését: költeményei összegyűjtése iránt, e szerelem miatt hanyagolta el, — csak futólag említjük, hogy azon alakok egyikéhez siessünk, melyek legvidámabb fényt hintenek magok körül költünk szerelmi dalaiban. Ez Lalage, fiatal szép, bihetőleg ama könnyű hölgyek osztályából; néhány évvel az előtt, a még gyermekre, Horác egyik barátja vetette volt szemét, s hogy akkor is már mennyi szépet ígért, mu-

tatja azon költemény (Carm. II. 5.), melyben öt Horácz még a szerelemre éretlennek festi s barátját várakozásra inti „mig, úgymond, az idő öt meggazdagítja azon évekkal, melyeket tőled elrabol, akkor bátor homlokkal keres férjet a most gyenge szüz, kedvesb lesz mint a szilaj Pholae, s mint Chloris, ki fehér vállával úgy fénylik, mint tiszta éjjel holdfény a tengereén.“ Birta-e Horácz barátja a szép Lalage szerelmét, — nem tudjuk. De évek mulva most, költünk eped érte. Szerelmét, annak édes reményeit, vagy emlékeit, falusi magányába vitte magával. Vele ábrándozik kertében, vele ha az erdőkből bolyongva lakától messze téved. Egy ily bolyongásában, midőn a kedves nevével ébresztgetné a viszhangokat s rá-irt énekeket dallana: im egy vad farkas akad útjába. De a szeretőt istenek őrzik, s a vad, nem bántva kerüli el a szép Lalage kedvesét. Ez egyszerű történet ada alkalmat Horácznak, legtökélyesb compositiói egyikére. Az I. könyv 22-dik ódája ez, melyet im, eredeti alakjában próbálunk visszaadni. A költemény Aristius Fuscushoz van intézve, kiről közbevetőleg annyit említettünk, hogy költünk egyik legbensőbb barátja volt, szeretetre méltó s tehetségdús férfi, de sokkal nagyravágyóbb s inkább világ- és közélet embere, mintsem az udvari ármányok középpontja elhagyva, barátjával a sabinumi berkek magányába rejtőzni kész lett volna.

„Fuscus! a jámbor s igaz éltü ember
Nem szorúl im a maurok nyilára,
Mérgezett élü kopiát, tegezt sem
Hordoz utában;

Útja vigyen bár aszaló homokban,
Bár a lakhatlan Kaukáz vidékin,
Vigye bár ott, hol a mesés Hydaspes
Habjai omolnak.

A minap engem, a szabini erdőn
Hogy Lalagémről dalolék, bolyongva
Bár üres kézzel, tova elkerült egy
Iszonyú farkas,

Mily fene szörnyet sem a dauni széles
 Makkos erdő nem hoz elő, se Júba
 Tére, hol száraz sivaron tenyész sok
 Bátor orosz lány.

Tégy azért bár oly sivatag vidékre
 Hol meleg szellő nem újít falombot,
 Mely világ részén örökös köd ül — s zord
 Zúzmara reszket;

Tégy a hév napnak közelébe, hol nincs
 Emberi lak: — hű marad e szív ott is
 Édesen szóló, szeliden mosolygó
 Szép Lalagémhoz!

Lalage emlékét, kivételkép, hűtlenség árnya nem zavarja. Annál esalfább, hitegetőbb volt a szép, de csábításaiban hasznosuló Barine, mely név alatt egy Julia Varina nevű szabadosnő rejlik. Soká biztatta az érette epedő Horáczt, ki mint mindig, úgy most is valamely lerázhatlan csáb hatalma alatt állott, sokszor esze ellenére; végre amnyi hiú vágy s csalódás után, erős szemrehányásokra fakad a költő. A Carm. II. 8. e szeszélyes lányhoz van intézve s egyike a legbájosb költeményeknek, melyben a harag hangja is a szenvedélyes szerelmet árulja el s a sértő megtámadás is hizelgő dicséretté válik. Az eredeti dal saphói mértékben van írva; s nem tagadhatjuk meg magunktól, bár a kísérlet gyöngye sikerét előre is bevalljuk, hogy azt fordításban ne tegyük olvasóink elé. És pedig, összehasonlítás végett, előbb az eredeti alakjában, s aztán mailag szokott rimes szakokba átöntve.

„Oh, ha bár egyszer hamis esked átka
 Sújt vala földre, Barine, — miatta
 Ha csak egy foggal feketébb, körömnyit
 Lől vala rútább:

Hinni tudnék! — Ám, alig esküvéd el
 Újra, hitetlen szivedet: s azonnal
 Szebb vagy, ifjaknak sziveit varázslóbb,
 Csalfa gyönyörrel!

Könnyedén tudsz te hazudozni, sirján
Édes anyádnak, — vagy a néma éjféli
Csillag ezrénél, — s örök isteninknek
Színe előtt is!

Képzelem Vénusz nevet erre, szintúgy
A hideg nimfák, nevet a kegyetlen
Vad Kupidó is, köszörűkövén láng-
Nyilait edzve.

Rabjaid sergét sokasítani nőnek
Ifjaink újból; s a ki csak rabod lett,
Hasztalan átkoz, küszöbödre lánczolt
Foglyod örökre!

Félti fiát sok anya szive töled;
Ifjokat, aggok; remeg a menyasszony,
Ifju párjáért, nehogy elvarázsold
Tőle, szemekkel.“

(Ugyanaz:)

„Ha átka annyi tört eskednek
Ért volna egyszer bár utól,
Görbült vón bár egy kis körmed meg,
Egy fogadon bár volna folt:

Hinnék! De így! Alig köté le
Új csalfa eskü szivedet:
Százszorta ragyogóbb vagy véle,
A mint hálódát kiveted.

Hazudni kész, sirján anyádnak;
S midőn a csillagezres éj,
S az istenek szivedbe látnak:
Ez, esküt szegni még se fél!

Jól esik ez Vénusz szívének,
 Kaczagva a nimfák lesik,
 És Kupidó, míg zord kövén egy
 Szívsebző nyílat élesít.

Az ifjak így mind rabszolgáid,
 Neked nőnek mindannyian;
 S ki rabod lett: bár futni áhit,
 Küszöbödhez lánczolva van!

Anyák, fiokat félve várják;
 Sok ifju ara is remeg:
 Nehogy szívetől, gyöngé párját
 Elcsalják e bűvös szemek!“

VIII. Az ódák első könyvének két darabja (XVI. és XVII.) s a scoliasták által azokhoz tett felvilágosító jegyzetek, fő mozzanatait állítják elénk Horácz szerelmi szeszélyei egyikének. Egy szép, de könnyű erkölcsi lány, Tyndaris ennek tárgya, ki úgy látszik, az erényes nő s a közönséges hetéra közt valami közép helyet foglalt el. A „szép anyának szebb leánya“ mint költője nevezi, előbb hajlani látszék hozzá, de anyja azon Canidiával, kit Horácz anyyi boszúval üldözött, baráti viszonyban állván, ez a makacs szépet elidegenítette a költőtől, közölvén vele a maga ellen irt verseket s ijesztvén, hogy ő is hasonlókat várhat a csapodár Horácztól. Ez esetre vonatkozik az idézett költemények elseje, melyben a költő makacs szépének átengedi gonosz verseit, tegyen a mit akar velök, s épen e példájával saját haragjának, kérleli kedvese haragát s engeszteli őt. Úgy látszik volt sikere; a második dal gyönyörű mezei képet, Horácz esündéletének bájos tájképét tárja fel a szívnyugalom festői látcsövén és oda hívja a megengesztelt kedvest, hol szelid kecskenyáj jár a dombokon, s az árny alatt elrejtőzhetik a boldog szerelem.

De siessünk e futó viszonytól a legérdekesebbre, mely Horácz szívet elfoglalá. A Lydiávali viszony ez, mely bár többévre terjed s ismételt hűtlenségek és békülés által van félbeszakítva, a keces Chloé, s a lángoló Glycére neveivel átszőve, szükség hogy egybe foglalva adjuk s tekintsük azon bájos dalokat, melyeket e szere-

lem sugallt költőnknek. Négy dal viseli Lydia nevét; össze kell foglalnunk azokat, hogy egymás mellett jobban kitűnjék e szerelem fejlődése, mely önző szemrehányásokon kezdődik (Carm. I. 8.); szenvedélyét féltékenységben mutatja ki (I. 13.) s változásait szakadás és kibékülés (III. 9.) — harag és sértő boszu (I. 25.) által jelöli.

A szép és szenvedélyes Lydia egy főrangu ifju (Sybaris) kedvese s azt minden más életörömtől elfoglalva, körülhálózva tartja. Horácz irigylí az ifjútól a szépet, de szemrehányásait úgy intézi, mintha azok Sybaris érdekében volnának; szemére veti a kaczer szépnak, miért tartja e dús család reményét úgy magához kötve, hogy azt sem játék, sem paripák, sem vadászat, sem fürdés s más férfias mulatság nem vonzza. Lydia Horáczé lett, de ennek boldogsága nem soká lehetett zavartalan a könnyű szép oldalán. Midőn szenvedélye még leglángolóbb vala, a csalfa elhagyja őt s az ifju és dús Télefhez szegődik. A féltés haragba tör ki; s a dal, melyben ez érzelem lángja kiesap, bár a legrövidebbek, de a legerőtelyesbek egyike, a miket Horácz irt:

(Carm. I. 13.)

„Midőn, Lydia, Télefet,
 Télef rózsá-nyakát, gömbölyű karjait
 Dícséred: nekem akkoron
 Felforr, lángol epém, tűz eszi májamat;
 Elhagy színem, eszem maga,
 Omlik néma szemeim árja le arczomon,
 S titkon mondja: mi rengeteg
 Tűznek lángja emészt, sorvadok, elveszek!
 Oh ég! — Tiszta fehér nyakad
 Télef lázainak hordja-e bélyegét?
 Dühvel marja-e ajkidat,
 Rajtok hagyva tüzes csókjai vérnyomát?
 Hallgass, Lydia, rám! Hiszed
 Hogy híved lehet az, a ki ez angyali
 Ajkat, melybe Venusz maga
 Nektárát vegyíté, sérti meg ily vadúl?
 Százszor boldog a pár, melyet
 Állandó szerelem láncza örökre köt
 S gyászos visszavonás soha
 El nem tépheti azt, mind ama végnapig!“

Lydia aztán megesalta Télefet is, s a thuriumi Calaisához adta magát; Horácz sem volt jobb s a szőke szép Chloét választá kedvestül. A gyermekruhából alig kilépett lány, serdülő bájai daczára sem pótolhatá a szerelemdús Lydiát, ki — mint a szerelemben szokás, szeszélyeivel még kívánatosbba tudta tenni magát mint hűséggel tehetne volna. A kis Chloé félénk volt s szenvedélytelenebb még, mintsem a szerelmet egészen testiségbe helyező Horácz vágyait kielégíthette volna. Mint édesgeti magához (Carm. I. 23.)

Futsz tölem Chloe, mint erdei völgyben a
Félénk özike fut anyja után, mikor
Zörrenvén a haraszt, őt
Kóbor szellő ijeszti meg;

Ott tán északi szél rázza a nyártetőt,
Vagy vadesipkebokor közt suhanó piczi
Zöldgyik ejte zörejt csak:
— Ő fél, s térde remeg s szive! . .

Engem nem fenevad tigrisi szomja, vagy
Arszlán bőszerű üz, véredet inni, nem!
Szünj hát futni anyádhoz,
Férj kell már neked, angyalom!

Hiába! Lydiát nem bírja feledni, s Lydia is hűtlenségei hamva alatt égni érzi a szikrát, költője iránt szívében. A kibéktetés a római lyra legszebb dalai egyikére adott alkalmat; a Carm. III. 9. oly gyöngéd, oly édes mű, hogy Horácz legnagyobb kedvelői közt is akadnak ítészek, például az idéztük Arnold, kik hinni nem akarják, hogy nem görög minta után készült volna. De ezt kimutatni nem lehet s az eredetiség érdeme Horáczé; s még ha ezt el lehetne is vitázni, a báj, felülmulhatlan gyöngédség, s a szerelemnek — Horácznál különben oly ritka — szellemiebb fölfogása e dalt koszorújának legszebb levelei közé helyezik. Mind e tulajdonoknak azonban, a mi átdolgozásunkban csak halvány árnyát találandja az olvasó:

H o r á c z.

Mig én valék csak kedvesed,
S nem ülé más édesebb,

Más boldogabb, hőszin nyakad:
Nem irigyeltem a királyokat!

L y d i a.

Míg nem égtél idegenért,
Míg velem Chloé föl nem ért:
Szivedet birva Lydiád
Túlragyogá a boldog Iliát!

H o r á c z.

A szöke Chloé most enyém;
El-elringat tánczon, zenén;
S meghalni volnék érte kész
Ha néki azzal hosszabb élte lész!

L y d i a.

Rám Calais veté szemét,
Én érte, ő meg érttem ég,
S kétszer vagyok meghalni kész,
Ha néki azzal hosszabb élte lész.

H o r á c z.

S ha Vénusz újra ránk tekint,
S a régi lánczba vet megint,
S Chloét szívemből kiüzöd,
S megnyil neked megint a zárt küszöb....?

L y d i a.

Bár a fénynél, mit csillag ád,
Szebb Ő, s te lengébb mint a nád,
És zordabb mint bőszült habok:
Élethalálban a tied vagyok!....

A béke tán évekig tartott. De sem egyik sem másik a két szerető közül nem volt az örök szerelem papja (vagy papnője). Lydia utóbb ismét vissza sovárogtat szabadságát; az ablakán zör-

gető szilaj szeretőket, a dús és tobzódó ifjakat; Horácztot pedig Glycéra foglalta el s vagy föleleveníté, ha már ügyis megün-ta Lydiát, vagy vigasztalta ha epedt a csalfa után, mit eldönteni nem tudunk. Az utolsó költemény mit hozzá intéz (Carm. I. 25.) ismét azon boszantó, férfiatlan sértés hangján van írva, mely-lyel HorácZ előbbi szeretőit üldözni szereté. Lydia aggúl már s szép ideje elmúlt — az egykori édes paraclausithysák helyett most e boszantó dal veri ablakát:

Már a zárt ablak üvegét az ifjak
Nem koczogtatják oly igen gyakorta;
Alhatol bátran s küszöbödre ajtód
Rája tapadhat.

Melyre oly sokszor ki-kinyila szárnya,
Gyéren ébreszt most epedő dal ekkép:
„A míg én itt el-veszek értted égve,
Lydia, alszol?“

Glycerát epedve szerette HorácZ, legalább azt írja Télef-hez (Carm. III. 19)

„Mért hever, szólj, bereczynti kürtöd?
Néma húrral lantod mért eped?
Szórd a rózsát! fűdd a harsány túlköt;
Irigy szomszéd baját föl se vedd!
Vén, morogjon! — Élj te szerelemben,
Chloé rád vár, oly sürgetve készit;
Vidám hajnal a te képed. Engem
Glyceráért lassu tűz emészt.“

S általában, valahol Glyceráról emlékezik dalaiban, hangja a szokottnál édesebb, gyöngédebb; az érzékiséget érzelmek váltják fel s a valódi szerelem, a mint azt a keresztyénség érti, félreismerhetlen bélyegét nyomja reájok. Érette zeng az a rövid, de gyönyörű ima-dal is Vénuszhoz (Carm. I. 30.) — melyet szintén megkisértünk, idegen zamata daczára, visszaadni:

„Oh Venusz! Knidosz s Pafosz istennéje!
Hagyd oda Kyproszt, örömid tanyáját,
És Glycerámnak, ki neked tömjént gyújt,
Szállj be lakába!

Jöjön el nyilas fiad is, s öv-oldott,
 Gráciák, nimfák; s a veled mosolygó,
 Nélküled árvúlt szelid Ifjúság is,
 Merkuriusszal!“

Glycére iránti szerelme oly állandó volt, hogy a saját szive gyöngéit legjobban ismerő Horácz maga is csodálkozott, miképpett nála Vénusz oly állandó lakást, mi köti őt oly maradandólag ez egy széphez? (Carm. I. 19.) Tán hajló, még erőteljes de már kevésbé tetszetes kora hozta ezt magával.

Túl volt a negyven éven. Oly kor, melyben a szív szerelmet még keres, de nem talál. Chloé még egyszer föltűnik a költő láthatárán; nem a félénk kis özike, büszke s merész szépség most, főurak kedvence, társaságok fénye, fénytűző hetéra. A vele viszonyát megújítani kívánó Horáczt megvetéssel utasítja vissza; könnyíti neki, — ifjabbak, dúsabbak sűrögnek körülé. Neveti a boszús költő átkát, melyre egy Vénuszhoz intézett kis énekben (Carm. III. 26.) fakad: „Oh boldog Cyprus s havat nem ismerő Memfis istenője! verd meg e büszke Chloét, haragod vesszejével!“

A szerelem még egyszer mosolyg Horáczra s még egyszer egy serdülő gyermeklányka szemeiben. Lydé ez, a fölszabadult rabnő, kit még egyikét dal ünnepel. Aztán a szerelem költője elnémul; s a bölcs, az eszmék, hazafiság és erények dalnoka lép előtérbe.

De nem; még, (habozva bár) egy szomorú történetirői kötelességet kell teljesítenünk. Horácz utolsó szerelme, azon életkorban, midőn a nők előtt már kevesebb kedvezésre talált, egy Ligurinus nevű ifjuért lángol. S bármennyire visszariad érzésünk e képtől, azt hallgatással—ha költőnk s a kor jellemének csak valamennyire is teljes képét akarjuk adni,—nem mellőzhetjük. Aztán egy óriási tanulság rejlik e kép alatt, mely mutatja: a legtisztább szellemeket is mint megvesztegeti a közromlás; és a közérzületet mint megnemesíti, mint fölemeli oly égi vallás, mint a keresztyénség. Im a pogány remekkorban Horácznak Ligurinusza, Pindárnak Theoxénese, Anacreonnak Bathylosza, Catullnak Juventiusa van; s Virgil, a nemes és tiszta Virgil nem fél, hogy midőn II. ecclógáját kiadja, attól a jó érzéstiek elforduljanak! Ma pedig, ugyanaz mit ők szégyen nélkül üztek, a bűnök legocsmányabbikának

bélyegeztetnék s kénytelen volna nem csak a törvénytől, de a közmegevetés elől is setétbe menekülni.

A IV. könyv első odájában Vénusztól bucsúzik Horác; nem az ő már, úgy mond, mint a jó Cynara idejében volt; vén már, erőtlen, kedvetlen; ötven év felé jár, nem neki való a szerelem; keressen fiatalabb szíveket. . . . De, — így végzi, méltóbb tárgyra érdemes hevülettel:

„De Ligurinusz! Mért szalad le, lopva,
E rég nem ismert könyecsep arczimon?
Mért reszket ajkam, mintha csak dadogna,
És nyelvemen, ha szólni vágy, mi nyom?
Majd birlak álmaimban, éjfelenten,
S karom magához lázason ölel;
Majd üzlek földön s tengeren, kegyetlen!
Üzlek s te futsz és nem érhetlek el“

Egy rövid, nyolcz nagy asklépiadi sorból álló óda, (Carm. IV. 10.) van még, a forró vágygyal obajtott Ligurinusához intézve A költői erő s a kifejezések bája, e kis darabban sem hiányzik.

De szívesen túl fordítunk rajta. Elég soká is időztünk Horác szerelmeinél. Most magasabb rétegekbe kell őt kísérnünk.

SZÁSZ KÁROLY.

MŰVÉSZEK CSARNOKA.

V.*)

R E M B R A N D T.

Rembrandt, egy Gerretsz nevű molnár fija, született 1606-ban Leyerdorpban. Atyja némi vagyont szerezték munkájával, Rembrandtot a tudományokra szánta. Molnárunk talán arról álmadozott, hogy az ügyvédi vagy hivatalnoki pályán fog egykor fija dicsőséget aratni. De mihelyt Rembrandt a latin nyelvtant kezdte forgatni, ellenszenvet tanúsított az ilyes tanulmány iránt. A helyett hogy a ,declinatio‘ és ,conjugatio‘kat tanulta volna, mindent lerajzolt a mit látott, tanára fejétől kezdve az osztály padjáig. Ha leczkáját kelle felmondania, csakhamar elakadt, s tanítója arra bünteté, hogy tanulnia kellett míg társai játszottak. Miután a festészet a XVII. század elején nagy pártolásban részesült a hollandoknál, Gerretsz molnár hamar rá hagyta magát vétetni, hogy lemondjon első reményeiről. Látván, hogy fijának nem kell a latin nyelv, lemondott nagyravágásáról s csak fija szerencséjére gondolt. Neki valódi kincsforrása volt malmában: miért ne találhatná azt föl fija a festészetben? Volt akkor Leydenben, malmá-

*) Lásd: I. Rubens VII. köt. 101 s k. l. l.; II. Rafáel VIII. köt. 440 lap; III. Michel-Angelo X. köt. 110 lap; IV. Leonardo da Vinci X. köt. 285 lap.

tól néhány mértföldnyire, egy képiró, a kinek neve teljesen feledésbe ment volna azóta, ha Rembrandt nevével nem hozza összeköttetésbe a történet: ezen képirót Swanenburgnak hívták. Gerretsz elhatározá, hogy rábizza fiját.

A molnár fija kezdettől fogva nagy hajlamot tanúsított. Csökönyös elméje, melyhez sehogy sem férkezhetett a latin nyelvtan, hirtelen megnyílt Swanenburg tanításai előtt. Meglepő hűséggel és nagy gyorsasággal másolta mestere mintáit. Csudálatos tehetsége volt az utánzásra, úgy hogy néhány hónap mulva Swanenburg már nem tudta többre tanítani s felszabadította. A molnár örömét, büszkeségét találván fija előhaladásában, tüstént ügyesebb mester után látott. Odahagyván Swanenburgot, rendre Lastmannál és Pinasnál tanult Rembrandt. Azon művek, melyek e két mestertől ránk maradtak, a részletek pontossága által tűnnek ki, de nincs rajtok nagy kellem. Tanítványuk műveihez hasonlítva e műveket, azt látjuk, hogy az anyagi kezelésnél egyebet nem tanulhatott tőlök; a tárgy felfogását, a személyek tömbesítését, a figyelem központosítását nem előadásaikból meríté Rembrandt. Másolta Lastmant és Pinast, mint azelőtt Swanenburgot. Lángesze ihletésétől elbizakodva, nem nézte le azok tapasztalatát. Érezte fenségét, egyszersmind hasznára fordítván mesterei tanácsait. Élt lelkében a vágy, a remény, hogy felülmúlja őket, de híven követte az általok kijelölt útát; hasonló tisztelettel viseltetvén irántok, mint Rafael Perugino iránt.

Azonban Lastman és Pinas néhány év alatt kénytelenek voltak elismerni, hogy felülmúlta őket tanítványuk, s ha nem is vallották azt be oly nyíltan mint Swanenburg, csudálkozásukat sem igyekeztek eltitkolni növendékök művei fölött. Beérvén azon hírnévvel, melyet élveztek, szívökhez nem férkezhetett a féltékenység ördöge. Odahagyván műhelyüket Rembrandt, nem volt többé szüksége más mesterre a természetén kívül. Hazament atyja malmához. Az utánzás annyi vonzalommal, oly nagy érdekléssel bírt reá nézve, hogy nem volt szüksége gyakran változtatni tanulmányait. Egyetlen fa a nap különböző óráiban, a reggeli szürkület félvilágánál, a déli nap verőfényében s a lemenő nap végső sugaraitól megaranyozva, elég volt neki, foglalkodtatni minden tehetségét. Bármely oldalról tekinté a valót, mindig tanult valamit. A világosság minden játéka gondos és szenvedélyes meg-

figyelőre talált benne. Mintha előre érezte volna, hogy Olaszországgal nem vetélkedhetik a vonalok tisztaságában, a körrajz választékosságában, a kifejezés nemességében, szakadatlanul azon volt, hogy a legfutékonyabb tüneményeket kösse le vásznán; elleste, felfogta a világosságot, végső elhalványulásáig követvén. Nem csuda, ha e rejtelmes tényezőben oly hatalmas segédforrást talált utóbb; korán észrevette, hogy a világosság használásában új, szokatlan útát kell keresnie; s reménye teljesen valósult.

Csalódnánk mindazáltal, ha Rembrandtot a természet naiv követői közé soroznók. Ez a molnár fiú, a ki hallani sem akart a latin nyelvtanról, ki oly boldognak érzé magát atyja malmában s napjait egészen tanulásban tölté, másolván a lomb árnyát a patakban, épen nem volt naiv; nagyon jól tudta, hogy nem adatott versenyeznie a természettel. Ha a vonal és forma megközelíthetők, annál nehezebb feladat a világítás utánzása. Rembrandt egészen saját modorban igyekvék megvilágítani a tárgyakat s valósággal műveit a világítás olyatén kezelése tünteti ki, melyet egészen az övének mondhatunk: de nem érte be azzal, hogy azt adja vissza, a mit látott, vagy inkább nem kísérté meg azt visszaadni. Nem remélhetvén, hogy a vásznon előtűntetheti a mit látott, elhatározá magában, nem látni többet, nem nézni többet, mint a mennyit ő is megmutathat. Mathematicai szabatos-sággal megmérte a világosság azon mennyiségét a melylyel rendelkezhetik, s a kiszabott határt soha sem hágtá által.

Merőben újdon eljárás, melyre hogy valaki rá jöhessen, s a melynek alkalmazása végett soká kell tanulni a természetet, elfogulatlanul, tartalékgondolat nélkül, menten az iskolák hagyományaitól. S épen ily fáradságos úton jutott Rembrandt modora fölfedezésére. Sokkal többet tőnek e részben a leyerdorpi malomban tett tanulmányok, mint Lastman és Pinas leczkéi. A legügyesebb mester sem mond annyit e tekintetben, mint a magán észlelés. Vannak fogások, melyeket sohasem tanulhatni a műhelyben, s a melyeket azonnal felfog az ész a természettel szemközt. A leyerdorpi malomban Rembrandt nem foglalkozhatott semmiféle modorral és hagyományyal; lemásolta, a hogy tudta, a mit látott, s midőn, annyi kísérlet után, másolni a mi előtte volt, teljesen átlátta tehetetlenséget, fölhagyott az után-

zással s azon volt, hogy magát megértesse. Lemondott azon czél-ról, mely után először indult, s a mely nem volt elérhető s szerényebb, habár még mindig nehéz feladatot tűzött maga elé. Valószínűleg lassabban jut vala fölfedezéséhez, ha még tovább maradt volna Lastman és Pinas műhelyében. Hogy megmérhesse saját erejét, meghatározhassa művészete segédforrásait, jobb volt magára hagyatnia, csupán a természet tanulására szorítkoznia. Mestereitől eltanulta a mit csak tanulhatott, a színek keverését s az ecsettel bánást; egyedül a természettől tanulhatá meg, hol veszi kezdetét, hol végződik a művészet határa. A mint a mezőn járkált, s rendre megfigyelte a kalap árnyékát a paraszt homlokán vagy a tölgyfa megtört képét a folyamban, csak akkor fogta föl tisztán a merő utánczás, a betűszerinti másolás teljesen meddő voltát, s az alapos tanulmányokra támaszkodó kifejezés valódi hatályát és termékenységét. Magánya teljes volt tanulságokban, a melyeket hiában keresett volna a legtudósabb mesterek műhelyében.

Azonban, atyja baráti közt, több mivelte műértő vala. Az ifjú Rembrandtnak egyik műve különösen magára vonta figyelmöket, s tanácslák neki, vigye azt Hágába. Ott fogják igazán megbecsülni. Egy műértőhez utasíták, a ki minden bizonynyal megveszi a képet; s Rembrandt teljes reményben útra kelt. A legkedvezőbb fogadtásban részesülvén a Maecenas részéről, mohón élvezé a pazar dícséreteket. S mi nagy volt meglepetése, midőn új barátja száz forintot ígért a képért! Rembrandt még nem látott ily nagy öszletet. Mivel ennyit ajánlottak neki, szükségkép arra a gondolatra jött, hogy műve valóban megéri azt. E naptól fogva nagy véleménynyel volt Rembrandt maga felől. Ismeretlen, a hirnév minden varázsa nélkül, jött Hágába; s csak elő kelle mutatnia művét, hogy egy műértő zsebéből száz forintot vonjon ki. Önhittség nélkül gondolhatta tehát, hogy tehetségében biztos eszközzel bir szerencséje megalapítására. Gyalog ment Leydenből Hágába; s hogy mielőbb atyja malmában lehessen s azonnal megmutathassa neki azon kincset, mely csupán önszerzeménye, most postakocsit vőn. Az életirók mondják, hogy a kocsi megállván ebéd alatt, mindnyájan leszálltak az utazók, Rembrandton kívül, a ki örömeben enni sem tudott; s a vendéglőbeli szolgál, mikor abrakot adott a lovaknak, elmulasztá azokat kifogni, s mihelyt megabrakoltak,

azonnal megindultak azok Leyden felé, csupán Rembrandtot vivén a kocsin. Midőn az ifjú képiró kiolvasá atyja előtt a száz forintot, elbámult a molnár s nagyon örvendett, hogy megengedte fijának, hajlamait követnie.

Rembrandt ez első szerzeményét azért adom elő ily részletesen, mivel eldöntő hatással volt az sorsára. Az egykorúak állítása szerint, első hágai útja új, s a művészettől merőben külön szenvedélyt fejtett ki benne, mely aztán sohasem szűnt meg: mihelyt száz forintra tőn szert, fősvényynyé leve. Mit látott az aranyban? Bajos megmondani. Az arany nem képviselte ő előtte az élvezeteket, melyeket azon megszerezhetni; leggazdagabb korában sem változtatta meg előbbi egyszerű életmódját. Se ruházata, se asztala nem árulta el gazdagságát. Azt kell tehát hinnünk, hogy más jelentőséggel bírt előtte az arany. Talán abban látta kétségbevonhatlan bizonyosságát tehetsége becsülésének. Bármit legyen a dolog, annyi igaz, hogy Rembrandt élete azontúl két szenvedély közt volt megosztva, a művészet és arany szeretete közt, s talán az előbbi szenvedély, az utóbbinak ösztönzése nélkül, nem lett volna elég, oly számos és annyi különféle műalkotására, melyek naponként új élvezettel lépnek még bennünket. Csupán a művészet szeretete által indítatva, nem gondolt volna arra, hogy eszméit annyi különféle alakokban testesítse meg, s miután lelke nem vonzá vonalok választékossága és tisztasága felé, kedvtelése, kísérletei haszon nélkül lettek volna reánk nézve; míg az arany vágya által ösztönöztetve, egy napot sem vesztett el. A mit csak látott, mind vissza akará adni; s a mit csak megkísértett kifejezni, teljes határozottsággal állítá elénk. Van-e tehát okunk panaszra? Fősvényységének köszönjük, hogy festményein kívül, melyeknek számát nem tudjuk, 366 rézmetszetet készített, mely számot, a variánsokkal, 686-ra tehetni. Annál inkább ragaszkodom ezen állításhoz, mivel Rembrandt munkájában semmi sem mutat elsietésre vagy hanyagságra. Minél több művet alkotott, hogy annál több haszna legyen; de soha sem hagyott fel a munkával, míg eszméjét végre nem hajtá. Ha ügyes üzérként tudott hasznót vonni tehetségéből, meg kell adnunk neki, hogy mindenkor úgy járt el akarata végrehajtásában, mint érdeket nem ismerő művész, ki mindenek előtt magát igyekszik kielégteni.

Ha a fősvénység csak egyszer roszra vette volna, kárhoztatnám benne, mint mindenki másban, azon szenvedélyt, mely nem igen fér össze emelkedettebb érzelmekkel; de soha sem hűté le szenvedélyét lelkében a szép iránt, a mint ő felfogta. Bármily termékeny tehetséggel volt megáldva, kétségtelen, hogy felényi művet sem bírnánk tőle az arany szeretete nélkül. Bármennyi vesződség után sem juthat vala el a római és florenzei mesterek emelkedett tisztaságára. Természetében volt gyorsan dolgozni; s e szerencsés tehetség magára hagyatva, sokkal kevesebbé gyítmölesző lett volna: a pénzvág felfokozta erejét, gyakoribb munkásságra ösztönöztén. Ne vélje senki, hogy a fősvénységet magasztalom. Az lett volna baj, ha e szenvedély feltűmulja vala Rembrandtban a művészet szeretetét. Ösztönül szolgálván, a nélkül hogy a munka elsietését idézte volna elő, mondhatni emelte lángeszét.

Rembrandt házassága is eléggé mutatja, hogy a fősvénység nem vett lelkén erőt. Ünnepelet, keresett művész létére, bizonyára, könnyű lett volna gazdag házasságra lépnie; mindazáltal egy randsörpi falusi pórnőt vett nőül, Waterland tartományból, egy oly leányt, a kinek nem volt egyéb vagyona ifjúságánál és szépségénél. Ha Rembrandt csupán a fősvénység ördögére hallgat, másként tesz vala. Gazdag levén inkább munkája után, megkétsszerezheti vala vagyonát a házasság által, s még sem tevé. Azt kell tehát hinnünk, hogy a metsző-eszköze vagy esete által szerzett aranynak volt különös értéke szemében, a melylyel a legdúsabb női hozomány sem ért volna fel. Egyedüli hasztalan kiadása volt, a mit neje öltözetére költött, mivel szerette őt díszesen látni; de soha sem feledkezett meg pór eredetéről s azt akará, hogy a paraszt menyecske a legdúsabb piperében is föl legyen ismerhető.

Érdekes tudni, minő fogásokhoz folyamodott Rembrandt, hogy fősvénységét kielégítse. Majd közárverésre bocsátá metszeteit s maga is a többet ígérők közt volt, majd fiját bizta meg az eladással, azt hazudván ez a vevőknek, hogy tőle lopta el. A nélkül, hogy menteni akarnók e csaláságokat, azon életirók kifakadásában sem osztozunk, a kik azzal vádolják Rembrandtot, hogy nemtelen szenvedélye által meggyalázta volna művészetét. Hazugságot tanácsolni fíjának, hogy ekkép emelje műveinek árrát, minden bizonynyal

nem dicséretre méltó cselekedet; hihetőleg azonban e vétkes tanács adója nem fogta föl teljesen annak erkölcsi horderejét, és nem látott abban egyebet dévajságoknál s oly elmés módnál, mely szerint kizsákmányolhatja honfitársai bőkezűségét.

Felbátorítva a siker által, az eddigieknél még merészebb csalást gondolt ki egyszer Rembrandt: eltűnt s holt hírét költette. Műhelye eladatván, mesés öszletet hozott be, s a halott ismét megjelent a meglepett vevők közt. Lehetetlen igazolni az ily tettet, mivel a képiró művei kétszer annyira emelkednek értékben, mihelyt kibűlt a kéz, mely azokat alkotta. Az érintett eljárás ez okból a gazzsággal határos gyöngédtelenség, melyet esztünk ágában sincsen menteni. Az engedékenyebb bírák mindazáltal azt felelhetnék: „A mit Rembrandt műveiért adtak, önként adták; s a művész váratlan megjelenése semmit se változtat a művek értékén. A kik azért vették meg, hogy élvezzék, hogy megtartsák azokat, semmit se vesztek; azok ellenben, a kik nyereszkedésből vették meg a műveket, nem érdemesek részvétünkre. Így szólhatnak az engedékeny bírák; habár a történelem nem fogadja el Rembrandt magaviseletének e kedvező magyarázatát.

Alig képzelhetni jellemet és szokásokat, melyek a képzőművészet szabad kifejlésével inkább ellenkeznek vala. A zsupori fősvénység nem igen fér össze a költői étellel, Rembrandt mindazáltal a legtermékenyebb tehetségek egyike az európai művészek közt; utolsó napjáig — pedig 68 éves korában halt meg, 1674-ben — nem szűnt meg alkotni. Megfoghatatlan rejtély van ez ellentétben. Páratlan lángész, elődök és utódok nélkül. Ha nem tudott megválni korától és hazájától személyeinek viseletében, annál általánosabban emberi mozgás erélyében és hűségében. A hagyományra nem sokat adott, lángesze se időt se helyet nem vett tekintetbe; bármily jelenet festésében, csupán az emberi igazságot tartá szem előtt. Ha a személyzet kifejezte az eszmét, melyet kigondolt, s az ügyesen elosztott világítás és árnyalat a tájat összhangzatba hozta a tárgygyal, nem kívánt többet. Eszemágában sincs érdemül róni fel szándékos tudatlanságát; de azt hiszem, hogy a helyek és idők nagyobb figyelemmel tanulása nem sokkal emelte volna műveinek becsét. Azonban távol legyen tőlünk, bárkinek is azt tanácsolni, hogy Rembrandt példájára, vessék meg a helyi és történeti igazságot; a tudatlanság, melyet megengedünk az amster-

dami művésznek, menthetetlen volna korunk képiróiban. E részben annyira megszaporodtak az értesülés forrásai, hogy azon tanulmányt, melyet Rembrandt megvetett, megszerezni nem is érdem többé, míg elhanyagolni megfoghatatlan hiba.

Hogy Rembrandt lángeszét megérthessük, tisztába kell jönnünk általában a művészettörténelem egy igazságával, mely szerint az emberi tehetség minden műveiben két különböző részt kell megkülönböztetnünk: a művészet tiszta szenvedélyét és a tudományt. A kettő közül Rembrandt csak az elsőt választá; s e téren bárkivel vetélkedhetik. A másik részt annyira elhanyagolta, hogy hálátlan munka lenne azzal foglalkozni művei tanulmányozásában. Jól tudom, hogy még egy más természetű ellenvetést is tehetni Rembrandt művei ellen, annyira nyomatékosat, hogy nem lehet hallgatással mellőznünk: nem csupán a történeti és helyi hűség hiányzik nála, a szó magasabb értelmében vett nemességet is hasztalan keressük. Nem azon nemességet értem, melyet minden idők és országok akademiái tanítanak, az elfogadott styl által kifejezett nemességet; azon nemességről szólok, mely a forma választékosságával rokon. Rembrandt szintűgy megvetette a forma emelkedettségét, mint a történeti és helyi hűségét; s ezt elismerve sem tartózkodom állítani, hogy az általa választott téren a legügyesebb mesterekkel, sőt azokkal is mérkőzhetik, a kik mindenkor tekintettel voltak az általa mellőzött föltételekre. Hollandi maradván a szó legszorosabb értelmében, Rembrandt egyszerűsmind örök hü tudott lenni. Az e m b e r t veszi mintául, az e m b e r t akarja kifejezni, s megindítja, meghatja, fölemeli és ábrándokba meríti, a képzelem legmagasabb köreibe ragadja s fájdalommal tölti el az e m b e r t. Lehet e szebb és dicsőbb feladata a művészetnek? Ha művészetének nem sajátítá el minden oldalát, bírja vala legbecsesebb részét, a mit nem tanulhatni meg egy iskolában se, melyet önmagából merít a lángész, s a mely örök életet biztosít műveinek. Rembrandt legalább öntudatosan hibázott. Nem feledkezett meg a történelemtől, csak nem akart emlékezni. Az Ó- és Új-Szövetségben csak a szenvedélyeket látta, melyeket ki akart fejezni. Nem volt tekintettel a helyzetre, mely a cselekvénynek színpadul szolgált. A tisztán emberi igazság, az örök igazság kifejezésére szorítkozván, mindent elkövetett, hogy e föladatot megoldja, s a legszigorúbb ítélet is kénytelen el-

ismerni, hogy megfelelt földadatának. Ha Rembrandt nem tudós festő, a szó történeti értelmében, bizonyára philosoph festő. Ha nem látszik ösmerni, hanem fejezi ki az emberi élet helyi és mulékony oldalát, alaposan ismeri s bámulatosan tudja kifejezni azt, a mi benső, örök a művészetben, a szenvedélyt. Hiányzik ugyan a nemesség, de megvan a személyek physiognomiájában a változatosság, sorsuk különbségei szerint. A kifejezések e változatossága is elég érdeket kölcsönöz alkotásainak. Döröség volna a görög és olasz művészetet venni kiindulási pontul, s Athéne és Róma bámulatos példányai szerint akarni megítélni Rembrandtot. Ezen eljárás nem vezetne bennünket az igazságra, hanem a teljes negatióra. Más módokon is lehet hatni és bájolni az emberi szenvedélyek kifejezése által, nem csak a hogy Görögország és Italia fogták föl a szépet; a Rembrandt modora, választékosság és nemesség nélkül ugyan, de erélye által kárpótol az épen érintett hibákért. Nem tartózkodom egyenesen mintául is állítani azt föl a taglejtés hűségét illetőleg. Művészetének tisztán anyagi részein kívül, melyekben ammyira kitűnt, hogy senki sem mérkőzhetik vele, tudniillik az árny és fény elosztásán kívül, van még egy tisztán erkölcsi oldala is, melyet mindig haszonnal tanulmányozhatni. Az érzelem leggyöngédebb árnyalatait oly finomsággal adta vissza, mely a legmélyebb emelkedésre mutat. Ezen művész, a kit közönségesen szeszélyes, csupán hatást vadászó lángésznek szoktak tekinteni, a ki nem képes teljesen kifejezni eszméit, — e művész, mondom, a legmélyebb bölcselők egyike, a kik valaha ecsettel bántak. A kik olvasni tudnak műveiben, belátják, hogy semmit sem nagyolt el, mindent bevégzett, mindent kifejezett a mit mondani akart, s hogy kivitele mindenkor megfelelő volt tárgyának.

Rembrandt tanítási modora, mint életirői eléadják, különösen megemlítendő. Ezen ember, a ki oly tökéletesen ismerte művészete minden csinyját, nem engedte tanítványainak, hogy együtt tanuljanak. A magán rendszer egy nemét hozta be műhelyébe. Mindenik tanítványa elkülönözve, élő példányt vett tanulmánya tárgyául, a nélkül hogy tudta volna, mit csinálnak társai. Nem akarom túlbecsülni e tanítási módot; de lehetetlen abban az önállóság mély tiszteletét, az eredetiség iránti kedvezést nem látnunk. Rembrandt, a ki senki után sem indult, senkihez sem hasonlított, azt akarta, hogy tanítványai szintén őrizzék meg ugyanezen

szabadságot. Félt az önkéntelen utánzás veszélyeitől. S valóban a ki gyakran megfordult oly dolgozótermekben, a hol több tanítvány van együtt, tudhatja, hogy a növendék, élő mintával szeme előtt, a helyett, hogy azt másolná a mit lát, azt adja vissza a mit előtte másoltak. Az igaz, hogy Rembrandt magán rendszere majd minden vetélkedést megszüntet, de nem kevésbé igaz, hogy a tanítvány, az élő természettel, az előtte levő mintával küzdve, egyedül saját munkájára hagyatva, minden idegen segély nélkül oly erőt fejt ki, minőről nem is álmodott volna, ha valamelyik társának segélyére számíthat. Fájdalom úgy van, hogy száz tanítvány közül, a kik öt évig egy műhelyben együtt tanultak, többnyire mindnyájan ugyanazon modort sajátítják el, s alig ismerhetni külön hajlamaikra. Rembrandt ismerte e veszélyt, s tanítványainak elkülönzésével akarta megelőzni. A természetes tehetségek függettségének ezen tiszteletében mindenestre van valami említésre méltó. Azonban nem tagadom, hogy Rembrandt eljárása sínes árnyoldal nélkül. Mint fenőbb érintők, lehetlenné teszi a nemes vetélkedést. Úgy hiszem, minden mester, a ki gyakorlattal bír a tanításban, egyetért velem, hogy a függetlenséget meg lehet egyeztetni a vételkedéssel. Azt hiszem, hogy a mely művész észre szokta venni tanítványainak természeti tehetségeit, bármennyire tekintetbe veszi szellemök eredeti jellemét, ösztönözheti őket társaik példájával. A vetélkedés s utánzás nem egy jelentésűek; — oly igazság, melyet szükségtelen mutogatnunk. Rembrandt helyes elvből indul ki, de túlvitte. Mindenestre jellemző reá nézve, hogy tanításában is híven azon elvekhez, melyeket mint művész gyakorolt, annyira őrizkedett tanítványait szolgálóivá tenni a hagyománynak, melyet maga megvetett.

Midőn valamely jellemet tanulmányozunk, minden vonást, minden adatot figyelembe kell vevünk. Érdekes e részben egy adoma, mely Rembrandt fősvénységére vonatkozik. Tanítványai azzal mulatták magokat, hogy forintosokat festettek apró darab vászra; Rembrandt mindig összeszedte azokat. Jellemzi ez adoma a mester pénzvágyát. Különböztetett tanítványait a szem kápráztatásához. Egyszer hogy elámita Amsterdam polgárait, azon gondolatra jött, hogy az egyik ablakából kiszedte a rájákat, s azok helyébe egy képet állított, mely szolgálóját ábrázoló, a mint kívánesian az utcára kandikál: s oly élethű

volt e kép, hogy az arra járók többnyire valónak vélték, és csak napok mulva vették észre csalódásukat. Egy ily mester tanítványai könnyen készíthettek a szemfényvesztésig hű forintosokat.

Eddig azonban egy szót sem szóltunk azon forrásokról, melyekből Rembrandt meríthetett. Életrírói csak egyet említenek, de az igen nevezetes; Raimondi Márk Antal metszvényeit értjük. Ezen, mindeddig páratlan metsző, mint tudva van, Rafäel számos rajzát adta vissza, melyet e művész soha sem vitt ki vásznon. Raimondi metszvényei utólérhetlen példányai az újabb művészeknek. Lehetetlen a formát nagyobb hűséggel visszaadni; a véső minden csínyja, melyet három század óta feltaláltak, nem volt képes az ő fenségét megdönteni. Rembrandt drága pénzen összevásárolta a bolognai művész minden művét; de valószínű, hogy Dürer Albert művei sem kerültek ki figyelmét.

Mi hasznót vont e kettős tanulmányból? Kényes kérdés, alig megoldható első tekintetre, a mely azonban magától földerül előttünk, ha nem resteljük figyelmesen tanulmányozni őt. Raimondi és Dürer Albert a művészet két oly oldalát tüntetik föl, melyeket nem lehet egybe zavarni Rembrandt modorával. Nézetem szerint, épen eljárásuk különféleségében találjuk a kérdés megfejtését. Márk Antal és Dürer mindenekelőtt a forma szabatosságára törekzenek. Mellözöm itt azt a melancholiát és szigort, mely a német mestert jellemzi; vegyük csupán a körvonalok egyszerűségét, mi a bolognai művészek is sajátja. Úgy képzelem, hogy Rembrandt, Márk Antal és Dürer műveit tanulmányozva, csupán egy dologra volt tekintettel: hogy mit akartak és tudtak visszaadni oly kitértő módon, s hogy mit nem kell utánok megkísérteni. „Ime — mondhatá magában — ime két tökéletes művész, a kik teljes világítás mellett tisztán rajzolt személyeket állítanak elénk; nem remélhetem, hogy csak meg is közelíthetem őket azon a téren, melyet magoknak választottak; csak azt a hasznót vonhatom műveikből, hogy új téren kísértek új utat törni. A mi nekik sikerült pazar világítás közepett, én megkísértem gyér világításban.“ Lehetetlen annyi tömérdek s oly változatos műveiben a bolognai mester legkisebb utánzására találni, hinnünk kell, hogy nem azért kezdte meg Rembrandt azon mestert, hogy kövesse, hanem hogy új ösvényt törjön: veszélyes mód a gyöngeszellemekeknek, diadalra vezető a valóban erőseknél.

Lássunk még egy kérdést! Utazott-e Rembrandt? Némely életirói állítják; arra hivatkozván, hogy három metszvényén Velence áll, mint kelet helye. Részemről nem hiszem, hogy mesterünk valaha elhagyta volna Hollandiát. S hajlandó vagyok hinni, hogy a velencei datum három metszetén csak egyik ámitás, a sok közül, melyekkel honfitársai figyelmét ingerelni kívánta.

Ha Velencét meglátogatja, szükségkép hatással lesznek vala modorára Tizian, Paulo Veronese, Bonifazio és Giorgione. A velencei iskola, mely annyi tekintetben gyöngye, a körrajz, styl, emelkedettség szempontjából, örökké megtartja a tündöklő világitás és hű színezés érdemét. Mindig teljes fényben állították elé a tárgyakat, sohasem akarták félhomályba burkolni a személyek valódi alakját, a tárgyak körrajzait. Ha Rembrandt megismerkedik azon nevezetes mesterekkel, ha tanúja lesz, minő hatást idéznek elő tehetségök varázsa által, ha néhány évet tölt azon égalj alatt, melytől ihletöket vették, vajjon ellenállhatott volna-e a kísérletnek, hogy öket ne kövesse? Alig hiszem. A festmény nagyobb vonzerővel hat vala reá, mint a metszet. Rembrandt három velencei keletü metszvénye semmiben sem különbözik előbbi metszeteitől. Hihető-e, hogy ily finom, gyakorlott és annyira kíváncsi szellem meglátogassa Paulo Veronese és Tizian honát, a nélkül, hogy valami emléket ne hozzon egy ily utazásból? 1635-ben, mikor velencei metszetei keltek, még csak 29 éves s népszerűsége virágában volt Rembrandt. Ha Velencében megfordúl, okvetlen hatással lesz vala reá ez utazás.

Ha Olaszországban kellene keresnünk e különös tehetség iskoláját, Pármába kellene mennünk; csakhogy ekkor is őrizkednünk kellene igen messze vinnünk a hasonlítást. Igaz ugyan, hogy a páрмаi mester többször félhomályba meríté alakjai körvonalait, a mit az amsterdami festész negélyezni látszik; igaz, hogy többször oly modort követett, a mely mintegy előkészíté a néző szemét a hollandi mester módszeréhez; nem hiszem mindazonáltal, hogy Rembrandt ismerte volna Corregiot; találkozott vele modorában, annyi az egész. Sem tanítványa, sem vetélytársa a páрмаi mesternek; külön ösvényen járó lángész, a ki plagium nélkül akadt rá újra, a mit egy jeles mester már előtte föltalált.

De ideje vizsgálnunk Rembrandt műveit. Számosak ezek és

különfélék; egynémelyek közöttök tisztán a képzelem alkotásai, s ha sikerülne megmutatnom, hogy kitünő sajátságokkal birnak, akkor sem lenne nyert ügye a hollandi mesternek a nagy festészet baráti előtt. Ezen tisztán képzelmi művek közt lássuk először is bibliai compositióit, s mindenekelőtt két fő művét: „A Krisztus a keresztfán“, és „A Krisztus levétele a keresztről“. Velenczében hasonló tárgyú mű van Tintoretótól; a velencei mester képzelődése egész gazdagságát reá pazarolta e műre; mind hiában; a három keresztfadaczára, mely a vásznat dominálja, nincsen hol megállapodnia a szemnek. Annyi a tömeg, hogy a néző nem tudja hol nyugtassa meg tekintetét. Mind a mellett, hogy a vászon legalább 30 lábnyi hosszú, úgy tetszik, mint ha a művész imaginációja nem talált volna elég tért. Hasonlítsuk Tintoretto művét a Rembrandtéval, s felfogjuk a különbséget a korlátlan képzelem szeszélye s az elmélődő szellem előrelátása között. Rembrandt „Krisztust a keresztfán“ ábrázoló művében is sűrű tömeg van; de az árny és világ mily művészetével elosztva! Balrul a pórtömeg, mely a kivégzésekhez mindig oly sürögve tolakodik, s a mely morgás nélkül nézi az erő diadalát a jog fölött, vad kíváncsisággal szemléli Krisztus vértanuságát. Ez értelmetlen csoport, mely időtöltést talál a vérontás nézésében, nem érdemes, hogy világításba álltassék. Másként járt el a festő a compositio másik oldalán. Itt könnyen kivethetjük a fájdalmat a szűz anya, Magdolna és szent János arczán. Habár e három alak sines teljes világításban, látjuk az érzelmet, melytől át vannak hatva, s a három alak jelleme bámulatosan van visszaadva: a szerfölötti, mindazáltal lemondással vegyes fájdalom a szűz anya képén; a bánatos bűnös szenvedélyes fájdalma; s a szeretett tanítvány gyöngéd és kegyes fájdalma. Így fogta föl Rembrandt a tárgy patheticus részét. Azt mondják, nem szép Krisztusa; meglehet, ha az Albáni-villa Antinousához hasonlítjuk torzóját. Mondják továbbá, hogy a két gonosztevő az isteni vértanu körül különös módon van ellőállítva, s alig vehetni észre végvonaglásukat: de részemről épen abban látom az alkotás egyik művészi érdemét, hogy Rembrandt félhomályba helyezte a két gonosztevőt. Nem akarta a főtárgyról elvonni a figyelmet. Sokkal kényesebb dolog a vallásos kifejezés kérdését vitálni. Bizonyára nem kívánom Rembrandt ezen művét Fra Angelico hasonló tár-

gyú művéhez hasonlítani Florenczben. De ha Fra Giovanni felülmúlja Rembrandtot a vallásos kifejezés erőlye által s az ő szent asszonyai a kereszt lábánál valódi könyeket hullatnak, s egész valójuk oly kínos fájdalmat tanusít, mely felülmúlhatatlan: Rembrandt viszont, a tárgy népszerű oldalát véve, oly segédforrásokot talált föl, minőkről egy mester sem álmodott soha ő előtt. Az ő műve nem egy hívő munkája, de bizonynyal oly mesteré, a ki teljesen felfogja a keresztyén hagyomány költői oldalát. Az a kíváncsi durva pór, a ki az Isten-ember megfeszítését bámulja, megbecsülhetetlen mű. Ezen tudatlan és könyörtelen tömeg ellenében az elhagyott tanítvánnyal s a kétségbeesett anyával, a mint Krisztus utolsó szavain csügg, oly inventio, mely csupa gyöngédség és mélység, s a melyre a legtudósabb és legtgyesebb mesterek is büszkék lehetnének. Szóljak-e magáról az Üdvözítőről? Habár a tömeg elválasztja a nézőtől, mégis nagyon tisztán kifejezi az isteni irgalomban helyezett határtalan bizalommal vegyes végtelen fájdalmat. Arczán a dicsőségesen végzett áldozat öntudata és önérzete. Az áldozat arczán tisztán olvasható, hogy vére termékeny az emberi-nem megváltása által. Részemről minél tovább nézem e művet, annál több váratlan szépségre találok azon; a felülről jövő sugarak, melyek a Megváltó arczára esnek és megvilágítják, már magokban méltó tárgyai bámulatunknak; mily ékesen látszanak válaszolni Krisztus végső szavaira, melyeket az evangelium tanúsága szerint isteni atyjához intézett.

„Krisztus levétele a keresztről“: sokkal ismerőbb és gyakran megtámadott mű. Két mű van e tárgyról, melyek méltó hírben állanak: Volterre Dániel freskója és Rubens tableauja. Dániel freskójának kétségtelenül kitűnő érdemei vannak; azonban a szabatosság előszeretete gyakran szárazsággá fajul ezen művésznél, s habár haszonnal tanulmányozhatni, nem nyújt igen élénk érdeket. Rubens képe, habár úgynevezett megújítója félig letörlé eredetiségét, a legtudósabb alkotások közé tartozik. Rubens 1570-ben született s 1640-ben halt meg. Bizonyos tehát, hogy Rembrandtnak ismernie kellett Rubens művét; mindazáltal ovakodott azt utánozni. Tudta, hogy nem versenyezhet az antverpi mesterrel ugyanazon téren. Rubens némi kérkedéssel használta föl bonczani tudományát; Rembrandt a magasztos drama személyeinek érzelmeit igyekvők kifejezni. Elül a képen egy hosszú ka-

bátos polgármesterféle egyéniség, cifra botra támaszkodva, ki mintegy hivatalos minőségben látszik jelen lenni a temetésen; a keresztfán Krisztus teste félig levéve, melynek merev s jobbra hajolt torzója világosan mutatja az élet hiányát; a keresztfá mellett s a létrán, mely ahhoz van támasztva, félig meztelen emberek, valószínűleg a legaljasabb sorsuak, de kiknek arczán mély szána-lom ül. Ha Rubens művét ritka csin ajánlja, Rembrandté nagyobb hűséggel fejezi ki a tárgy benső természetét. Azonban távol van tőlem, azt hinni, hogy Rembrandt műve felül áll minden megrováson. Ha nem is említjük a mellék személyeket, Krisztus testének vonalai választékosabbak lehetnének, a nélkül, hogy pogány szépséggel, egy Adonis vagy Apollo vonásaival állította volna elő. Rembrandt Krisztusa azon több nemzedéken át, lég és világ hiánya miatt elsatnyult fajból látszik lenni, a minőt az iparos nagy városok külvárosaiban találunk. Ez menthetetlen; habár egyéb tekintetben „Krisztus levétele a keresztről“ szintoly nevezetes mű, mint ugyanezen mestertől „Krisztus a keresztfán.“ Sőt én az utóbbinak adom az elsőséget; mint a mely mű kevesebb alakra szorítkozván, az érdek inkább megragad. Lehetetlen mély megilletődés nélkül szemlélni az emberi megváltás ezen magasztos epizódját. Az a római proconsul csak egy amsterdami polgármester; azok az emberek, a kik leveszik az áldozatot, koldusok; s Krisztus maga, elsatnyult testével, prózaiság bélyegét látszanék nyomni a műre, s mégis egyike az a festészet legköltőibb alkotásainak. Honnan e csuda? A kifejezés mélysége és őszintesége által. Ha nincs meg e műben a választékosság és nemesség: bámulatos hűséggel adja vissza a szent hagyományt. Valóban a keresztyén-ség mindenkor az újabbkor legigazabb művei közé számítja e képet.

„Lázár föltámasztása“ és „Krisztus, a mint kiüzi a templomból az árusokat“ ugyanazon vonalon állanak. Krisztus mondja Lázárnak, hogy keljen föl, Lázár félig kikel sírjából. A körülállók bámulata meglepő változatossággal van visszaadva: némelyek egészen elborzadnak esudálkozásukban; másoknál megilletődéssel és hálálkodással vegyül a bámulat. Lázár feje halavány és bágyadt, mint olyan emberé, a ki hosszas álomból ébred föl s igyekszik rendbeszedni zavart eszméit. A tömbök elosztása, a személyek állása mind gondolkodó és hatalmas mes-ter kezére mutat. Krisztus feje csupa magasztosság és szelidség,

s köpenyének bő rendőzete is emeli alakja szépségét. Rembrandt ez egy műve a legügyesebb mesterek közé emelné. Valami rejtelmes és bűvös van a világosság elosztásában. Ha szokása szerint kevés gondot fordított volna is a ruházat megválasztására, nem lehetne azzal foglalkoznia a nézőnek, oly feltűnően, annyi élénkséggel fejezte ki az érzelmeket. Rembrandt a szent hagyományt oly szabadsággal tárgyalta ugyan, melyet Florenz aligha elfogadott volna a XV-ik században, — de a mely azért semmit sem von le a esuda nagyszerű hatásából. Lázár föltámasztása, a mint Rembrandt felfogta és visszaadta, mély hatással van mindazokra, a kik a kifejezés igazságát többre becsülik az akadémiai hagyományoknál. Krisztus alakja oly méltóságosnak tetszik, hogy alig vesszük észre, ha például jobb lába nem tökéletesen van rajzolva.

„Krisztus a mint kiüzi a templomból az árusokat“: esupa lélek és esupa erély. A esőcselék, Krisztus által kikorbácsoltatva, rémülten szalad, kapkodva futtában a szentélyben kiállított élelmi szerekből, a mit lehet. Ez egész jelenetben oly zürzavar uralkodik, mely bámulatosan egyező a tárggyal. Krisztus ugyancsak ütlegel. Bedült fenekű hordók, a földön elszórt arany és ezüst pénzdarabok, állatok és árusok mind összevissza zavarodva a néző előtt. Először is Krisztus von magára minden tekintetet, mint a ki a mű központján áll, s a korbács kezében mutatja, mily feladatban jár el. A háttérben, jobbról, a főpap tűnik föl, a mint épen előjő, hogy lássa a publicanusok megfenyítését. Ez a nyugodt, méltóságos alak szerencsés ellentétet képez a jelenet zürzavaros jellemével. A mi a templom építészét illeti, ha nem is egyezik újabb adatainkkal, nincsen is rajta semmi különös, a mi sértené vagy megbotránykoztatná az izlést.

Vizsgáltuk Rembrandt vallásos műveit, lássuk immár, a melyek tisztán a képzelem alkotásai. Az „éjjeli őrjárat“, az amsterdami muzeumban, még azoknak elismerése szerint is, a kik épen nem osztognak Rembrandt tanaiban, esodálatos kivitelű kép. Sohasem vitték többre a színezés bűbáját. Minduntalan más más egyéniség tűnik föl a néző szeme előtt. Mondhatni valamely bűvész varázsvesszője érintésére elevenülnek meg a kőfalak s válnak élő alakokká. A katonák, az őrjárat feje, a polgármester

oly kiválóan vannak adva, hogy nem képzelhetni nagyobb élet-hűséget. Az a fiatal leány, a nézőnek balra, mily keeses, mi szép öltözete. Valódi képzelmi mű, melynek neve távolról sem fejezi ki, a mit a szem lát rajta. Azt mondják, éjjeli őrző; de minek akkor elül a dobos? Mit jelent ez a fiatal leány, a kinek zilált tekintete segélyért látszik esedezni? Minek az a toll az örvezető kalapján, mint ünnepestélyes alkalommal? S hogy kerül oda a polgármester? Hol vagyunk? Álom-e ez, vagy emlékezet, a mit a művész ábrázolni akart? Döntsék el nálam ügyesebb bírálók e kérdést. Bármily véleményen legyünk, nem lehet el nem ismerni azt az életet és mozgalmat, mely e vásznat egészen meg-eleveníti. Akár álom, akár valóság, akár emlékezet, akár szeszély, — a leghatalmasabb művek egyike az, melyeket valaha képiró ecsete alkotott. Itt nem félhet Rembrandt a puristák ellenvetéseitől; mivel azt nem támadhatják meg, mint ama másik művét: „Krisztus a keresztfán,” az iskola által szentesített hagyományuk nevében; új téren, mely egészen az ő sajátja, nem tarthat attól, hogy ugyanazon tárgy előadását, illetőleg előbbi sikerült kísérleteit állítják föl ellenében. Részemről ugyan az éjjeli őrzőráatot nem becsülöm többre Rembrandt vallásos műveinél; de megfoghatom, ha az akadémiai hagyományok védői szabadabban érzik magokat ezen képpel szemben, mint Rembrandt bibliai compositiói irányában. Diesérhetik, a vallástalanság vádja nélkül. Ne szóljunk Rembrandtról, ha a nagy festészetről, a fenkölt styl tárgyairól van szó. Szerencsére itt oly tárgyat választott, mely erejét nem haladja túl. Nem kísérlem meg a puristák lelkiismeretét megingatni; hadd bámúlják az „éjjeli őrzőráatot” s ócsárolják „Lázár föltámasztását.” Minden őszinte meggyőződés tiszteletet igényel; de mindenkor sajnálni lehet azon kizárólagos szellemeket, a kik egyetlen modorban látják a művészet föltételeinek betöltését, s az élvezet és bámulat termékeny és változatos forrásait el akarják zárni.

A „bonczani lecke” a hágai múzeumban új oldalról tünteti föl előttünk Rembrandt tehetségét. Valódi tisztán reál mű; de minő realitás! Tulp tanár, tanítványainak a kéz idegeinek elágazását magyarázza; fölveszi a csiptető fogóval az összekötő inakat. A tanítványok körül állva a holttestet, figyelmes szemmel csüggenek a tanár előadásán. Lehet-e egyszerűbb, látszólag szárazabb

tárgy? Rembrandt mindazáltal e föladatból oly képet állított elő, melyet az újabbkori festészet egyik legtalpraesettebb művének mondhatni. Egyes részletek is mesteri szabatosággal rajzolják. De a mi rendkívüli becsét kölcsönöz e képnek, az a meglepő változatosság, melyet Rembrandt a tanítványok arcán ki tudott fejezni. Az értelem minden árnyalata, mondhatnók minden foka vissza van adva a hallgatók magatartásán és tekintetén: az egyik tekintetével látszik igazolni, a mit már előbb megmondott; a másik meglepetve nézi, a mit nem tudott; egy harmadik bámul, a nélkül hogy valamit értene; egy negyedik fél figyelemmel csügg a tanár előadásán, mintha esze nem tudná megegyeztetni azt a mit lát, azzal a mit hall. Oly igazság, melyet az életből kellett ellesni; mert minden oly tudomány előadásánál, a mely a szemhez és az értelemhez szól egyszersmind, a Rembrandt által kifejezett érzelmeket vehetjük észre. Akár egy virág részeit taglaljuk, akár vegytani kísérletben mutatjuk a testek hatását egymásra, mindenkor találkozunk az értelem azon különböző árnyalataival, melyeket Tulp tanár hallgatóin kifejezve látunk. Azokon kezdve, a kik mindent értenek, azokig, a kik semmit sem értenek az előadásból, mennyi különböző arckifejezés! Rembrandt, a ki valószínűleg gyakran jelen volt tanár barátja előadásain, csodálatosan visszaadta a mit látott. Mily közel volt itt a trivialitás veszélye. Rembrandt kikértülte. Nem azt adta csupán vissza teljesen a mit látott; hanem tisztán anyagi föladatnak erkölcsi érdeket kölcsönözött. A tanár közönye a holttest irányában, mely demonstratióul szolgál, a hallgatók élénk vagy lajkandt figyelme, értelmiségök fokozata szerint, — philosophiai leczkévé tevő a b o n c z t a n i l e c z k é t.

Oly ügyes színező, mint Rembrandt, nem mulaszthatá el hogy ily tárgyon meg ne mutassa mit tud. Minden túlzás nélkül adta vissza a holttest halványságát. Semmi sincs rajta, a mi undorítana; az élettelen test még nem indult felbomlásnak. Ha a vér nem is kering többé ereiben, a hús és a bőr közötti szövet sem bomlott még föl. Ez jó ízlést tanúsít a művész részéről. Rembrandt bölcészeti értékének megmutatása végett, elég csupán e művére hivatkozunk. Köznapi és frivol tehetségnek igen szegényül ütött volna ki e tárgy: mély szellem tudta csupán emelni, megtermékenyíteni, eszményíteni. A figyelem különböző árnya-

latai, melyekről fenebb szólék, oly képet állítanak elénk, melynek elemeit kétség kívül a való élet nyújtja vala, de csupán egy hatalmas tehetség tudta akkép rendezni és egybefoglalni. E tekintetben a „boncztani leczke“ nem csupán adomaszerű kép, barátsági emlék, hanem magasabb rendű festmény. Az utánzás érdeke fölött erkölcsi érdek ajánlja e művet, nem csupán azoknak, a kik ügyesen akarják másolni a valót, hanem azon kényesebb izlésűeknek is, a kik az arcz vonásaiban az emberi érzelmek szabatos és egyszersmind változatos kifejezését keresik.

Mennyi gazdagság, mily bőség e hollandi mesterben, a kit a puristák lenéznek, mint vázlat csinálót! Ékesen szóló és szenvedélyes a vallásos festészetben, fejedelmi nagyság a képzelem uradalmában, hű utánzója a valóságnak, s minden tekintetben meglepő, elragadó. Midőn hiányzik nála a nemesség, a kifejezés erélye által pótolja e hiányt. Ha nem végzi be teljes szabattossággal alakjait, alig veszi észre a néző, annyi az önkéntesség a személyek magatartásában. Senki sem becsüli többre nálunk a vonalok azon harmoniáját, melyben annyi remeket nyujt Görögország és Italia; de nem tartjuk magunkat eretnekeknek, ha azon egy időben csodáljuk a Vatican frescoit és Rembrandt vásznait. A nélkül, hogy hasonlítani akarnók, a nélkül, hogy egy vonalba állítnók a római iskola fejét a leyerdorpi molnár fiával, Athén iskolája mellett lelkesedésünk nem akadályoz bennünket, hogy őszinte bámulattal ne tekintsük „Lázár föl-támadását“ vagy a „Boncztani leczkét.“

Azon mód, a mint Rembrandt felfogta az arczkép-festést, kitünő rangot biztosít számára azon művészek közt, kik e nemben dolgoztak. Mint arczkép-festő nem áll alább Rembrandt se Rubensnél, se Van Dyeknél. S nem csak festményeiről mondhatni ezt. Rézmetszeti gyűjteményében gyönyörű fiatal leányfők vannak, melyeknek kecsét és tetszetős voltát soha sem multák felül, szöke és arany szín hajú fejescskék, melyeknek mosolya magunkon kívül ragad, s melyekről azt hinnők, tündéri kezek rajzolták. Six polgármester arczképe vetekedik Van Dyck arczképeivel, melyeket Van Dyck maga metszett. A polgármester feje az ablaknyílás teljes világításában tűnik föl. Ez egyik legbeesesebb darab Rembrandt metszetei gyűjteményében.

Mindenekelőtt jellemzi a hollandi mester modorát az arcz-

képezésben az összes részletek lelkiismeretes szemelött-tartása. S habár úgy látszik, tisztán a valót igyekszik visszaadni, az eredetiség olyatén bélyegét tudja rányomni minden művére, mely csupán az ő sajátja. Nem elégszik meg azzal, hogy csak szolgálilag másolja a mit lát, megnyomja, kiemeli kellőleg a minta jellemző vonásait, s ez által lesznek arczképei valódi költői művekké. Az ügyes szem azonnal ráismer az arczképre, mely az ő kezéből került ki. Rembrandt gondosan kerül a szokásos „attitude“-öket: azon van főleg, hogy az egyéni arczkifejezést vegye ki; nem igyekszik azt nemesbiteni, hanem csak azon törekszik, hogy olyan maradjon a milyen. E czélből gondosan tanulmányozza, olykor gyermekiesnek tetsző pontossággal visszaadja az arcz bőrének minden redőit; úgy mindazáltal, hogy e részletek közül egyik sem vonja el a figyelmet az összes physiognomiától. Napjainkban is láttuk, hogy egyes képirók megkísérlették másolni a természetet, nem hagyva el egy vonásnyit sem a valóból, de majd mindnyájan oly szirten szenvedtek hajótörést, a melyet Rembrandt ki tudott kerülni: egyenlő fontosságot tulajdonítottak minden részletnek, s ezen szenvedélyes utánzásban az arczkifejezés összes hatása elveszett. Rembrandt ritka ügyességgel utánazza a mit lát, de nem éri be az utánzással. Csupán az által, hogy kellőleg kiemeli a jellemző vonásokat, egy új elemet tud bevinni abba, a mit alkot, — az eszményt. A jellemző részlet kiemelése egy értékű a másodrendű részleteknek ha nem is feláldozásával, hanem legalább gyöngítésével; már pedig mindenki tudja, a ki a rajzolás mesterségének általános elméletét tanulta, hogy a másodrendű részletek feláldozása a szépség alaptörvényei közé tartozik.

E minden idők mesterei által szentesített elv szemelött tartása emelte Rembrandtot oly magasra az arczkép-festők közt. Egyébiránt még az elv alkalmazásában is meg tudta őrizni eredetiségét. Habár az ő fiatal leányai a legkülönösebb kellemmel bírnak, s férfiai arczán a legmélyebb komolyság ül, nem kell őt összetévesztenünk se Rubenssel, se Van Dyck-kal. Ő nála a művészet egészen elenyésszik a kifejezés naivsága mellett. Első tekintetre úgy tetszik, mintha az általa festett fő csak pontos másolat lenne: ez, szerintem a művészet diadala. Nem keresi a választékosságot, s gyakran rátalál. Rembrandt úgy látja a természetet, a mint a közönsé-

ges szem nem képes látni, s átalakítja a mit lát oly csodálatos módon, melyet nem lehet kimagyarázni. Mindenekelőtt mintája egyéni oldala hat rá, a mi nem mindenkinek tűnik föl, s ezt igyekszik visszaadni. Innen a végtelen változatosság arczképeiben; megannyi műve kitünően van kivive, s egyaránt magán hordozza modora bélyegét; de minő változatosság a testtartásban s minden arczulat személyes jellemében. Rembrandt páratlanul áll e tekintetben; Europa összes iskoláiban nincs egy mester se, a kinek arczképeiben több volna a könnyűség és változatosság. Több műveiben az anyagi oldal nem kevésbé figyelemre méltó, mint az értelmi eljárás. A vastag ecsetelés hihetetlen merészség, mindazáltal oly ügyességgel használta, a mely soha sem zárta ki se a gyöngédséget, se a választékosságot. Beszéli, hogy Rembrandt, egyszer műhelyében egy műkedvelőt közeledni látván egyik festményéhez, mintha titkát akarta volna kitanulni, karon fogta őt egy perczre, mondván: „A festménynek rossz a szaga, nem szagolni való.“ Mutatja ez, mi nagy nyomatékot helyezett művésziünk a hatásra, s nem akarta, hogy nagyító üvegen által vizsgálják műveit. Rembrandt arczképei, erős ecsetelése daczára, szintoly diadalmasan kiállják a vizsgálatot, mint azon arczképek, melyeken oly fősvényül használták a festéket, hogy a vászon szövete is átlátszik alóla.

Rembrandt tájképei méltólag egészítik ki műveinek sorát: azokon is feltaláljuk az egyszerűséget s styljának könnyű, kellemes modorát. A legkevésbé jelentékeny tárgyat is érdekessé tudja tenni: egy malom, vizesés, a csatorna partján megállott hajó, mind költői elemekké válnak általa. Mondják, hogy a tájképhez Amsterdamtól nem messze Six polgármester mulató lakába tett gyakori kirándulásai közben kapott kedvet. Meglehet, hogy e látogatásainak több művét köszönhetjük e nemben; de Sixet még nem is ösmerte, mikor már többször tett kísérletet a tájképfestéssel. A leyerdorpi magán tanulmányok is ébresztőleg hathattak e részben szellemére. Miután meggazdagodott, a mint vizsgálta Amsterdam környékét, időöltés közben, az úton majd egy facsoportot, majd más tárgyakat talált, a miket metszetben visszaadott. Ez csak szórakozás volt neki; de e szórakozásban alkalma nyílt oly oldalról tüntetni föl tehetségét, a mit leghőbb tisztelői sem sejtettek volna. Itt nem bánhatik a világitással úgy, mint bibliai művein és arczképeiben. A tárgyak alakját akkép

kelle átvennie, a mint mindenki előtt feltűnnék; nem akadt fen ez új nehézségen. Tájképe, melyet a 'három fa' néven ismerünk, a finomság és mélység példánya: minél tovább nézzük, annál nagyszerűbb. A látkör tágulni látszik szemünk előtt. A fellegek, melyeket a néző nem vesz észre csak sejt, árnyat vetnek az előtérre, míg a kép háttérét nagy világosság özönlí el. Csak Ruysdael műveiben lehetne ennek találni párját, s még e hasonlat sem volna tökéletes; mivel Ruysdael, a ki oly roppant hatást tud előidézni, főleg midőn egy őszi tájképet akar visszaadni, sokkal több fontosságot helyez a részletek kidolgozására mint Rembrandt; s festményei, melyek a tér és lombozat szabatosága által a legfigyelmesebb szemlélőt is meglepik, egyszerre ugyanazon hatást idézik elő, a mit kell. Máskép hatnak a néző lelkére a Rembrandt tájképei. Szemünk nem fedezi fel egyszerre a mű minden gazdagságát. Szerzőnk kimagyarázhatlan mesterséggel talál módot, több szenvedélyt ébreszteni föl, hasonlóan a zenéhez és költészethez: fokozatosan, s nem azonnal hat reánk. Tájképei általában melancholicus jelleműek; de a mellett tagadhatatlan változatosságuk. Inkább a tárgyak által előidézett benyomást, mint magok a tárgyak tekintetét adják vissza, vagyis más szóval: a tájkép a mint szeméből lelkébe nyomul, módosulást szenved a nélkül, hogy természetéből kivetköznék.

A tájképfestők közt, valamint az arcképfestők közt különböző osztályú művészeket kell megkülönböztetnünk. Némelyek inkább kevésbé hűven másolják a mit látnak, másolnak magyarázat nélkül; kezük azt adja vissza a mit szemök lát. Mások nem vesznek kezökbe ecsetet, csak miután gondolkozásuk tárgyává tévék, a mit szemökkel felfogtak. Amint hat reájok valamely folyam, mező vagy erdő látása, e hatást közlik a nézővel, s—csaknem tudtukon kívül—inkább azt adják vissza, a mit érzettek, mint azt a mit láttak. Ez utóbbiak közé tartozik Rembrandt. Mély böleselő az emberi szenvedélyek kifejezésében, költő a tájkép festésében, részeseivé tevéen örömeinek és bánatának. Műveiben fontosabb szerepet játszik a szív és érzelem, mint a szem és kéz. Ha tekintete beható, keze ügyes — szíve könnyen fölgerjed, lelke ábrándokba révedez, melyek első tekintetre megigéznek, akkép vonzanak és megindítanak bennünket, mint a legmeghatóbb elegia. Mintha egészen új világba ringatna bennünket. Érezzük a földet lábaink alatt, érezzük a friss

fű illatát a légben, a szellő zúg a lombok közt, a mit a magán sétáló, távol tenger morajának vélne; mind tiszta valóság; s mindazáltal bizonyos rejtélyes szellem száll meg bennünket, mihelyt Rembrandt tájképre vetjük szemünket; elandalodunk, mintha valamely látatlan vezető mormogná fülünkbe a büvigéket. Ez az oka, hogy Rembrandt tájképeit a művelt lelkek valódi költeményeknek tartják; az eszmének nem kevesebb helye levén abban, mint a természet utánzásának. Elevenen szólnak szemünkhöz, de nem kevesebb élénken szólnak lelkünkhöz; e két föltétel emeli az ecset és véső műveit a költészettel egy rangra. A képzelem minden alkotásainál a megindítás a főczél: a verselés hangzatossága, a szín élénksége, a körrajzok tisztasága—mind csak eszköz a valódi művész előtt. A művészet csak közegül tekint a szemet és fület, hogy a lélekre hasson. Ez az, a mit Rembrandt teljesen felfogott, a mint összes művei tanúsítják.

Minő rang illeti Rembrandtot a festészet történetében? E kérdést nehéz sőt alig lehet megoldani, ha mindennemű érdemet számba kell vennünk; de azonnal egyszerűvé válik e kérdés, mihelyt szabatosabban körülírjuk. Két oldalról vehetjük tekintetbe minden iskola mestereit: általános és tisztán értelmi, s technicali vagy a mesterség kezelése szempontjából. Ha Rembrandt illető rangját úgy akarnám kijelölni, hogy műveinek csupán értelmi oldalát venném szemügyre, nagy zavarba jönék, számos kitűnő értékű férfiu levén előttem, a kik értelmi tekintetben nem állanak alantabb fokon. A kérdést tehát úgy kell föltennünk: mily érdeme van Rembrandtnak a festészet műtani kezelésében? Hogy e kérdésre feleljünk, elég egy általános pillantást vetnünk a képírás történetére. A forma színezés általi kifejezésében három mester áll mindenek fölött: Leonardo da Vinci, Michel-Angelo és Raffael; két kevesebb tudós, de nem kevesebb ügyes mester következik utánok: Tizian és Corregio. Az im' érintett olasz mesterek után Rubens áll egyedül az új modor kifejezésében, s Rubens után nem találok mást Rembrandton kívül, a ki váratlan modort hozott volna be a festészetbe.

Michel-Angelo képviseli a tudományt legabszoltabb alakjában, vagyis a forma tudományos kifejezését. Leonardo da Vinci, szintoly tudós mint Michel-Angelo, új tekintetben nyújtja nekünk a tudományt. Midőn tanulmányai gyümöleseit élénk tárja, foly-

vást arra törekszik, hogy a csínt (választékosságot) megegyeztesse a tudással. Rafáelt a történetírók a festészet fejedelmének nevezik, holott kevesbbé tudós Michel-Angelónál és Leonardo da Vincinél. Minő tulajdonság különbözteti meg tehát őt, a melynél fogva örök bámulás tárgya minden művész előtt? A körrajz kelleme és a vonalok harmoniája. E tekintetben senki sem multa felül Rafáelt. Tizian egy új lépést tön a festészet történetében. Kevesbbé foglalatatos a tudománynyal, mint Leonardo és Michel-Angelo, habár azért távolról sem tudatlan, főleg a színezésre tart sokat. A három előbbi mester soha sem talált, talán nem is törekedett, ily ragyogó színezésre. Corregio tovább ment egy lépéssel; a formát oly árnyékban mutatván föl, minőt Michel-Angelo, Leonardo és Tizian nem is sejtettek. Tudomány tekintetében eszem ágában sincs őt egy vonalba helyezni Michel-Angeloval és Leonardoval; de kecs és kifejezés tekintetében egy rangra helyezem velök. A helyett hogy a testek alakját teljes világításban törekednék föltüntetni, Antonio Allegri főleg azt akarta kifejezni, a mit Milton „Az elvesztett paradicsomban“ látható sötétségnek mondott, azaz félhomályban igyekvék festeni alakjait, oly ügyesen kezelvén a színek fogyasztását, hogy szemünk a gyér világítás mellett is kiveszi a formát.

E sorokban, mint láthatja az olvasó, az őt olasz mesterről szólván, nem tartám magamat szorosán az időszi rendhez, csupán azon új modorokat jelölém meg, melyeket a florenzi, milánói, római, velencei és páрмаi oskolák fejei behoztak a festészetbe. A nélkül hogy elhagynók Olaszországot, ott találjuk a tiszta tudományt, képviselve Michel-Angelo által; a tudományt kellemmel párosultan, képviselve Leonardo da Vinciben; a kellemet a tudománynyal szövetkezve, s azon uralkodva, Rafáelnél; a hű és ragyogó színezés fényét képviselve Tizian által; a forma rajzát árnyékban Corregionál. Minő új modort találunk ez ötön kívül? Csupán a Rubensét méltó kiemelünk a festészet történetében. Rubens, a ki soká tartózkodott Olaszországban, különös szorgalommal tanulta a velencei oskolát, a nélkül, hogy másolta volna. S habár megismerhetni Tizian és Paolo Veronese nyomait műveiben, meg kell vallanunk, hogy a Kölnben született mester, a ki élete nagy részét Antverp falai közt töltötte, olyasmit hozott be a festészetbe, a mit

újdonnak mondhatunk. A formát Rubens újabb, az olasz mesterektől eltérő módon törekedett kifejezni, és meg kell vallani, hogy sikerült. Elvitathatjuk több művében a nemességet, a styl emelkedettségét, az utánzás valóságát. De ő előtte senki sem adta vizsgálva a húst, a testet oly elevenen. E tekintetben az épen említett olasz nagy mestereket sem hasonlíthatni hozzá.

E nagy mesterek után, a kiket az egy Rafáelen kívül, nem ismert eléggé, mit volt mit tenni Rembrandtnak, hogy maradandó nyomokat hagyjon? Új módot kellett megkísértenie. S valóban az ő modora különböző az épen érintett mesterekétől. Tündöklő, ha kellett, mint Tizian, hű utánzója a húsoknak mint Rubens, tudomány tekintetében nem mérkőzhetve Michel-Angelóval és Leonardoval, kevesebbet törődő a körvonalokkal avagy nem képes azokat oly harmoniával visszaadni mint Rafáel, — legfőlebb Antonio Allegri modorát választhatja vala. De mi különbség közöttök! Corregio soha sem hanyagolja el a korrajz kellemét; Rembrandt keveset látszik törődni vele. A páрмаi mester Leonardo da Vincire emlékeztet, míg Leonardo semmit sem találhat sajátjának Rembrandt modorában. A hollandi művész stylusa külön styl, magából merítve. A világítás alkalmazása, a mint ő felfogja s a mint gyakorolja, végtelenül tudósabb, elmésebb, mint a hogy azt felfogta és gyakorolta Antonio Allegri. Egy olasz mesternek sem jutott eszébe az a mód, a mit Rembrandt követett; ez okból teszem őt tartózkodás nélkül rangra nézve hetediknek a festészet uradalmában. Valóban úgy képzelem magamnak e művészetet, mint a hol hét fejedelem uralkodik, némi heptarchiát képezve. A tiszta forma Michel Angelo és Leonardoé; a kevesebb tudós, de harmóniasabb forma Rafáelé; a színezet fénye Tiziané; a félhomályba helyezett forma Corregio sajátja; az eleven hús mestere Rubens; a rejtelmes és mégis kivihető sötétbe rajzolt forma: a leyerdorpi molnár fia eredeti sajátja.

A francia, spanyol és németországi iskolákban kétségkívül vannak mesterek, a kik nem állanak alább értelmi tekintetben; de egy sem dicsekedhet közölök, bármily kitünő legyen, hogy új modort vitt be a festészetbe. Poussin Miklós például, compositio tekintetében, a legelső olasz mesterek mellett is megállhat; de festészi modora semmiben sem különbözik azokétól. Szintoly tudós vagy talán még tudósabb Rafáelnél a személyek csoportosításában,

testtartásuk változatosságában s arczatuk kifejezésében; de nincs festési modorában semmi eredetiség. Murillo és Velasquez sem dicsekhetnek ilyesmivel. A mi náluk kitűnő, nem jelöl előhaladást az ecset kezelésében. Dürer Albert és Holbein, habár ügyesek a való utánzásában s olykor ékesenszólók, szintén nem bírnak jelentőséggel azon kérdést illetőleg, a melyről itt szó van. A színek kezelésében semmi egyénit, semmi eredetit nem mutathatnak.

Michel-Angelo, Leonardo da Vinci, Rafáel, Tizian, Corregio és Rubens után egyedül Rembrandt nyújt valóban új modort, a mit haladásnak tekinthetni az ecsettel bánásban. Midőn tehát a hetedik rangra helyezem őt a festészet heptarchiájában, nem azt értem azalatt, hogy fölébe emelem Poussin Miklósnak és Murillonak, Dürer Albertnek vagy Holbeinnak, compositio és kifejezés tekintetében; ilyesmi távol van tőlem: csupán azt állítom, hogy úgy kezelte az ecsetet, mint senki ő előtte, s hogy a fenebb említett hat nagy mester után senki sem mérkőzhetik vele eredetiségben. Mütani szempontból a festészet ama hét fejedelme után csak utánzással, plagiummal találkozunk: egyes mesterek voltak, de egy sem érdemel közölök, a festészet történetében, oly magas állást. Változatosság, finomság, az utánzás hűsége, a vonalak választékossága, a styl tisztasága, a compositio mélysége mind meg lehetett náluk, a nélkül, hogy a művészet imént nevezett fejedelmeinek trónját megdönthetik vala.

Azonban nem szeretném, ha félreértenének. Nem jó volna ha azt hinnék, hogy Rembrandt művei szintoly üdvösek a fiatal művészekre nézve, mint Leonardo vagy Rafáel művei. A szépség levén a rajz-művészet legfőbb czélja, világos, hogy a milanoi és római iskola fejei biztosabb kalauzok a hollandi mesternél; de azon isteni vezetők követése után mindig jó, mindig hasznos lesz a hollandi mesterhez is fordúlni s megkísérteni eltanúlni modora titkát. Részemről nem látom által, miért ne lenne szabad oly tisztán rajzolni, mind Leonardo és Rafáel, s a test körrajzát rejtelmes homályba meríteni, a mint Rembrandt tett. Nem mondom, hogy könnyen megoldható feladat; de azt sem hiszem hogy általában megoldhatatlan. Csak azt vitatom, hogy Rembrandt a festészet történetében azon hét mester egyike, a kik valóban külön, saját modort képviselnek.

(Planche után.)

Cs. A.

A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREI.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

SAINT-SIMON ÉS CH. FOURIER RENDSZERE.

I.

A ki az újkori socialismus alapelveit és fejlődését közelebb-ről akarja méltányolni, mindenekfelett az eszmekör azon három főképviselőjére kell fordítania figyelmét, a kik az összes újkori socialistikai mozgalomnak valódi kiinduláspontjai, s kikre mint tulajdonképeni rendszeralapítókra, valamennyi újabb socialista iskolák és irányok visszavezethetők: értjük gróf Saint-Simont, Charles Fouriert és Robert Owent. E lángelmű, s az emberiség és közboldogság megvalósítása iránt a legmelegebb buzgalmat és legtisztább szándékot tanusított férfiak ugyanis azok, a kiknek majdnem félszázados küzdelmek és vajudások között megalapított eszmeköre képezi azon forrást, melyből mint valódi socialista evangéliumból, (talán az egyetlen Proudhont kivéve) e rendszer valamennyi újabb s még most is élő képviselői eszméiket merítették; s a melyhez mint valamely bűvös igazság-kút főhöz fordúlnak mindannyiszor, valamikor a társadalom és fennálló műveltségi alapzatok megtámadására, megannyi hasztalan törekvések után, új meg új fegyvereket szűksglenek.

A socialismus és communismus e három legkitünőbb s legbefolyásosb apostolának azonban csak úgy méltányolható teljesen elméleti rendszere és iránya, ha egyúttal, legalább futólagosan,

egy pillantást vetünk élettörténetükre, és viszontagságos életük folyamában figyelembe vétetnek azon főbb mozzanatok, melyeknek ügyszólván befolyása alatt alakult rendszerök. Ez életrajzi átnézetből azon meggyőződést is meríthetjük, hogy e három nagy befolyású ember, nem pusztá ujságvágy, nyughatatlansági viszketeg vagy pillanatnyi szenvedélyes felhevülés által vezetett azon pályára, melyen haladni látjuk, hanem hogy mindegyikének keblét az emberiség, a népek igazi jóléte s boldogsága iránti legmelegebb rokonérzület, a legnemesb lelkestülést tölté el; s hogy a mint egy n a g y eszméhez vagy tügyhöz illik, nem sokkal csekélyebb önfeláldozással és odaengedéssel működtek és szenvedtek óriási tervük kivitele körül, mint nemünk szellemi és politikai haladásának legfényesb nevű bajnokai!

Lássuk tehát e férfiakat és rendszereiket egyenként.

Saint-Simon (Claude Henri) gróf 1760. okt. 17-én Párisban született, s unokája azon St.-Simon hercegnek, a ki XIV. Lajos korára és udvarára vonatkozó emlékiratairól eléggé ismeretes. A fiatal grófnak a francia forradalom előtt kilátása volt arra, hogy apjától a hercegi czímmel nagy családi vagyont örököl. Ifju koráról beszélük, hogy magát komornyika által naponként korán e szavakkal költeté fel: „gróf úr, keljen fel, önnek nagy dolgai vannak végbeviendők!“ Tizenhetedik éves koráig több kítünő francia bölesész és szakember, különösen pedig a nagy tudományu D' Alembert által is oktattatván, 1777-ben Bouillével Éjszakamerikába ment, a hol Washington oldala mellett az újvilág szabadságáért küzdött, s egyike volt azoknak, a kik mint Lafayette is, a hősies függetlenségi harcban az amerikai szabadságeszméket beszíva és felkarolva, hazájuk földjébe áttüntetni valának hivatva. A háború azonban nem volt eleme a lelkében más czélok felé fordult fiatal gondolkodó embernek, úgy hogy 1779. elhagyván a hadiszolgálatot, nagyszerű tervekkel kezdett foglalkozni; jelesen pedig egy óriási vállalat kivitelével, melynek alapján a két világtenger egy, a panamai szoroson átvezető csatornával kapcsolatba lett volna hozandó. A czélba vett terv azonban a mexikoi alkirálynak (kinek S. S. azt elébe terjeszté) közönyösségén hajótörést szenvedett; s így a gróf 1783-ban hazájába visszatért. Magasbra törő tervekkel és eszmékkel terhes szelleme azonban nyugalmat sehohsem talált, s 1785. Hollandba, 1786-ban pedig Spanyolországba ment, amott egy nagy francia-holland expeditio szervezésére Keletindiába, emitt egy nagy csatorna készítésére, mely a tengerrel Madridot lett volna összekötendő. Visszatérve kevés sikerrel folytatott külországi fáradozásai színhelyéről, Franciaországban a forradalom dühöngéseit találta. Nemesb czélok felé hajló szelleme itt ép oly idegenséggel fordulva el a féktelenség kicsapongásaitól, mint az azelőtti elavult és félszeg ó-intézményektől, St. Simon agyában mindinkább

határozottabb alakban fejlődött ki azon eszmeirány, mely később összes munkásságának főrugója lett, tudniillik: a politikai, ipari és a vallási társadalomrendet gyökeresen átídomítani, s az emberi nemnek egészen új alapokon megvalósítandó általános boldogságát eszközölni. E feladat tekintetéből St. Simon előbb egy nagy, a nemzeti jószágok megvásárlására czélzó üzletbe bocsátkozott, később pedig (1797-ben) az állami és természeti tudományok tüzetes és nagyszerű mérvben czélbavett tanulmányozására adta magát, hogy mint maga mondá: „egy lényegesen új tudománynak, t. i. a physiko-politika-i-nak felföldözése és megalapítása által a társadalmat és emberiséget ujjíateremtse. Tapasztalásainak bővítése és tudományos törekvéseinek folytatása tekintetéből ez időtájtban a gróf Angliába és Németországba utazott, de mindentűn ki nem elégitve tért vissza. Ugyanekkor, hogy az életet ez irányban is megismerhesse, egy Champgrand nevű kisasszonyt vett nőül, a kivel házassága első évét szintazon czélból, hogy ez úton is világismereteit gazdagíthassa, oly pazar és tobzódó módon töltötte, hogy roppant vagyonának még fenmaradt utolsó romjaitól is végkép megvált, s majdnem koldusbotra jutott. ¹⁾ — A nyomorba silyedt s nejétől is elhagyott férfit már most pénzért, mindennapi kenyere biztosításaért volt kénytelen dolgozni s irodalmilag is működni. Ekkor írta első művét „Lettres d'un habitant de Genève á ses contemporaines“ (1803.), melyben felette homályos és zavaros fejtegetések közepett jóslói hangon egy új vallás tanait hirdeté; de a mely egészen feledésbe ment és semmi figyelmet sem gerjesztett. Pár évvel utóbb egy másik munkát bocsátott közre, és ugyan „Introduction aux travaux scientifiques du XIX. siècle“ (1808), mely később „Lettres au bureau de longitudes“ czim alatt átdolgozva is megjelent; de mysticus formája, érthetetlen dagályos stílje, és fellengző jóslatai miatt szintén egészen hatástalan maradt. Így járt 1809—1812-ig kiadott „Prospectus d'une nouvelle Encyclopédie,“ „Mémoires sur la science de l'homme“ és más kisebb értekezésekkel, a melyeket a közönség semmi figyelemre sem méltatott; sőt a könyvvarusok és kiadók elfogadni sem igen akartak. Ekkor történt, hogy az inségtől elnyomott férfiú,

¹⁾ Azt mondja erre vonatkozólag Reybaud: „Nyugodtan a tívornyázó tobzódó tömeg közepett, mely őt környezé, másokat szakadatlan figyelemmel követett; gasztronom, pazarló, világfi inkább rendszerből mint hajlamból, St. Simon ez egy esztendőben ötvenet élt át; belevetette magát az élet örvényeibe, hogy hamar aggastyánná válhassék s annak bölcsességére szert tehessen; mindent felhasznál, mindennel visszaélt, csak hogy korának fekélyeit és bűneit közelről megismerhesse.“

miután államhivatalért is hasztalanul folyamodott, egy párisi kölcsönintézetben mint másoló talált alkalmazást, a mely állomásban ő, a hercegi ivadék, született franciaia pair, spanyol grand és egykor milliomos, naponként 9 órai fáradságos és szellemölő munkáért egy két franknyi díjjal kényszerült beérni. E nyomasztó helyzetben találta őt egy egykori irodasegédje (Diard) a ki idővel meggazdagodott, s most hajdani kegyes urának a töle vett jótéteményeket meghálálándó, a grófot magához vevé, mindennel ellátá, s még a dolgozatainak kinyomatásához megkívántató pénzt is rendelkezése alá bocsátá. Sorsának e kedvező fordulata azonban állandó nem volt, mert Diaro két év mulva meghalt, s védeneze újlag oly inségre jutott, hogy hosszabb időn által csak kenyérral és vízzel éllhetett, s még ruháit is eladni kényszerült, csakhogy munkáinak kiadásához a szükséges anyagi eszközt megszerezhesse. Mint Sz. Simon maga is bevallja, ez időtájban csak a nagy c z é l miatti lelkesülés és küldetésében helyzett rendíthetetlen hite volt a rugó, mely ennyi szenvedések közt férfias bátorságát fenntartá, s a legnagyobb s legmegalázóbb csapások közepett a kétségbeeséstől megőrizé!

A szenvedések tőrömpohara azonban még nem volt esordul-tig tele. Daczára ugyanis annak, hogy a béke helyreállása és a Bourbonok újból trónrajutása alkalmával a gróf terveinek és eszméinek megismertetésére nézve valamivel kedvezőbb időpont állott be; s hogy a nehéz próbáltatásokon átment férfiúnak azon öröme volt, hogy több jeles tehetség (kik között csak a később európai hírűvé vált történetbuvárt Augustin Thierryt akarjuk megemlíteni) csatlakozott hozzá, s követte mint mesterét: a gróf anyagi helyzete s vágyainak és testvéreinek megvalósíthatására irányzott reményei még most sem voltak megnyugtatóbbak. A bekövetkezett politikai változások, melyek századunk második s harmadik tizedében a társalmi állapotok átalakítására nézve is nagy hatást gyakoroltak, a mennyiben az előtérbe nyomuló anyagi és ipari érdekekkel kapcsolatban a polgári rend jelentősége és surlódása a hűbéri aristocratiai és hierarchiai elemekkel mindinkább nagyobb mérvben mutatkozott: St. Simon törekvéseire is befolyásossá váltak. Kiteszik ez már 1814-ben közzétett e művéből „Reorganisation de la société européenne“, melyben a szellemdús izgató már határozottan az iparos osztályok érdeke mellett szóllal fel, s ép úgy mint 1815-ben kiadott „Parabole politique“ meg 1820-ban megjelent „L'organisateur“ czímű munkájában oly magas polezra helyezé az iparos gazdasági rendet, hogy azt állítá: hogy Franciaországra nézve néhány ezer jó és ügyes munkás és napszámos elvesztése sokkal nagyobb csapás volna, mintha ugyanannyi hivatalnok, sőt maga az egész királyi család meghalna. E merész beszéd miatt a grófot befogták s törvényszék elébe állították, de szerenésjére az esküttszék fölmentette. Az

1814-ik év óta ismeretessé vált s már több jeles követőre és tanítványra talált gróf 1821—1822-ben egy új művét, tudniillik a három kötetre terjedő „Système industriel“ eziműt boesájtotta közre, a melyben eszméit már ugyan valamivel világosabban és szabatosb nyelven adja elő, de átható sikert és hatást ezzel sem tudott előidézni. Ekkor (1823.) történt, hogy a physikai és erkölcsi szenvedések alatt egészen megtört s már aggastyán férfiú, a kétségbeesés egy sötét perczében, öngyilkossággal akart életének végét vetni, de nem találván magát jól, a halálhozó golyó által csak szemétől fosztatott meg, egyébként pedig tanítványainak hűn ápoló karjai között előbbi épségét és egészségét visszanyerte. A véres catastropha úgylátszik mintha megifjította volna az aggastyán eltompult szellemi erőit, mert azon két év alatt, míg élt, volt képes St. Simon tanait és elveit tulajdonkép rendszerezni és összefüggő egészbe hozni; a mennyiben 1823-ban „Catechisme industrielje“ és 1825. legjelentékenyebb irata „Nouveau Christianisme“ ezim alatt látott napvilágot, s először nyujtá a nagy közönségnek némileg érthetőbb alakban azon eszmék foglalatát, a melyeket egész életén át amnyi hévvel és lelkesüléssel, de siker és eredmény nélkül iparkodott kifejteni és terjeszteni. E két művében lelt ugyanis a rajongó férfiú alkalmat, nézeteit és tanát az ipari világ átalakítása és a vallási élet megújítására vonatkozólag tüzetesbben megalapítani; — szellemi diadalának, a melyre szert tön, annyiban a mennyiben ekkor már egy egész iskola volt körülötte összeseregelve, a melyet socialistikai dogmáinak hirdetésére elégségesnek tarthatott, sokáig azonban nem örvendhetett, mert 1825-ben május 19-én, egy gyorsan kifejlett halálos betegség viszontagságos életének végett vetett.

Mint annyi sok más rendszeralapítónak, úgy Saint-Simonnak a neve és törekvése is csak akkor ünepeltetett, midőn a mester már a földben porladott. A szavak, melyeket a haldokló férfiú ágya körül egybesereglett tanítványainak köréhez bucsúztatóul intézett: „Én elköltözöm, de itt maradnak veletek eszméim, melyek mind arra irányultak, hogy az emberi erők és tehetségek mindenoldalú szabad kifejlés biztosítassék. Éljetek boldogul, a t i e t e k a j ö v ő ! — viszhang nélkül nem maradtak; mert egy pár év alatt már egész körével találkozunk a legszellemdúsabb, legkitünőbb fiatal tehetségeknek, a kik a st. simonismust nem csak szenvedőlegesen felkarolták, hanem épen azért mivel a mester eszméi ő maga által eléggé ki nem fejtettek és meg nem alapítottak, önállóan tovább fejlesztették tökélyesbítették is. Legkitünőbb ezek sorában az egykori carbonári és politikai izgató B a z a r , a ki mély államtudományi és bölcséleti műveltséggel bírván, mestere rendszerét valóban tudományosan kifejté, s oly gazdag körével az eszméknek és elveknek bővité, hogy nem ok nélkül a st. simonismus második alapítójának, és szellemi atyjának neveztetett. Bazard rendezte Párisban az első tudomá-

nyos felolvasásokat a socialistai kérdések felett; ő gyűjtötte össze és boesátá közre a mester műveit „Exposition de la Doctrine St. Simon“ (1828—1830. 2. köt.) czim alatt, mely munka e rendszer tanainak legfőkélyesb foglalata; ő gyűjtötte ez iskola zászlai alá a később oly ismeretessé vált franciaiai irodalmi és politikai jelességeket: egy Carnot-ot, Michel Chevaliert, Léroux, Pereiret, Duveyriert, stb.—s ő volt az is, a ki mérsékelt, higgadt magatartása és minden túlzásoktól tartózkodó föllépése által a st. simonismus iránt legtöbb érdeket költött. — A franciaia juliusi forradalom kitörése hatályos emeltyűjeül szolgált az iskola elveinek és azok elterjedésének, s némileg alkalmat nyújtott arra is, hogy a st. simonismus a birlapirodalomba és a napi sajtóba behathatott, sőt 1831. kezdete óta a „Globe“ czimű napilapban meg a „Providence“ czimű folyóiratban tüzetes közlönyre is tehetett szert. Ez időtől fogva a st. simonismus mesés gyorsasággal terjedt el, és hatott be a társadalom minden rétegeibe; a mi onnan is kiténik, hogy Franciaország több városaiban és vidékein simonistikus egyletek és társulatok keletkeztek; a párisi előadások ezekre menő hallgatóságtól látogattattak; az iskola fiatalabb bajnokai az irodalom és életben, a tudományban és az üzleti világban St. Simon eszméit honosíták meg; szóval minden arra mutatott, hogy az új társadalmi rendszer maholnap Franciaország összes műveltségi és politikai fejlődésére is határozó befolyást lesz képes gyakorolni. A st. simonisták e reményei azonban nemcsak teljesezésbe nem mentek, sőt igenis hamar végkép meghiúsultak. Okot erre magában az iskola körében beállott szakadás szolgáltatott. Egyike ugyanis a simonismus túlzó szószóllóinak, *Enfantin*, a mester által kifejtett vallási nézeteket mindinkább eltorzított alakban, s a legfélszegebb hozzátetelekkel kezdván magyarázni, s jelesül a hús emancipatióját a legnyersebb s legszemtelenebb hangon hirdetni: annyira elidegenített minden komolyabb s tisztább jellemű tanítványt az iskolától, hogy hosszab tusakodások után Bazard, Léroux és mások *Enfantin*tól elváltak, ez utóbbit buja örvöngéseivel magára hagyták, s a mérsékelt pártot iparkodtak *Enfantin* esztelen rajongásainak s szemfényvesztő túlzásainak ellenébe állítani. Ily körülmények közt nem volt csoda, hogy egyfelől a st. simonismus lassanként minden hitelét és tekintélyét elvesztette; másfelől pedig az alatt megállapodott juliusi kormány figyelmét is fölébreszté, a mely *Enfantin*t és társait törvényszék elé állíttatá, s a „Code pénal“ 219. cikke értelmében el is ítelteté. Ez időtől fogva (1832. vége) a st. simonismus mint önálló socialista iskola létezni megszűnt, s kiváló jelentőségre többé soha föl nem vergődhetett.¹⁾

¹⁾ V. ö. mindezekre nézve *Reybaud: Études sur les Réformateurs* I. köt. 36—129. *Stein: Socialismus und Communismus.* 232—

II.

Forduljunk már most a st. simonismus tantételeinek és eszmeirányainak tüzetes ismertetéséhez, a mint azok jelesül az iskola alapítója s legkitünőbb képviselői, egy Bazard, Rodrigues, Transon, Jean Reynaud, Duveyrier és mások irataiból és munkáiból merítve, egy rendszeres egészbe összefoglalhatók.

A st. simonismus tulajdonképeni és végcélja az összes fennálló társadalmi, műveltségi, vallásos és iparrend teljes átalakítása lévén, rendszerének nagy körében mind arra kiterjeszkedik, a mi csak az emberi és állami élet ez iránybani újjászervezésére vezethet. Fő fő nyomatékot helyezvén e tekintetben a világtörténet új szempontból felfogására a st. simonisták, miután mesterök azon elvét, hogy az egész társadalom csak egy új tudomány „a physico-politikai“ társadalom-tannak segítségével alakítandó át, kiindulási pontúl ezt veszik, s nemünk fejlődésére vonatkozólag a következő nézeteket fejtik ki; két erő létezik, mely az emberiség életében egymással folytonos küzdelemben van, s egymásnak ellensúlyozására, sőt elnyomása és megsemmisítésére törekszik és ez az „antagonismus“ és az „association.“ Amaz az egyesben az önzést és a visszavonást támasztván, okozza az egyetértés és öszhang helyett az individualismust és az önzést, a mely a társadalmi és az ipar világban annyi bajnak, annyi súrlódásnak kútfeje! — Mert e világnak jelszava: „mindenki önmagának éljen, és ellenére másoknak.“ Az emberinemnek azonban rég meg kellett volna már semmisülnie, hogyha ezen antagonismus mellett, és annak mintegy megszorítására, egy másik világelv, t. i. az egység, a társasulás, a harmonia elve nem léteznék; a mely elvépen az istennek az emberi feletti diadala, s minden nagynak, nemesnek kútforrása. Az emberi társasulás legkezdetlegesb, legegyszerűbb formája a család, a mely mint embereket egygyé fűző kötelék, még a legvadabb népeknél is feltalálható. Belőle veszi eredetét a község, ebből a törzs, s végre a nemzet; a melynek az a rendeltetése, hogy karöltve a többi nemzetekkel, egy nagy állam vagy néprendszerré alakuljon, mely előfeltétele a valódi világassociációnak (association universelle) és ez által az emberiség valódi boldogságának és jólétének. Mindezen formákba és alakulatokba azonban az érintett

299. Thonissen: Le socialisme depuis l'Antiquité. II. köt. 1 — 34. és St. Simon műveinek Olinde Rodrigues által közzétett összkiadásában a gróf életrajzát tartalmazó bevezetés.

antagonismus mintegy felbontótag hat be, úgyannya, hogy az igazi tökély és rendeltetés sohasem éretik el, hanem örökös súrlódás és hányattatás mutatkozik. És ezen alapszik azon különbség, mely a világtörténelem úgynevezett kritikai azaz válságos, és organikai vagy létszeres korszakai közt tapasztalható; s a mely korszakok egymást felváltva egymást kölcsönösen föltételezve nemünk fejlődésében jelenkeznek. Az organikai korszaknak tulajdonsága az, hogy a lelkesülésnek és teremtésnek valódi ideje, a mely által jelesül a közösség és emberi fensőbb öszhang (Synthése) lehetéssé válik, az egyéni haszonlesés és öznés pedig hatálytalanná. Innen van, hogy az organikai korszak egyszersmind vallásos is, mert a vallás egyike a tulajdonképeni legegysitőbb tényezőknek, a mely önfejlődés és önmehtagadásra képesit; s a melyben egyedül válik igazán lehetéssé értékesé és maradandóvá a társadalmi harmonia. Egészen ellenkező a válságos vagy kritikai korszak jelleme. Mindenekelőtt ugyanis a hit és vallásdogma ellen fordulva, kételkedésével ezt iparkodik ez időben az emberi szellem lerontani, s az ezáltal füzött kötelekeket felbontani. A kétely azonban természeténél fogva mindég csak valami tagadó, rontó elem, a mely nemesak egyéni megnyugvást nem alkot, hanem még a közzszellemet is kiirtja vagy megsemmisiti, s így tudományban és irodalomban, jogban és művészetben, államban és növelésben stb. csak az ellentétséget és antagonismust idézi elő. Az organikus korszakok voltak azok, melyek az ókorban Socratesig, és a középkorban a népvándorlások végétől a XV-ik századig terjedtek; a válságos korszakok ellenben a Socratestől egész a népvándorlásig, meg Luthertől a mostani időkhig lejárt századok. A keresztyénség jelesen Lutherig s az általa támasztott reformatiói törekvésekig organikai időszakot tanusított, de Luther óta a kritikai korba lépett, s ép itt rejlik egyike korunk legnagyobb feladatainak s legégetőbb szükségének. Mintán napjainkban a kétely és scepticismus már mindent, államot és egyházat, tudományt és ipart megtámadott: mindennekfelett szükségünk van egy új élet- és világmegújító elvre, mely a mély sebeket behegeszsze, és az emberiségnek annyi küzdelmek és szenvedések után megint nyugalmat jóllétet és meglégültséget szerezzen. És ezen új világlv hirdetője és apostola St. Simon, a kívül a társadalom s vallási életrend megújhódása, illetőleg az új létszeres világkorszak épen most vészi kezdetét!

Ezen antagonismus és ellentételesség az újabb időkhben nemesak az államot, a vallást meg egész népeket, hanem még az egyesek magánéletét, de különösen az ipari életet is megragadta és a legkínosb hányattatásoknak tette martalékává. Pedig épen itt, ezen a téren, t. i. az iparin és gazdaságin, öszpon-tosulnak úgyszólván valamennyi nagy föltételei lételünknek, bol-

dogságunknak; — ezen a téren és ebben a momentumban, mely valódi mérvé és magva az egésznek, gyűpontja a társadalmi mozgalomnak. És mégis mit tapasztalunk az iparban? Itt, a hol a legnagyobb öszhangnak, öszműködésnek kellene lennie, találjuk a legridegebb antagónistát: a „bellum omnium contra omnest,” esalást és hazugságot, ravaszságot és tolvajlást egyenesen törvénynyé emelve. Legborzasztóbb eredménye azonban minden félszegségnek a szegény munkásnéposztály, az iparos rabszolgák helyzete. A korlátlan verseny, a gépek meghonosítása, a nagy tőke-oligarchák megsaporodása és szívtelensége, a pénz és adóbonnyodalmak által ugyanis: az embernek embertársai általi kizsákmányolása hozatott elő (exploitation de l'homme par l'homme), mi a munkásokat majdnem állati vadságra és gyámoltalanságra kárhoztatja, s az emberi méltósággal és rendeltetéssel gúnyos ellentétet képző nyomor- és szenvedésteljes állapotba sülyeszti. A keresztyénség az őskori rabszolgaságot eltörleszté s helyébe a jobbágytságot és hűbéri függést hozta; de az újkori forradalmak, melyek a népek politikai emancipációját vevék czélba, ugyanakkor midőn a középkori jobbágyot s hűbért felszabatták, egyidejűleg sokkal átkosb nemét a szolgaságnak és függésnek idézték elő, t. i. a munkás proletariátust és a tömegnyomort. A most fennálló iparrendszernek egyik nagy hiánya, hogy a nagy számot a kevesek anyagi és politikai kényuralmának veti alá; a birtok megosztását a különböző társadalmitagok és elemek közt igen félszegül szervezi, a mennyiben nem mindeniknek van alkalma (bármily jó akarat és munkaszeretettel járjon is el) magának az élet függetlenségéhez és biztosításához megkivántató vagyont megszerezni és élvezni; végre az, hogy az erők és tehetségek szabad kifejlését és értékesítését megakadályozza, és így a valódi haladást és előmenetet is lehetlenné teszi.

Mind e hiányok és bajok orvoslására St. Simon és tanítványai a következő elveket állítják fel. Korunk főfő feladata a jelenben, az emberiség e most említett baján gyökerelesen segíteni, jelesül pedig az által, hogy a legnagyobb és legszegényebb osztálynak helyzetét az államban megjavítjuk, új elvek szerint átalakítjuk; a véletlennnek uralmi körét pedig minden módon a társadalomban megszorítjuk. Egyik fő eszköz és mód e czél elérésére a gazdagság aránytalan összehalmozódását egyesek kezeiben megakadályozni, és a szegény munkás osztályt a kereset esetlegé és bizonytalansága alól fölmenteni. Ez pedig csak úgy vétethetik foganatba, ha a birtok öröklése eltöröltetik; a születés előjoga és kiváltságai megszüntetetik; a tiszta egyéni birtok ismertetik el, és minden egyes arra kényszerítetik, hogy önképességeinek és erőinek kifejlése és alkalmazása által szerezze meg a társadalomban önhelyét

és biztosítsa létezését. — Ez elvvel a st. simonizmus s o c i a l i s t i k a i rendszerének egyik sarkalatos elvét mondta ki, a mennyiben ellentétben a communizmussal, nem a tulajdonjog végképeni eltörölését ajánlja, hanem csak módosítását, vagyis a családi birtoköröklés elvének megszüntetését. A st. simonisták tanai szerint ezek nyomán csak az önszerzett vagyon igazi tulajdon; a munka képesség pedig jog az új birtokra; a miért — csak az állam hatalom az általános örökös, a kinek aztán hivatásában áll, a birtokot arányosan tagjai között elosztani. Ez elosztás mértékét illetőleg, az könnyen találtathatik fel, ha a vagyonnak tulajdonképeni forrását vesszük figyelembe; mi nem egyéb, mint a tőkének és az emberi képességnek szünetlenül helyes egymásra hatása és összműködése. Elvül tehát a következő szolgálhata mindenkor: „à cha cun selon sa capacité; à cha que capacité selon ses oeuvres“ vagyis: „mindenkinek képessége szerint, minden képességnek munkája szerint.“ — Maga ez elv gyakorlati fogantatása pedig csak olyképp történhetik meg hogyha az egész államon át több kisebb nagyobb bankok és a központban egy nagy centralbank állítatik fel, mely a többieket ellenőrzi s azok felett mintegy felügyeletet gyakorol. E bankokra száll minden elhúnyt államtagnak vagyona, azután annak jut birtokába, illetőleg szolgáltatik ki, a kit a banki gazgatóság erre legméltóbbnak ismer el; — oly elv, melyel a st. simonizmus a bankot tulajdonkép az egész társadalom legfőbb ipari hatóságává változtatta, s egyszersmind az associatio és a közszellem megvalósítását ezen a téren eszközésbe vehetni vélte.

Ezek a st. simonisták közgazdasági és társadalmi tanai. Lásuk politikai és vallási elveiket, a melyek, mint mondani is szükségtelen, az előbbiekkal szoros összefüggésben állanak. St. Simon né ete szerint minden politikai társulatnak az a célja, hogy békes és hasznos törekvés által az általános jóllétet előidézze. A szabadság nem egyedüli jó, a melynek biztosítására irányul az állam, hanem más szellemi anyagi javak is megszerzendők hogyha igazán meg akarjuk alapítani a szabadságot. Az újkori liberalismus tehetlen, elégtelen, üres szó- és eszmebalmazzá törpült, a melynek helyébe a rendlet és szabadságot, meg az ipart és anyagi boldogságot közvetítő és megállapító rendszert kell teremteni; annál is inkább, mivel naponként inkább kezdjük belátni, hogy az úgynevezett „alkotmányosság“ nem egyéb ideiglenes békekötvénynél a kényuralom és a democratia közt, és a sok charta és constitutio alig más, mint a rendszerezett bizalmatlanság kifejezése! — Az erőszakos mozgalmak nem azok, a melyek valóban gyülmöcsöző és áldásos hatásnak; az erő és az akarat nyilvánulása csak úgy valóban örvendetes, hogyha életet teremt és hogyha épít; nem pedig ha ront és felforgat. — Az erő, mely az állam újjászervezéséhez megkívánta-

tik, csak azon emberekben van meg igazán, a kik a multat és jövőt egyesítő kapcsolatot és köteléket megtalálják, a népek emlékeit és hagyományait annak szükségével, reményeivel és ideáljaival öszhangba hozzák, s az illető népet tökélyesen, minden irányban ismerik. — A háború és a háborúk időszaka a zsarnokság és az erőhatalom uralmának ideje; a hol minden gonosz szenvedélyek, önzés és jogmegvetés, előjog és kárvágy a legveszélyesebb alakban jelenkezik, s csak rombolásra és pusztításra vezérel. Ennek helyébe most a békés iparhaladás időszakát kell tennünk, a munka és emberi ipar hódításait, a melyek a szellemi és anyagi boldogság előfeltételei, rugói. — Mindennek megvalósítása azonban szükségkép azt követeli, hogy előbb az embereket, az emberi jellemet és erkölcsöket idomítsuk át, jelesen egy új nővelési rendszer alapján, mely ellentétben álljon a mostani félszeg növeléssel, a mely az antagonizmust, az önzést, már a fiatal nemzedékbe oltja, az egyenlőséget megalapítja s az egyszemeket legtöbbször oly foglalkozás nemhez kényszeríti fordulni, a mely sem erkölcsi hajlamainak, sem testi képességeinek és erejének meg nem felel; következőleg, egy oly rendszerrel váltandó fel, a mely mindnyájukra nézve egyenlő és egyforma legyen; minden képességet, minden foglalkozási nemet kifejtsen, s a haladás és műveltség minden igényeinek eleget tegyen.

A mi végre a st. simonismus vallási elveit illeti, ezek tekintetében élesen kell különválasztanunk azon eszméket, melyeket közvetlenül St. Simon meg az iskola másod alapítója Bazard fejtett ki, azon eszméktől, illetőleg aljas és félszeg elvektől, a melyeket az iskola túlzó pártjának főnöke Enfantin tanított és terjesztett. St. Simon és Bazard jelesül ezeket mondják: Minden valóban nagy haladás az emberi nemből általal tüntetése ki magát, hogy a vallási eszmék terjelem és tartalom tekintetében tovább fejlettek és tökélyesültek. A fetischismus és a polytheismus csak egyes emberekre vagy városokra vonatkozott, a héberhitvallás egy népre, s csak a keresztyénység az összes emberiségre. A keresztyén egyház a világtörténet legnagyobb jótéteményét és áldást árasztott a világra; s csak annyiban maradt bevégzetlen, a mennyiben az anyagi ember életét figyelembe nem véve, s élv és életöröm, éber erőfeszítés és ipari haladás helyett inkább önmegtágadást, önkínzást és nélkülözést ajánlott. Az egyházat meg a hierarchia hatalmat, mely e szerint az emberiséget földi rendeltetésének teljes elérésére nem vezethette, az újabbkori skepticismus philosophia és ipari irány alapjaiban megingatta, úgyhogy jelenleg úgy, mind a középkori hűbériség időszakában, ez elemekre ép úgy mint aristokratiaiakra az államkormány és alkotmány nem támaszkodhatik már. Korunknak arra kell törekednie, hogy megint a vallásossá s

a hitérzelmekben erőssé váljék ; a gyűlölet, a szeretetlenség s az önösség megszűnjék ; a protestantismus, mely a catholicismust megrendíté, de szinte elégtelen, más alapokra fektettség ; az államkormány és vezénylete egy a nemzet legképesb s legügyesb egyéneiből összetett és az új hitelveken emelkedő aristocratiai-theocraticai testületekre bizattassék ; a nép minden osztályai és rétegei az igazgatás és szabadságban részvételre felhivattassanak ; általában az egész köz- és magánéletet azon nagy elv hasssa át : „szerelessétek egymást mint testvérek“ és „gondolkodjatok szünetlenül a nagy nyomorban tengődő alsó néposztályok helyzetének javítása körül“, mert csak így lehet a sociális egyenlőséget, az általános jóllétet és boldogságot tartósan megalapítani és biztosítani ; és az oly nyomasztó birtok- és vagyon aránytalanságot, a tömegnyomort és a proletariátust megszüntetni. ¹⁾

III.

Míg a st. simonismusban csak egy félig bevégzett s nem minden irányban kifejtett socialistikai rendszer eszmekörével találkozunk, addig Franciaország egy másik, hasonirányú, de már sokkal teljesebb és bevégzettebb rendszert felmutató socialistikus iskoláját szemléljük a Fourierismusban, mely majdnem egykorúlag a simonissussal keletkezett és fejlődött ki. Ez iskolának alapítója Charles Fourier, a ki 1772-ben April 7-én Besanconban született, egy hosszú, majdnem hetven évre terjedt életet majdnem kizárólag az új társadalmi és közgazdasági világrend elveinek kifejtésére fordított. Fournier, jó módú, kereskedéstűző szüléktől származván, kiváló jellestől szellemi növeltetésben ugyan nem részesült, de már gyermekéveitől fogva birt alkalommal

¹⁾ A mi Enfantin hitelveit és tanait illeti, ezek a következőkben foglalathatnak össze : Minden az emberben istennek és az istennek nyilatkozománya. Ennél fogva az emberi test és az érzékvilág ösztönei és kéjvágyai is kielégítendőek. A pápaság meg a királyság veszélyes dualismus, mely akkép mellözhető, hogyha a vallási és a politikai főhatalom az álladalomban Egy kitünő egyéniségnek, a főpapnak kezeibe adatik, a ki azután mintegy látható gondviselés-kép az egész tanácsosaival s papi közegeivel igazgatanja. Az új valásrendszernek alapdogmája az, hogy a szellemnek meg az emáncipált testnek összhangba kell lépnie egymással, a házassági intézmény mint annyi bajnak forrása eltörlendő, s helyébe a szabad szerelem léptetendő, minek szükséges folyamánya a nőnek teljes socialis felszabadítása, és a férfínemmel mindenben teljes egyenjogosítása stb. stb.

az életet gyakorlatilag megismerni, és különösen a későbbi eszme-fejlődésére nagy befolyást gyakorlott ipar- s kereskedési tizletet figyelemmel tanulmányozni. Három eset különösen említésre méltó a mely Fourier szellemének sajátlagos irányzatára döntő befolyásu lett. Öt éves korában ugyanis megtörtént egyszer, hogy atyjának boltjában egy vevőnek azon kérdésére, vajjon az alkuban lévő árú-czikk jóságára lehet-e számolni, oly feleletet adott, melyért apjától szigorún megdorgáltaték, ámbár magát teljesen ártatlannak tudta. Egy más alkalommal tapasztalta a fiatal, (már ekkor kereskedő segédként működő) Fourier, hogy főnöke az 1799-ki drágaság alkalmával Marseilleben, egy nagy tömeg rizst a folyóba vettetett, csak hogy a többire nézve a nagy árt fenntarthassa, s így a szűkölködő alsó néposztálynak helyzetét még nyomasztóbbá tegye. Végre harmadszor történt Fourierrel az, hogy részint csalárd-ság, részint közbejött politikai zavarok miatt egész vagyonát, mely szüleitől reája maradt s 100 ezer frankra ment, elvesztette, és így egész életén át, mint egyszerű kalmár-irodai segéd, a legnyomasztóbb alárendeltségben kényszerült szolgálni, s életét fenntartani.— Ez események, kapcsolatban és együttvéve a fiatal, gondolkodni és merész tervezetekhez hajlani szerető Fournierben már igen korán azon eszmét költék, hogy a társadalmi ipar- és szorgalmi élet nagy hiányokban és félszégegekben szenved, s hogy kapcsolatban a fennálló műveltség és államrend egyéb árnyoldalaival gyökeresen átalakítandó, s más alapokra fektetendő. Említésre méltó különösen Fouriernek azon sokszor nyilvánított vallomása, miszerint már ifjukurában ép úgy mint Hannibal a rómaiak megalázására, „a kereskedésnek s az evvel járó hazugságnak, csalárd-ságnak kiirtására és leküzdésére megesküdt;” és hogy életének feladatát s önküldetését abba helyezé, hogy a társadalmi ipar- és forgalmi rendszert gyökeresen megjavítsa és reformálja. — S hogy ez eskü-jének valóban híven meg is felelt, tudjuk egész élete folyamából; a melynek minden pillanatát ügyszólván kitévőzt nagy céljának megközelítésére használta fel, s olykép intézte, hogy halála előtt már jóval, egy egészen önálló socialistikai iskolának főnökéül és alapítójául ismertetett el s számtalan követők és tanítványok által majdnem áhitatteljes tisztelettel illetetett. Életkörülményeire nézve itt még csak az említendő meg, hogy Fourier előbb Rouen azután Lyon és Marseille városokban egyszerű kereskedő-segédi minőségben működött, egész 60 éves koráig egy francia kereskedőház üzleti levelezését az amerikai piacokkal vivé, s becsületessége, emberies magatartása és pontossága miatt valamennyi főnökeitől kedveltetett és becsültetett. Halála 1837-ben oct. 20. következett be; s a mi jellemére és elveiben helyzett rendíthetetlen hitére fényes világot áraszt, azon sajátserű tényből tetszük ki, hogy a rajongó férfiú naponként pontban 12. órakor lakására visszatért, azon reményben, hogy fog egyszerre találkozni egy eszméit felka-

roló milliomos, a ki neki terveinek kivitelére s elvei gyakorlati-ságának bebizonyíttatására, a szükséges összegeket rendelkezése alá bocsátja.

Ezek Charles Fourier egyszerű, kevés nagy momentumokat magábanfoglaló, külső életfolyamának fővonásai. Annál gazdagabb volt azonban szellemi és eszmei élete, mely számos irodalmi műveiben és társadalomböleseleti elmélkedéseit tárgyzó értekezéseiben nyilatkozik. Mi e munkákból csak a kitünőbbeket érintjük meg, a melyekben tudniillik rendszerének tulajdonképeni vezéreszmei vannak lerakva, és ezek a következők: „Théorie des quatre mouvemens et des destinées générales.“ 1808-ban 1. kötetben. — *Traité de l'association domestique agricole.* 1822-ben 2. vastag kötetben. — „Le nouveau monde industriel et sociétaire.“ 1829-ben 1. kötetben és „Sommaire du traité de l'association domestique-agricole.“ 1822-ben egy kötetben; mely munkák együtt és tanítványainak jegyzeteivel és bővítéseivel ellátva az 1841. évben megindított ily című gyűjteményben „Oeuvres complètes de Charles Fourier“ (hat nagy nyolczadrét kötetben) egybefoglalva is bocsátattak közzé.

Vessünk már most Fourier rendszerére is egy tüzetes pillantást, s iparkodjunk közelebből megismerni azon elveket, melyek a Fourierismust a többi iskolaalapítók rendszereitől megkülönböztetik. Bevezetésileg megjegyzendő e helyütt, hogy Fourier tanai két egymástól sokban eltérő elemből, illetőleg eszmekörből állanak. Az egyik jelesen, a mely a gyakorlati életre és viszonyokra vonatkozik, s nagyobbbrészt világosan kifejtett, s minden badar túlzásoktól ment elvsorozatot képez; a másik, a mely a mester történetböleseleti esszmeifuttatásait foglalja magában, és a legparadozabb képtelenségekből, rajongásokból s valóban nevétségre okot szolgáltató elmélődésekből áll. — Fourier rendszerének egyik alapeszmeje az, hogy az ember és az egyetem közt bizonyos hasonlat és egység létezik; hogy mind az erkölcsi mind a physikai világrend fenállásának és létezésének az erők és elemek egyen-súlyja, a főfö feltétele; s hogy valódi boldogság és elégűtség a földön csak az által eszközölthetik, ha az emberi szenvedélyek és ösztönök mind szabadon kifejlődhetnek, érvényre juthatnak és harmoniában állhatnak egymással! Ezen az ember benső rűgóinak külnyilvánulása és a belölök eredő szükségletek kielégítése képezi magát ez emberi fejlődés folyamát, mely mindig annál gyümölesözöbb lesz, minél teljesb az öszhang, mennél egészetesb a törekvés és eredmény közti viszony. Az emberiség milliónyi bajainak és szenvedéseinek alapoka abban rejlik, hogy évezredek óta az egyének ösztönei és szenvedélyei félszegül fejlődtek ki, s hogy a szükséges harmonikus öszszefűggés azokban a ferde növelés, a tehetlen vallás, a nyers erőt szentesítő politika, az élet általános ziláltsága stb. által megzavartatott s lerontatott.

Az ujkori emberiség feladata tehát a társadalmi harmonia megvalósítása; ami azonban csak úgy érhető el, hogyha az emberek tehetségei minden irányban kifejlesztetnek, az egyének a socialis munka-foglalkozási körök külön külön csoportjai szerint rendeztetnek; és a minden egyesben rejlő hajlamok, képességek, a rokon- és ellenszenvenesség törvényei szerint működésbe helyeztetnek. — Mindezek szempontjából festi ki azután Fourier egyenként követeléseit és javaslatait ép úgy, mint a fennálló társadalom és ipari életrend ezer meg ezer hiányait a legsötétebb színekben festő állításait. Mindenekelőtt jelesül azt iparkodik megmutatni, hogy a fent érintett czélnak (a hajlamok s erők minden iránybani teljes kifejlése és összhangba hozása) eléréséhez egy az ember psychikai életét rendszeresen megfejtő tudományos elmélet, — azután pedig személyi és anyagi függetlenség kívánatos, melyet csak a gazdaság és vagyonság képes nyújtani; mit is ezokból Fourier a boldogság első forrása és föltételének nevez. A vagyonságnak a sz általános anyagi jóllétnek megvalósítása azonban épen korunkban lehetetlen. Lehetetlen egyrészt azért, mivel mind a törvényhozás és politika, mind a jog és a vallás, mind az ipar és a forgalom végkép hamis alapokon nyugosznak; másrészt azért: mivel minden társadalomban létez egész köre az improductív, a munkátlan és here osztályoknak, a melyek mint például a hivatalnokok, katonák, gazdagok osztálya, semmiféle új javakat elő nem hoznak, s mégis évenként milliokat és milliokat kívánnak fenntartásukhoz. Tekintve különösen az ipari életet, ez oly bajokban és kországokban szenved, hogy feladatának, t. i. az anyagi elégteltségnek előidézésére teljesen képtelen. És ugyan a mi a kereskedést meg a gyár- és a kézműipart illeti (azt mondja Fourier), ez, a helyett hogy az egyesek és az egésznek érdekében volna szervezve, a legfélszegebb versenyzésnek, és a legvastagabb önzés korlátlan, semmi megszorítást vagy határt sem ismerő működése és visszaéléseinek, igazi martaléka. A kereskedés és az ipar korunkban ép e korlátlan szabadverseny meg az ismeretes „laissez faire laissez passer“ elv alkalmazása folytán, nem egyéb egy óriási csatatérnél, a melyen a kicsinyek és gyöngék, a nagyok és a hatalmasok; a szegények és vagyonatlanok, a gazdagok és tökéligarchák által kizsákmányoltatnak, tönkre juttattatnak; s ahol csak az a végleg nyertes, a ki legügyesebb a fortélyokban, legravaszabb eljárásában, s legkevesebbé tartozkodó a legnemtelenebb eszközök megválasztásában. Iparéletünk jelen szerkezete azért is felette hiányos és félszeg, mert sikeres eredménye tekintetében egyedül a munkaerő célirányos érvényesítésétől föltételeztetik; ez utóbbi pedig egyáltalában lehetlenné válik, mert hiszen a szegény munkást nemesak minden hajlamai és erőivel elentétes módon látjuk a dolgozásra kényszerítve, hanem oly szomorú és leverő helyzetben is,

a hol semmi reménye és kilátása önjóllétét megalapítani, magának kellemes életet szorgalom és takarékoság által biztosítani, nincsen; és így örökké csak a legnagyobb fáradtság és erőfeszítésre érzi magát kárhóztatva. — Nem különben vagyunk ezzel a munkával, mely ép oly aggasztó mint félszeg és vészteljes állapotban jelenkezik. A határtalan telek-elaprózás, a földnek mozgó árukénti adásvevése és forgása, megakadályozza mindezekelőtt ugyanis az okszerű művelésmódot s a valódi jövedelmezőséget, holott ép itt hozná elő a munka és telek szerencsés egyesítése a legfényesb nyereséget. Épen ez tapasztalható a pénz- és hitelüzletben, a bank-, bérzespekulációkban s a közgazdagsági élet egyéb köreiből, a hol a mértékfeletti versenyszabadság, államgondtalanság és kormányi közönbösség minden igazi erő és vagyonemelkedést csirájában elfojt; a szegényt csak a gazdag gépjévé és szolgájává aljasítja, a középkori feudalizmus és az ókori rabszolgaságnál még sokkal nyomasztóbb ipari feudalizmus és rabságot idéz elő: és így szükségkép a pauperizmus s a proletariatus folytonos növekedésére és megörökítésére vezet. — Végre (azt mondja Fourier) ugyanily, sőt tán még csüggesztőbb állapotot tanúsítanak korunkban a társadalom erkölcsi és politikai intézményei, a növelés és házasság, a családélet és a társadalmi moral, a hol mindenütt csak a hazugság és az önöség uralkodik, igazi benső épség, jellem s erénytisztaság pedig sehohsem található.

Minde bajokon és hiányakon Fourier az érintett munkákban kifejtett rendszer által akar és vél segíthetni. A főelvek, melyeket e tekintetben felállított s tanítványai részben tovább s még alaposabban kifejtettek, ezekben foglaltathatnak össze. A mi az anyagi társadalmi életet illeti, itt Fourier véleménye szerint mindenkornak kell lennie a főelvnek, hogy „a munka csak a hajlam szerint határozottassék meg“; hogy a különböző egyéniségek különböző hajlamaiknak megfelelőleg osztassék ki és szerveztessék; hogy minden társadalmi elem a neki leginkább megfelelő tevékenységi körbe helyeztessék; és egyáltalában a köz- és magánérdek, az általános és az egyéni jóllét egy fensőbb közösség és társulás alapján összhangba hozattassék. Mindezek gyakorlati kivitelére Fourier a következőket ajánlja: az eddigi összes nem függő s egymástól elszigetelten álló család- s községi életköri, egy nagyobb egységesen szervezett közös háztartásban forrasztandók össze. E háztartások phalange-nak nevezetnek, s átlagosan mintegy 400 családot vagyis körülbelül 1800 egyént zárnak körükbe. A phalange-ban közösség uralkodik, a mennyiben tudniillik a phalanstéreből (vagyis a községi kebelzetben) a konyhák és pinczék, műhelyek és társalgási teremek, raktárak és boltok, fűtés és mosás, világítás, takarítás, multság és élvezet közösek s illetőleg közösen használtatnak; és egy e

ezélra épített nagyszerű s több szárnyakat és osztályokat magában foglaló palotában valamennyi phalanstértagok közös lakhelyével stb. birnak. Ezen associációnak (Fourier nézete nyomán) azon nagy előnye volna, hogy nemcsak sokkal kevesebb költséggel járna a nagy család eltartása, hanem még hasonlíthatlanul több kényelemnek, jóllétnek és elégtűtségnek örvendene, s valamennyi tagok egyenlően élvezhetnék az élet minden örömeit. A magántulajdon t Fourier rendszere nem törli el, de a telekbirtok jog annyiban módosittatik általa, mennyiben a társadalomra szállítandó át bizonyos részvényjegyekért, a melyek mint a birtok képviselői, még öröklési esetekben is az új tulajdonosra átszállnának, de olykép, hogy az az őt illető telket külön tagban ki nem kérheti. A földművelésre vonatkozólag Fourier azt ajánlja, hogy csak nagy jószágok szerint foganatosítsassék; gépek, mindennemű művészi eszközök honosítsassanak, s minden törekvés oda irányuljon, hogy a lehető legkisebb munkával és erőfeszítéssel a lehető legnagyobb haszon és nyereség idézethessék elő. Hogy a munka ne legyen teher hanem élvezet, minden egyes községtag husz, harminczféle foglalkozásnemet tanuljon, s hogy magát meg ne unja munkájánál, azután minden két órában új új foglalkozáshoz térjen által, hogy a lélek ébersége, a kedv derültsége és az erők kitartósága biztosítsassék! E tekintetben csak nagy tudósok, művészek, technikusokra nézve legyen kivétel. E mellett (mond Fourier) minden munkaág rendszerint 7 — 9 személyből álló csoportok által végeztessék, s vetélkedés és derült kedély uralkodjék mindenkor. Minden csoport azután foglalkozási ágának rokonsága szerint seriesek vagyis nagy osztályokban egyesüljenek, s a csoportok az osztályban és az osztályok egymás között versenyezzenek. Ocsmány foglalkozások üzésére állandóan egy osztály se kényszerítség, hanem inkább felváltva s nagy díjak által buzdítva majd az egyik majd a másik végezze azokat; a hol azután különösen a gyermekek és fiatalabbak (kik szinte bizonyos osztályok és csoportokba egyesítendőek) lesznek leginkább alkalmazandók. Ekként hiszi ugyanis Fourier elkerülhetőnek a társadalmi egyenlőtleniséget, s megoldhatónak azon nagy socialis problémát, melyben az emberiség annyi évszázadok óta sikeresetlenül vajúdik. — A mi a jövedelem és vagyonmegosztásá t illeti, ez a következőkép történendő. Legelőször az összes társulatjövedelemből azon költségek s közös kiadások, melyek a phalange fentartására, meg a beadott tőkék kamatai fizetésére, és a telekrészvények kielégítésére kívánatosak, levonandók. Azután a fennmaradó jövedelem a phalanstérei tagok közt olykép osztandó szét, hogy a munkásokra az egésznek $\frac{5}{12}$; a talentumra $\frac{3}{12}$ -; a tőkére pedig $\frac{1}{12}$ jusson; általában pedig a fensőbb és művésziebb munkák, meg a szükségesb szolgálatok jobban díjaztassanak mint amazok. Minden tagja a községnek egyébbiránt egy jövedelmi minimum-

ra mindenkor számolhat, a melyből első táplálkozásai, öltözéki s lakhelyi szükségleteit fűdözheti. A mi a társadalom kormányzatát illeti, ezt Fourier egy öregek ből alakuló tanácsnak akarja kezébe letenni, a mely tanács évenkénti választások alapján jelöltessék ki, és pedig oly tagokból, a kik az összes szavazatokból legalább $\frac{7}{8}$ -ot nyernek meg. E tanács feladata az egész phalangelet igazgatni, a napi rendet megállapítani, a jövedelmek és kiadások feletti számműveleteket eszközölni, a nyereség megosztást foganatosítani s a többi phalangekkel a kapcsolatot, érintkezést fenntartani. Így, Fourier hite szerint, lassanként az egész világ egy mindig teljesbé váló nagyszerű phalange-associatívá válhatnék, mely az egész földkerekségét a munkamegosztás és egyesítés elve szerint, nagyszerű vállalatok, vaspályák, utak, csatornavonalokkal látják el, s egy (Constantinápolyban székelő központi phalangevilágtanács által, a melynek élén az Omniarch (a viláгурalkodó) állana, volna kormányozandó. Mindezekbe vegyíti azután Fourier a fentérintett félszeg s paradox jóslatait és visióit, melyek szerint például a föld, ha egyszer az ő rendszere általánosán el lesz fogadva, valódi földi paradicsomot képez; a folyók s tengerek tejjel, mézzel látandják el a lakosokat; rendkívüli ügyességű vadállatok, megszelidülve az ember szolgálatára állanak; a sarkkörökön örökös fénykorona mutatkozik stb. stb.; maga a föld pedig, a mely 40 ezer esztendeig fog tartani, a planéták és égitestek folytonos associatívája és harmoniája alapján egyik virágzási korszakból a másikba menjen által. stb.

Ezek a fourierismus lényegesebb alapelvei, a mint azok magától a mestertől kifejtettek és számos tanítványa által hirdettettek, a kiknek sorából csak a szellemdús Victor Considérant, a „Destinée Sociale“ (1836. és 1844.) cz. munka szerzőjére; Pompéryre, a „Theorie de l'association et de l'unité universelle de Ch. Fourier (1841.) cz. m. írójára; Lemoynere, ki „Association par phalange agricole et industrielle (1843.)“; J. Lechevaliére, a ki szinte több jeles munkában (például Science Sociale. 2. köt. 1834.) és értekezésekben terjesztette ez iskola elveit; Pageyre (Introduction a l'étude de la science sociale 1841. Examen du système de Fourier. 1844.); Gattide Gamond asszonyságra (Fourier et son système. 1838.); Dulary Baudetre (Crise Sociale. 1834.) Cantagrelre (Le fou du palais-royal. 1845); Hennequinte (Amours du phalanstère. 1847.); Renaudra (Solidarité. 1847.) meg Briancourtra (L'organisation du travail et de l'association. 1847) akarunk utalni. — 1). 2). Napjainkban

¹⁾ Legkitünőbb követője és tanítványa Fouriernek mindenesetre Victor Considérant, ki fent említett művében a fourierismusnak mintegy rendszerezett kitéjtjét nyújtja, s mint önálló socialistikai bölcselő is nagy tekintélynek örvend. Ő volt például az, a ki az ismerek-

a fourierismus már oly nagy tekintélynek — mint körülbelül 1848-ig, nem örvend, ámbar némely újabb követői a rendszer elveit a jelenkori hitel- és banküzlet szervezése és újjáalakítására nem egészen eredménytelenül kezdték alkalmazni.³⁾

Ha immár az előadott két rendszert elfogulatlanul áttekintjük: első pillanatra azon megjegyzésre jutunk, hogy a socialismus és communismus érintett rendszereinek alapeszméi nem csak hamisak és félszegek, az emberi élet, társadalom, erkölcsiség és műveltség föltételeivel és természetével éles ellentétben állók, hanem egyszersmind oly természetűek, hogy valóításuk az összes magán és állami élet gyökeres átalakítását sőt teljes felforgatását eszközöznél; a fenálló birtok-, vagyon- és ipari-viszonyok vég felbomlására vezetne; s épen ellenkezőjét idézné elő annak, a mit a communisták és socialisták magok czélül tűztek, — tudniillik jóllét és boldogság helyett köz el s z e g é n y e d é s t és m i v e l e t l e n s é g e t, a társadalmi erők és elemek legveszélyesebb sűrűlódását, az egyéniség géppé aljasítását s utóbb általános fejtelenséget.

Ennyit egyelőre, — addig is, míg utolsó cikkünkben az egész socialista eszmekör tüzetes bírálatát és czáfolatát fogjuk: dni.

KAUTZ GYULA.

tes munkárai jog elvét először pengette tüzetesen, és a ki mestere rendszerét minden irányban kifejtve és védelmezve, Frakhonban leginkább ismertette meg.

²⁾ A német St. Simonisták és Fourieristákról alantabb fogunk röviden említést tenni.

³⁾ Fourier rendszerét alaposan tárgyalják: R e y b a u d, Études sur les réformateurs. I. 130 — 200. T h o n i s s e n, Le socialisme II. 35 — 86. F i c h t e: System der Ethik. I. 762 — 775. S c h u l z a Rotték-Welckerféle Staatslexikonban „Fourier“ szó alatt; főleg pedig L. S t e i n: Der Socialismus und Communismus. 299 — 373. lapon.

MAGYARORSZÁG

SZEREPE

EURÓPA ÉLELMEZÉSÉBEN.

E tárgyban Bontoux Jenő ur, a déli állam-vaspálya kereskedelmi igazgatója a „Revue des deux Mondes“-ban egy reánk nézve nagy érdekű értekezést irt. E mű azóta fordítva a lapokban és önálló füzetben is megjelent:*) mindamellett, úgy hisszük, nem lesz fölösleges ez értekezésről s általában e nagy fontosságú kérdésről szólnunk.

Hazánk politikai viszonyai magokra vonták Európa figyelmét. Sokan megismerkedtek hazánk közjogával, alkotmányával, midőn anyagi érdekei s nemzetgazdasági viszonyai még folyvást „terra incognita“-t képeznek. E téren hazánk állapotának és kifejlődési képességének a nagy világ előtti megismertetésére e kis munka vetett először némi fénysugárt, s bizonyára az abban elősorolt adatok a kereskedelmi világnál figyelmet fognak gerjesztetni. — Köszönettel tartozunk tehát Bontoux urnak, ki hazánk gabona-kereskedését tanulmánya tárgyává tevė, hogy e tanulmányai eredményét közzétevé; s midőn ezt nyilváníjuk, nem fogja rossz néven venni, ha egy két állítására nézve eltérő nézetünket nyilváníjuk.

*) Magyarország és szerepe Európa élelmezésében. Bontoux Jenőtől, a cs. kir. állam-, lombárd-velencei és központi olasz-vasút-társaság kereskedelmi igazgatójától, Franciaából. Térképpel. Pest, 1861. Emich Gusztáv, m. akad. nyomdásznál.

Néhány év előtt az európai államok nemzetgazdasági politikájának főelve volt, nemcsak a gyártmányokra és iparkészletekre, de az élelmiszerekre nézve is a véd-vám rendszer. Minden állam annyit igyekezett készíteni és termelni, a mennyi saját szükségei fedezésére megkívántatik. — Maga Anglia, mely már rég a szabad kereskedés elvét követte és hirdette, a gabona-neműekre véd-vámot tartott fel, — míg végre Sir Robert Peel 1846-ban a Cobden és Brighth által vezetett hatalmas izgatás következtében megérlelt eszmét, a gabonára vetett súlyos beviteli vámok módosítását, a parlament elé hozván, azt győzelmesen keresztül vitte.

Szemtanúja voltam Angliában a gabnatörvény elleni hatalmas izgatásnak, midőn az tetőpontján állt. Két hatalmas érdek küzdött egymás ellen: a földbirtokosok érdekében állott fentartani a védvámokat, melyeknél fogva gabonájok magas ára mindig biztosítva volt; ellenben az iparos osztály és a népek érdeke sürgette a gabona-vám eltörlését. A nemzet törvényhozói, kik nagyrészt földbirtokosokból állanak, megértették az állam valódi érdekét s bár nem hiányoztak baljóslatok, melyek a földművelés végromlását jövendölék, megszavazták a nevezetes törvényt. Ki tagadhatá fontosságát a nép olcsóbb élelmezésének? Olcsóbb kenyér lehetővé teszi az olcsóbb készítést, az olcsóbb termelés föltétele a világkereskedés birtokában levő nemzetnél a gyár-ipar újabb felvirágzásának, a győzelmes verseny biztosításának.

A baljóslatok, melyek a földművelés végromlását biztosnak mondák, elnémultak. A gabonatorvény módosítása óta az angol földművelés a verseny által új erő kifejtésére; sőt tetemesen több természetére ösztönöztetett.

Az újabbrkor mindinkább a szabad kereskedés valószínűsítéséhez közelít, mire nézve a Napoleon által Franciaország és Anglia közt kötött kereskedelmi szerződés nevezetes lépésnek tekintendő.

Ha a gyártmányokra és iparezikkre nézve az európai államok nagyobb része, még az egy évtized előtt nagyrészt tilalmi (prohibitív) rendszerű Ausztria is, kezdik belátni a szabad kereskedés előnyeit: igen természetes, hogy a gabonaneműekre nézve a beviteli vámok mindenütt leszállítottak és el lehet mondani, hogy már most a gabonavámok oly csekélyek, hogy a gabona kereskedés mindenütt nyílt piacra talál.

A jelen században annyira nevededett Európában az anyagi jólét és az ezzel karöltve járó népesedés, hogy most már több állama Európának túlnépes. Túlnépeseknek nevezük azon államokat, melyek nem képesek annyi élelmiszereket termelni, a mennyi rendes években az évi szükséglet fedezésére elegendő; tehát azokat, melyek rendszeren több gabonát visznek be, mint ki.

Ily államok mindenek előtt: Anglia, Belgium, Schweiz, éj-

szaki Olaszország, sokszor Franciaország, közel hozzánk az osztrák örökös tartományok hegyes vidékei.

Ezen szükséglet fedezésére — kivéve az utóbb említett tartományokét — leginkább déli Oroszország, az aldunai fejedelemségek, Egyiptom és az éjszak-amerikai államok adták termelési feleslegüket: tehát azon termelő államok, melyek tenger mellett feküdvén, könnyen és olcsón hozhaták terményeiket a világ piaczára.

Tökéletesített közlekedési eszközök hiánya miatt, hazánk termékeny rónáinak nyers terményei közül csak azok voltak külkereskedés tárgyai, melyek súlyaránylag nagyobb értékűek. A gabona nemeket hazánkból a közelfekvő osztrák örökös tartományokba a Dunán felfelé és tengelyen szállíták; a külföldre az akkori forgalomhoz mérve nevezetes mennyiség ment a Száván és Kulpán Károlyvárig, onnét a Luiza úton a magyar tengerpart felé. Később midőn a vasúti összeköttetés Csehországnak és azon át éjszaki Németországnak megnyílt, repeze, búza, tengeri és más szemes élet, különösen azon években, mikor ott szűkebb termés mutatkozott, a vasúti költséges szállítás daczára is, kezdett a porosz, szász és bajor határokon át nagyobb mennyiségben kivitetni.

Bontoux ur igen érdekes adatokkal mutatja meg, hogy elkészülvén a déli állampálya által a magyar rónaság összeköttetése a tengerparttal, Magyarország van hivatva nemcsak a külföld közelfekvő vidékeit szűkebb termések idejében szemes étellel ellátni, de a tengeri összeköttetés által állandóan élelmezni Európa túl-népes országait, s hogy hazánk ezen szükségletnek megfelelő mennyiséget termelni és az eddig kivitellel foglalkozó államokkal a versenyt győzelmesen kiállani képes. De lássuk az értekezés nevezetesebb tételcít.

Bontoux ur, miután értekezése elején azon tételt állítja fel, hogy Magyarország, ha egyszer elkészülnek közlekedési vonalai, geographiai fekvésénél, földje termékenységénél, azon nagyszerű termelési gyarapodásnál fogva, melyre képes, hivatva van a mostani Európa éléskamráinak nevezett vidékek helyére lépni, miután Oroszországban és az aldunai tartományokban a hűbériviszonyok bekövetkezendő megszüntetése, termelésüket egy időre esőköteneti fogja; s miután az adriai kikötők legközelebb esnek a gabona európai fő piaczeilhoz.

Először is a következő kérdéseket állítja fel megfejtés végett.

Mennyi szemes életet természet jelenben Magyarország?

Mennyit képes a vetőmag és saját szükségletének levonása után kivinni?

Mily magasra emelkedhetik a kivitel, biztosított vásár mellett?

Az író sajnálja, hogy földmívelési statistikája hazánknak

nem léteznek, s ebben igaza van, mert azon egyedüli részletes adatokat, melyeket a kormány a földadó behozatalakor gyűjtött, pontosnak nevezni alig lehet. Úgy látszik az iró ezen adatok után indul¹⁾ s adatai némileg közel állanak a valósághoz. Nagyobb hibának tartjuk a rozs évi termelési adatát, mely bizonyára tetemesen a valóság alatt áll.

A magyar állam termékeny területét 26,494 millió hektarra²⁾ teszi, mi 46,020 millió katastralis holdat tesz. Az adómunkálat szerint a productiv terület 48 milliót haladna. — Ezen területen, a szerző számítása szerint, szemes élet teremne 87,400 millió hectolitre³⁾, mi 142,11 millió pozsonyi mérőt tesz. Ebből vetőmag és a belszükséglet számára számít 31,5 millió hectolitret, 51,419 pozsonyi mérőt; tehát a jelen középtermelésből számít a külkereskedés számára 22 millió hectolitret, azaz 35,772 millió pozsonyi mérőt, még pedig:

búzát	16, 260	millió pozsonyi mérőt		
kétszerest	5, 528	"	"	"
rozsot	4, 878	"	"	"
árpát	4, 227	"	"	"
tengerit	4, 878	"	"	"

Eszerint az olajos növények, főzélékek és zab kizárásával a többi szemes élet évenkénti lehető kivitelét, a jelen termelési állapot szerint, B. ur majdnem 36 millió mérőre teszi; s így megfejtí azon kérdést, hogy hazánk képes lesz Európa élelmezésére nevezetes öszveggel járulni. — Ezen kivitel a jövő évre már 10 millió mérőre teszi, mely idővel 32 millió mérőt (20 mil. hectolitret) is felül fogna haladni.

Az eddigi évi rendes kivitel leginkább a pesti, győri, moSONYI piaczokról vásárolt szemes-élettel Csehország, Morva, felső- és alsó Austria, Stiria és Tirol felé vette útját, s a sziszeki piaczról Karinthiának, a Határvidéknek, Illiriának vitetett ki, külföldre leginkább Helvetiába és a német államokba. Ezen kivitel Bontoux ur 22—25 millió mérőre teszi. — Azonkívül a többi, a határszélhez közelfekvő kisebb piaczokon is a szomszédtartományok számára nevezetes mennyiségű szemes-élet kelt el.

A magyar életneműeknek Ausztria határain túl eszközölt kivitelét, az utóbbi hat év alatt, következő öszvegekre teszi, vámmázsára számítva át az általa kifejezett mértéket:

¹⁾ A magyar állam földmívelési statistikájára vonatkozó hivatalos kűtfökből merített adatokat közlém a magyar tud. akadémia Statistikai Közleményeinek I. füzetében.

³⁾ Egy hectar = 1,73749 hat hold. körülbelül 2 $\frac{1}{3}$ magyar hold.

²⁾ Fgy hectolitre = 1,7626 pozsonyi mérő.

1855,	2,	449	millió	vám-mázsza
1856,	4,	651	"	"
1857,	2,	289	"	"
1858,	2,	242	"	"
1859,	2,	051	"	"
1860,	6,	800	"	"

Az 1856-ki nagy kivitel a szűk-termés által okoztatott. 1860-ban a növekedett kivitel leginkább a szász, porosz, és bajor határszélek felé történt. A triesti vonalon a kivitel igen esekély volt, annyira, hogy 1860-ban 508 ezer vám mázsánál többet nem tett.

Hazánk fővárosainak és más gabona piacainak a déli állami vasut általi öszveköttetése a tengerparttal végtelen lendületet adott a gabonakereskedésnek. Alig hogy a vaspálya tavasszal megnyílt, nem győzte és győzi a vasúti igazgatóság a feladott mennyiségeket elszállíttatni. — Pragerhofnál, hol a vasút a bécs-triesti vonalba szakad, tünik fel leginkább mennyivel felülhaladja a magyarországi vonalon érkezett terhevonatok száma s azok súlya a bécsi vonalon érkezettekét.

II.

Az idei év mindenesetre a kivételes évekhez tartozik. Hazánkban az őszi vetés bőven fizetett, a külföldön, különösen Franciaországban szűk termés volt: ennél fogva a jelenlegi árak és a kereskedés élénksége nem tekinthetők rendes állapotnak. Hazánk földművelési felvirágzásának élet-föltétele, hogy a kivitel a világ piacára minél jutányosabban legyen eszközölhető a tökéletesített közlekedési eszközök útján; továbbá, hogy állandó vevőkre számollhassanak.

Bontoux ur munkájának ezen utóbbi kérdésre vonatkozó része a legérdekesb tanulmányt tartalmazza.

Amnyi bizonyos, hogy Európa túlnépes országainak, Angliának, Belgiumnak és déli Franciaországnak évenként tetemes öszveg szemeséletet kell vásárolni. Miután hazánk terményei a vasutak által a tengerre jöhetnek, kérdés: vajjon képes-e hazánk versenyezni azon piacokkal, melyek Európa eddigi élelmezői voltak, t. i. az orosz és aldunai gabona piacokkal. Kérdés továbbá: vajjon hazánk szemeséletének közép ára olyannak vehető-e föl, hogy rendes években elbirja a nagy szállítási költségeket s a londoni és marseillei piacon bizton eladható-e?

Ezen két kérdést, melyekből önként következik hazánk gabonakereskedésének s így földművelésének fölvirágzása, úgy hiszszük, B. ur számokkal bizonyítva kedvezőleg oldja meg.

Meg akarván mutatni, hogy a magyar búza, mely minden tekintetben sokkal jelesebb az aldunai vagy orosz búzánál, győ-

zelmesen kiállja a versenyt, a Feketetenger kikötőin megjelent buzánál az elmúlt utolsó 10 évi középárakat veszi fel az odessai kikötőben. Továbbá kiszámítja az utolsó 10 évi közép gabonaárakat a hazai piacokon, hozzáadja a jelenlegi vasúti szállítási árt Triestig — még pedig két különböző árt véve föl — azt, mely a bánági piacokon és azt a mely Magyarország más főbb gabonapiacain létezett, — azon piacokon, melyek mint Mosony, Győr, Pest közelebb esvén Ausztriához és az akkori főkiviteli helyekhez, természetesen magasabb közép árakat mutatnak. Azonban a bánági élet a jövő évben, midőn a sziszek-steinbrüeki vonal elkészül, útját egyenesebben és olesőbban veheti Triestig. Bontoux ur ezen körülményt is számításba veszi. S mi ezen számítások eredménye? Az, hogy 1851-től 1860-ig az odessai ár hektoliterenként 1-től egész 4 frankig drágább volt, mint lett volna ugyanazon években a magyar piacokon a búza ára, hozzá számítva a jelenlegi vasúti szállítási költségeket. De Odessa sokkal messzebb van Londontól vagy Marseilletől mint Triest, ennél fogva a szállítás a Feketetengerről drágább 1-től 2 frankig. A Feketetengeren a hajózás sokkal veszélyesebb, s midőn az adriai kikötők télen nyáron nyitva állanak, a fekete-tengeri kikötőtől télen át el vannak zárva, és végre, mi nem csekély fontosságú körülmény, a magyar főgabonapiacz p. o. Londontól is elérhető vasúton 3 huszonnégy óra alatt, a vevő a helyszínére jöhet, maga kiválaszthatja áruját, holott Odessa csak hosszú és kényelmetlen úton érhető el. Mindezekből következik, hogy a magyar gabona győzelmesen versenyezhet Európa eddigi éléskamráival.

Sokkal érdekesebb a két kikötő közti 10 évi ár összehasonlítás, hogysen azt ne közölnők.

É v e k	Azon ár, melyben, minden költséget bele számítva, állott volna Triestben		O d e s s a i beirt á r a k
	A magyar buza	A bánági buza	
1851	10.44	8.80	9.10
1852	12.73	11.30	11.30
1853	15.68	13.90	11.76
1854	17.35	16.70	16.35
1855	19.75	16.98	.
1856	20.24	18.66	22.58
1857	14.26	13.24	19.53
1858	14.30	13.21	14.78
1859	13.94	13.04	14.50
1860	15.90	15.17	17.25

Ha tehát bizton felvehető, hogy hazánk tengerrel nyervén összeköttetést, győzelmesen versenyezhet azon gabonapiaczokkal, melyekből eddig Európa élelmeztetett; — miután mint láttuk az értekezés kezdetén, hazánk képes nagymennyiségű szemeséletet nélkülözni: az utolsó kérdés, vajjon olyanok-e állandóan a külföldi árak, hogy a legtermékenyebb években és így legolcsóbb külpiaczi árak mellett, képes legyen Magyarország megfizetni a jelenlegi nagy szállítási árakat, azaz képes-e nyereséggel termeszteni? Bontoux adatai szerint e kérdésre is határozott igennel lehet feleltünk.

Anglia lévén a legbiztosabb és folytonos vevő, az angol árak szolgálhatnak ezután szabályul a magyar búzára nézve. Mióta a gabonatörvények 1846-ban módosították, vagyis az utolsó 15 év alatt csak hatszor szállt Angliában a búza hectolitreje 21 frankon alól; és ezen korszak utolsó felében csak két ily eset adá magát elő, 1858. és 1859. években: minélfogva alaposan vehető 21 frank, ezüst értékben, biztos közép árnak. Mik a költségek egy hectolitre elszállítására Triestből Londonig?

Triestben rakodási költség	frank	0, 38
Szállításibér Londonig .	"	2, 50
Beviteli vám	"	0, 44
Biztosítás, kirakodás és egyéb díj	"	1, 47
Összesen frank 4, 79		

Tehát olcsóbb években is, ha a magyar búza hectolitreje 16 frankon Triestbe szállítható, — még mehet Londonig.

A marseillei kikötőbe való szállítás kerül:

Triesti költségek	frank	0, 38
Szállítás Marseilleig	"	1, —
Beviteli vám	"	0, 50
Marseillei költségek	"	0, 30
Biztosítás és eladási díjak	"	0, 66
Összesen frank 2, 84.		

Tehát ha Marseillebe 20 frank lenne egy hectolitre ára, akkor Triesztbe a búza még 17 frankon adható el.

Kerül pedig egy hectolitre szállítás díja, ha a bankjegyek értékét ezüstre vennők, Sziszeckről Triestig, azon helyről, hová a bányási búza a jövő évben menend, 1, 75, Kanizsáról 2, 05, Fehérvárról 2, 75 és Buda-Pestről 3, 20 frankba, — a jelen agio mellett körülbelül egy harmadával kevesebbe. Ezen szállítási díjba a zsákokért fizetni szokott díj is be van már tudva.

A szolnoki és szegedi gabonapiaczokról, ha a régi út is használtatnék, 3, 20-tól 3, 40-ig kerülne. Általában a Duna jobb parti piaczokról közép számítás szerint 2, 50 franktúl, 2, 60-ig; a Duna bal partja vidékeiről s a Tiszáról a régi szállítás mellett 3, 20 — 3, 50, és ha egészen vasuton jönne 4—5 frankig kerülne egy hectolitre szállítása Triestig. Ennélfogva azon időszakokban

is, midőn Angliában bő termés és 21 franknyi áron egy hectolitre-ért, s így Triestben a gabona nem lehetne drágább 16—16,50 franknál, akkor a Duna jobb partján még mindég 13,50 — 13,75 a bal parti vidéken 12,50—13,25 frankon állana az ára.

Mi pedig pozsonyi mérőnkért 3—3,10 osztrák értékű forintot tenne, még pedig ezüst pénzben számítva, a mostani agioval o. é. forintot 4,20 — 4,75 mérőnként. Ily árnak minden évre való biztosítása, biztos eladás mellett, végtelen kedvező hatással kellene lenni a hazai földművelőre.

Azon állítását bizonyítandó, hogy Magyarország minden időben bizton viheti gabonáját már most a világ piaczára, B. ur egy igen érdekes táblázatot állított össze. Felvette az utolsó tízévi közép piaczi árakat a londoni és marseillei piacokról; továbbá ugyancsak felvette a bánsági és többi magyar gabonapiacok 10 évi közép árát, és hozzá adta azokhoz azon szállítási árakat, melyek fizettetnek jelenben Triestig és Triesttől Marseilleig és Londonig. Ezen számításból tagadhatatlanul kijön, hogy kivéven az 1858-diki évet, mindig nagy nyereséggel mehetett volna a magyar búza a világ piaczára. Vannak 1 franktól egész 10 frankig menő különbségek, mi ha tengeri öszveköttetés létezett volna, egy hectolitre, azaz körülbelől egy pesti mérőnél ugyanannyi frank ár emelkedést eredményezett volna. De lássuk a táblázatot.

Évek	Azon középár, a melyen Londonba érkeztetett volna a magyar buza			Azon középár, melyen Marseillebe érkeztetett volna a magyar buza		
	Magyar buza	Bánsági buza	Közép ár Angliában	Magyar buza	Bánsági buza	Közép ár Franciaországban
1851	15.54	13.50	16.55	13.44	11.80	14.48
1852	17.43	16.—	17.52	15.73	14.30	17.23
1853	20.38	18.60	22.89	18.68	16.90	22.39
1854	22.05	21.40	31.13	20.35	19.70	28.82
1855	24.45	21.68	32.10	22.75	19.98	29.32
1856	24.94	23.36	29.73	23.24	21.66	30.75
1857	18.96	17.94	23.49	17.26	16.24	24.37
1858	19.—	17.91	18.73	17.30	16.21	16.57
1859	18.63	17.74	18.81	16.94	16.04	16.47
1860	20.60	19.87	21.58	18.90	18.17	20.41

Bizonyára mindenkit meg fog lepni ezen táblázatoknál azon tetemes különbség, mely a bánáti piacok javára mutatkozik. Annyi bizonyos, hogy ha jövő évben megnyitattik a déli vaspálya úgynevezett horvátországi vonala — Sziszekből Zágrábnak és Steinbrüchnél a bécs-triesti pályáuttal jön összeköttetésbe, a bánáti búzának a tengerfelé tartó része, ritka eseteket kivéve, nem fog feljönni Budáig, — de lemegy a Tiszán és Dunán a Szávába s Sziszekről vasuton Triestbe: akkor könnyen meglehet, hogy drágább lesz p. o. Becsén a búza, mint a pesti piacon, holott az eddig megfordítva volt, a mi igen természetes, mert eddig Ausztriába és a külföldre nyugati északi irányban ment Pesten át minden szállítás, — ezután a magyar életkereskedés egy jó része a dél-nyugati irányt a tengerpartnak veendi. Azonban az éjszaknyugati irány is meg fogja tartani fontosságát, Bécs, Austria, Csehország élelmezése végett, és az eddigi kivitel a bajor és porosz határoknak meg fog maradni, kivéven azon éveket, midőn Anglia, Franciaország, Olaszország és Schweicz, nagyobb árak mellett, mint vevők lépnek fel. Valószínűleg ezután a csehországi árak a triesztiekkel körülbelül egy magasságban fognak állhatni.

B. szerint Angol és Franciaországon kívül lesz még egy nevezetes vevője a magyar gabonának és ez: éjszaki Olaszország és déli Helvézia, Piemont egy része és Helvézia, melyek eddig gabonaszükségüket a Feketetenger kikötőiből vevék, — honnét az élet Genuába vitetett, s onnan szállított a Lago maggiore tájékára. Már pedig ezen út, a Feketetengertől p. o. Aronáig hectolitreként 6 frankba került és legalább 2 hónapi szállítási időt igényelt, midőn most a déli állampálya olaszországi vonalán gyorsabban is olcsóbban is érheti el ezen vidéket.

A távolabb jövőben még azt is kilátásba teszi értekező — hogy ha majd a lombardiai vasút egész Marseilleig ki fog terjedni, 10 nap alatt a magyar gabonapiacról vasuton egyenesen mehet az élet ezen kikötőig, s talán olcsóbban mint a hosszú odeszai úton.

III.

Vonjuk össze Bontoux ur értekezésének tárgyalási egyes teteleit.

Számokkal bizonyítja B. ur, hogy Magyarország már eddig is sokat termel és jövőben többet is képes levén termelni, Europa gabona-kamarájává válhatik.

Győzelmesen kiállhatja a versenyt a feketetengeri gabonapiacokkal.

Az utolsó 10 évi gabonaárakkal megmutatta, hogy képes hazánk a termékenyebb, azaz olcsóbb éveken is nyereséggel szállítani gabonáját a külpiaiczra.

Az előrebocsátottaknak következése leendő, hazánkban a jó vásár biztosítása mellett a több termelés, a földmivélés fölvirágzása, s a mi természetesen az értekezőt legközelebb érdekli, a vasút-társaságnak rendkívüli jó üzlete.

B. ur minden esetre nem a lehetetlenségek körében mozog, számításai alaposak, — noha néhol vérmeseknek hisszük, — különösen a mi a közel jövőben kivitelre kész összegeket illeti. — Mi is hiszszük, hogy sokat, sőt idővel többet is képesek leszünk termeszteni, mint a mennyit számított, de földmivélésünk fölvirágzásának vannak tetemes akadályai, melyeken az európai vásár megnyílása még nem fog segíteni. Ezekről röviden alább fogunk szólni. — De itt kell érintenünk, hogy egyet mindenek felett nélkülözünk, B. ur értekezésében, — a mi pedig a hatalmas déli vaspálya-társaságnak ép úgy érdekében fog állani, mint nekünk, ez a vasúthálózatnak a dolog természetének megfelelő kiépítése. — Ha oly fontos Európa élelmezésére nézve, hazánk dús erejű rónáját a tengerrel, azaz a világpiaczezzal összekötésbe hozni, e cél akkor van legjobban, legtökéletesebben, legbiztosabban elérve, ha a világ piaczat azaz a tengert, a vasút a lehető legközelebb ponton, azaz Fiumenél érintené. — Bontoux ur ezen, pedig tisztán kereskedelmi és üzleti szempontból végtelen fontosságú körülményt egy árva szóval sem érinti. — Szerinte oly nagyszerű lenne jövőben a kivitel, hogy azt 30—40 millió mérőre teszi, a mit a pragerhof-triesti vonal alig lesz képes meggyőzni. De az egész munka alapját képező tételből legvilágosabban következik, a legegyszerűs, azaz a fiumei vonal mielőbbi kiépítésének szüksége. Mert mire fekteti B. ur Európának jövőben Magyarország általi élelmezését? Ha lehetővé tesszük az olcsó szállítást a tengerhez. Már pedig ha Kottoritól Zágrábnak, Károlyvárnak Fiumeig egy új vasút vonal építtetnék, ez esetben nem csak azon élet, mely Budáról és az egész fehérvári-kanizsai vonalról szállítatnék, — de mindaz, a mely a Dráva kitisztítása után hajón érintené a vonalt, — mindaz, a mely a Száván Sziszekig vitenék, végre azon mennyiség, mely a Kulpán egész Károlyvárig feljönne, sokkal rövidebben és így olcsóbban érkeznek a tengerhez. Ezen vonal különbség körülbelől 12 mértföldet tesz, mi a mostani élet árszabály szerint 12 krt tenne minden vám mázsától, körülbelől ugyanannyit minden pozsonyi mérő súlyosabb búzától. Ezen különbséget megnyerni végtelen fontos a magyar természetűre nézve, mert az eladási árnak egyik részét a szállítási költség teszi, minélfogva a rövidebb vonal helyreállítása nélkülözése minden mérőnek árát körülbelől 12 krral emeli. De fontos e tekintet a vasúti-társaságra nézve is, mert noha azon években, midőn magas az életár külföldön, a magyar szemes élet megbirja a drágább szállítási költséget, lehetnek évek, midőn épen ezen 12 krnyi különbség lehetlenné tenné a kivittelt nagyban, s így

a vasút-társaság elesnék nyereséges szállításától, a szállítási eszközökben helyezett nagy tőkéje kellőképp nem jövedelmezne.

De alig hiszszük, hogy a kottori-fiumei szárnyvonal kiépítése többbe kerülhet a vasút-társaságnak, mint ha a mostani vonalokat állandóul el akarná a társulat készíteni és fölszerelni olyképen, hogy a Bontoux ur által tervelt nagy öszveg életet és mind azon más nyers terményeket, melyek a magyar kiviteli kereskedés tárgyait idővel képezik, minden körülmények közt fenakadás nélkül eszközölhesse. — Mert a pragerhof-trieszti vonalnak meg kellene birni az egész magyar tengerfelé tartó kiviteli összeget és azon kívül az öszves szállítást Bécestől Triesztig; s miután a Bécs-Trieszti vonal köti össze a legrövidebb vonalban az Éjszakitengert a Földközítengerrel, s így ezen vonal már magában nagyszerű európai út, mely nagy kifejlődésre képes, különösen ha a semeringí nehéz vonal kikerültethetik, mely végtelen gőz-erő kifejtést és sok igazítási költségeket igényelvén, az üzleti költséget drágítja. Ennél fogva ha egyszer az éjszakai vonalon a szállítás természetszerűleg kifejlődhetik; ha bekövetkezik a Bontoux ur által jövendölt magyarországi nagyszerű szállítás: Pragerhoftól Triesztig kettős vonalt lesz kénytelen a társulat kiépíteni, s kénytelen lesz, mint az idézett munka befejezésében mondatik, Triesztben legalább egy millio tonna forgalomra szükségelt intézkedéseket, raktárakat stb. építeni. Oly dolgok, melyeket a trieszti pályaudvar de a kikötő helyzete is felettébb költségessé tesz. Mindezt Fiuméba sokkal kevesebb költséggel eszközölhetni s úgy rendezhetni, hogy a be- és kirakodásnál mindazon előnyök, melyek p. o. a marseillei kikötőt annyira kedvezővé teszik, felhasználtatnak, s a B. ur számításában előforduló tetemes kirakodási költség (38 centime minden hectolitretől) jó részben megkiméltethetik.

Felfogjuk B. ur hallgatása okát e fontos körülményekről. Ő a déli állampályának egyik kitiű tisztviselője, s mint ilyen irta értekezését, ennél fogva bármennyire meg legyen is győződve az általunk Fiuméről mondottakról, társaságának viszonya a kormányhoz, s az annak befolyása alatt kitiűzött és már felépült vagy építésben levő vonalok érdeke hallgatást parancsolt. Ez lehet oka, hogy a magyar tengerpart jeles kikötője, közelebb a természetéhez, egy szóval sincs érintve művében. Bennünket ezen tekintetek nem kötvén, nyiltan kimondjuk e tárgy felett véleményünket.

Hazánk közlekedési eszközeinek tökéletesítése, készítésének, termelésének és kereskedési felvirágzásának ezen életföltétele mindenben élénken foglalataskodtatott; ezek közt pedig a tengerpartnak legközelebbi összeköttetése hazánkkal s így a fiumei vasút legfontosabb tárgynak tekintendő. Jól emlékezem még a fiumei vasut feletti tárgyalásokra az 1844 és 1847-ki országgyűléseken, melyekben résztvevők, s valójában meglepett azon engedély, melyet az akkori úgynevezett keleti vaspálya társaság kapott, —

mely az akkori pénzügyminister hatalmas befolyása által, azért hogy a trieszti pályát eladhassa, a mostani déli államtársaságban olvadt fel.

Hogy az akkori pénzügyminister, ki Triesztnak köszönheti emelkedését, ezen vasúti vonal engedményezésénél, nem a monarchia valódi érdekét, de egy kikötő iránti előszeretét engedé döntő befolyással lenni elhatározására; ha Trieszt iránt, mint ember, háladatosságot mutatott, — mint állam-férfiu ritka szükkeblülését és rövidlátást tanusított.

Csak egy futó pillanatot kell vetnünk a térképre, hogy erről azonnal meggyőződjünk. A budai vasút legegyszerűsben meggy Kanizsáig a tengerfelé, hogy onnét egyenesen nyugotnak forduljon és egy majdnem egyenes szegletet képezve csatlakozzék a bécs-trieszti pályához. Ezen csatlakozás czélszerűségét ugyan tagadni nem lehet, ha azon czélt kívánjuk általa elérni, hogy hazánk nyers terményei vasúton könnyen Stiriába, Karinthiába Tirolba juthassanak: de ha arról van szó, hogy hazánk nyers terményei minél rövidebb úton, tehát legkevesebb költséggel jöjjenek a tengerparthoz s a világ-piaczon a versenyt könnyen kiállhassák, a legferdebben kijelelt vonalnak mondható az. A birodalom kiviteli kereskedésének valódi érdekeit tekintve a kottori-pragerhofi vonalon kívül engedményezendő, sőt nyiltan kikötendő lett volna a kottori-, zágrábi-, károlyvári-, fumei vonal, mely közel 12 mértfölddel közelebb érinti a tengerpartot.

De még inkább megfoghatlanul tüzetett ki a következő évben a forgalomnak átadandó vonal. Sziszek azon pont, a hová a Tiszán és Dunán rakodott hajók a Száván biztosan feljőhetnek. Mi lett volna természetesb, minthogy ezen fontos hely a tengerparttal a legközelebb ponton köttessék össze, a mi nem más, mint a sziszek-, károlyvári-, fumei vonal. E helyett építették a Sziszecktől éjszaknyugot felé tartó zágráb-steinbrückeri vonalt.

Lássuk minő különbség van a sziszek-fumei és sziszek-triesti vonal közt!

Sziszecktől Zágrábig	8 mértföld
Zágrábtól Steinbrückerig	10 „
Steinbrückeritől Triestig	28 „
Összesen	46 „

Ellenben:

Sziszecktől Károlyvárig	9 mértföld
Károlyvártól Fiuméig	20 „
Összesen	29 „

Tehát már itt 17 mértföldnyi különbség, 17 krral drágább szállítási ár mutatkozik vámmázsánként.

Megvalljuk, soha sem foghatjuk meg, minő lélekkel lehetett ezen vonalakat kitüzni oly államférfiúnak, ki mint eszes ember

vezetvén a monarchia pénz és kereskedelmi ügyeit, majdnem egy évtizeden át, jól tudhatá a monarchia mindinkább súlyosodó pénzügyi bajait, ki mint volt kereskedő igen jól tudhatta. minő különbség 12 vagy 17 mérfölddel rövidebben s így olcsóbban szállíthatni hazánk nyers terményeit, melyeknek értéke, Bontoux jóslata szerint idővel felülhaladja a 100 milliót.

A józan politikusnál nem a rokon és ellenszenveknek kell irányadóknak lenniök, hanem a valódi államérdekeknek: s ha mégis más irányt követ emberek levén és így rokon vagy ellenszenvünket egészen le nem vetkezhelvén, némiképp menthető eljárás. — De a pénzügyi és kereskedési érdekeknél az állam valódi hasznát ignorálni sőt annak egyenes érdekei ellen cselekedni, mindig menthetetlen.

Oly birodalomnak mint Ausztria, mely 12 éve, hogy pénzügyi zavarokban sanylik, s majdnem menthetetlenül siet nagy pénzügyi válság felé; hol a megörökölt agio ingadozása minden magán és köztvagyonra nyomasztólag és vagyont emésztőleg hat; mely sok éven át passiv külkereskedést mutat fel, mely ha három ezer milliónyi adósságára tekint, még azon vigasztalása sem lehet, a mi valódi vigasztalás más eladósodott államokban, mint Angliában, Franciaországban, hogy legalább magamagának adós, állam-polgárok levén az állam-hitelezők, s az állam-adósságok kamatai végett kivett nagyszerű adók legalább benn maradnak, saját adózóik zsebébe folynak, holott az austriai állam-kötvények sőt az iparvállalatok részvényeinek nagy része is külföldiek birtokába jutott; — egy oly államban, mondjuk, hol minden nagyobb szerű vállalat létesítése külföldi tőkepénzre szorúl, a közlekedési és kereskedési ügyek vezetésénél, még inkább mint másutt, a nemzetgazdaság és kereskedés valódi érdekeinek kellene mindek felett döntő befolyással bírniök. Már pedig ki fogja tagadhatni, hogy mérőnként 12 vagy 17 kr. szállítási különbség, s ehhez a trieszti ki- és berakodási nagyobb költség, mint az valószínűleg Fiumében kertilne, — egy nagyszerű kiviteli kereskedésnek nem lehet-e akadálya? Sőt ámbár Bontoux ur kiszámításai az odessai árúk és verseny iránt valók lehetnek—nem jöhet-e elő nem egyszer időszak, midőn a fekete tengeri kikötők a magyar gabonával győzelmesen versenyezhetnek, — minek éppen ezen 12—17 krnyi szállítási ár-különbség lehet az oka?

Ha egy kis tengerparti állam egyetlenség kikötőjében akarja monopolizálni minden kiviteli kereskedését, megfogható; de hogy az osztrák birodalom 36 millió lakosával, 12 ezer négyszeg mérföldnyi területével minden tengeri kereskedését erővel egy pontra akarhatja szorítani: ez megfoghatlan. Nem egyéb ez, mint készakartva zsibbasztásban tartása egy nagyra növekedhető forgalomnak, közvetve megadóztatása az összes magyar és horvát természetőknek, a magánosok és az állam kárával, egy város ér-

dekében; megadóztatása közvetve annyival, a mennyit a szállítási ár különbsége tesz, s közvetlenül mind azon *lucrum cessans*-sal, melyet e megszorítás eredményez.

Triesztnak is meg van hivatása. Mint minden kikötőnél, ott is a hátvidék termelési erejétől föltételeztetik az. A triesti vonal európai fontosságú vonal, miután a legrövidebb vonal az éjszaki és déli földközi tengerek közt. Folyamának ezen irányban még sok akadálya van, de nem kételkedünk, hogy azokon idővel győzedelmeskedik, s ezen és csak ezen alapon virágozhatnak fel valódiilag és állandóan. A magyar forgalomnak oda eröltetése tarthat egy ideig, és Triesztnak sok hasznot hozhat; de ezen természetellenes, az állam és kereskedés érdekeivel ellentétben levő állapot örökös nem lehet. A valódi közérdek, mert az örök igazság végre is utat fog törni magának, s akkor a mesterséges jólét, mint az üvegházi plánta, el fog sorvadni a szabad verseny egészséges és természetes fuvalma alatt.

Mindezt, mint végeredményt, ha a déli állampálya-társaság belátná, saját érdekében fektüdnék már most, midőn még a nemzet törvényhozási útján nem nyilatkozhatik, midőn még nem szerezhethet érvényt a fumei vonal kiépítése iránti jogos igényeinek, — szószóllóul lépni föl a fumei vonal kiépítése mellett, és azon számos milliókat, melyeket a nagy forgalom s ki- és berakodás lehetővé tette kiadni szándékozik, inkább a fumei vonal kiépítésére kellene fordítania. Mert nem megszűn az az idő, midőn nálok nélkül is megépül ez s talán a sziszek-károlyvári vonal is, s akkor azon hibás vonal forgalmának emelésére kiadandó milliói holt tőkét fognak képezni.

IV.

Bontoux ur hazánk külkereskedésének csak egy, az igaz legtekintélyesebb ágát vette tekintetbe. Egyetértünk vele, hogy a szemesélet lesz még sokáig hazánk kivitelének legtekintélyesebb tétele, — noha be fog következni az idő, midőn Europa élelmezését czélszerűbb alakban eszközölni, ha majd egyszer hazánkban a főkék megszorodván, az olcsóbb kamatláb mellett iparvállalatokban fognak elhelyezést keresni; akkor jövedelmes üzletté fog válni, hazánk kivitelre szánt gabonáját megörlni és liszt alakban — úgy mint ez többnyire Amerikában történik — küldeni a világ piaczára. A gabona árában tekintélyes összeget képez a termelés helyéből a felhasználás helyéig való elszállítás díja, még pedig az idézett adatok szerint a tengerpartig való szállítás közép számítás szerint hectolitrenként 3, és az elhasználási helyre 4 frankba, összesen 7 frankba, a mi pozsonyi mérőnként körülbelől $1\frac{1}{3}$ forintot tenne, — már pedig tudjuk mily nevezetes része az életnek válik az őrlésnél korpává, s az őrlés által mennyire

növekszik egyenlő súlynál az áru értéke. Lehetnek tehát idők, midőn a liszt kivitele még megbirja a szállítást és kiállja a versenyt, midőn a gabona szemes alakjában már nem képezhet kiviteli cikket, feltéve hogy a liszt szállításnak egyenlő a szemes életével a szállítás díja. A termelő ország nagy hasznára válnék a liszt alakbani kivitel, mert a munkadíjon kívül benmarad az országban a korpa is, a mely nevezetes takarmány lévén, szaporitaná a trágyát, ez pedig a termelést. — Bontoux ur érdekes dolgozatában figyelmeztethette volna társaságát ezen nevezetes nemzet gazdasági körülményre, s inthette volna, tenne egyenlő árszabást a liszt- és életnemekre nézve, jelenben mint értesülünk, nevezetesen drágább a lisztre vetett szállítási ár.

Valóban mindnyájunkat, kik hazánk anyagi fölvirágzását lelkünk mélyéből óhajtjuk, örvendetesen leptek meg B. ur adatai. Hazánk földművelő osztályára s ez által az összes nemzetgazdaságra szép jövő vár. Ha egyszer a jelenben fenálló nyomasztó viszonyok és akadályok megszűnnek, nem látjuk mérész számításnak azon 100 millió értéket, melyet idővel egyedül a szemes-életből bevehetőnek jósol. De mennyi más nevezetes cikk van még, a mi hazánk kivitelét képezhetné a szemeséleten kívül! Az olajmagvak már is nevezetes kiviteli cikket képeznek. A dohány, szabad termelés és szabad kereskedés mellett milliókat hozhatna országunkba, mindenek felett milliókat jövedelmezhetne a bor tökélesített kezelés és kedvező vámviszonyok mellett. Egyedül a szorosan vett Magyarországon, Erdély nélkül, Fényes hazánk évenkénti közép-termelését 28 millió akóra teszi. Ha csak ezen összeg $\frac{1}{5}$ -dét vinnők is ki, s akójáért a termesztő egyremásra csak hat forintot kaphatna, 42 millió értéket képviselne az. A gyapjú volt régtől fogva az ország legnevezetesebb és legértékesebb kiviteli cikke. A szarvasmarha és sertés eddig is nevezetes kiviteli cikket képezett s képez a földművelés felvirágzásával mindinkább. Fa-kivitelünk, különösen a tenger felé, dongákban, hajó-építési fákban a tengerhez vezető vonal megnyíltá után nagyban szaporodott. De vannak és lehetnek még számos földművelési nyers termények, mint kender és kereskedelmi növények stb. melyek bár egyenként kisebb kiviteli cikkeké, de együtt véve nagy összegre mennének. Szóval hazánk áldott földje, munkás népe s kedvező égalji és geographiai fekvése mind oly hatalmas tényezők, melyek feljogosítanak azon reményre, hogy jövőre országunk hatalmas kiviteli kereskedésnek örvendhet, s hogy eddig is azzá nem lett, a századokig tartó mostoha helyzetnek tulajdonítható. S ámbár már eddigi vasúti összeköttetése a tengerparttal igen nevezetes és szép reményre jogosító eseménynek vehető: ez még nem elég anyagi felvirágzására. Bontoux ur nem ismervén azon zsibbasztó akadályokat, melyek földművelésünkre nyomasztólag hatnak, — igen is vérmes reményt táplál, midőn a déli állam-vaspálya megnyitásától oly nagyszerű

kivített vár, mely még az osztrák pénzügy helyreállítására is hatalmas factorként működnek.

A főbb közlekedési vonalak kiegészítése, s ezáltal folytonos jó vásár biztosítása, bizonyára a földművelés fölvirágzásának első feltétele; de arra, hogy a termelés nagyban növekedjék, sok más akadályokat kell elhárítani. Lássuk a főbbeket.

Magyarország tökeszegény ország; pedig mily nagy összeg beruházását igényelné még a földművelés, hogy a hazának termékeny területein a termelés nagyban növekedjék. Fordíthatna a földbirtokos nagy tőkét hasznos beruházásokba, gazdasági épületekbe, az igás marha szaporítására, a cselédtartás nevelésére, gépekre, a földek trágyaerejének nevelése végett kellő marhaszám és takarmány előállítására, ha biztos és jó áron vevőket kap; az évenként netalán meggazdálkodandó jövedelmi feleslegből mind ezt előállítani évtizedek kellenek. A földbirtoki hitel-alap kifejtésére semmi sem történt. Oly földbirtoki hitelt értünk, mely minden igyekező gazdának, biztos jelzálagra, hosszú idejű és lehetőleg jutányos kamat mellett, kölcsönzési képességet adjon. Hiában terjesztette föl az 1843⁴-diki országgyűlés a földhitel-intézet törvényjavaslatot, azt a kormány visszautasította. Hiában vált szentesített törvénynyé az 1847⁴-diki országgyűlésen a XIV-dik t. cikk a földbirtoki hitel-intézet felállításáról, — 20. október óta ezen cikknek, mely bizonyára nem közjogi kérdésről szól, nem tudtak vagy nem akartak érvényt szerezni. Még eddig híjában történt nagy birtokosaink részéről a kérelem egy magyar földhitel-intézet engedményezése tárgyában. Noha majd három éve lesz, hogy Ő Felsége engedményezé, a tárgyalások hosszadalmasságából nem tudott kifejlődni.

A mint jelenleg a földhitel ügye hazánkban áll, valódi könyelműség lenne uzsorás kamatok mellett 12 — 30 százalékos pénzzel bárminő hasznosnak látszó beruházásokat tenni. Más kamatokra pedig — a takarékpénztárakból adott egyes kölcsönöket kivéve — a legjobb hitelű birtokos sem kölcsönözhet pénzt. A bécsi bank egy éve hogy hitelezését hazánkban megszünteté, de magasabb kamatlába különben sem nyújthatott kedvező beruházási tőkét, legfeljebb az uzsorás kölcsönöktől menekülésre nyújtott alkalmat nagyobb birtokosoknak. 1848 előtt a vallás és tudományi alap nyújtott a magyar birtokos osztálynak törvényes kamatok mellett nevezetes segélyt. Mióta a pénzügyministerium rendelkezése alá jött, többnyire állam-papirokbá helyezi pénztári fölslegeit; pedig ezen alapnak az october 20-ki diploma szerint is az előbbi kezelés alá kellett volna egészen átadatni.

Bontoux ur bizonyára egyetért velünk, hogy valameddig hazánkban a hitelintézmények kellőképp ki nem fejlődnek, a földművelés oly nagyszerű felvirágzására, mint a minőt vár, reményeség nem lehet. Fog emelkedni igenis biztosított vásár által, de

csak oly mértékben, a mint a meggazdálkodott tőkékből tett beruházások lassanként megengedik. Bontoux urat bizonyára megfogja lepni azon adat, hogy az összes magyar birodalom 48 millió katasztrális hold productív területén 1858-ban hivatalos adatok után csak 120 millió pforint jelzálogi teher volt bejegyezve, tehát egy hold productív területre alig esik harmadfél forint terheltség. Megengedjük, hogy már most a telekkönyvek végleges behozatával sokkal nagyobb összeg teher lesz bejegyezve, de ha kétszereződött is, minő csekélység ez, miután ha egy kat. hold árát egyremásra 40 forintra vesszük az összes productív terület két ezer millió értéket képvisel. Ily nagy területen a földművelés gyors kifejlesztése nagy tőkék beruházását igényli.

Minden állam anyagi felvirágzásának, a tőkés közlekedési eszközökön kívül, másik hatalmas tényezője a czélszerű hitelintézmények. — Elmondtuk, mennyire hiányzik minden gondoskodás a földhittel tekintetében, de hiányzik a személyes hitel czélszerű megalapítására nézve is minden intézkedés. Az egyes takarékpénztárak és a bécsibank néhány fiókja bizonyára nem képesek mindazon hitelszükségnek megfelelni, a mi a magyar kereskedés és forgalom élénkítésére megkívántatik. A bécsi bank bírja a bankjegy-kibocsátás kizárólagos szabadalmát s azt természetesen leginkább a birodalmi főváros forgalmának és az állampénzügynek támogatására használja fel.

Ha mind az állam, mind a magános adósokra nézve sokszor előnyös lehet belértékében alább szállt papirpénzzel fizetni terheit és azok kamatait: az egészséges forgalomnak, kereskedésnek úgy a földművelés állandó felvirágzásának nagy akadálya az agió ingadozása.

De földművelésünk kifejlődésének nem csekély akadályai a súlyos évről évre növekedő egyenes adók is; s mindenek felett a földadónak a kiigazítások útján eszközölt örökös emelése; végre azon egyenetlenség, melylyel az adó vidékenkint és egyénenkint ki van mérve. A magyar földbirtokos soha sem tudja, nem hoz-e a jövő adó év, tudta és kihallgatása nélkül, tetemes adóemelést?

Ki fogja tagadhatni, hogy már maga ezen bizonytalanság zsibbasztólag hat: mert a földadó emelkedését a termelő az emésztőre nem háríthatja, birtoka aunyival kevesebbet ér, a mennyi tőkének az adó-emelés, mint rendes kamat, megfelel. — A hol háborús időben azon határozott ígérettel vettetett ki a hadi pótlék, hogy az ideiglenes lesz s mégis állandó tehernek bizonyult, nem lehet a beruházásokat tenni kívánó gazdának bizalma a jövőben.

Abban igaza van Bontoux urnak, hogy hazánk évi termelési összege tetemesen növekedhetik, sőt könnyen kétszereződhetik, hogy a búza biztos és jó eladási áránál fogva, aránylag több búza fog természetelni; sok, eddig legelőnek használt föld eke alá fog vétetni, sőt belterjes gazdálkodás behozatalánál fogva, miként

Angliában, Németországban és Belgiumban tapasztaljuk, az elvetett föld több s nevededő termést adand. Hogy sok, eddig hasznavehetlen tér, mint p. o. a kétszáz □ mértföldet haladó dűserejű tiszai ártér, ha az nem csak az áradattól mentesítették, de a kiszántási munkák is véghez vitetnek, tetemes évi termelést eszközöndenek. De hogy hazai földmívelési iparunk felvirágozzék, sok más intézkedés mellett a tagosításoknak országszerte leendő bevégzése, és mindenek felett, mint fentebb említők, sok beruházandó tőke: azaz a szükséglethez mért olesó földhitel kívántatik meg.

Maga azon rendszer is, mely 12 éven át folytonos rémitő deficitet eredményezett, az államterheit, az államjavak eladása mellett, ezen rövid idő alatt majdnem háromszorozta, mely adója és kölcsönei által, minden újonnan támadt forgó tőkét elemészt, kivált mintán az államháztartásban az egyensúly helyreállítására, a súlyos helyzetből végleges és állandó kibontakozásra okvetlenül megkívántató eszközöket igénybe venni mindedig nem sikerült; — maga ezen rendszer, mondjuk, súlyosan nehézkedik az egyes országok anyagi fölvirágzásán és még számos nemzetgazdasági bonyodalmat eredményezhet.

De a biztos társadalmi s kormányzati viszonyokon, a tökéletesített közlekedési eszközökön, hitelintézményeken kívül, van még egy más hatalmas tényező is, a nemzeti készítés előmozdítására, és ez az ipar-nevelés. Növelni kell az új nemzedéket, hogy mind a kereskedem és ipar, mind a földmívelés mezején, a tudomány és gyakorlat kineseit magáéva téve, azon nagyságra fejleszse gyári, kézmű és különösen földmívelési iparunkat, melyre szerencsés helyzeténél fogva képes. Nemde hihetlennek tetszenék minden idegen előtt, hogy a magyar korona alatt, melytől Európa élelmezését várják, mely kitünőleg földmívelő ország, mely egyes és közvetett adókban évenként közel 100 millióval járul az állam közös kiadásaihoz, csak egyetlen egy gazdasági intézet van, mely az állam segélyében részesül; s ez is idegen rendszer, idegen kezelés, idegen nyelven tanítás mellett szervezetett, és hogy egészen hiányoznak azon alsóbb rendű vidéki földmívelési iskolák, melyek másutt a jobb gazdálkodás előmozdítására oly hathatósan közreműködtek.

Azon szép remények valóításához, melyeket Bontoux ur táplál, úgy hiszszük, nem elgendő hazánknak tökéletlen irányban eszközölt vasúti összeköttetése a tengerrel. — A közlekedési eszközök tökéletesítésére nézve még igen sok kívánni valóink vannak. — Legszebb folyamaink néhány beleesett fa törzsök miatt alig hajókázhatók; hazánk legnagyobb része, még a rendes kereskedelmi vonalokon sem bír kö-úttakkal. Mit használ gyakran a legjobb kereskedelmi combinatio, ha egy eső hetekre minden tengelyen való szállítást lehetlenné teszen; ha egy száraz nyáron a Tisza

nagy része és a Dráva, nem azért mintha elegendő vizök nem volna, hanem mivel már félni lehet a mederben levő százados fák ég felé nyuló galyjaitól, nem hajózhatók, — ha oly vizek hajózásának előmozdítására, mint a Maros és Szamos, semmi sem történt; ha az állam által pártolt, mindnyájunk zsebéből subventionált nagy gőzhajózási társulat, mert czélszerűtlen adminisztrációjá mindezt sokba kerülővé tesz, az oly hatalmas folyam rendes hajózását, mint a Tisza elhanyagolja, a személyszállítást egészen megszünteti, a Maros és Szamos hajózását egy kis kísérlet után abba hagyja.

De talán elég is volt ennyi a még hosszan foytatható sorozatából a létező visszás helyzeteknek. Fő oka ezen bajoknak mindenesetre ott keresendő, hogy ezen ország alárendelt állapotánál fogva belügyi és anyagi érdekei felett is gyakran ellentétben álló vagy is inkább ellentétbe állított érdekek gyakorolnak döntő befolyást.

V.

Nehogy tisztelt olvasóink, a komor képek miatt, melyeket fentebb idéztem, az elégedetlenség bizonyos érzetével tegyék le értekezésünket, engedjék meg, berekesztésül még néhány vtgasztaló szót szólunk jövőnk reményeiről anyagi tekintetben.

A reményre jogos igényeket már mióta táplálunk? Remélt az ország és tudta, mi kellett volna reményei valóstítására. Ha a fontos 179°, -diki országos választmányok ez iránti munkálataikat átvizsgáljuk, ott is feltűnni látjuk a szép reményeket anyagi jobblétünk előmozdítására. Ha visszagondolunk hazánk nagy fia gróf Széchenyi István évtizedeken át folytatott ernyedetlen működésére, az 184^{3/4}, -diki országgyűlési kerületi és országos választmányok munkálataira, sőt magokra az országgyűlési tárgyalásokra: meg lehetünk arról győződve, hogy a nemzet törvényhozói tudták és ismerték hazánk anyagi tekintetben felvirágzásának föltételeit, belátták akadályait s azokon segítni igyekeztek.

Reméljük, hogy eljő ismét azon idő, midőn saját ügyei intézésében beleszóllása lesz a nemzetnek s kezei közt lesznek a módok, a létező akadályokat elhárítani, a jövőről gondoskodni. A nemzetben gyakorlati munkásság életrevaló jeleit látjuk, magán és társadalmi úton, a közös jólét felé törekedni s föllehetünk jogosítva jobb anyagi jövőt is remélni, melyre a kedvező anyag oly bő mértékben félreismerhetlenül megvan.

Nagy előny, hogy vasúti közlekedési főbb vonalaink már nagy részt léteznek. Meg vagyunk ugyan arról győződve, hogy ha a mult év tized alatt törvényeink értelmében a hazai törvényhozás határozott volna vasúti hálózatunk felett, a vonalok sok helyt czélszerűbben jelöltettek volna ki. Sőt az engedelményezési s külö-

nöcsen a szállítási árszabályokra nézve is kedvezőbb föltételek eszközölthetnek. Azonban sok marad még teendő, míg a vasúti hálózat kiépítése bevégeztetik hazánk síkságain, — hol köutat építeni igen sokba kerül, idővel, ha az olcsó amerikai vasut-építési modor alkalmaztatnék, minden irányban vasútak hasítják. — De azon viláfgforgalmi fontosságú vonalok közül, melyeknek feladatuk Pesten csomósulni, van még egy megkezdetlen vonal, melyre már ugyan társulat alakult, ez a „Magyar éjszaki vaspálya“, mely hazánk gyáriparra alkalmas vidékeit érintve, leg-egyenesebb vonalon csatlakoznék az éjszak felé fekvő vasútakhoz. — De még a kelet-déli vonalnak kiépülése is Erdélynek és a Feketetenger felé végtelen fontos feladat. Nem kevésbé fontos a déli vonalnak a magyar tengerparttal leendő összeköttetése.

A szerencsés geographiai fekvésnél fogva négy világvonat fog idővel Pesten központosulni; hozzá a hatalmas Duna, melynek hajózási akadályai elháríthatók. Mindez fővárosunkat Európa egyik legnevezetesebb kereskedelmi központjává teendi.

Ama négy világvonat: mindenekelőtt a b e c s - p e s t i, mely nyugatról jöve egyenesen összeköti fővárosunkat a birodalom fővárosával, a kintünöleg iparos Morva és Csehországokkal, a birodalom határain túl nyugati irányban déli Német- és Franciaországgal, nyugat-éjszaki irányban éjszaki Németországgal és annak nevezetes kikötőivel. Mindezen vidékek Pesten át a kelet-déli irányban vezető vonal által jönnek jövőben egyenes vasúti összeköttetésbe a Fekete tengerrel. Mennyire fontos ezen nyugati irány, azt az eddigi élénk forgalom bizonyítja; sőt mind a mellett, hogy a pest-triesti vonal a legkedvezőbb az életneknek Pestről a tengerre szállítására, a „Triester Zeitung“ számításai szerint is a nyugati vonal a délivel versenyezhet a szállítási árakra nézve. Ezen lap kimutatja, hogy midőn Pestről Triesten át Párisba való szállítása egy mázsának 2 frt. 90 krba kerül, akkor az Erzsébetvasúton át egyenesen vasúton Párisig bankjegyben 1 frt 9 kr. és továbbá ezüstben fizetve 1 frt 36 krba kerül. — Oderbergen át Hamburgba egyenesen vasúton 2 frt 32 krba jön, úgy oda az Elba hajózás felhasználásával 1 frt 43 kr. és 10 $\frac{1}{2}$ ezüst garasba kerül, — mindezt 137 ágio mellett számítva, Pesttől Párisig 2 frt 95 kr., Hamburgba az Elba hajózás használatával 2 frt 2 kr. és egészen vasúton 2 frt 32 krba jön. — A Hamburgon át teendő szállítás az angol piacra nézve fontos, miután onnét egy mázsa szállítása bármely angol kikötőbe 30—50 új krnál többbe nem jó. Nemde azon adatok is világosan feltüntetik, hogy a déli állampályára nézve 12 — 17 mérfölddel rövidebb vonalon az Adriát elérni nem esekély fontosságú feladat.

A másik nevezetes világvonat a Pestről délkeletnek a Fekete tenger felé vonuló. Nem lehet kétségünk, hogy az aldnai tartományokon át ezen vonal elkészül s akkor ez

leend a hazánkon keresztül vonuló legnevezetesebb európai vonal, mely úgyszólván, az előbb említett világvonalnak, mint legeggyenesebb irányban való folytatása, Pesten át összekötendi Német, Francia és Angolországokat s Németalföldet a délkelettel; a leggyenesebb út Londonból Indiába, mely az egész keletre nézve Pestet minden gyártmányok fővásárává teheti, annyival inkább, mert a vaskapui akadályok elhárítása után Pest lesz azon végrehajzási pont, a meddig a nagy terhek fel és le biztosan szállíthatók.

A harmadik világvonala a pest-ádriai, melynek hazánkra nézve való végtelen fontossága az előbb mondottak által eléggé igazolva van. — De ha a

negyedik, a magyar éjszakai vaspálya elkészül, a távol éjszakot, Lengyel és Oroszországokat ezen vonal hozza az Ádriai kikötők déli világkereskedésével egyenes érintkezésbe. — Hazánkra nézve ezen vonal már azért is nagy fontossága, mert ezen vonal idővel épülendő szárnyonalaival Pestet és a Dunát hozza szoros kapcsolatba a felső-magyarországi gyár-iparral és bányászatra annyira alkalmas felfölddel, azon vidékkel, melynek érdekében még semmi sem történt; mely nagyobb népességénél, bő vas és kőszén telepeinél, nagy erdősegeinél és vizerejénél fogva, hivatva van hazánk gyár- és kézmű-ipar által virágzó vidékévé válni.

Képzeljük ezen vonalakat kiépítve, ezenkívül Erdélyt két vonalon Pesttel kapcsolatban, a fővonaloktól olcsón épített minden nevezetesebb kereskedési és üzleti központokhoz szárnyvonalakat vezetve, — hazánkban az állam-háztartást egyensúlyba hozva; a földmívelő osztályt az egyenes adó-emelés féltelme ellen biztosítva; a földhitelt a földmívelési fontos érdekekhez mérten megalapítva; az ipar és földmívelési oktatást célszerűleg szervezve; a hitokviszonyokat mindenütt rendezve, az általános hitelintézményeket az eddigi bankjegyi szabadság decentralisatiója által egyrészt a kereskedelem és gyárműipar javára teljesen és biztosan kifejlődve, más részt ez által az agió bajainak visszajövetelét jövőre nézve örökre kizárva: — mi nagy, még most nem is gyanított virágzásnak indulhat anyagi jobblétünk, s mivel az anyagi jólét a független hazafiai érzelmek legjobb biztosítója, alkotmányos intézményeink megrendíthetetlen alapon fognak nyugodni.

Buda-Pest, ha a mostani politikai nehézségek egyszer megszűnnek, minden nagyobb és hosszú időre visszalökő megrázkódtatások nélkül, igen nagy jövőnek néz elébe, Jövő nagyságának minden alapfeltételei megvannak. Fővárosa, társadalmi, tudományos és kereskedelmi s idővel kormányzati központja egy nagy területű országnak; csomópontja jövőre négy világ vasutvonalnak, partján a hatalmas Dunának. — Polgársága a hazafiság és értelmiség kellő képzettségével bir, párosulva kereskedői józan

számítás és gyakorlattalosságot tulajdonaival, melyeknek tanubizonyossági az általunk alkotott és vezetett sikeres működés minden intézeteknél és vállalatoknál s különösen azon körülmény, hogy a pesti piac minden pénzválságok alkalmával ingatlanul meg tudott állani: mindezekhez páratlan szépségű fekvése feljogosítja arra, hogy idővel a száraz föld első rangú fővárosai közt méltó helyet foglaljon!

Fővárosunk egy erőteljes ifjú növény, mely eddig is, maga magától lett azzá a mi, mely minden mesterséges ápolás nélkül, sőt akadályok dacára nőtte ki magát s bármily viaszok legyenek még egy darabig a belviszonyok, bár a féltékenység még egy darabig gátokat is vessen felvirágzásának, végre is azzá nővi ki magát, a mire természeti fekvése s az isteni gondviselés szánta, úgy mint kelet felé a polgárisodás és világkereskedés utolsó nagy központjává.

De hogy ezen cél elérése, szükség minden erőnk megfeszítését az arra hiányzó kellékek mielőbbi megnyerése végett, nehogy a hosszú tespedés alatt valamely hasonló kedvező fekvésű al-Dunai város tőle több előnyöket elragadjon.

Mi minden kívántatik még meg Buda-Pesten, hogy az mind kereskedelmi, mind nagy városi kényelem tekintetében az első rangú városok közé emelkedhessen, — arról sokat lehetne írni; ez azonban nem a jelen szűk értekezés köréhez tartozik. Csak röviden említjük meg azokat, a miket közlekedési és kereskedelmi szempontból első rendű szükségeknek kell ismernünk.

Létesíteni szükséges a már megpendített szerencsés eszmét, egy szabad kikötőt és raktárt, hová minden külföldi árucikk szabadon behelhetvén, a kelet vevői itt seregellhessenek össze.

Hazai terményeinkre nézve is bizományi tárlatokat kell állítani, hová minden termesztő vagy kereskedő beküldhesse termeszterményei vagy áruai mintáit sőt terményeit is; a hol minden külföldi vevő az ország minden vidékeiből láthassa a példányokat, hol megrendeléseket tehessen; s a termesztő, kész áruira, kedvező feltételek mellett előlegeket nyerhessen.

A Duna bal partján levő vasutvonalakat egy álló hid által, például a Margit-sziget déli sarkánál, össze kell kötni a jobb partival; az összekötő vasut-vonal mellett létesíteni kell elegendő mennyiségű dokkokat, hová a terhelt hajók bemenvén, akár a raktárakba, akár a vasúti kocsikra olesón és gyorsan rakodhasznának.

A két testvér főváros szoros kapcsolata megkívánja, hogy mihelyt az ország pénzereje megengedi, a buda-pesti lánczvidék országos költségen megváltatván, a szabad forgalomnak adassék át.

A kereskedelmi piac fontosságához képest minden célszerű hitelintézménnyel s így jegybankkal is láttassék el.

Hogy minden kereskedelmi összeköttetésben levő állam itt

consulokat tarthasson, kik alattvalóik védelmére, a külkereskedési érdekek ellenőrzésére és előmozdítására működhessenek.

Csak a főbb dolgokat említők, a miket idővel magán és társulati erőkkel s álladalmi segélylyel létesíteni kell, hogy a testvér főváros gyors emelkedésnek nézhessen elébe: s hiszszük, hogy ezen és még annyi számos erre czélzó intézkedések előbb utóbb életbe fognak léptettetni.

VI.

De már ideje, hogy bezárjuk értekezésünket, ámbár igyekeztünk egészen az anyagi s különösen a közlekedési érdekek körében maradni, mégis elég kitéréseket tettünk.

Végezetre elemezzük röviden azon tétéleket, melyek a „Magyarország szerepe Európa élelmézésében“ czimű munka zárszakvaiban foglaltatnak.

A zárszóban az mondatik: „kimutattuk, hogy Magyarország gabnatermésének rendelkezés alá bocsátható fölöslege, mely jelenleg is tetemes, igen nagy mérvben és gyorsasággal emelkedhetik: hogy ezen igen termékeny földön a gazdasági termelés oly áron történhetik, mely lehetségessé teszi, hogy állandó bevásárló piacokra szabályos legyen a kivétel!“

A ki hazánk termékeny téreit ismeri, befogja azonnal látni, hogy nálunk nevezetes fölösleg természetik; de viszont, a ki azon mostoha viszonyokat ismeri, melyekkel földművelésünk küzdeni kénytelen, s a melyekről fenebb emlékeztünk, — az az író reményeit a nagy mérvben és gyors emelkedésről: igen vérmeseknek fogja mondani. Hazánk nagy részében a birtok viszonyok rendezetlenek, — a folytonos nevedő földadó súlya igen nyomasztó, de különösen a tökehiány oly nagy, a földhittel oly kevéssé kifejtett, hogy oly nagy nagyszerű emelkedést, mint Bontoux úr vár, igen tetemes beruházások nélkül képzelni sem lehet; erre sok, igen sok pénz, még pedig olesó kamatú pénz kívántatik.

De az idézett tétel másik része sem áll, hogy t. i. a termelés olesó áron történhetik. Ki hazánk legdúsabb vidékein gazdálkodik s a legnagyobb munka idején a munkás kéz hiányával küzdeni kénytelen, a ki jól tudja, minő nagy költséget szerez maga az aratás s mennyi veszteség éri a gazdát gyakran már akkor, midőn fáradalmai gyümölcsét majdnem biztosítva hívé, az által: hogy az aratást és takarítást idején be nem végezheti, a mi legjobb esetben is három hétig szokott tartani; ki számos és költséges családséget családostól tartván, tudja mennyire nehezedik az a termelésre, kivált ha összehasonlítja más bönépességű földművelő országokkal, hol könnyen, idejében, egyszerű napszámért végeztetetik minden munka: el fogja ismerni, hogy azon állítás, mint-

ha a gazdasági termelés nálunk olcsó áron eszközöltethetnék, alaposnak alig mondható.

Hogy tehát az állandó bevásárlási piacokra szabályos legyen a kivitel, mindent el kellene követni az államnak, hogy birtok és adóviszonyaink rendezettek legyenek és földhittel viszonyunk valahára szabadon kifejlődhessék; másrészt azon kellene a vasút-társulatoknak igyekezniök, hogy lehető legnagyobb árat kaphassanak a termeszők; a mi olcsó, tehát a legrövidebb vonalon eszközölt szállítás és kedvező árszabás által érhető biztonság el.

Máskép külföldön előjövendő termékeny évben, ha ez olcsó árt eredményez, a földmivelés költségein kívül kevés fog a szemesélet termesztés mellett, a hazai földmivelőnek nyereségyű maradni, s akkor senkinek sem lehet kedve termesztését drága pénzzel és nagy költséggel emelni.

Azon állítást sem oszthatjuk, hogy ezen állandó és szabályos kivitelre és nagyobb termelésre elég ha: „az ország belseje a tengerrel szabályos és könnyű közlekedési úttal van összeköve;“ mit, úgy hiszszük, megmutattunk az értekezés folyama alatt, sőt azt hiszszük B. ur is elismeri, hogy az összeköttetés koránt sem szabályos és természetes, de szabálytalan és természetellenes, még pedig egy kikötő emelésének érdekében erővel tétetett azzá, s hogy bármennyire alaposnak hiszszük is az odeszai árak párluzamba állítását, valószínűleg ezen szabálytalanság lehet okozója annak, hogy bizonyos kereskedési conjuncturák közt a győzelmes versenyt a magyar élet ki nem fogja állhatni, mi alatt bizonyára a déli állampálya társulat is nevezetes haszontól fog eleshetni, kivált midőn a fentebb közölt adatok azt bizonyítják, hogy jelenben is a szállítás nyugati irányban Pestről Párisnak, Hamburgnak a triestivel versenyezhet. Ha tehát a társulat saját érdekét tekinti, építse ki mielőbb a kottori-fiumei és sziszek-károlyvári vonalat.

E szerint B. ur zárszavait, melyekben azt mondja, hogy társulata gondoskodjék szállítási képességének a forgalomhoz mért emeléséről és Triest egy perczig se késsék egy millió tonna forgalmára szükségelt intézkedésekkel, mely intézkedések súlya ismét nagy részt a vasút-társulat rovására történik, — inkább oda kellene módosítania, hogy a társulat az európai élelmezés, a hazai földmivelés és különösen saját érdekében egy perczig se késék vonala it a legrövidebb és legtermészetesebb irányban kiépíteni.

Végre a zárszavak következő tételeit sem hagyhatjuk említés nélkül: „a mi Austriát illeti, az évenkénti kivitelnek 100 millióval lehető nevedése a rendes pénzviszonyok régen óhajtott és sokféleképp elérni igyekezett helyreállítását közelebb hozhatja“. — Továbbá: „Austriának pénzügyi helyzete most minden európai piacokon bizalmatlansággal tekintetik; ezen bizalmatlan-

ság előttünk azért látszik alaptalannak : mert ezen állam segédforrásai külföldön vagy fel nem ismertettek vagy értékükön alóliaknak becsültettek. — Ellenben ki azokat alapos tanulmánya tárgyává teszi, abból azon meggyőződést meritendi, hogy a birodalom készítő ereje több, mint elégséges a jelen válságot győzelmesen legyőzhetni.“

Ugy látszik szerző, ki élet-kereskedési viszonyainkat alaposan tanulmányozta, Ausztria pénzügyi bajainak valódi okát és gyökeres orvoslásának egyedül gyógyszerét fel nem ismerte, s így természetes, hogy reményei itt is túlvármesek.

Tizenkét éve, hogy ezen és ezekhez hasonló frázisokkal altatták magokat az osztrák pénzügyérek. nem is gyanítva, hogy folytonosan circulus vitiosusban mozognak; és ezért maradt el az oly rég várt és hirdetett pénzügyi rendezés s el is fog maradni mindaddig, míg a valódi orvosi szer következetesen nem alkalmaztatik. — Mi pedig azt állítjuk, hogy az anyagi felvirágzásnak, a productiv erők teljes mértékben kifejlődésének egyik fő-fő akadálya a rendezetlen pénzügyben és folytonos pénzválságban keresendő. Azt állítjuk, hogy nagyszerű készítő erők rejlenek a birodalomban s különösen áldott földű hazánkban: de ezek csak akkor fognak egész mértékben nyilvánulni, ha a pénzügyi bajok alapoka elhárítatván, a pénzválság megszűnik; és adja az isteni gondviselés, hogy ezen bajok visszas körülmények és visszas cselekvények ne növekedjenek és oly válságot ne idézzenek elő, mely az anyagi erők kifejlődését évekre visszalökhetné.

LÓNYAY MENYHÉRT.

BAJZA EMLÉKEZETE.

(Elmondott a m. tud. akadémia 1861. dec. 22-kén tartott ünnepélyes közülésén.)

Az érdemnek, tisztelt Gyülekezet, külön útjai vannak, melyeken az irodalmi munkás, nevét általadhatja a jövődőségnek. Ez halhatatlan műveket alkot, melyek által nevének fennmaradást, hatásának állandóságot, rendkívüli erő mellett az idők haladtával haladó növekedést biztosít; más a mindig előremenő és változó tudomány alakítása és gazdagításában munkás, elődei vállán emelkedik magasbra, s új erők, melyeket ő emelt maga mellé, viszont az ő vállain hágdosnak ama felsőbb fokra, mely előtt az egy ember erejének korlátoltsága s a meg nem előzhető idő voná tiltó határait; míg ismét más izzad és vív, ál tanok és irányok leküzdésében, balvélemények megigazításában, akadályok elláritásában, s ez által is az igazság országa terjesztésében fáradoz. Amazt a kor elismerése kíséri, ennek pályája tövises és hálátlan: mind kettőnek a teljes igazságot többnyire csak a história szolgáltatja ki, mely azoké közé jegyzi fel neveiket, kik a leendő virágzás feltételeit teremték meg, vagy segíték megteremteni, de magok azt kifésülésre még nem juttathaták.

Az irodalmak átmeneti koraiban kevésnek nyílik meg a diszőség ama tört útja, melyen lángelméjük gátlanul alkothatja meg halhatatlan műveit; sőt kevésnek jut azon szerencse is: bár a legjelesb adományzottság mellett, mint egész alakok élhetni túl korukat. Erejüket az idő sok irányban veszi igénybe, s ez erő hatásai, bármely érezhetők a jelenben: az egyetemes, a vég sikerbe névtelenül vegyülnek bé.

S ily férfiú dicsőítése tüzetett ki mai beszédemnek tárgyául. Oly korában élt és működött ő irodalmunknak, mely előkelőleg küzdő s fejlesztő vala még: szerencsés ő, hogy míg sikeres, de a küzdők neve vesztésével célra jutó törekvések után tiszteletes emlékezetet hagyhatta: műveket is adott, melyek által, a mit a Músa neki az ihlet óráiban sugallott, vissza fog hangzani a nemzet szívében mindenha, s ezzel neve örök ifjúságban élni közöttünk.

Midőn pedig Bajza élete és működése képét előterjeszteni készülök, nem szabad nyiltan be nem vallanom, hogy ő nekem, első ifjúságom óta vég lehelletéig, legszorosabb barátom volt. Nemes és hosszú vetélkedése életünk a kölcsönös szeretetnek és bizodalomnak; együtt tanultunk mint ifjak, együtt dolgoztunk mint férfiak, együtt éreztük és szenvedtük, a mi édeset és keserűt váltva nyújtott az élet: s ő szívemet e hosszú negyven év alatt csak egyszer sebzé meg — mikor megholt. De nekem a hála tartozását róhatnom le a nemzet előtt Annak irányában, kinek barátságát életem irigylendő szerencsésjének vallám, inkább szolgál megnyugtatósomra, mint tartalékkul a lehető gyanu, hogy beszédemben a részrehajlás elfogúltsága vezet. S azért, míg az igazság érdekében, melynek ő életét és nyugalmit felszentelni nem tartózkodott, el nem hallgatom azt sem, mi fellépéseiben bántó vala, sőt egykor mondhatni félelmissé, sőt gyűlöltté is tette sokaknál: ugyanazou igazság érdekében nem kevesbbé mint a szeretet tartozásánál fogva bátran fel kell mutatnom azon irányt is, mely eselekvéseit intézte; s általában mind azon nemeset és jót, mi őt feltétlen tisztelet és ragaszkodó szeretet tárgyává tette azok előtt, kik ismerték. Ha pedig e rajzolatokban, többször mint illőnek látszanék, enmagamról is szolandok, engedékenységre kell számot tarthatnom, mert életünk és munkásságunk szorosan össze volt növe, s mert midőn róla nyiltan elmondom a mit kell, magamat is kímélni nem kívánom.

Bajza irodalmunk több ágain tette magát nevezetessé. Mint lyrai költő lépett először a közönség elébe, majd mint aestheticus és ítéssz, s ettől fogva, a kor számos vitáiba sorodva, előkelőleg polemiai irányban működött; végre, szinte kirekesztőleg, a históriai mezőn. Kellő méltatása szükségessé teszi élete folyását s mind azt, mi fejlődésére s jellemére tartozik, figyelemmel követnünk.

Bajza 1804-ben, Szücsiben, Heves megye helységében, születve nemes és birtokos szülöktől, Gyöngyösön és Pesten tölté gyermek éveit, ott kezdve s itt végezve a gymnasiumi osztályokat, majd a bölcsészetet; a jogot Pozsonyban. Az 18^{25/7}-ki nevezés országgyűlésen unokabátyja s hevesi követ Földváry Ferencz mellett dolgozván mint megyei írnok, kezdé a közélettel megismerkedni; a törvényt Matkovics ítélőmesternél gyakorlá mint kir. táblai jegyző, míg 1828-ban ügyvédi oklevelet nyert. Atyja óhajtása vala hogy a helytartótanácsnál hivatalnoki pályára lépjen: őt a

tudomány és irodalom iránti lelkesült szeretet arra határozá, hogy ez irányban szolgálja hazáját, s e végre 1829-ben Pesten vette állandó lakását.

Középtanodáink azon időben a deák nyelv tudásánál még alig nyújtottak többet, s ki vagy környezete, vagy valamely szerencés véletlen által önmivelésre nem gerjesztetett, s ennek eszközeivel nem ismerkedett meg, vagy szellemének vele született erejétől ösztönözve nem kereste s lelte fel saját rendeltetését: középszerűségben tengődött, s észrevétlenül futotta meg köznapi pályáját. Ő reá egy gondos, s a római literatúrában kimivelt atya volt első irányadó hatással, s midőn én vele 1819-ben az egyetemen egy osztályba, s az iskola padjain szomszédul jutván, s a nálamnál csak egy évvel idősb gyermekifjával, szivhódító szelid jósága által ellenállhatlanul vonzatva, szoros ismeretséget kötöttem, mely rövid időn szenvedelmes barátsággá melegült; legott fel kezdém ismerni azon szellemi felsőbbségét, mely korát megelőző nyugodt, biztos ítéletben s komoly dolgokra irányzott tanulmányaiban nyilatkozott, a római történetek átérzett s átértett ismeretével pedig meglepett. Nála, s ekkor láttam először az addig gymnasiumi chrestomathiákból kevéssel inkább mint név után ismert Liviust és Cicero könyvét a kötelmekről eredetiben, Laeliusát és Catóját Virág Benedek fordításában. Új világ nyílt meg előttem általa, s összejöveteleink tárgyai nem játék s hivalkodás, hanem a két rómainak együttolvasása voltak, s még mind az ő segedelmével. Én azonban nem bírtam még lépést tartani vele, sem az elegáns római történetész, sem a szigorú philosophus tanulásában; engem a francia irodalom — az egy, melybe otthon bévezettek — s különösen a Fenelon és Marmontel, s ezek mellett a könnyű Florian bájai tartottak elfogva. Sokkal utóbb gyakran visszaemlékezém azon korai férfias foglalatosságaira, midőn szabatos szép előadását, s még inkább, szigorában a régi Stoa egy tanítványához illő, barátjai iránt szelid engedékenységű, jóság s kedélyesség által szeretetre méltó jellemét szeretnem is, csodálnom is kellett. A pesti piaristák épületében akkor még fenvolt régi könyvesbolt, hihetetlen, mily hatással vala az ifjuságra a magyar olvasásra gerjesztés által. Meg-megálltunk vala, kijövéni az iskolából, csodálni a magyar könyvek czimlapjait a kirakatban; mert benn, az iskola falai közt egy hanggal sem ballottuk soha, hogy magyar irodalom — létezik. A sok regény mellett egy-egy Virág és Vitkovics, Dayka és Himfy, s a Kazinczy elegáns kiadásai kapták meg figyelmünket, s valami a nemzeti önérzethez hasonló sejtelem fogta el kebleinket, midőn Zrínyi kiadását pillantók meg! Tehát egy híres vezér, egy országnagy, egy Zrínyi, s majd kétszáz év előtt, magyarul irt? Az öreg Kis István el sem is mulasztá a boltja előtt nézegető ifjakat behívogatni, könyveit mutatni, őket velök meg-megkinálni. Bajza, ki már atyjától hozott ilyeneket, itt szaporitgatta kis könyvtárát; a drágább munkákat az egye-

teni könyvtárban olvasta ; s vele, és itt, s az ő útmutatása mellett kezdém első ismereteimet gyűjtögetni azon irodalomról, mely, nem sokára már, életem irányára nézve döntő lett. Hévvél ragadtam meg ez olvasmányokat, s ostromaim viszont barátomat ragadák magokkal, s el lönek lassanként hagyva a rómaiak, a könnyebb s az ébredező szívnek megfelelőbb Ányos és Himfy és Daykák kedvéért. Irodalmi tanárunknak, kit az ég, bús kedvében ültetett vala e helyre, csak annyit köszönénk, hogy Pápay Sámuel munkájához utasított a magyar literatúrára nézve ; s midőn ő a Révai és Verseghy közt folytatott harezról szóla, Bajza, visszaemlékezve hogy könyvei közt e vitairatok megvannak, elévonta azokat, s olvastuk estvénként együtt s bele nem fáradva a közönségesen száraznak tartott tárgyba, sőt megszereztük a Révai nagy nyelvtanát, barátom pedig annak Antiquitásaival ajándékozott meg. Kellő közepében voltunk a magyar irodalomnak ; s minél inkább mennydörge Czinke Ferencz úr a kathedrából Kazinczy nyelvrontásai ellen, annál mohóbban engedők magunkat által e bájos tiltott újságok élvezetének. S míg én, a Boldogréti Vig László könyvéből megszeretett élességgel, s nyílt ellentmondással, az iskola teremében szálltam szembe tanárunkkal, s a szelid, de határozott öreg Virág, ki bennünket, anticipált reménységgel, forma szerint a magyar irodalom munkásaivá avatott volt már, nem tiltó mosolylyal tekintette heveskedéseimet : Bajza, a kritikai ostornak leendő mestere, ekkor még szerény nyugodtsággal inte, s nem vőn részt azon kézirati újságban, melyet társaink közt köröztettem, s melyben az orthologus professort ifjuságomhoz nem illő bátorsággal bántogattam. Bajza figyelmét ekkor már kirkesztőleg a német nyelv tanulása vette igénybe, melyet a Kazinczy után megszeretett Gessner, s a Kölcsey recensióiból ismerni óhajtott Matthisson és Salis végett kívánt birni ; de e stúdiumban, elvonuló természeténél fogva a nyelvtanra szoritkozva, felette lassan és fáradságosan haladott ; s míg idylljeit a magyar Gessner után készítgeté, lyrai költeményeit — mi az egykori bíráló figyelmét nagy mértékben megérdemli — még több évig épen úgy német befolyás nélkül irogatá, mint Horác és Virág szeretete mellett a régi költészet befolyása nélkül.

S ime azon ponthoz értem, hol Bajza mint költő lépett fel. S itt egy pillantást kell vetnünk lyrai költészetünk állapotjára és jellemére azon időben, midőn Kisfaludy Károly, Auroráját kezdette meg. Kazinczy Ferencz a nyelvet, mely azelőtt kecs és lendület nélküli vala, kiemelte volt köznapiságából, s azt mind a magasabb prózára, mind a költészetre alkalmassá teremtette által. Eszményítette azt, valamint az előadás minden formáit is ; eszménység volt széptani kátéjának alapelve, úgy, mint gyakorlati elve életének ; ez eszménység, egyesülve az igazzal és a jóval, eredményezte nála a legfelsőbb szépet, mely mint olyan megszűnt nemzeti s egyéni lenni. S e bélyeget nyomta ő az új

költészetre is, s annál több foganattal, mert a jelentéktelenné vált nemzeti élet közepett realitást a költő már csak az ideális világban lelt. E jellemmel bírnak Kazinczy dalai, epigrammái, epistolái, felfogásban és kifejezésben; formában pedig ezáltal lőnek az eszményi bevégeztség példányai, a classicitás maga. Minden reformátori igyekvés szükségkép szakít a meglévővel, ezáltal szélsőségbe sodortatik, s kizárólagossá lesz. Kazinczy reformja a legnagyobb jótétemény vala költészetinkre nézve, sőt ennek sine qua non-ja, történelmileg szükséges, teljesen jogos magában véve is de nem a maga kizárólagosságában. Helyes volt régi nyelvünkről a salakot lefosztani, de a salak közt nemes érzések és köszörületlen drágakövek is voltak: ő amazzal együtt mellőzte ezeket is. Azért nem lele kegyelmet az ő iskolája előtt az, kinél a salak közt legtöbb nemes érz volt, Csokonai, s annál kevesbbé, mert Csokonai egy nagy felekezettnél tekintély is vala. Neki az elv végett kelle buknia. Kazinczy, s az ő iskolájának aesthetikusa Kölesey, senki iránt sem valának kegyetlenebbek, igazságtalanabbak, mint saját iskolájok legbuzgóbb híve, sőt előzője iránt. — A mester tanítványai közül legnemesb műveivel Berzsenyi képezte az iskola magasságát, míg Szentmiklós, de főleg Kölesey, annak legteljesb, s az óclassicai képzetmód befolyása alatt, talán legszélsőbb kifejezését mutatta fel. Tovább a költészet jövőjének veszedelme nélkül menni nem lehet, ha nihilismusba ne oszoljék. Ekkor lépett fel Kisfaludy Károly, más külső előzményekkel, más belső alappal. Egy viszontagságos, szenvedelmek és szenvedések által kipróbált és tisztult élet tapasztalásai és concrét elmélkedései képezék azon gazdag reál készletét, melynek számára az addigi magyar irodalom formákat nem bírt. Egész iránya tárgyilagos: mint képiró genreképeket s természeti scénákat alkotot; mint költő cselekvényeket, drámai, később novellai alakban is. Kiindulást tehát a külső életből vett, s e mellett esonka önmíveltsége az új irodalmakon alapvó levén, mindenütt, tehát a lyrában is, az eszményiség s az óclassicai formák született ellenese volt. Így lett ő egy új időszak alkotója. Példája s élő szavának hatása által emancipálta a költői előadást a görög-mythologiai képes kifejezőmód s a classicai népek életére s képzetmódjára érző vonatkozások alól, s érzésmóduk és felfogásunkkal egyező kifejezést sürgetett. A dráma és beszély útján, a reál tartalommal együtt, újra bévitte az élet nyelvét az irodalomba; majd a lyrába a népies elemet is: s így maga és követői a költészet és élet közt már tátongó hézagot szerencsésen betöltötték. S ez Kisfaludy Károly históriai jelentősége költészetünkben.

Midőn Bajza kezdé dolgozgatni, ez új időszak tulajdonképi közlönye az Auróra lett, s ebben jelentek meg, legott 1822-től fogva, saját versei is. Az egy júliusi estve vala a nevezett évben;

midőn „Esthajnal“ czimű dalát Kisfaludynak én nyújtottam által. A magához nem bízó, szerény költő ifju félt azt maga tenni: kedvezőtlen ítélet reá nézve halálos ítélet leendett. A szeretet bizodal-mával adtam én a híres férfiúnak át a kiseded dalt, s lelkendezve siettem az engem szobájában remény s aggodalom közt váró barátomhoz, megmondani a választ. „Ez a fiatal ember egyik elsejévé lesz dalköltőinknek. Ez a festés, ez az érzés, ez a nyelv sokat ígérő; az egész oly egyszerű, s oly megható! Mondd neki, ifjú barátom, jöjjon, hadd öleljem meg ezért az édes dalért!“ Bajza sokszor aratott attól fogva dicséreteket, sokszor üllött diadalmakat: de azt az édes boldogságot, melylyel ez ítélet töltötte el szívét, gyakori vallomása szerint, nem érezte többé soha. S valóban: az a homályos aggodalom, mely a legforróbb, mert első, szerelem boldogsága közt lopja meg az ábrándos ifju szívet — hogy, ha e boldogságot túl nem élheti, túl fogja-e élni a leány szerelme? — bensőbben, s azért egyszerűbben, de annál meghatóbban nem szólhat. A bátorítás megtette hatását. Bajza ezóta elfogadta, de nem kereste fel a Músa látogatásait, engedett a belső szükségnek, s azt a gondot fordította a kidolgozásra, mely nélkül épen e kiseded művei a költészetnek nem érik el soha a kellő tökélyt. Versei gyűjteménye, mely összesen ötször látott napvilágot, 1822-től 52-ig terjed, s így harmincz évet foglal be; s abban a legkülönbözőbb motívumok mellett is mindenütt ugyanazon elegiai alaphangot, e mély és forró, s mindig magamagát mérséklő érzést, e szabad ömlést, ez egyszerű alkotást és kifejezést, s e formai bevégeztséget találjuk, mely első kísérleteit jellemezte. Eszményi világával s a forma classicitásával még a Kazinczy iskolájához tartozik: felfogásban s az allegóriai képes nyelv kerülésével már az újabb időszakhoz. Megismerkedve utóbb a német lyrikusokkal, Goethét szerette mindenek felett, de nem hogy tőle kölesönözzön, hanem mert annak bensősége és egyszerűsége saját költészetének vele született jellemével egyezett; s ama hat évvel későbbi daláról, mely „Lyányka gyötrelme“ czímet visel, s melyről mondatott, hogy a Faust „Margitdalára“ emlékeztet, bizton állíthatom, hogy Bajza még akkor Faustot nem ismerte. Más oldalt mutat fel költészete, midőn politikai motívumokat tárgyal, s hazafiúi érzéseket énekel. Erős gondolatok, sokszor ódai lendülettel, s erkölcsi magas érzület jellemzik azokat: napi érdekek eszközéül nem alázza le lantját soha. Az „Apotheosis“, a „Sóhajtás“ (Multadban nincs öröm), a „Vezér búcsúja“ minden magyar szívben viszhangra találtak; a „Honfidal“, az „Ébresztő“ tanítva biztat és lelkesít. Megrendítő azon költemények hatása, melyekbe sokkal később, bújdosásaiban, önté ki szíve fájdalmaait. A haza bukása feletti elkeseredés, a világrend menetele ellen fellázadó ironia, majd ismét egy véres végítéletben bizás, de végre szenvedélyei árjának csillapodtával, a kebel megnyugvása: mindannyi énekekben, megannyi stádiumait jelzik kedélyéletének, mely

múlólag túl esaphatott ugyan határain, elveszthette nyugodt felfogását, de nemes humanitásából, vallásos hitéből végkép ki nem vetkőzhetve, végül is azon harmóniás egyensúlyba s elegiai öntudatához tér ismét, mely az indulat kitörései közt sem tagadá meg nemes természetét soha. Szóval: kezdet óta mind végig azonegy bélyeget viseli költészete, mert forrása annak, saját keble volt.

Mind Kisfaludy Károly tanulságos társalkodása, mely mindig vagy a maga, vagy a körülötte sereglő ifjabb nemzedék művei felett folyt, és sokszor mélybe ható fejtegetéseket eredményezett a mester részéről, mind aesthetikai munkák olvasása, különösen a Herder és Lessing írásaié, mely utóbbinak tanulmányozását szinte Kisfaludy sürgeté vala: reánk döntő befolyást gyakorlott; s midőn a „Tudományos Gyűjtemény“ szerkesztése Vörösmarty kezeibe ment által, s így ezen akkor egyetlen tudományos organum hatalmunkba került, Bajza hosszabb széptani értekezés s egyszersmind irodalomtörténeti s kritikai monographia tárgyául az epigrammát választotta, mely azon időben költőink által előszeretettel s egészben sok szerencsével műveltetett. E dolgozat nem csak elméleti képzettségéről s itészi belátásáról tett tanúságot, hanem életrajzilag is nevezetes, a mennyiben az bonyolította őt először irodalmi harciba. Eless itélettel s minden külső tekintetet mellőző egyeneslelkűséggel vette vizsgálat alá saját epigrammaköltőinket, megróva mit megrovandónak itélt, mestereink és barátainkban is: Virágban, Kisfaludyban, Szentmiklóssyban. Az első meg vala sértve, de hallgatott; a második nem nehezte, s nem hallgatott: helyeslé a bírálatot; a harmadik, Szentmiklóssy, a Tudományos Gyűjteményben kipatant. Elbámúltak az irodalom baráti, közel és távol, a kritikus izigékonyaságon s a nem szerény, a kegyetlen válaszon, melylyel Bajza Szentmiklóssyt lesújtá. Mi magunk, kik naponként találkozva eszméket cserélénk, s az igazságot keresve vitázánk, s őt az okok előtt szívesen hódolónak, ellenkezést nyájasan tűrőnek, védelmeiben nyugodtnak és szelídek ismertük: meg valánk lepve ez élesség által, s nem fojthattuk el azon hitet, hogy az a módja a polemianak, melyet megkezdett, az általa szenvedelmesen szeretett Lessingtől vala, tudva nem tudva, eltanulva. Nem sokára azonban jelentékenyebb, sőt irodalomtörténetileg nevezetes harciba elegyült, melynek súlyát a hadjárat második felében ő vitte: szólok az úgynevezett Conversations-Lexikoni híres pörről. Én nem valék akkor a hazában, s távolról, a Szajna partjairól nézve ez irodalmi háborút, arra semminemű befolyást nem gyakoroltam, a miért s ennyi évek után nyugodt függetlenséggel mondhatok róla itéletet. Wigand Ottó pesti könyvtáros 1830. év első napján a magyar „Közhasznu Esmeretek Táranak“ adá előrajzát. Az irodalom valódi barátai egy, kielégítő terv, elégséges szellemi erők s valódi tudományos készülségű vezetés nélküli, kereskedői üzletnek tekinték azt, melyben nem csak a közönség reményei fognának csalatkozni,

hanem, mi fontosabb, általa egy hasonló, de a czélnak megfelelő munka keletkezésének útja vagy egy nemzedékre bevágnai. Megerősíté a hazafiakat ez aggodalomban a Fenyéry „Kérdései“-re adott felelet, melyből egy oly férfiú mephistophelesi lábai voltak kivethetők, kinek párt-állásától az egész munkának, a mennyiben az magyar irodalmi czikkeket is hozandott, bemételezésétől leheté félni; s bár ama férfi, — ki nem vala más mint Döbrentei Gábor — néhány általa megnyert jó nevek, de előreláthatólag csak nevek, tekintélye mögé menekült, bekövetkezett Bajza felszólalása. Előre látta ő a lépés súlyát magára nézve, de ettől vissza nem ijedt. „Gyűlölet s boszú tárgyává teszi magát — így szól „Figyelmeztetésében“ — ki mások hibáit s tévedéseit fedezgeti fel a publicum előtt: de gyűlölet s boszú csak a gyávat rettentik el; ki az igazat mindenek felett tiszteli, ki a szabad vélemények barátja, az bátor még akkor is előlépni, midőn egy nagyobb sereg véleményével kell megvívnia. A balgatagság veszélyes özöne ellen gátot rakni nem szégyen, nem vétek; sőt annak, ki emberi társaságban él, még kötelessége is; s vannak esetek — folytatja, a Kazinezy „Hercules“-ére vonatkozással — midőn az ől marhái alól szemetet hányni, hálára méltó szép tett.“ Egy második támadás már egyenesen Döbrentei ellen vala intézve, s míg Fenyéry ezt az „Egy Szó“ czimű pamphletjében komoly arczczal izekre szedte, Bajza őt a közönség habotájának adta át. Nem merem állítani, de tagadni sem, volt-e vagy nem, a Döbrentei megalázásának valamely, a vita tárgyán kívül eső, oka; annyi bizonyos, hogy Döbrentei hitte, miszerint megtámadtatásai közvetve a megalakítandó Akadémia körüli befolyása ellen valának intézve; de bizonyos az is, hogy e befolyástól a Kazinezy és Kisfaludy barátainak, s ezekkel az irodalomnak, tartania lehetett; s hogy ha a kiméletlenségben igazságtalanság volt, mint lenni szokott mindig, ama befolyás e harc által üdvösen esökkent. De volt a pörnek sikere magára a veszélyeztetett munkára nézve is, a mennyiben az nagyobb gonddal és körültekintéssel készült; sőt volt még egy eléggé számba nem vehető közvetett haszna is: a nemzet közfigyelmének nagyobb mérvben mint valaha egy irodalmi ügyre fordulása, mi kevesebb zajjal nem sikerült volna soha. S bár ezzel a harcznak — melynek egyéb epizódjait, mert nem tárgyunkra tartoznak, elhallgaték — vége szakadt volna! De a megrémült áldozat nem nyughatott, s nem merve a Bajza gyémánt fegyvereit saját fegyverével visszatorolni, egy férfiú tekintélyét hívá segédül, kire, minél inkább gyűlnek, halála óta, magas talentomai s polgári érdemeinek emlékei kezeink között, annál mélyebben kell fájlalnunk, hogy a védencz kéréseinek engedve, gúnyos intervenciójával az ifjúi szertelen tűz ostromát tisztos fejére vonta. Bajza védelmét oly eszme intézte, mely a kor hajlamaival találkozék: a születési tekintély teljes negatívója; in-

nen annak óriási hatása és jelentéke: mert nem tulajdonítok az irtóztató válasznak a valónál nagyobb súlyt ha állítom, hogy az oly harcot kezdett meg, mely a polgári téren sajnos folytatásra ada példát és ösztönt. T. i. a felső rendek hat éven át makaeszködő ellenzéke által gyű-anyaggal saturált légkör csak a szikrát várta. Leverő tapasztalás az, tisztelt Gyülekezet, melyet itt tevének: látva, mikép a szenvedelem a minden kegyeletek iránt oly fogékony kebelnek is képes lerontani nemes tartalékait; s vajmi tökéletlen vigasz azon elégtétel, melyet az indulatok habjai lecsillapdával a bántónak elismerése nyújt.

Még forrtak a keblek, a közfigyelem éber vala, midőn Bajza ennek behatása alatt magát azon kritikai organum életbe-léptetésére határozá el, mely — miként azt levelezéseink egykor bizonyítandják — már évek előtt, a Kisfaludy Károly körében volt tervezve. Egyike e folyóirat vezéreszméinek folyton a tekintélyek elleni küzdés: „Rettegünk — ír a kiadó Vezérszavában — a tudományos tribunáltól, utáljuk és gyűlöljük azt, istenünk az önfény, s a bálványozásnak vagyunk baráti. A helyett, hogy az egyedül üdvözítő, az igaz utat keresnök, a szív- és vérrokonság, hír- és névgöz, a vallásbeli pártoknak, s az emberi hiúság ezor nemű csábjainak, mint annyi isteneknek, szobrokat emeltünk“. Más: határt szabni a sérthetlenséget követelt irodalmi műkedvelőség kontárkodásainak. „Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hízeldedés, a szolgálai csúszás lelkét: ledöntögetnünk szobrait a bálványozásnak; elrezzentenünk a lelketlenséget; kimutogatnunk egymás vétkei, botlásait; kimutogatnunk az utat, melyen nagy nemzetek példajaként a tökély magas pontjához vergődhetni.“ Pártok keletkeznek, úgymond, s óhajtja, hogy e pártok szelleme el ne szűnyadjon, s törekedni fog, hogy az e lapok által is lobogásban tartassék. „Az ellenkezés és küzdelmek, a forrás, köszörüli az elméket, erőben tartja a lelket, s mit szendergő béke s nyugalomban tengés húsz év alatt nem tehetne, azt a vélemények háború, írói párt s vetekedés két-három év alatt képes eszközteni.“ „A polgári háborúban vér foly, itt csak a hiúság ködei tépetnek szerte, az előítéletek zúzatnak össze.“

A harczo előrajz félelmet terjesztett az írök egy része közt, míg a közönség érdekeltségét hihetetlen mérvben fordította az irodalom felé. Váratlan lön a kelet, melynek a „Kritikai Lapok“ örvendettek. Első füzetök, új példával, új kiadást ért. T. i. elméleti s bírálati czikkek mellett a polemia villogtatta azokban öldöklő fegyvereit. A sértett írócsereg felvette a keztyűt, s Bajza meg nem rettenve, s bele nem fáradva a harcza, minden vitát végig vivott: s ez éles logika, ez ügyes dialektika, a jól rendezett, szabatos és világos, e mellett élénk s elegáns előadás mindentitt hódított, mindig neki hozta meg a diadalt. Okok hiá-

nyában személyes térre szálltak ellenei: neki a siker tekintetéből hátrálni ekkor sem vala szabad, de az ő fegyvere mindig csak az írói sujtotta, soha nem az embert, s e nemében is a párviadaloknak számtalan termékeny eszme lön hirdetve, az irodalom körüli nézetek tisztultak, a nyelvnek műgonddal kezelése általános, elutasíthatlan postulátumúl követeltetett s ismertetett el; míg másfelől az irodalmi szólásszabadságnak e gyakorlati használata a tekintélynek és dogmának régi tartalékait rombolta le. Forradalma volt ez az irodalmi világnak, párhuzamosan haladó Széchenyi eszmeforradalmával a közéleti téren: s nem nagyítom amannak hatását, ha állítom, hogy e kétfős szellemi mozgalom, egymást támogatva és kiegészítve, tördelte össze a bilincseket, melyek a gondolatot nyugtözék vala; s az irodalomban különösen, új alakulások s a forma tisztulása leginkább általa következtek be.

De bekövetkezett az is, mire Bajza el vala készülve: sokak gyűlölete; be, a mire elkészülve nem volt: egy tisztelt férfúnak, mesterünk és barátunknak, elhidegölése. S itt szent kötelességem a vétek súlya egy részét, nagyobb részét, megholt barátom vállairól az enyémre vennem A „Kritikai Lapok“ első füzeté nehezte, hogy Kazinczy Ferencz, Pyrker érsek német művét magyarsággal ajándékozta meg. Felállítá azon tételt, bátran és melegen, hogy magyar hazafinak nem szabad szellemi adományait, nem-saját nemzete emelésére s dicsötítésére gyümölesötzetni; hogy azt, ki ezt escelekszi, legalább is ignorálnunk kell; s végtül azt kiáltá Kazinczynak: „Beesüld meg magadat! Koldulás ez, mely hozzád méltatlan, s nekünk nem kell! Mit kínozzuk szeretetünkkel azokat, kik nem tartották méltónak azt kivívni, azt megérdemelni?“ — A tétel alkalmasint igaz, s igaz különösen a mi sokkép mostoha állapotjaink közt. De ha az ész javallhatá is a felszólalást, a szív, hálátlanság nélkül nem hallgathata az észre, a hol Kazinczy forgott szóban. És Kazinczynak fájt — nem a maga, hanem — egy általa tisztelt ember megtámadtatása, mert erre az ő könyve adott alkalmat, és csak is ennek költ védelmére a Tudományos Gyűjteményben: panaszait magán levélben öntötte ki. Az egész levelezés e több mint sajnós tárgy felett nyomtatva fekszik a közönség előtt; s oh mely nemesen, mely erkölcsi fenséggel és jósággal bána ő Azzal, ki neki tekintet nélküli hevében e fájdalmat okozta! A ki mégis elégtételt csak ez élet után ada neki azon bánatban, melyet harmincz lassú év elforgása után is érez — érzek én, mert a megtámadó én voltam. Bajzát pedig ez egyszer, és csak barátja iránti elfogúltságában, hagyá el az az önmegtágadó nemes indulat, mely teljes életében hevité kebelét, s úgy védette mesteré ellen barátját, a mint nem illett. De nekem viszont kötelességem öt oltalmaznom Annak elítélése ellen, ki fölötte mint a fagyos ész embere fölött, ki inkább a gyözelmet keresi mint az igazságot, csak kevéssel czelött is eltöré

a pálezat: mert Bajza volt az, ki pörét a szent öreggel azon fiúi odaadással végzé be, mely e szavakban nyilatkozik: „Ha levelemben oly valami áll, mi fájdalmadat ingerlé, kész vagyok érte bocsánatot kérni, kész vagyok engesztelőleg nyúlni azon tiszteletes kéz után, melyet a magyar nyelv dicsőítésére kentek fel az istenek, s melyet én útmutatóm, vezérem s mesteremnek oly örömmel vallok.“

Így folytak hat éven át, irodalmi utóbb szintűgyek felett is, a viták a Kritikai Lapok harezmezején; míg az itt rettegett bajnok, épen e hat év folytán, a költői téren köztetszés és szeretet közt üz csendes munkásságát. Ugyanis 1830. végén, Kisfaludy Károly halálával, ennek vég kívánata szerint öreá szálltak az Auróra gondjai is; s az elhúnytak társai ő körülötte seregelvén össze, az Auróra maradt a mi volt, költészettünk legszebb virágkerete: maradt a vezérlet, a finom ízlés megőrzése, a szép, sőt sokkal szebb külső s az erők szaporodtával a gazdagabb tartalom; csak az alapító saját művei hiányát nem pótolhatta semmi. S e folyamokban jött azon mintegy hatvan költemény, melyek Bajza legszebbjeit teszik. E zsebkönyv kedvéért dolgozgatá az elbeszélő nemben is, melyben két novellát veve fel, kettőt csak kéziratban hagyott. Emezekben, melyek egyike fájdalom töredék maradt, s mik csak épen most látnak világot munkái legújabb gyűjteményében, élénk külső étellel találkoznak, s meglepő a feltalálás gazdagsága, a biztos öszzevágó alkotás, a gondos indokolás, s a jellemzésre törekvés, alakok, erkölcsök és beszéllgetésben. Mindamellét a dialóg csak a genreképi alakoknál simúl inkább, de még nem egyöntetűleg, az élethez: a köznapiságából Kazinczy eszményítése által még alig kiemelt nyelv még nem találta volt meg azon szerencsés középet, melyen a nemesb alak az életvalóval és jellemzetessel egyesülendő vala. Megjelent, de utóbbi, novelláiban belső cselekvények, lelki változások szerepelvén inkább, eszményi hajlamai elkapták ismét. Daczára azon könnyűségnek, melylyel — a miben mindennapi szemtanu valék — ezeket dolgozá, históriai tárgyakat vett ismét elé, s ezek közt „Coriolán s a háborgó Róma,“ mint utóbb „Eudoxia császárné“ a művészi alkotásnak és választékos előadásnak példánya. Elhallgatom kereseti munkáit, az akadémiai zsebszótárban való részvétét, mely a készítésbeni társas eljárás által legszebb korunk annyi szép óráit vette igénybe; elhallgatom a „Társalkodó“ szerkesztését, el némely fordításait: de mind ezek együtt gazdag, s ha részben nem fényes, de minden esetre hasznos munkásság öszképét állítanak elő.

1837-tel új tért alkotott magának a három barát, kit a közönség mindinkább együtt látni megszokott: Bajza, Vörösmarty és én, midőn az Athenaeumot alapítottuk meg. Úgy látszott vala nekem, hogy irodalmunk az akkor lefolyt hat háborús év alatt so-

kat változott jobbra; hogy míg az akademia tudományos tartalomra utasítá az írói világot: a Kritikai Lapok oly lendítést adának a formának, mikép az 1830-ki időközön, a magok műkedvelői ügyetlensége, ízlési zordonsága és stilistikai kontárkodásaival, immár túl valánk. Úgy hívéim azért, hogy itt az idő, a kritikát úgy kezelni, hogy az ismertesse a figyelemre méltó jeleneteket, tüzetesen tárgyalja a tartalmat, a nélkül hogy a formát elhanyagolná; polemiát csak végszükség esetén folytasson, visszaigazításokban a dologiakra szorítkozzék, s általában oly hangot állapítson meg, mely a gyenge idegüeket is hozzá édesgesse a kritikához. Előrajzom elfogadtatott, s a Figyelmező — mert ez vala organumunk bíráló heti lapja — magamra bízott teljes önállósággal: míg az Athenaeum, melynek egyik feladása népszerűen-, koronként tüzetben-tudományos közlések által a közönséget reáltartalmú olvasásnak nyerni meg, ez által benne új szükségét költeni, s így az akademia derékhadának portyázó seregül szolgálni; de egyszerűsmind, akkori szépirodalmi lapjaink iránytalan gyarlósága mellett egy ily rész által is olvasóinkat nemesb ízlésű gyönyörökhöz szoktatni: az Athenaeum mondom, Bajza kezeibe tétetett; Vörösmarty a kéziratok vizsgálatában volt mellé adva. A békés, tisztán építő irányú program mindamelllett egy egész hadát zúditotta fel a rejtett bosszúnak, a rosszakaratnak, és — frigyben látva bennünket az összes irodalom minden előkelőbb erőivel — az irigységnek. A minden oldalú, már előleges megtámadások daczára közönségünk sebesen túlhaladá az ezret, mi ily lapokra s akkor, váratlan siker volt, s alig indúla meg kettős lapunk, folytatva lőnek a mondhatni combinált ostromok. Mi másfél évig hallgatag és nyugodtan haladánk pályánkon, és csak a negyedik félév kezdetén, mintegy megöröklülve látván a lapjaink színe alatt ellentünk folytatott támadásokat, végre felvettük a keztyűt, s adók azon sorát a czikkeknak, melyek — hiszen annyi évek után elég elfogulatlanul szólhatnak az immár irodalomtörténeti ténynyé vált hadviselésről — melyek, közvélemény szerint, a diadalmat az Athenaeumnak vívták ki. A hétéves pálya koszorúja — mit nekem illik kimondanom — hasonlíthatatlanul legnagyobb részében Bajzát illeti. Mert hogy az inkább, mint minden az előtti s utáni ily vegyes tartalmú időszak organum, hatott gerjesztőleg, képezőleg, ízlést és nyelvet nemesítőleg: kimondatott előttem számosak által; s a jelenkor legjobb fejei is méltánylógat, sőt melegséggel tekintenek vissza az erők ama szép egyesítésére, melyet közös törekvéseink fűztek ugyan össze, de Bajza irányadása s mindenre elható tanácsa s igazító keze mellett. Ugyanez időbe tartozik még közreműködése a Kisfaludy-Társaság megalakításában, s a nemzeti színház megindításában. Erre t. i. különösen el nem vitázható üdvös befolyással volt azon szervező munkássága, és szigorú, szabályzó, s részrehajlatlan eljárása, me-

lyet a legsúlyosabb körülmények között fejtett ki, valamint a nemzeti színügy körüli nézetek helyes tájékoztatására, szint annyi szakavatottsággal mint bátorsággal írt pamphletje: a „Szózat a pesti magyar színház ügyében.“

Beléfáradván végre a sok évi bajlakodásokba, erő-elforgácsolás és kellemetlenségekbe, mikbe különféle vállalatai kerültek; a folytonos, már most többnyire csak öt személyesen czélba vevő, bár mindig diadalmasan visszavert megtámadások közt folytatott Athenaeumot 1843. végén befejezte, s egész lélekkel—a mit első ifjusága óta már oly buzgón kívánt — történelmi dolgozatok és vállalatoknak fektött, melyek közül itt „Világtörténelmét“ említem csak, mely a források szemmeltartásával, a görög és római történelemben a praegnans momentumok s jellemek rajzolásában a régi írók nyomán menésével, az anyag czélszerű elrendezésével, s a nyugodt, tiszta, szép előadással megérdemli hogy még soká becses olvasókönyve maradjon a művelt rendeknek. Megszakasztotta e munkáját, mely egyébiránt a hajdankort teljesen befoglalja, az országos színügyi választmány, a sajtó s több jóakarói s barátjai, különösen gr. Széchenyi István, b. Wesselényi Miklós, és Kossuth Lajos sürgetésükre, 1847 vége felé, másodszer elvállalt igazgatása a nemzeti színháznak, melyről három évnegyed után ismét lelépett, midőn Kossuth sürgetéseinek engedve, az ennek nevét viselt Hírlap szerkesztését elvállalta. E lap vezetése őt ama végzettelmes év másod felében annyira elfoglalá, hogy saját munkái megakadásán túl czikkek írására sem érkezvén, ez ideje önfeláldozás közt és dícsőség nélkül folyt el. S a felelősség súlya is egészen reá nehezülvén, megkezdődtek 1849. elejével bűjdosásai, melyek a júniusi napok kivételével, az év végeig Pesttől s minden rendes munkától távol tarták, s ekkor is, könyvtára elkobozva lévén, mit annyira óhajta, Világtörténelme középkori részét nem folytathatá. Fátyolt vetek azon szenvedésekre, mik élte e végszakát látogatták meg, s mikhez az 1851—2-ki télen azon aggasztó tünetnyek járultak, melyek az agy physikai megtámadtatására mutattak, a következőkben annyira növekedtek, miszerint szellemének már csak kevés világos perczeket engedének. Időnként nyugotabb lön: de elméjének régi ereje, a tiszta fő, a hatályos akarat, s életének eleme, a munkásság, megszűntek. Bajza nem volt többé. Árnyéka maga-magának járt az emberek közt; néha az akadémiai üléseket is látogató, tárgyául a köz részvét és fájdalomnak; olvasgatott Goethében, de régi szokásból inkább mint tiszta öntudattal és felfogással, mert minden ereje lelkének elhagyta volt, csak a szeretet nem övéihez és barátjaihoz. Emlékezetének táblája pusztta volt: rajta csak egy kép a múltból, a Kisfaludy Károlyé, maradt meg, kinek neve, ha néha az övéi által kimondatott, a velőkgig ható zokogásra fakasztotta. Ekkor összekulesolt kezeivel eltakarta arcát, s akadozó pana-

szából csak a feletti vigasztalhatatlansága volt kivethető: a miért, a haldokló által hivatva, őt többé életben nem találta. Ily állapotban, hasonló egy nyájas, szerető, beteg gyermekhez, mely nem gondolkodik, csak álmadozik és érez, hagyott el bennünket végkép, martius 3 dikán 1858-ban.

Ez azon élet képe, tisztelt Gyülekezet, mely harmincz éven által tisztelet és gyűlölség, tapsok és üldöztetések között, mely nyomokat vésvé fejlődéseink menetébe, a szívet mindig nemesen és magasban dobogtató, a haza és erény iránt lelkesítő, bájos és hathatós énekeket hagyva nemzetének, nekiünk oly gazdagon gyümölcsözött. Művei egy része el lesz idővel felejtve, mert a meghaladt álláspontok hősei emlékezetét csak a história őrzi meg, nem a nemzet élő érzete: de kik a férfit ismerék, e szelid, nyájas, emberszerető szívet, a nagynak és szentnek törhetetlen hívét, az erény valódi bajnokát, ez ódonszerű eszményi jellemet, mely mind ritkább, hogy ne mondjam hihetetlenebb lesz az elharapózó anyagiság e korában, mert tiszta tükréhez a köznapiasnak leghalibabb lehellete sem fért: azok, kik így ismerték, mély meggyőződéssel mondják el a jelennek és jövőnek, az ő saját szavaival:

Ím a nemzetnek egyik ritka dísze:
 Kevély örömmel nézzetek reá,
 Ki a hanyatlás gyáva korszakán is,
 Midőn erkölcs, erény és honfiszág
 Csak íge volt a kérdésnek ajkán:
 Erényiben törhetlenül szilárd,
 S magához mind végiglen hű maradt.

TOLDY FERENCZ.

EGY CONTINENTALIS
EMELKEDÉS ES SÜLYEDÉS
EURÓPA DÉLKELETI RÉSZÉN.

(Olvastatott az akadémia 1861 dec. 22-kén tartott közülésén.)*

A vulkáni működésnek azon neméről szólok, mely egész földrészek fölemelésében szokott nyilvánulni. Kisebb területeken, a geologiai mostkorban történő ilyen hatások, a tudomány évkönyveiben Európa déli részeit illetőleg is vannak már följegyezve; itt azonban annak délkeleti részén egy nagyobb kiterjedésű, s földrengések által köztudomásra gyakran háborgatott szárazföldre vonatkozólag igyekszem kimutatni: hogy azon a vulkáni hatás e, ha szabad mondanom, szelid neme, még magában a történelmi korban is észrevehetőleg mutatkozott.

A magyar alföld fejlődése tanulmányának, melyet tavaly volt szerencsém vázolni, mint megszakadt fonalnak tovább nyujtása szolgáltatott alkalmat oly észleleteket is gyűjteni, melyek nyomán egy continentalis emelkedést s részben süllyedést állítok fel, nemcsak honunk területére, hanem a Duna Vaskapuján túl az egész Havas-alföldre, sőt magára a Fekete-tenger területére nézve is.

*) Az eredeti értekezésből, mely az „Évkönyvben“ jelenik meg, itt a tények és észleletek csak röviden adatnak.

Itt nem a trachyt meg a bazalt kitörések hatásáról van szó, azok a geológiai korszakok multjának tárgyai, hanem újabbakról, melyek a láva kitörésekkel egykorúak, s csak alakra és az eredmény minőségére nézve eltérők.

Rendszeres tárgyalásba bocsátkozandó, szólni fogok csupán kitűzött tárgyam érdekében: I., a geológiai jelenkor állapotról, különösen vonatkozva a fölület minőségére azon a területen, melyet közép s alsó folyásával az összes folyamrendszer befut;

szólni II., a jelent közvetlenül megelőzött vagy negyedkori (diluviál) állapotról;

átmegyek III, az okokra, melyek a mondott területen megváltoztatták a dolgok menetét s előidéztek, hogy a geológiai jelenkor beálljon, s oda fejlődjék, a mivé lettnek szemléljük. Ezen okok között legfőbb gyanánt fogom kitüntetni azt, hogy a mostani Fekete-tenger elfoglalta terület, mindaddig kiemelkedve, vulkáni hatás következtében az Oceán vízszintje alá süllyedett.

Ezen a süllyedésen kívül azonban IV., értekezésem tárgya lesz egy nagy vetődési sík, mely ugyan még a negyedkori korszak előtt jött létre, de a melyen mozgás föl és le még a történelmi korban is történt. A Duna nagyrészt ennek mélyedésmélyében foly, s a jobb parton a continentális emelkedésre, a balon süllyedésre, a tünemények egész sora következetesen utal;

végre V., megkísértem geológiai s archaeológiai nyomokon indulva az embernek ős korát, a föld fejlődésének ezen epizódjával összeköttetésbe hozni.

I. VÁZLATA A JELEN GEOLOGIAI ÁLLAPOTNAK.

Ha mostkori emelkedésekről van szó, a legbiztosb kiindulási pont a víz, már lényegénél fogva szintező elem a természet háztartásában.

A Duna közép s alsó folyásának környékéhez tartozó összes vízrendszer jelen állapota az, melyből e nyomozásnál kiindulok. Itt fogok összekeresni s egybeállítani olyan adatokat, melyekre támaszkodva lépcsőnként átjutunk a régibb s régibb állapotokba, míg végre elérjük azt, melyről valószínűséggel tarthatjuk, hogy a mostaninak beállta előtt az uralkodó, az akkor fejlődésben levő, tehát activ állapot volt.

Ezen adatok egyik csoportját képezi azon észleletek összege, melyekből kiderül, hogy a mostani folyamrendszer említést alig érdemlő kivétellel, negyedkori képletek laza anyagába van csekélyebben vagy mélyebben bevájva; a másikat, melyekből látni való, hogy a mostani ártereket mindenben megegyező, de magasabban fekvő s terjedtebb régi árterek fogják körül; a harmadikat, melyekből kivétel, hogy léteztek hajdan egész folyamrendszerek, a melyek ágyai most szárazon állanak, de melyek-

nél minden oda mutat, hogy létezési körülményeik azonosak voltak a mostkoriakkal; negyedszer megismerkedünk egyes pontokkal a Duna mentében nem kevésbé, mint vízkörnyékének távolabb pontjain, hol a jelen vízszint fölött tetemes magasságban kétségtelen nyomai fordulnak elő árvízi lerakatoknak az ember itt történt letelepedése idejéből; ötödször átmegyek az alföldeket vagy folyam-völgyeket képező síkrendszerekre; végre hatodszor a Fekete-tenger jelen part képződésére ott, hol a negyedkori képleteket egészen a tengerig lehet követni.

A.) A mostani folyamrendszer negyedkori képletekbe van bevájva.

Kezdjük a Dunánál, melynek viszonyai e tekintetben irányadók mellékfolyóira nézve is.

A Duna löszbe vagy általánosabban negyedkori képletekbe vájta be jelen medrét; a hol e képlet vastagsága elégséges, ott az egész part-oldal, sőt még a vízfenék is e képletben van; a hol pedig csekélyebb, ott a negyedkori képletek a régiek között, mint a Duna mostani partjának kiegészítő részei — szerepelnek.

A Tisza s mellékvizei csaknem kivétel nélkül alacsony partok között mennek; oly magas földfalak mint a Dunánál ritkán s egyedül a folyások felső része felé található, s megegyezőleg e körülménnyel ezen folyóknak ártere tetemes.

A vaskaputól le felé minden patak s folyó, mely a keleti Kárpátokról a Dunába szakad: a Szereth, Pruth stb. csupa magas löszfalak közé van szorulva, épen úgy mint maga a Duna, s így árterők is igen csekély. Hasonlót mondhatni a Fekete-tengerbe ömlő dél-oroszországi folyókról.

Röviden tehát, jelenkori folyamrendszerünk összes medre általában löszbe van kivájódva, s nevezetesen a magyarhoni nagy medencében a Duna maga, a Vaskapun kiérve pedig minden mellék folyójával egyitt tetemes mélységig ereszkedik bele, míg a Tisza s ennek mellékesei inkább csak a löszháton folynak, abba aránylag csekély fokban mélyedvén be.

B.) Mostani s régi árterek.

A mostani folyam-rendszer hord és rak anyagot, így mostkori rétegeket képezvén untalan. A határt, a meddig ezen hatás külöli magát, élesen körvonalozhatjuk minden folyamra nézve, ha annak árterét ismerjük. Az ártér szélének vonalai egyszersmind körrajza a mostkori árvízi lerakatoknak.

Igen, de ha ezen ártért földtanilag s talaj-ismeileg vizsgáljuk, könnyen reá jövünk, hogy hasonló lerakatok e körvonalon túl is találtnak hol nagyobb hol kisebb terjedésben; szóval: nálunk

a hydrographok méltán megkülönböztetnek mostkori és régi ártért, mely utóbbi a mostaninak körvonalától különböző távban eső görbe által határoztatik, s azt víz úgy borítaná, ha az a mostani legnagyobb ár fölött még képes volna feldagadni.

Ezen régi árterek tehat maradványi oly időnek, melyben folyóink kevésbé lévén bevásva ágyokban, nem oly mélyen folytak, s a meder jobban kilévén emelkedve, az időkénti áradás nagyobb tért borított el.

C.) Elhagyott folyammedrek.

Vannak félreismerhetlen jelei elhagyott folyam-ágyaknak, melyek némelyike vízbő évben maiglan is megtelik, míg mások gyenge erecskének szolgálnak lefolyásul.

Ezek tanulmányozására a Tisza vidéke leginkább alkalmas. De lehetne példákat felhozni honunk egyéb vidékeire s folyóira nézve is; sőt túl a hon határain szintén nagyszerűen kifejlődve észleltem olyakat Moldva síkságán; azok mindössze is annyiban különböznek a tiszahátiaktól, hogy mély partokat hagytak vissza, s azok most mint kimosási völgyek szerepelnek. A Dunaparttól befelé követve ezek is a Dunába szakadó folyók mellékágai gyanánt veszik ki magokat s az ilyenekkel vagy párhuzamban mennek, vagy beléjük szakadnak, egyes vagy ágazott medret képezvén.

Az elhagyott folyammedrek irányra nézve egészen azonosok lévén a mostaniakkal, vagy ha nem azonosok is, de irányukra nézve a mostani folyamrendszer szervesen kiegészítő részei gyanánt tekinthetők, biztos támaszul szolgálnak arra, hogy midőn keletkeztek s működésben voltak, a Duna víz környezetében a hegy-völgyrendszer egészen a mostani volt; de különbözőt annyiban, hogy a vizek magasabban, azaz a föld fölületéhez közelebb folytak mint jelenleg s az átváltozás a mostani mederrendszerbe az által történt: hagyva víz végfolyásában mélyebb tartóba jutván nagyobb esést kapott s ennél fogva medrét mélyebbre vájta s így a több esatorna közül egyet s különösen azt választotta, melynek ágyába legkönnyebben hathatott be.

A Tisza bal partján levők épen oly kanyargósak mint a mostaniak, valamint a havasalföldiek épen oly kevésbé kanyargósak, mint a mostaniak; mi feltenni engedi, hogy mind a régi mind a mostani folyamrendszer fejlődésének első idejében a létrejövési körülmények azonosok voltak.

D.) A Duna jelen szintje fölött magasan fekvő árvízi lerakatok.

Azon a területen, melyet a Duna befut, több helyen van-

nak oly lerakatok, melyekről míg egyrészt kételkedni nem lehet hogy geologiai szempontból mostankoriak, másrészt lehetetlen fel nem tenni, hogy azok lerakódásakor folyamrendszerünk jóval magasabban állott. Nevezeteseb ilyen pontok a következők:

a) **Ercsiniél.** Buda alatt az első gőzhajózási állomás Ercsi, hol a magas löszpartok rétegesen lerakódva szemléllhetők. E lösznek a tetején mértföldekre követhetni mind éjszaknak mind délnek oly rakodmányokat, melyek a lösztől úgy anyagra mint zárványokra nézve különböznek. Az anyag korhanydús agyag, a zárványok között Uniók nem gyéren s azon kívül urna töredékek s durva mészdarabok, miket a löszben, mint ez árvízi képletek almányán, nélkülözünk.

b) **Zimonynál.** Cotta volt az első, ki e részben fontos észleletet tett. Ebből következik: hogy a magyarhoni nagy medence még a történelmi időben több mint 120 lábnyira víz alatt volt, a melyből e réteg lerakódott. Ez annál érdekeseb, minthogy a Traján-út a Dunának épen a mostani szirtje fölött áll; Traján császár ideje óta tehát a Duna lefolyási szirtjén lényeges változás nem történt.

Én sem mulasztám el a hely színére menni s ott szintén meggyőződtem, hogy Zimony fölsikján, mely a Duna felé száll, újabbkori vizi rakodmányok vannak szénnel, urnacseréppel, mostankori állatok csontjával stb. melyek vastagsága a Dunafelé növekszik, de a melynek folytatása rögtön meg van szakadva azáltal hogy a Duna e tősíkot szemlátomást szaggatván, eltávolítja. E folytatás azon a helyen volna keresendő, melyet jelenleg a Duna s rajta túl keletfelé egy hatalmas mocsárterület foglal el.

Magyarország határát elhagyván a Duna, minden tekintetben a fő folyam szerepét vállalja fel azon tartományokban, melyek síkjának valóban a legmélyebb vonalán fokonyként lassúva ereszkedik a tengerbe.

A jobb parton számos példát lehetne találni arra, hogy vize egykor oly területeket borított, melyeket mostani árvájával soha sem ér el; azon rövid idő alatt, melyet az idei nyáron ott töltöttem, különösen kettőt emelek ki: egyet Csernavodánál, a másikat a Szentgyörgyi Dunaág mentében.

c) **Csernavoda.** E csekély helység a Duna jobb partján nem távol Galacz előtt, újabb időben nevezetes lett arról, hogy onnét csatornát akartak ásni, melylyel a Dunát a Feketetengerrel összekössék. Ez azon a hagyományon alapult, hogy egykor azon a völgyön végig folyt a Duna a tengerbe. Közelebb vizsgálván kitűnt, hogy a csernavodai völgy széles és mértföldekre bemegegy ugyan, de nem tart egészen a tengerig, hanem attól egy szikla-nyak választja, mely nem épen magas, de kiegészítő része lévén a dobrudsai fölsíknak, geographiai terjedésre s tömegre

nézve tetemes, s a csatorna technikai kivitelét igen neheztlené; emnélfogva a hajókázási tervet vasúti váltotta fel.

E vasúti vállalat beeses dolgokat tárt fel a geologia számára, s ha Zimony figyelmeztet egykori magasabb vízállásra, Csernavoda ezt visszautasíthatlanul követeli.

E völgy a dobrudsai fölsíkban képződött, kimosás által. Oldalai hol szilárd hol földes kőzetből állanak, a szilárd kőzet durva mész (Lajtamész) melyet néhol cöngeriaképlethez tartozó kavics, másutt lösz fed. A völgy talpa felé jobban benyúló mészdombok enyhében lösz is taláztatik, a völgy oldalain dombszerű lejtten.

Azonban e völgy relief alakja tisztán mutatja, hogy egykor magas víz alatt állott, és hogy ezen víz a Dunával volt egy és ugyanaz, mert a völgy jelenleg is dél-északi irányával a Dunába szakad, s így az némileg öble volt ennek, s mint ilyenben a vízmozgás is csekélyebb lehetett mint a fő mederben, a mely csaknem keresztirányban rohan e völgy mellett.

Kétségtelen nyomai maradtak fel ennek azonban a völgy talpán, a mely nagyobb területen csupa dunai csigák s kagylók maradványából áll.

Míg ez csak arról tanúskodik, hogy valaha ugyanazon víz fűdte, mely emberi emlékezet óta többé nem borítja, van egy más hely a völgyben, hol még az időről is meggyőződünk a melyben a völgy magasan víz alatt állott.

Ugyan is a völgy szögletét a Dunaparton durva mészsziklák képezik, míg a völgy jobb partján ezekről minden föld el van mosva; a balon, a sziklás képlet enyhében, a Duna s a Csernavodai patak összeszögellése között, egy földnyelv képződött erős lejtten a völgy talpa felé. E földnyelv valóságos löszhöz támaszkodva, attól mind ásványos alkata, mind szövege, mind zárványai lényegesen különböznek.

A vasútállomási épület háta mögött elhordtak belőle oly tömeget, melynek hossza vagy 105 és közép szélessége 12 — 14 lépés. Az ez által előidézett friss föld-falon kétségtelen nyomai vannak, hogy az a históriai időszakban rakódott a Duna s a Csernavoda patak képezte szöglet terén. Ebből kiástam dunai csigákat, csontokat, cserepet, nem is régi úrnatöredéket, hanem újabb fekete cserepet, sőt cserépszindely darabokat, s végre egy darab összehajtott fémlemezt

d) Szentgyörgyi-ág. Galacson alól a török parton levő Izakesa helységnél hegyek emelkednek a Duna mentében, a melyek olykor sarkantyuként a Duna Szentgyörgyi ágába nyúlnak, míg két ilyen szirtsarkantyú között a partot lösz sőt helyenként későbbi lerakatok is képezik.

Egy ponton már messziről kivált egy dombrész, az által, hogy önsulya által leszakadózó félben volt, s ennél fogva azon gyanút gerjesztette bennem, hogy nem lösz hanem lazább szövegű rakod-

mány. S csakugyan homoknak találtam igen kevés agyaggal; azonban további keresésem daczára sem leltem benne egyéb zárványt, mint kétségtelen töredékét egy cardiumnak, azonkívül más édesvízi s szárazföldi csigáknak. Ezek a földfal közép magasságában jöttek elő.

E pont tehát a mellett szól, hogy azon része a part-hegységnek, melynek oldalán találjuk ugyanazon földanyagot s ugyanazon állattetemeteket, melyek jelenleg a Duna deltáját képezik, valaha a víz szintje alá volt merülve, holott jelenleg 20 — 24 lábbal áll magasabban a delta fölött. Azt része gyanánt tekinthetjük a Duna deltájának, a mely rész a mostanival szintkülönbségbe jött, valószínűleg az által, hogy fölemeltetett, míg a Delta egyéb összes területe ez emelkedésben nem részesült.

E) Az alföldeket vagy a folyamvölgyeket körül fogó síkrendszerek.

A magyar alföld egészben véve lépcsőzetesen összerakott síkok mozaikja, melyek közül a magasabbak az alacsonyakba szabálytalan görbe képezte határszéllel nyúlnak be.

Legmélyebb közöttök a Tisza s Körös azon vidéke, melyen végig tart a feltünő lassú folyás, s terjed a Duna jobb partjáig Szerbiában. Azt magasabb sík veszi körül, ezt ismét magasabb, míg végre következik az utolsó, a legmagasb, melyből a hegységek emelkednek ki. Az egyik és másik között az átmenet rendszeren oly szelid, hogy különbséget a magasságban csak pontos szintezés mutat ki, úgyszintén a legmagasb öve e síkoknak néhol szelid lejtű hegyekhez simul s ezekbe fokenként megy át; sokszor azonban a hegyek mint szigetek rögtön emelkednek ki a földtengerből s az elkülönítés mindenkire nézve felőtli s kétségtelen. Így emelkedik ki rögtön déli oldalán a Mátra, így az aradmegyei hegyek nyugoti oldalaikkal az ottani legfelső síkból stb.

Más helyeken a síkrendszerek lépcsőzetesen megszakadva, s egymás fölött helyezett terraszokat képezve fejlődtek ki. Ilyen terraszrendszer nagy mérvben látható a Bánság délkeleti részén Baziás felé s egyebütt.

Az aldunai szorosnak fővonalán nem igen maradtak nyomai ilyen terraszalakulatnak, de igen is a mellék völgyekben, s ezekben néha követhetni tetemes távban a fővonalától. Feltünőbb példát alig hozhatnék fel, mint a Csernavölgyet Mehádia felé.

Ezen észleletek a Vaskapun innen fekvő helyeken történtek. Igen fontos volt megtudni, vajjon túl a Vaskapun vannak-e fölsíkok s milyen természetűek?

E végből lerándultam azon vidékbe s vizsgáltam a Duna jobb s bal partját, Oláhország s Szerbiától kezdve egészen a Fekete-tengerig.

Nem kellett messze mennem, hogy alkalmat találjak igen fontos észleleteket tenni: mindjárt a Vaskapu alatt, a jobb parton úgy mint a balon, döntő jelentőséggel bíró körülmények adják elő magukat.

A jobb parton Sipp szerbiai falu van s itt egymás fölött 4 sikot tisztán kivehetni. A szerkezet mindnyájánál olyan, hogy a Duna felé néző részeik a Vaskaput jobbról, balról és fenéken alkotó kőzetből állanak, és hogy még a legfelső sík mészrétegein is sajátságos kinyalások vannak, mint biztos nyomai annak, hogy azokkal egykor valami folyó s szénsav tartalmú édes víz érintkezett.

A jobb parton hamarabb végződik a vaskapui szoros, az imént leírt terraszok Sippnél darabig tartanak, míg a bérez-alkotta partok a balparton is megszünvén, kezdődik a negyedkori fölsík.

Turnu-Severinnél tisztán két fölsíkot lehet megkülönböztetni; egy alsót melyen az osztrák dunagőzhajózási-társaság hajógyára, s éjszakiabban Szkela Kladova falu állanak; s egy felsőt, melyen Turnu Severin épült. Az alsónak magassága a Duna ottani 0° pontja fölött $37\frac{1}{2}$ bécsi láb, a felsőé 72'.

A mit ezen helyeken, hol a Dunavölgy még szűk, közel egymáshoz szorúlva észlelhetni, azt leebb a Duna mentében mindig nagyobb területeken kell keresni, s az eredmény az: hogy az al-dunai fejedelemségekben a Duna vonala felé eső síkrendszereket szintén találunk, csak hogy egyöntetűbbek s méretökre nézve még sokkal nagyszerűbbek mint a magyarországiak.

F.) A Fekete-tenger partképződése.

Ha ekként haladva mindenütt a löszbe vájódott vízmedreken, s ezek ártérein, vagy a löszsíkok hátán végre a Fekete-tengerhez jutunk, vajjon mi változást találunk ott? — E részben semmit. — Ugyanazon lösz, mely a folyók magas partjait képezte, hasonló módon képezi a tenger magas partjait; a Kilia-ág balpartján fel éjszak felé a csak 40 — 50' partot egy maga, az Odessa felé fokként 200 lábra is emelkedőt pedig a durva mészképlet felső rétegeivel együtt, melyeket 20 — 30 lábnyi vastagságban borít; s ez így követhető, a mennyire a leírásokból kivehetem, az Azovi tenger éjszaki partja körül egészen addig, míg a krími part-hegységnek a sivatagok felé szálló rétegein a lösz végre kiékül. A Szentgyörgy-ág jobb partján a dobrudsai sziklaképletek kiküldenek ugyan helyről helyre egész Bes Tepeig szirtsarkantyukat, melyeken a folyam ereje megtörik, s elvégre is saját irányt vesz, a magas hegységtől éjszakra elkanyarodván; de az ilyen sarkantyúk közti enyhelyben mindenütt meg van a lösz egymáshoz fűzött dombok alakjában. Küsztdensénél ismét fokok enyhében a lösz újra

magas tengerpartot képez helyenként egymaga, de Ktiszrendsztől délre, a Kalakri fok felé, vastagsága fogy s kibúvik alsó rétegeként a durvamész, úgy hogy evvel együtt képezik a partot. Kalakri foknál s azontúl a Kavarna öbölben — a lösz kiékölt, itt a löszmagasságon fölül a durvamész képezi a fölsíkot, mely a Balkán láncza felé délre folytonos emelkedést mutat.

A Fekete-tenger partjain észlelhető lösz nem mutat a kiéköltésben egyéb törvényt, mint a fölsíki lösz: az t. i. kiéköltést csupán a magas hegység — a dobrudszai, a balkáni stb. épen oly kevés közösséget mutat a lösz képződésével, mint a megszakadás a folyammedrek két partján, s az épen oly kétségtelenül utólagos, mint emez.

II. VÁZLATA A NEGYEDKORI ÁLLAPOTNAK.

A) A negyedkori képletek leírása.

Mielőtt a negyedkori időszakban a dolgok állásának esetelésébe bocsátkoznám, helyén lesz, itt magokról a negyedkori képletekről, a Duna környékének ezen részében s folyásának vagy 240 német mértföldet tevő hosszúságában mondani annyit, a mennyit azok jelen tárgyalása igényel.

A negyedkori képletek a magyarhoni medenczékben, különösen a szélek felé, alul néhol kavicsból állanak, mely fölfelé fokoként homokba megy át oly módon, hogy a hömpölyök mindig kisebbek lesznek, végre kimaradnak; ellenben a középen alsó rétegeit iszap finomságú, kékesszürke homok képezi; másutt alul a széleken közvetlenül lösz terül el régibb képleteken.

A felső rétegek ellenben legtöbbször azon nemei az agyagos márgának, mely a geologiai általános nomenclaturában lösznek nevezetik. Ez helyenként homokos s ez utóbbiba valóban átmenetelt is képez; sőt vannak helyek, pl. a Cserhát fölsíkján s ennek déli nyulványán Bácska felé, hol egyenesen a homok a lösz helyettesíti, s mindazon puhányok, a melyek a lösz annyira jellemzik, homokban fordulnak elő.

Nem tetemes kiterjedésben, de érdekes körülmények közt, találni negyedkori képleteinkben mésztuffot is, mely helyenként már megszünt képződni, míg másutt képződése jelenleg is tart folytonosan.

Ezen negyedkori képleteink összes vastagságát 200 bécsi lábra tehetni megközelítőleg*).

*) Jegyzet. Ezt különösen Moldovában a Pruth és Szereth közti téren volt alkalmam megközelítőleg meghatározni. Ugyanis Galactól éjszakra, a Traján-árkot elhagyván, Pekin helység felé van egy kimosási völgy, melyben a kút 18 öles, s e mélységben

B) A földfelület negyedkori állapotja.

Leírván a képleteket, melyek a congeriarétegek és a most-koriak között jöttek létre, az ú. n. negyedkori vagy diluviál időszakban megkísértem a föld felületének akkori állapotját ecsetelni, mihez az kívántatik, hogy lehetőleg egészítsük ki azt, mit a jelenkor egész tartama alatt a víz elhord, az összes vízrendszer legalantabbi helyeinek rétegeket alkotva lerakandó.

Ha véghez vittük ezt, megkaptuk a felület minőségét a diluviál-kor vég-időszakára nézve.

Először is a folyam-rendszer mély ágát illetőleg bizonyosnak tarthatni, hogy a hol a jobb és bal part meredek, ott egykor a két part között ugyanazon anyaggal volt a tér kitöltve, a melynek rétegei szintesen fekvő huzódnak a két part hosszában.

Ez áll például a Duna medrére nézve. A jobb parttal szemközt, ha hajón teszszük az útat, nem látjuk ugyan a balparton a megfelelő magas löszpartot, sőt Vácztól kezdve az ártér képezi a bal partot s ez legfőleg Bajánál szakad meg, ott ismét láttávba kerülven a negyedkori (homok) képletek; de a hol nem látni is közvetlenül, megtaláljuk több kevesebb mértföldre befelé keletnek, míg végre egészen elérjük azon magasabb területet, mely a Duna s Tiszának vizkörnyékét egymástól elválasztja, s itt a megfelelő part vagy meredek s erőszakosan elmosott, vagy lejtés a szagatottság nyomai nélkül.

Tehát általános szabályul tarthatjuk, hogy ott, a hol meredek löszparttal meredek löszpart áll szemben, a bevajódás előtt az összefüggés megvolt, s a két part fölsíkja egy fölsíknak a tábláját képezte szakadatlanul.

A Dráva, a Száva, a Szereth, Pruth, a Dniester s déli Oroszország mindazon folyói, melyek egyenlő magas löszpartokra vájtak medret, azon sivatagok síkját, melybe medreikkel vékony karezot csináltak, ekként kiegészíteni engedik.

Néhol azonban a kiegészítés nagyobb mérvben kellek, mint csupán egy folyam-ágnál, nevezetesen ott, hol több nagy folyó működött közre a laza földanyag eltávolításában. Ilyenre példa van a Duna és Tisza vízválasztójának déli részén Bács megyében s Tittelnél. A telecskai fölsík a megyét kétfelé osztja: éjszakira s délire; amaz a magas, s löszből áll; emezt a Duna alluviálisíkja képezi. Tittelnél a negyedkori képletekből csak egy tojásdad alakú s vagy 2000 holdat tevő fölsík maradt meg, a mely csaknem köröskörül nyílmeredek. Magassága az ártér fölött

homokot s congéria képleti esigákat kaptak, tehát a negyedkori képletek határa alul biztosan el van érve. A környező lösz-fölsík 20 – 24 öllel lehet magasabb a völgy fölött, mi 38 – 42 ölet tesz.

60 — 100.' Az valóban úgy veszi ki magát, mint azon oszlop, melyet a földmunkáknál meghagynak, hogy a már elhordott mennyiséget ahhoz mérhessék.

Miután e regenerátori tisztünkben eljárva, egy sikká változtattuk a magyarországi medenczében a negyedkori képleteket, s összefüggőleg ezzel kiegészítettük az aldunai szorosban is az azon lerakatok szintje ujmutatásánál fogva a fölsíkot, beérünk a szűkebb értelemben vett pontusi környékbe, s itt akként haladva jutunk végre a Feketetengerig.

A Fekete-tenger nyugoti s éjszaki partjai messze be löszrétegekből állván, a melyek ott koránt sincsenek kiékülő félben, sőt ellenkezőleg teljes vastagságban kifejlődött meredek falat képeznek; a kiegészítést itt véghez viendők, a tenger területéből tetemes részt kell igénybe vennünk arra, hogy a teljes vastagságu lösz fokonként vékonyodva, végre kiékültnék tekintethessék.

Ezen a nyomon indulva okvetlenül fel kell tennünk, hogy a lösz képződése idejében a Feketetengernek azon területét, melyre szükségünk van hogy a löszfölsíkot kiegészíthessük, a tenger-víz nem borította, hanem hogy az fel volt emelkedve annyira, míg a most hiányzó rétegek a partot képzőkkel számról-számra találkoztak s így a rétegsíkok egykori tagadhatlan folytonossága lehetséges volt.

Egy második magyarázat is gondolható volna egyelőre, hogy t. i. a Feketetenger meredek partjai azelőtt a tenger színe alatt voltak összefüggésben a hiányzó részekkel; azonban a helyszínen tett észleletek ennek egyenesen ellenmondanak. Ugyanis akkor a Fekete-tengernek nagyobbnak kellett volna lenni mint most s nyomokat visszahagyni a negyedkori rétegek síkján; ilyen nyomok a lösz hátán határozottan nem léteznek s így biztossággal állíthatni: hogy a Feketetenger nem egy nagyobb sóstenger összemérése által eredett, hogy annak határa — tán némely helyi esetet kivéve — létezése kezdetétől mostanig ugyanaz volt; s ha szenvedett is némi változást, az semmi esetre sem visszahuzódás volt szűkebb határok közé, hanem hamarabb terjedés, a helyenként jobban rongált laza partok beomlása által, mi azonban egészben véve semmi esetre sem tetemes; mert épen ott, hol csupa lösz képezi a partot, vannak a nagy folyók torkolatai, s a delta képződés a löszpart védőjeként szerepel.

A Feketetenger területének akkori állapotáról még jellemzőbben szólhatni, ha figyelembe vesszük, hogy a negyedkori képletek vízből rakodván le, azok legfelső rétege, tehát kiválólag a lösz, tengerfenék volt.

Ha víz borította azon összes területet, melyet most ugyanazon continentális alföldön összefüggőleg lösz fed, kapunk egy oly tengert, melynek víze alatt volt — a pontusi alföldön kívül — igen valószínűleg az egész casp-arali süllyedmény is, valamint azt Pallástól kezdve Humboldt s minden ott utazott természet-buvár sej-

tette s kimondotta. De ezen tenger a negyedkori időben csak úgy létezhetett, ha—mifő már a löszrétegek kiegészítése követelt—a Feketetenger területéről felteszszük, hogy az mint Feketetenger nem létezett, hanem feneke föl volt emelkedve annyira, míg a lösz-sík itt hiányzó része kiegészült. Egyszersmind következik az is: hogy ezen magas helyzeténél fogva nem állott az Occánnal összeköttetésben, hanem kiegészítő része volt a pontus-casp-arali roppant földközi tengernek.

A magyarhoni medence ezen földközi tengernek tetemes öble volt, azzal szoros által lévén olyformán összekötve, mint a Fekete-tenger a Bosphor által a Marmara tengerrel, a Dardanellák által a Földközivel.

Lemondván e tenger határának kitzítéséről, mihez még igen sok észleti adat kívántatik, átmegeyek a tengerfenék domborúságai és homoruságainak tárgyalására, mint a melynek itt-ott biztos emlékei maradtak fen.

Előbb csak nagyjából érintettem, hogy kitöltvén, a mit kézzelfoghatólag a mostani folyók hordtak el, a felületet tetemesen kiegészíthetni; de ez csak ott sikerül, hol a meredek löszpartnak szintolyan ellenoldala van; de a hol az egyik, vagy mind a két oldalon a víztől szelid lejt terület, itt nem lehetünk már bizonyosak abban, vajjon kimosási völgy-e az, vagy eredeti mélyedmény, mely már a lösztenger fenék reliefjéhez tartozott?

Világos, hogy valamint minden tengernek, úgy azon negyedkori Földközi tengernek is különféle mélységű helyei voltak, s ismeretünket csak tökélyesítheti, ha módot találunk kimutatni: hogy a maiglan is fenmaradt mélyedményekből mi akkori, mi későbbi!

Ismét a magyarhoni nagy medenczéből indulok ki.

Itt azon halmok vezethetnek bennünket, melyeket legelőbb Békés és Csanádmegyék rónáin ismertem fel olyaknak, melyeket a természet hozott létre, s a minőket aztán évről évre találtam egyéb völgyeken is, úgy annyira, hogy most már határozottan mondhatom: hogy azon halmokon kívül, melyeket emberkéz hányt fel, vannak alakra nézve egészen hasonlító olyan halmok is, melyek nem az ember, hanem a természet művei; és valamint amazok az ember történetére, úgy ezek a vidék természetes fejlődésére nézve fennen hirdetik azon körülményeket, melyek közt létrejöttek.

A természetes halmok löszterületen jönnek elő*), az anyag s a rétegzeti sorozat ugyanaz, mint a síkságot alkotó negyedkori képleteké azok körül. A Tisza balpartján, a hol az alföld három

*) Csak egy helyen tapasztaltam eddig kivételt, t. i. Ercsi és Adony közt, ott néhány ilyen halom a Duna igen régi árterén van, melyek akkor képződtek, midőn a jobb part még vagy 30 lábbal volt kevesebbé felemelkedve.

rétegből áll: alul homokból, aztán sárga agyagból s e fölött feketéből, e halmok is épen azokból állanak, s kivehető hogy már a legalsó, a homokréteg is halom volt, ehhez rakódott félgömbnyi burok gyanánt a sárga agyag s végre a fekete föld. A hol csak két rétegből áll a Tiszahát: homokból és sárga agyagból, az ottani halmokban is ezt látni; végre a hol csak lösz tart messze le, de fölül korhanydús réteg fűdi, ilyen a halom is. Azonkívül az eleven föld azon erősen kifejezett sajátosságával bírnak, a melyet minden földmives tapintatilag észrevesz, ha ilyen földbe csak bele üti ásóját; végre, hogy e rövid jelzést befejezzem: az archaeolog mitsem talál az ilyenekben; vagy ha néha bukkannak is urnára vagy esontokra, azok fölülről ástak belé úgy, mint az ilyen halom körül a síkság földjébe.

Elosztásukra nézve azon törvényt állíthatom fel: hogy a természetes halmok mindenkor egy-egy teknőszerű mélyedményben fordulnak elő akként eloszolva, hogy a lejt felső részén lépnek föl először igen alacsony halmok, alább magasabbak s a teknő fenekén a legnagyobbak, magok vagy közöttök kisebbek, míg a feljebb észlelt kicsik között, nagy soha sem fordul elő. A teknőszéleket képező magas gerinczen vagy fűsikon nincs halomszerű emelkedés.

Képződésök kezdete igen messze bemegy a negyedkor multjába, mert a tiszahátakon látni való, hogy a legalsó réteg anyaga ott már halommá alakult s növekedett mindvégig azért, hogy a víz anyagot hordott reá kívülről. Rendesen elhagyott folyammeder kanyarulatainál találjuk a legjelentékenyebb halmainkat, azon oldalán a könyököknek, melyen a vízömlés sebessége megszűnik, s a behuzzott földanyag oldalvást lerakodhatik. Más esetben több ömlés jövén össze, kerengő mozgás jöhetett létre, melynek enyhében szabályos alakot öltve gyűl meg a földanyag.

A halmokat mint az egykori lösztenger bizonyos alakú zátony képződményeit, útmutatóul véve, honunkra nézve kiderül:

1) Hogy a Tisza széles völgye, tehát a szoros értelemben vett magyar alföld, eredeti mélyedmény.

2) A Dunára nézve is van egy két helyen biztos nyom arra, hogy mostani medrének legalább egy kis része, teknő alakú mélyedmény volt már a lösztenger fenekén is. Pestmegyében Miske és Hajós között a bal parton nem meredek löszfalak, hanem negyedkori képletek alkotta szelíd lejtet találni az országúttól keletre s ezen természetes halmok huzódnak a Duna folyásának irányában, de kicsinységök azt engedi következtetni, hogy e teknő sokkal szűkebb volt a Tiszavölgyi teknőnél. A Duna jelen medrét tehát koránsem lehet egész hosszára nézve a magyarországi nagy medenczében eredeti mélyedménynek venni, sőt több észlelet ennek egyenesen ellenmondván, azt kénytelen vagyunk utólagosan kivételes körülmények hozzá járulása mellett létrejötnék állítani.

3) A Tisza és Duna közti vízvázalstó tetején nincs termé-

szetes halom, ez fölül esett a halom képződési vonalon, de az anyagok lerakódásának módjáról azt kell következtetnünk, hogy a lösztengerben a fölött sekély víz lehetett, s hogy az eleinte mint gerince létezett a tenger fenekén, mely a Tiszavölgyi mélységet a dunavölgyi csekélyebb mélységtől elválasztotta. A negyedkor végszakában e gerincebe bevágódások történtek ÉNy — DK irányában, s deundatio által az anyagnak nagy része elhordatott.

4) Ellenben mondhatni, hogy a Maros alsó folyásától kezdve a tiszai alsík délnek, tehát Torontálmegye s Temesnek része, valamint Bácskának alsó fele, egészen le a Duna jobb partjáig, nem a lösztenger eredeti mélyedménye.

Ugyanezen módon járván el, azt találtam, hogy az aldunai fejedelemségek síkságán is lehet a természetes halmok segítségével az eredeti mélyedményeket a később támadtaktól megkülönböztetni, s fő következtetésetül tán szabad kimondani, hogy az összes folyamrendszer jelen ágya megvolt nagyjából már a lösztenger fenekén is, mint kisebb nagyobb teknőszerű mélyedés. Ezen mélyedést vízömlések idézték elő, melyek valószínűleg a nagy l ö s z t e n g e r b e n nagyjából hasonlítottak irányra nézve a mostani folyók irányához, minthogy ezek felső s a tengeren kívül eső folyása akkor is már ugyanaz volt, mint jelenleg, miután medrök azon részét a hegység reliefalakjának létrejötte alkalmával kapták, mi még a diluviálkort megelőző időszakban történt.

III. A FEKETE-TENGER ELFOGLALTA TÉR LESÜLYEDVÉN, A LÖSZ-TENGER MEGSZÜNT S AZ ÁRVIZI IDŐSZAK BEÁLLOTT.

A negyedkori lösztenger és a mostkori Fekete-tenger együtt-létezése hydrographiai lehetetlenség. Amaz egy földközi, s valószínűleg édesvízi tengert képezett, mely az oceáni magasság fölött állott; s ennél fogva azon időre nézve, melyben a negyedkori képleteket még víz borította s a Fekete-tenger mint azon mély tartó, mely keleti Európa folyamrendszerei nagy részének vizét elnyeli, nem létezett, sőt annak területe ki lévén emelkedve, részét tette a lösztengernek, visszautasíthatlan azon következtetés: hogy ez utóbbi meg az Oceán között nem létezhetett összeköttetés.

Geographiailag véve a lösztenger valószínűleg az egész ponto-casp-arali mélyedményt borította, s lecsapolódása után azon roppant síkság jött létre, melynek ázsiai részéről Ritter a nagy geograph megjegyzi, hogy a buhárai alföld az ő negatív niveauival minden ázsiai síkság között a legcontinentálisabb, mert egy oldalról sem nyílik az Oceánra.

A lösztenger megszűnt lenni épen azért, hogy vulkáni hatás következtében tetemes szintkülönbség támadt annak összes medenczéje, meg e medence szélének azon része között, melyet jelenleg a Fekete-tenger foglal el; s e szintkülönbség

emennek lecsülyedése által támadt. E sülyedés következtében a lösztenger olyan közlekedésbe jöttek, hogy annak vize ebbe lecsapolódott, egy felső ömlést idézvé elő a Földközi tenger felé; emezé pedig a sülyedmény helyére tódult, nagyobb tömötségnél fogva alsó ellenömlésre szolgáltatván alkalmat.

A sülyedés és az emelkedés közti különbség nem azonnal lett a mostani, az észleletek egész serege mutat oda, hogy az időnként, még pedig nem észrevétlenül csekély fokozatokban, hanem egyszerre feltünőbb mérvekben történt.

A Fekete-tengerre nézve ezen sülyedést követeli a partok meredek volta, mi e tengernek egyik sajátja.

A Fekete-tenger egyetlen valódi szigete, a Kígyó-sziget (Fidonisi) a kiliai és szulinali ágak között be vagy 15 tengeri mértföldre, szintén köröskörül meredek sziklafal által környeztetik, s a mélység körülötte tetemes.

A partok alakja már magában kívánja az eredésre nézve ezen magyarázatot; de ha még hozzá tesszük, hogy a Fekete-tenger északnyugoti és nyugoti részén a part durva mészből és löszből áll, s ezek csupa szintes rétegeket képeznek, melyeken egyéb mozgásnak nyoma nincs mint föl, a sülyedés eseményének kora is ki van mondva; annak csak azután lehetett megtörténni, miután a löszképlet ilyen vastagságra fejlődött volt.

A múlt események részleteinek sorát s módját mintegy elméletileg állapítjuk meg, s ez annál közelebb áll a valósághoz, mentől tökéletesebben magyarázhatjuk ki abból a következményeket. Menjünk át tehát azon változások vázolására, melyek egy oly nagy horderejű eseményre, mint egyik tengernek a lecsapolódása a másikba, az összes vízkörnyékben következtek.

1) Legelőször is azon ó-alluvial lerakatok igényelnek magyarázatot, melyek Csernavodán, Zimonymál, Eresinél, Gombán Terennén stb. a mostani Dunavize fölött oly tetemes magasságban találtak.

Ezen ó alluvium csupán helyi képződmény, s létre jöhetett a lecsapolódás első korszakában, midőn a Löstenger feneké olyan helyeken már kiemelkedett, a melyek fölött a víz legesekélyebb volt. A vájásokban tavak maradtak vissza, némelyek tán vízömlés nélkül, mások vízömléssel, előidézve körülvevő hegyoldalokról szakadó folyók által, melyek magokkal az ember lakta helyekről műkésztményeket is ragadtak.

2) A lecsapolódás haladtával nyúltak a folyók, s azon homorúságokat, melyek a lösztenger fenekén, mint ágyaik durványai, már megvoltak, fokonként mélyítettett, a lösz finom sáranyagát iszapként magokkal vivén. Ezen a módon tartott kezdettől a jelenig a folyammedrek kivájódása általában.

3) Azonban hogy a lecsapolódás nem volt rögtöni, hanem

szakadazott, annak bizonyosságai a síkrendszerek, melyek a Vaskapú tül részekben épen úgy megvannak mint az inneniek.

4). A lecsapolódás elejétől számítva jó sokáig víz alatt maradt a magyarhoni nagy mélyedmény, a Tisza völgye; a Duna jobb s bal parti melléke, annál inkább a magyarhoni felső medence kimerültek, de a szorosán vett Alföld még víz alatt maradt. Arra, hogy volt-e ebben némi része az aldunai szorosnak, melynek sziklái a Duna jelen fenekéből felállva, eleinte tán csak olyan gátot képeztek, melyen a víz ereje előbb utóbb diadalmaskodott—nehéz határozottan felelni, de hamarább igen mint nem. Legyen azonban bár miként, itt megkísértem a Tiszavölgy sajátságából a képződési körülményekre következtetni.

Kivéve némely mostani vagy elhagyott meder környékét, a a Tiszaháton csak alárendelten fordul elő homokterület. Az uralkodó talajnem a homokagyag, gyérebbe az agyag homok nélkül s végre mint sajátja a szik, mely vagy az előbbi kettővel keverve vagy magában mint v a k s z i k, különféle alakú foltokat képezve, találtatik.

Midőn a Tiszavölgy a lecsapolódás bizonyos korszakában nagy tavat képezett, annak a szélein ugyanazon módon mint jelenleg, vízi növényzet tengett buján, s korhadása következtében közreműködött azon felséges talajnemek előidézésére, melyek akkor a tó szélén magas feneket képeztek, most pedig a mélyedményből kiemelkedve, Nógrád és Heves déli részében, Békés Csanádmegyében, Aradban, a Temes keleti részében stb. még az ártereken is felül álló síkot alkotnak, s honunk magtárainak méltán nevezetnek.

Az anyagot az itteni felséges televény létre jövésére az évenként elhaló növényzetten kívül az ásványporladék szolgáltatá, mely ide a körülvevő hegyekről sodortatva legelőbb ért, s így durvább szemekben rakodott le.

Ezen néhol tetemes terjedtségű csekély fenék roppant nádasain csak úgy jutott keresztül a víz, mint az ásványporladék finoma, a tiszai nagy tóba, néhány patakot vagy folyót kivéve, melyek elég erősek voltak a medret nyiltan tartani. E körülmény először azt idézte elő, hogy ásványanyag gyéren, másodsor igen finomoszlátú állapotban s nagyrészt már az elmállás vegyfolyamat lejárva jutott a tó közepébe s egyszersmind mélyébe.

A vakszik csupán oly területein találtatik a Tisza síkjainak, melyeken a depressio a legnagyobb a hol valamint most is leglassúbb a víz folyása, úgy semmi okunk sincs feltenni, hogy a geologiai hajdanban is másképp lett volna. S e, már az esés csekély volta miatt is lassu víz folyása még lassúbb lett az által, hogy a széleken mindinkább befelé nyomuló Sárrétek feltartóztatták s olyféle mozgást engedtek csak, minőt ugyanazon mélyedményben a Bihar s Békés megyék szélein, a nagykiterjedésű Sárrétek beljébe nyo-

mulva, ma is észlelhetünk. A jelen e részben valódi iskolája a multnak; míg a multból fenmaradt eredményeket, a jelenben észlelhető tünetemények szerint fejtjük meg; úgy a jelen változások jövő eredményét a multból átjutottak nyomán szintén elképzelhetjük magunknak.

A mostani Sárrétek kicsiben tanítják, hogy mi módon képződik egy korhanydús televény 10 — 12 lábnyi vastagságra is; másrészt találni ott tisztásokat, gömbölyü vagy hosszúkás alakban, melyek fenekére valóságos szik rakodik. Miként ez ma csak oda szorítkozva, úgy hajdan a Tisza mellékén nagyobb terjedésben járta le változásainak maiglan is fenmaradt folyamát s ott hol a körülmények a legkedvezőbbek voltak, több,—hol kevesebbé, kevesebb szik képződött, magában vagy keverve talajnemekkel s azok tulajdonságát nem kevésbé módosítván.

A lassú s gátolt vízmozgás, meg a vegyfolyamatot lejárt alkatrészek minősége a szik tanulmányozásában világosan tűnik ki. Ugyan is annak alkatrészei oly finom osztatúak, hogy a legdurvább rész is csak por alakú, s már homok nagyságú szemeket nem találni benne. Ilyet a folyók csak ott raknak le, hol a mozgás csaknem végkép megszűnván a legfinomabb iszapnak van nyugalma lerakodni. Az alkatrészek vegyi állapota oda mutat, hogy a kovasavas alkali ásványok e tartalmoktól csaknem végkép megfosztattak, sőt ezenkívül sem mész, sem phosphorsav sincsenek jelen, hanem túlmenyiségben aluminiumoxydhydrat; ¹⁾ van azon kívül szerves test is, de annak csak kis mennyisége képez valóságos, a növénytáplálkozásra alkalmas korhanyt, nagyrésze finom szénből áll ²⁾ Ezen kívül kiválasztási képessége mind a phosphorsavra, mind a kálira nézve oly csekély, hogy ezt valóban beteg talajnemnek mondhatni, melyhez az alkatrészek csak akkor jutottak, miután lejárták hosszadalmas sorát azon vegyválasztásoknak, melyek folyama alatt e tengéltre szükségeltetett táprészek kiszabadulnak.

A lecsapolódás folyton tartván, végre létre jöttek a folyók mostani medrei, a bevájódás azon fokát érven el, a mely mélyedni pusztán a folyam hatása által alig fog, miután e részben semmi okunk sincs feltenni, hogy az egyensúly helyre nem állott; de igen is történhetnek tetemes változások a szárazon előfordulható

¹⁾ Sav csak kovasav, s ez hydrat állapotban sokkal kevesebb mint a föld s ezt már föleresztett sósav is kihúzza, ha a talajnemet vele tárgyaljuk.

²⁾ A jó talajnemek korhanya nitrogen tartalmú, ebben vagy semmi, vagy nyoma van csak annak. (Geologiai viszonyok és talajnemek ismertetése, kiadja a M. Gazd. Egyesület. I. Füzet Békés és Csánád megye 1861).

helyi emelkedések vagy süllyedésekben álló vulkáni dislocációk következtében.

IV. A DUNA MEDRE EGY VETŐDÉSI SÍK MÉLYFDMÉNYÉBEN VAN.

Egy sajátzerű körülmény a Duna medrének jelen alakjában mint uralkodó tűnik ki, s ez nem az irányt illeti, mert erre nézve semmi különös sem adja elő magát, nincs az a világtáj, a melynek irányát a Duna hol rövidebb hol hosszabb távban folyva ne követné; de igen is általános az, hogy már Pest fölött, csaknem Vácutól kezdve egészen a Fekete tengerig, mindig a jobb part a magasabb.

Kivétel csak az aldunai szorosban, valamint ott is van, hol a jobb parton oldalpatakok képeztek kisebb nagyobb ártért, vagy végre ha valami nagyobb lökés következtében, előidézve mindenkor egy jobb parti szirtsarkantyú által, ideiglenesen a balnak tart, ilyen kivételes helyeken a partok egyenlők.

Ezen körülmény észlelésére sokkal alkalmasabb a Duna túl a Vaskapun, mint innen, mert nálunk nagyobb a domborzati változatosság a legfelső képleteken, mint a pontusi roppant sivatagokon, melyeknek kis részét ugyan, de minden jellemmel fölruháztattak, a havasalföldi síkságok képezik; ott aztán minden tekintetben a Duna a főfolyam, míg nálunk az alföldre vonatkozólag sok részben a Tiszát kell ilyennek tekintenünk.

A Duna medrének vonalát egy süllyedési görbének tekinthetni; mely részét képezi azon vetődési síknak, melytől jobbra a continens emelkedésben, az ellenkező süllyedésben van oly módon, hogy először nem mindentitt egyenlő ezen emelkedés és süllyedés; másodsor, hogy aránylag nagyobb az emelkedés mint a süllyedés.

Részét képezi a vetődési görbének oly értelemben, hogy ez olykor a jobb parton elhagyván a Dunát, belebb is kanyarodik; ezeken a helyeken is előfordul azon kivétel, hogy a jobb part nem magasabb, de rövid megszakadás után ismét az emelkedésben levő része a continensnek tolja magát elő, képezve gyakran meglepő sziklahegyet, melynek folytatását a bal parton hiába keressük.

Ilyen előre tolt ismertebb fok Budán a Gellérthegy dolomitja, s még feltünőbb Pétervárnak serpentinje, mely a Dunát oly feltünő kanyargásra készíti.

Az, hogy a Duna jobbpártjának kivétel nélküli magasságát emelkedésnek kell tulajdonítani, következtethető részint egyes pontokon tett észleletekből, részint két pont általános összehasonlításából.

a) Észleletek egyes pontokon.

Az ezen nemű észleleteket a Fekete-tengertől kezdem elsorolni, s megyek egész Pestig, hol a végső de igen sokat mondó e körülmény ismeretes előttem.

1) A deltaképletnek egy része a mostani fölött találtatik 20—24 lábbal, a Szentgyörgy ág jobb partján, Bes Tepe falu fölött, a löszdombokhoz támaszkodva. Midőn tehát az lerakodott, ugyanannyi lábbal lejebb volt a Duna jobb partja. A balparton ugyanazon ponttal szemközt semmi nyoma egy ilyen emelkedésnek, ott deltaképlet csupán a mostaninak szintjén találtatik.

2) Biztos nyoma van annak, hogy a Duna vize befolyt egy olyan völgybe, mely a mostani szintje fölött tán 20—30 lábbal fekszik magasabban; a csernavodai völgy ez, melyet már leirtam, de itt azért hozom újra föl, hogy alkalmat vegyek magamnak megemlíteni, hogy az alatt az ellenfekvő balpart folytonosan alacsony lösz-sík, mely messziről kezdve lejt szeliden a Dunának.

3) A jobb part hogy magasabb mint a bal, általában mondtam; de most helyén találom részletesen elsorolni, hogy annak idomzatára nézve e három eset adja elő magát.

Az első alak, midőn a partot sziklák képezik, melyek a Dunába sarkantyúként benyúlnak. Ez csak egyes pontokon találtatik, de ha megvan, föltűnik már azáltal is, hogy a Duna attól rendszeren elkanyarodik.

A második s leggyakoribb idoma a magas Dunapartnak a meredekfalak, néha sziklaréteggel alul (leginkább durva mészszel) s föltül löszszel, vagy csupán ez utóbbiból. E meredek partok, a hol nincs szikla almányok, rendszeren szakadnak, de úgy, hogy függleges irányokat fokontint kiegészítik.

A harmadik, mely különösen ide tartozik, egészen vagy legnagyobb részt löszből áll, de korántsem meredek, hanem lejtés. A lejt tart be a földfelé, egész a löszfölsíkiig, s abba nem megy fokontint át; hanem a fölsík előbb meredek falat képez, s mint kerethez simul elhez, a többé kevésbé széles ferde sík, fokontint a Dunáig szállván alá. E ferde sík fölületén emelkedések s mélyedések vannak, a melyeknek magyarázatát adandók, oda kell nyilatkoznunk, hogy azt víz idézte elő, mely a löszbe magát egyenetlenül vágván be, annak némely részeit hosszas dombgerincez alakjában meghagyta. Ha az irányait tekintjük ezen háztető alakú s egymással párhuzamosan menő földemelvényeknek, azokat eredő gyanánt tekinthetjük oly két oldalere nézve, melyek egyike, és sokkal nagyobbika, a Duna árja; másika s kisebbike egy oly patakocska, mely a lösz-fölsíkon keresztül a Dunába ömlött.

Ezen idoma a partképződésnek Rahova és Viddin közt igen tanulságosan észlelhető, s olyan körülményeket, melyek közt a lösz anyagján e plastikai műtét lehetséges, csak úgy képzelhetünk, ha fölteszszük, hogy a part ezen részei a Duna fenekét képezték annyira, hogy abból a ferde sík felső végén karimaként álló meredek löszfal állott csak olyféle partként ki, a minőt a balparton szakadatlanul ma is szemléltünk.

4). A vaskapu alatti vidéken több helyen említettem a terasz sorokat. Ezeknek soha sem felel meg a balparton tökéletesen ugyanannyi, ott mindenkor kevesebb van. Így Sippnél tisztán megkülönböztethetni négyet; szemben Turnu-Severinnél csak kettőt.

5) Az aldunai szorosban a viszonyok kissé általánosb tárgyalást érdemlenek. Ezen szoros két különböző alföldet hoz össze: a magyarországit s a pontusit. Annak némely részei olyanok, hogy azokat a hegyek mostani relief alakulásakor képződött szoros völgynek tekinthetjük; de másokon kétségtelen nyomai vannak, hogy nincsenek egészen meg, hanem kimutathatólag hiányzanak részeik, a melyekről vagy mindjárt a relief első megalakulásakor váltak el az által, hogy ezek nem emelkedtek fel, hanem lennmaradtak; vagy a mi valószínűbb: hogy a relief megalakulása után az aldunai szoros irányában sülyedés támadt s a bérezek hiányzó részei messzire jutottak a fölemeltektől.

Tekintsük végpont gyanánt Buda Pestet, hol a Duna meder viszonyait bő alkalmam volt tanulmányozni.

A budai oldala a folyónak képezi a vetődési síkon fölemelkedett-, Pest területe egészen a Csümör s kőbányai dombokig a le-sülyedett területet.

Vizsgáljuk Budán a partképletet a Császár-fürdőtől egész Promontorig.

Ezen az egész vonalán a Duna jobb partjának meredek a sziklafal, kivéve akkor midőn elegendő mennyiségű neogen agyag volt jelen némi kis lejtősséget állítani elő, minőt a Várhegynél tapasztalunk. Ennek a meredek partnak irányában megy azon vetődési sík, melyen az emelkedés a jobb s a sülyedés a balparti vidékre nézve történik. Ezen vonal irányában a budai sziklahegység két egymáson esúszó merev anyaga valóságos nyílást képez, a melyhez részben hozzáférhetni, részben gyaníthatjuk, azáltal, hogy hévvizeink mind abból tódulnak ki; csak a hol vastag a neogen agyagrétege, ott e repedés felső része be van tapadva s a hévviz kibuggyanása meggátolva. Ezt tapasztalni a Várhegy alatt, hol hévviz nem tör elő, míg északra attól, a Józsefhegy alól, hol az 1 — 1½ lábnyi repedés 16 — 17 ölre követhető, s délre a Gellért hegy alól, hol szintén észrevehető a nyílás, bőven buggyan ki. Az árvizi lerakatok fölületi eloszlását tekintve, a Duna multjára nézve azt mondhatni: hogy az kijöven Vácznál a szorostól, szétterült s keletre ment Dunakeszin innen, tartván a főt,

mogyoródi, esömöri s kőbányai domboknak, visszakanyarodott nyugotnak s Gubaacson innen a mostani medrébe nyomult.

Ezen a téren van Pest és Csömör között egy elhagyott, de oly nagy folyammeder, melyről mindenki azt tartja, hogy egykor a Dunáé volt, noha az írott történetben említés nem tétetik; volt azonban közelebb a mostani mederhez egy ága a Dunának, melyről irataink is emlékeznek, s egy topographiai térképen 1649-ből még följajzolva találtatik, ez a fő Dunából nem messze Pest fölött szakadt ki, s körülölvén a várost, Soroksáron innen újra belefolyt.

Ellenben a jobb parton, Ó-Budán egy olyan helyen, hol a Dunától a hegység belebb esik s a folyam partját árvízi sík képezi, melyen Aquincum római város állott, például van arra, hogy azon ága a Dunának, mely a mostani part s a hajógyári sziget közt van, újabban képződött. Az egy vastag római fal fölött foly, mely Ó-Buda földjéről a szigetre volt vezetve. A fal szélessége 7 s helyenként 12 bécsi láb. Régi térképeken ezen ág nincs felrajzolva.

A Duna tehát keleti két medrét hosszabb időközben, de oly sorban hagyta el, hogy előbb a távolabbiból huzódott ki, azután a közelebbiből, s végre jött a mostani medrébe, hol veszteg áll, mivel a sziklafaj minősége olyan, hogy azt rombolni nem képes, de halad belebb a jobb partba ott, hol a hegység tőle el lévén kanyarodva, árvízi sík képezi a partot.

Sem a Józsefhegy ezen képletei, sem a várhegy eocen margája, tömött agyaga és szilárd mésztuffja, sem a Gellérthegy tömött dolomitja, szarukőbreccsiája s egyéb kőzetei nem olyanok, hogy az azokból hiányzó részt a Duna vize lett volna képes eltávolítani; mostani medrét az határozottan nem csinálhatta, ez készült annak lényeges közremunkálása nélkül, s azon helyekről, melyeken a mostani medrétől keletre részint rakodmányait, részint egykori medreit szárazon látjuk, csak akkor tért ide, midőn ez itt mélyebbre süllyedett s így szintre nézve az elébbi tartózkodási helyeinél alább juthatott.

b) A két part általános összehasonlítása.

Az egyesült fejedelemségekben a Duna felé egy mindinkább alacsonyuló löszfölsík terül el, úgy hogy az ezek képezte partja a Dunának, a Fekete-tenger szintje fölött csak 50—60'; míg a jobb parton Bolgárország területén szintén löszpartokat látunk túlnyomólag, de oly magasságban, hogy a két parti síkot egymás folytatásának nem tekinthetjük; a magasság Silistriánál, Rustsuk, Sistrov és Nikápolynál a 100 lábat mindenütt meghaladja; s belebb a Balkán felé az emelkedés rögtön szaporább. Oláhországban, éjszakra a Duna vonalától, szintén emelkedik a fűlsík, de sokkal hosszabb vonalban: Bukurest magassága már 237'; Ploestee 435'; Tergovisté 806' (Boné).

A különbség a bel és jobb parti sík között olyan, hogy az a lerakódás idejkor nem létezhetett, annál kevésbé hogy a jobb parton ezen magasságokban természetes halmokat látni, a melyek inkább mélyedésre utalnak a képződési időben, s a melyek tehát szintén kívánják, hogy a magyarázathoz a jobb parti continens rész utólagos fölemelkedését vegyük.

Honunkban Pesttől Baziásig azt látjuk, hogy volt idő, midőn a Duna csak úgy mosta a lösz magas partjait a bal oldalon, mint jelenleg a jobbon, ez sok helyen tisztán kiképződve találhatik Pest és Bács megyékben. Pestben különösen Miske, Hajós, Nádudvartól egész Bajáig; Bácskában a telecskai járás fősíkjáról lenézve déli irányban stb. Ez tehát oda mutat, hogy a helyett hogy a balparti lösz tovább mosva keleti irányban végre beszakadt volna a Tiszába, onnét eltávolodott. Azon egykori magas Dunapart a mondottam helyeken legnagyobb részét már begyepesedett, s attól a Duna jelen ágyáig ennek ártere nyulik el, néhol mértföldekre menő távokban, a melyeken még legnagyobb áradása alkalmával sem éri már el egykori partjait, úgy hogy ártérét itt mostani s régi ártérre lehet már fölosztani. Tehát határozottan van a Duna medrének képződési történetében kifejezve, hogy azt ő képezte ugyan annyiból, hogy a hiányzó löszanyagot eltávolította, de volt egy más tényező, mely a Dunát a helyett hogy honunk legnagyobb mélyedménye a tiszai alföld felé hasson, ellenkező irányban visszaterelte s juttatta végre a mostani medrébe.

Általában tehát a Dunának mind a jobb mind a bal partján vannak nyomok, hogy vize egykor azokon folyt, de a terület melyen ilyen nyomok mutatkoznak, mindenkor tetemesebb a bal mint a jobb parton. Az ilyen területek a jobb parton megszűntek Dunameder lenni, mert continentális emelkedés folytán magok hagyták oda a vizet; a balparton pedig, mert a süllyedési vonalon alantabb helyre jutván, azokat kénytelen volt a Duna vize maga oda hagyni.

A Duna mellékfolyóinál a partok váltakozva egyenlők, hol a jobb magas, s ekkor a bal az alacsony, hol ellenkezőleg. Így van a Tisza közép s alsó folyásában; hol pedig egyenlő magasak mint a Pruth, a Szereth s egyéb havasalföldi folyók s patakknál; úgy hogy ez e vízkörnyékben csak a Duna sajátja.

V. AZ EMBER TÖRTÉNETÉNEK VISZONYA A NEGYEDKORI IDŐSZAKHOZ.

Az újabb képletek viszonyainak minden oldalról felderítése megkívánja, hogy figyelemmel legyünk azon nyomokra is, melyek fajunkat illetőleg kipuhathatók.

E részben a Földtan epochális haladást tett az utolsó években. Azelőtt nem volt szó emberről s készítményeinek nyomáról,

csak az árvízi rakodmányokban; néhány éve azonban Éjszak-Amerikában, Frankhonban és Angliában sokan észlelik, hogy a negyedkori nagy emlősök csontjai között emberesontok gyéren, de gyakrabban kovakészítmények találatnak, melyeket mindenki emberi műmaradványnak tart, s azokban egy, a multban igen messze nyuló kor emlékeit tekinti.

E fölfedezés meglepőleg hatott a geologokra, kik az addig ismert tények parancsoló hangján indulva, az embernek, a biológiai sorozat koronájának létét, az árvizinél régiebb korszakban tagadni voltak kénytelenek, s a dolog további fejlődését várva várták.

Évről évre szaporodtak a lelhelyek s ezek bizodalmat érdemlő geologok által is méltányoltatván, az eredmény az lett: hogy Boucher de Perthes, ki már közel 15 évvel ezelőtt tette első jelentését, de hívőkre nem talált, most hason nyomon induló buvárokat számíthat maga körül.

Ennyi tény s ily lészleték ellenében kénytelen a kellőleg conservatív geologia is az ember föllépését egy földtani, de a mostanival közvetlenül összefüggő korról előbbre tolni, s az életfejlődési lánczolatba egy karikával többet illeszteni.

Az új tan így hangzik: hogy vannak helyek, melyeken az ember együttlétezett a negyedkori ősemelősökkel.

Magyarország hasonló lelhelyei részben alaposan vannak már kiaknázva, de azon ősemelősök között ember emléke sem a lapály rétegeiben sem barlangokban nem találatott. Ugyanezt mondhatni Galiczia keleti részén s déli Oroszországban a síkságokról.

Másrészt az archaeologia tanítja, hogy Dániában, Angliában, Franciaországban sírhalmok vannak a kő-korból, melyek nem csak alakjuk, hanem főleg az által jellemezzék, hogy csupa kőből készült tárgyak fordulnak elő bennök, tehát a fémeket azon tájok legalább nem ismerték. Az ilyen sírhalmok a tenger vagy a nagy folyók közelében találatnak, de belebb a vidékben soha. Vannak azután rézkori sírhalmok, melyek vagy termés állapotban előfordulnak, mint az arany, réz, vagy egyszerübb kohászati eljárás segítségével előállíthatók, mint a bronz; ellenben a vas, melynek előállítása tetemes haladást tesz fel a fémetechnikában, nélkülözhetik. A rézkori sírhalmok alakjuknál fogva is eltérnek a kőkoriaktól, de még inkább az által, hogy a tenger s folyoktól beugyobb távban is találatnak. Végre következnek a vaskori sírhalmok, mint legújabbak,

Magyarországban csak réz- s vaskori sírhalmok találatnak eddig, kőkoriak soha: s ha előfordulnak is kőbalták, vésők stb. önállólag az Alföld szüz rétegében magokban vagy tüzkövekkel, minőket gyűjteni magamnak is volt alkalmam oly helyeken, hol

a gyepet először szántották; azok tökéletesen hasonlítanak mind alakra, mind anyagra, mind a készítés minőségére azokhoz, melyekkel együtt arany vagy bronztárgyak is kerültek ki akár sírhalmokból, akár ezeken kívül bizonyos, de ember által lakott helyekből. E tárgyak, ha az Alföldön találtatnak, a legfelső rétegnek vagy tetején, vagy csak pár hüvelyknyire benne fordulnak elő, kivéve azon egy esetet, ha a víz mentében vagy ásottsírgödörben találtatnának; de azon rétegben, mely a lösz alatt terül el, soha.

Anyagra nézve a Mátrától s a Bükkhegységtől délre talált é maradványok mind olyan sziklafajból készítvék, melyeket a két hegységben föllelhetni: a kézi örlök, egy egy likacsos bazalt bomba kettétörve, a nagy balták tömött bazalt, kisebbek valamint a vésők kovapala a Bükkhegységből; a tüzkövek opálok, calcedonok s édesvízquarezok a Mátra rhyolitesoportjából.

Ez tehát arra mutat, hogy nem máshonnan odavitt, hanem az ott megtelepedett ember által készültek, hogy tehát a lösztenger ezen öble száraz s lakható volt már a bronzkorszak tartása alatt. Azonban geologiai nyomai is vannak az ember ittvoltának, de ezeket nagyobb magasságokban találjuk, s ezek azon cserepek s háziállatok maradványai, melyeket a lösz tetején levő ó-alluvial lerakatokban Eresinél, Zimonynál, Gombán, Teremén stb. találunk. E helyek mind olyanok, hogy azok a magas hegységtől, mely a lösztenger szigetpartjait képezhette, nincsenek távol; s ugyanazon vízár, mely azon hegységekről lehordta a kődarabokat alig kopott élekkel, magával ragadhatta a házi állatok elhánt csontjait, urnacserepeket stb.

Déli Oroszország sárhalmjai is csak újabbkoriak, úgy hogy azon tény, hogy a löszrétegben s még kevésbé a negyedkori alsó képletben emberi művek nyoma nem találtatik, megegyezik azon állítással, hogy ezt víz borította s így lakható nem is volt.

A későbbi időben rakódott le a csernavodai alluvial hegyfok, melyben már téglá s fém van, sokkal újabb időből azon az oldalon, melyet későbben képzettnek kell tartanunk, mint a felső réteget az Unióval s urnacsereppel, minthogy az ilyen földnyelveknél nem az a legújabb, a mi legmagasabban fekszik, hanem a mi a rakodás irányában legjobban előre van nyomulva.

A többször ismétlődő emelkedés hogy minő időközökben történt, erre némi támpontot úgy találunk, ha a jelenből megyünk a múltba s így bizonyos először: hogy Traján ideje, tehát több mint másfél ezer év óta a Duna mentében Pesttől tán a Fekete-tengerig, a vízszint s a part közti különbségre nézve felöltő változás nem történt.

De másodszer: nagy Sándor idejében más kinézése lehetett a dunai tartományoknak a torkolatok felé; ugyanis régi írók említik, hogy a Duna két ága között erdős s hegyes sziget

volt, melybe nagy Sándor behatni nem bírt. E szigetről most semmi adatunk; „de van, miként ezt egy a Duna torkolatokról megjelent érdekes czikk*) előadja, Izakesától (a régiéknél Noviodunum) mindjárt keletre egy tetemes vágány a dobrudsbai hegyekbe, melyek Tulesánál (Tilicium) a Bes Tepe magaslatban 800'-ra emelkednek. E vágány, melyen a homokos út, mint egykori folyamfenék, egész Babadagig megy, lehetett a keresett folyammeder, mely magas vízállásnál még most is megtelik Babadagig, és a vízárnak lefolyást enged a Razomo tóba, s így ez lehetett a „Peuce“ sziget, melyben erdőről s hegyekről tétetik említés.“

En a Dobrudsának részét részletesen nem vizsgálhattam; azonban nem mulasztottam el magamat legalább általánosságban tájékozni, s a dolgot éppen nem tartom valószínűtlennek.

Ez egy második csernavodai völgy volna; geológiai földerítése azonban azon fontos különbséggel járna, hogy míg amannál csak azt tudjuk bizonyosan, hogy fölemelkedett az ember otflakta óta, az izákese-babadagi elhagyott Dunameder pedig hátrózzottan jelentené, hogy ezen emelkedés még nem történt meg vagy 2200 évvel ezelőtt, de igen is meg már ezelőtt, vagy 1750 évvel.

Ezen legutolsó emelkedés sínes tehát az ember történetében feljegyezve, pedig az annyira új a föld fejlődésének történetében, hogy azt a geologia nyelvén a jelenkorba vagyunk kénytelenek helyezni, s így annak a történetére nézve ezen fejlődési epizod számíthatlanul fiatalabb, mint a mennyire ős az emberében!

Mindazonáltal egy ily nagyszerű eseménynek emléke nem halt ki egészen, s tán erre vonatkozó geológiai hagyománykép szabad tekinteni Magyarországi lakói között nemzedékről nemzedekre szálló azon nézetet, mely szerint e rónákat valaha az „Édes tenger borította s annak vize későbbben a Vaskapunál lefolyt.“

SZABÓ JÓZSEF.

*) „Die Donaumündungen“ Illustrierte Zeitung. Leipzig 1856. 29. Nov. Kruse „de Istri Ostus“ (1820.) czimű munkája nyomán.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1861.

(October — December.)

A két havi szünet után octob. 7-kén tartá az akadémia első osztályülését. A philos. törv. és történet tudományi osztályok jöttek egybe.

KAUTZ GYULA lev. tag foglalt széket. Az állameszme történeti fejlődését adá elő, a mint az ó, közép és új korban, határozott történeti formákban nyilatkozott; az államra nézve hasonló feladatot törekedvén megoldani, mint például Gans Eduárd: *Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung*“ czimű művében az örököségi jogra, Laurent. *Droit des Gens, ou Étude sur l'histoire de l'humanité*“ czimű művében a nemzetközi jog fejlődésére, Buckle „*History of England*“ czimű munkában a polgárisodás előhaladására, Ritter és Tiberghien a böleseleti elméletek világtörténeti fejlődésére s Moritz Carrière az isteneszme fejlődésére nézve oldott meg. Értekező ez alkalommal csak első szakaszát olvasá föl több nyomott ivre terjedő munkájának, mely sajtó alatt levő országlattani kézikönyve egyik alkatrészét képezi.

Kautz egyike legnagyobb készültségű szaktudósainknak. Legyen elég csak azon nagy olvasottságot tanúsító tartalomdus értekezésére utalnom, mely a Budapesti Szemlében jelent meg s a melyben a nemzetgazdasági eszmék és elméletek történelmi fejlődésével ismerteté meg a magyar közönséget. Hasonlót kísértett meg ezuttal az állameszme fejlődésének történetével; s nem kevésbbé alapos tanulmányt, sok oldalú tájékozottságot, bölelmi mély felfogást tanúsított. Mindenütt éreztük előadása közben, hogy oly íróval van dolgunk, a ki teljesen ura tárgyának s az által lelkesül. Kezdetből végig közfigyelem kísérte eszmedus előadását, melynek itt rövid vázlatát is alig adhatjuk.

Mindenekelőtt az ókori állameszmét ismerteté Kautz; s miután bevezetőleg az ó-világ általános műveltségi és társadalmi állapotára s a keleti és nyugoti polgárisodás különbségeire utalt: egyenként sorolá

elő azon jellemvonásokat, melyek az ó-kor államrendszerét és politikai szerkezetét a közép és újabb-korítól megkülönböztetik. Megmutatá, hogy az ó-kori államéletben csak az egészen és egyéni személyiség háttérbe szorítva, a mindenható állam korlátlan hatalma irányában majdnem semmibe vették. Az ó-kori állam nem az embert, hanem csak az állampolgárt vette figyelmébe, a kitől aztán, épen az állampolgáriság elismerése fejében, minden élet, boldogság és nyugalom feláldozását követelte. Másik jellemvonása az ó-kornak a polgári és politikai egyenlőtlenség elve, melylyel az ó-kor minden állam szerkezetében találkozunk, s melynek közvetlen kifo-lyása a várna rendszer és rabszolgaság. E két utóbbi intézményben látja értekező egyik főokát annak, hogy az ó-korban a tényleg tulnyomó aristocratiai elem mellett a valódi demokratiai elemek tartós érvényre és befolyásra nem emelkedhettek, erős iparos szellemű és alkotmányos érzületű középosztály nem fejlődhetett ki, s általában az igazi szabadság és szabad intézmények hozsash időre sehol meg nem honosulhattak. Az ó-kori népek továbbá soha sem emelkedhettek föl a különböző népek és nemzetiségek jogosultsága eszméjéhez. Az ó-világi államrend nem ismeri a népek nemzetközi egyéniségét, a mint nem ismeri az emberek egyenjoguságát, — se miatt a nemzetközi jog nem szilárdulhatott meg, a hódítás és leigázás maradt a népek érintkezésének egyik sarkelve, s minden nagy nép- és világ-hódító abban vélte feltalálni feladatát, hogy szokásait, törvényeit, nyelvét és nemzetiségét a többi népek nyakára tukmálta.

Ez általános szempontok tájékozása után, az államformákról s azoknak az ókorban tapasztalt fejlődéséről és jelleméről szólt értekező; kimutatá többek közt, hogy azon nagy fejlődési törvény, melynek nyomán Aristoteles, Machiavelli, Hegel, Gervinus és Roscher szerint az emberiség politikai fejlődésében a hatalom és szabadság cz egyesekről többekre, a többekről az összeségre, az összeségről megint az egyesre stb. tér által — az ókorban is felmutatható, és hogy democraticus és szabadsági eszmék és elemek az ó világban épen úgy, mint az új korban csak azon időtől fogva emelkedtek érvényre és befolyásra, midőn az ingó vagyon, szóval, a magasabb közgazdasági miveltség elterjedt, s a társadalmak anyagi szerkezetének kizárólag földipari jelleme háttérbe szorítottatott. Megjegyzé továbbá értekező, hogy az ókori népek-nél hiában keresünk valódi alkotmányos érzületet, hogy talán az egy római aristocratia kivételével, egyetlen államformát sem találunk az ókorban, tulajdonképeni nemesebb, fensőbb eszményének megfelelő alakban, s hogy jelesül az összes ó világ általában nélkülözé azon két főjelentőségű államformát, mely az ujkori szellem és államfejlődés legnagyobb horderejű szüleménye, s az ember és állam rendeltetésének az ó és középkori államoknál sokkal inkább megfelelő, t. i. az alkotmányos képviselői monarchiát, meg az egyeduralmi vagy köztársasági foederatiót. A mondottak-

ból következik értekező szerint az egész ókorban az erős, a népelet minden köreire kiterjedő, de egyszersmind a r é s z e k szabad mozgását és tevékenységét is biztosító k o r m á n y z a t hiánya. S mivel a közigazgatási ügyek és feladatok mind elméletben, mind gyakorlatban fölülte alárendelt jelentőségűeknek tekintettek: nem esuda, hogy azon nagy érdekeltséggel folytatott küzdelem, mely az ujkorban a k ö z p o n t o s í t á s é s ö n k o r m á n y z a t között foly, az ókori államokban sem a gyakorlati államélet terén, sem a politikai büleselők rendszereiben nem fordul elő.

Az eredményeket, melyekre értekező az összes ókorra nézve jutott, röviden ezekben foglalhatni össze:

Az óvilági államszerkezet és fejlődés, egyes fényes mozzanatok daczára, s mindamellelt, hogy a legnemesb erők és elemek állottak az állam szolgálatában és rendelkezésére, az emberiség magasb rendeltetésének és felsőbb czéeljainak nem felelt meg. Nem felelt pedig meg egyfelől azért, mivel se a szabadság, se az egyenlőség, se a nemzeti és emberi egyenjogosultság elvét el nem ismeré; s másfelől azért, mivel az igazi alkotmányos érzület, a társadalom conservatív és progressiv elemeinek és hatalmainak kétszeres egyesítésére soha el nem jutott, nem is említve, hogy az ipari és közgazdasági ügy, az anyagi munka megvetése folytán legnagyobb részt azon főtényezőket is nélkülözé, a melyek nélkül ép és virágzó államélet nem állha elő. Egyik legérdekesebb pontja volt az előadásnak, midőn értekező a rómaiak által, hatalmuk tettő pontján, a keleti hellenek és a barbár germanok ellenében követett nemzetiségi politikát tárgyalván, megmutatta, hogy akkor is, mint későbbben annyiszor, a leigázott és szabadságuktól megfosztott népek egybeolvasztására és nivellirozására egy óriási hadsereg és a legerősebb központosítás használtatott, s hogy nemzetiségök és törvényeiknek más népekre erőszakolását a rómaiak is h u m a n i t á s terjesztésének, „Culturmissio“-nak hívják, holott mint Tacitus bevallja, nem volt egyéb „romanisálásnál“ és a szolgaság terjesztésénél, mi azonban állandóan akkor sem sikerült, s mind a mivel hellen világ, mind a szilaj germán népek által meghiusztatott.

Ez előadást az octob. 21-ki ülésben folytatva értekező a k ö z é p k o r r a tért által, s az élet- és műveltségi viszonyok általános jellemzése után, tüzetesen fejtegeté, hogy az egész középkori államalakuláson a keresztyénség s a german elemből származott e g y é n e s í t é s i elv vonul által, mi aztán minden politikai formákra és intézményekre határozó befolyást gyakorolt; s egyenes ellentétben az ókori eszmeirányokkal az emberben mindenek fölött az ember, az egyén önállósága és szabad személyisége kifejlését s érvényre jutását eszközölte. Az individualismus ez előtérbe nyomulása volt aztán forrása és alapja azon állami szerkezetnek, melyből a későbbi hűbéri alkotmány és államellenes anarchia fejlődött, s a melynek szomorú következményeit az aristocratiának a monarchiávali szakadatlan tusakodásában és rendezott államéletet végkép lehetlenné tevő helyi, községi, rendi

és egyéni elemek és érdekek felülkerekedésében s kizárólagos érvényre jutásában, ugyszintén a legnyomasztóbb kiváltságok, előjogok és szabadalmak kifejlésében szemléljük. Miután értekező a hűbériség politikai és közgazdagsági alapjait tüzetesebben kifejté, s a monarchiai, aristocratiai és demokratiai elemeket futólag jellemzé: áttért a középkori állam egyes főjellemvonásaira s megmutatá, mily szoros kapcsolatban állottak egymással a középkorban is a politikai társadalmi és az anyagi népelet intézményei s mily szükségkép működtek össze valamennyi tényezők és rugók azon állami szerkezet valóítására, melyet az ujkorban a democratia, az egyenjogúság, a szabad szellem és gondolkodás e korszakában, számalmas megvetéssel „középkori államnak“ neveziünk. Az előadottak kapcsolatában különösen azon körülményre is utalt értekező, hogy a középkor rendi szerkezete egyszerű csiráit is magában foglalja az ujjabbkori képviselői intézménynek, a mitől azonban lényegileg annyiban eltér, hogy nem a nemzet egységét és összeségét, hanem annak csak egyes osztályait és rendeit képviselteti; nem a köz, hanem túlnyomólag a magánérdekek és magáncélok tolmácsolására és előmozdítására irányul; az utasítási elvre alapítottatik, s így az államegység, a nemzeti törvényhozás és államélet szükséges összhangjának hiányában, ez irányban sem valósulhatott meg sehol sem. Mindezek folytán maga a középkori államok kormányzati rendszere sem lehetett egyéb a lehető legnagyobb decentralisatiónál, mely az erőket megszigtaggatta, az államtagekat és részeket az egész fölé helyezte; a közigazgatás gépezetét nem engedte kifejleni; az országos és nemzeti érdeket a helyi vagy községi érdekek mellett háttérbe szorította; s így a politikai és műveltségi haladásnak is egyik fő akadályá lett. Fölmutatá végre értekező még az egész középkori államfelfogás és államfejlődés vallási, egyházi jellemét, a mely arra szolgáltatott okot, hogy sokan a világi és földi hatalmat az egyház-vallási hatalom kifolyásának nyilvánították, s politika és hitélet, egyház és állam összezavartatott; mi által idéztetett elő nagy része azon keserű harezoknak, mely a pápaság és a császárság közt folyván, végre is mindkettőnek kárára s tekintélyök csökkenésével végződött. A középkor jellemzését befejezőleg, azon nézetét fejezé ki értekező, hogy bármily nagy a középkor érdeme, a mennyiben az egyéni ségi elv uralomra jutását lehetővé tette, s bármi nagy haladást is tanúsít e korszak egyes nagy szerü tüneményeiben az ókor politikai szerkezetével szemközt: az ember és állam rendeltetésének és feladatainak megfelelő államrendszert még sem volt képes létrehozni. Szánandó ez okból azon államférfiak és állambölcselek rövidlátása, beteges világnézlete, a kik ez aristocraticus, feudalis és theocratiai államrendet az uj kor népeinek követendő előképül, mintául szeretik felállítani.

Most az ujjkori állameszme fejtegetésére mene által értekező.

Mindenekelőtt azon általános jellemvonásokat emelte ki, melyek ez ujjkort az előbbiektől megkülönböztetik s azon tényezőkre és elemekre

utalnak, melyek az újkori állameszme és államszerkezet történeti alakulására és fejlődésére elhatározó befolyással voltak. Az újkori állam és műveltség kiváló ismertető jelei, értekező szerint: a világias, profán irányu realisticus nézet és felfogási mód; szabadabban mozgó szellem, a középkori egyházi tekintély bilincsei alól menekülő és szabad gondolkozási irány; az anyagi érdekek előtérbe nyomulása s az iparüző és kereskedő polgári rend emelkedése; a bölcsészeti, politikai és természettudományi buvárlatok föléledése, s mindezekkel karöltve a demokratikus és szabadsági eszmék és törekvések mindinkább uralomra jutása. Az emberiség, ugymond értekező, a XV. és XVI. században valódi renaissance-korát élte, s oly időszakába lépett politikai fejlődésének, melyet mind alapjainál és elemeinél, mind elveinél és irányainál fogva valóban újnak, az összes ó- és középkortól lényegesen eltérőnek nevezhetni, a mennyiben az újkori államélet formái és intézményei nagyban és egészben véve az előbbieknél tagadhatlanul nemesebbek, szellemiebbek, az ember személyes és emberi méltóságával inkább megegyezők, a politikai és polgári szabadság, egyenlőség és egyenjogúság, a humanitás és igazság követelményeinek inkább megfelelők, az ó- és középkor minden nagy vívmányait és alkotásait az újkori észelviség alapján bizonyos nemesített, tisztább, emberiebb alakba öntők, s a haladás nagy érdekeivel és irányjaival teljesebb összhangban állók.

Ez általános megjegyzések után értekező a XV. századtól mostanig lefolyt időszakot két főrendre osztván, egyfelől azon benső, szoros kapcsolatot igyekvők kimutatni, mely az egész újkorban a politikai, vallási, szellemi és ipari szabadságtörekvések, eszmék és irányok közt létezik, melyeknek öszműködése idézte elő az újkori szellemiebb és nemesebb állam-alakulást; másfelől utalt azon nagy küzdelemre, a mely az ó és új eszmék, az erőhatalom és jog, kiváltság és egyenjogúság, szellemi szabadság és tekintély, autocratismus és democratismus, az isten kegyelméből és a népakaratából uralkodás joga, a pauperismus és pénzoligarchia, conservatismus és radicalismus stb. között mindez ideig foly. Figyelemre méltó volt e fejtegetésekben értekező többszöri utalása azon tényre: mint halad párvonalban a politikai mozgalmakkal és forradalmakkal egy más, hasonló fontosságú és horderejű, ámbar kevesebb zajjal járó szellemi, társadalmi forradalom, melynek eredményeit az alsó néposztály értelmi és anyagi emelkedésében, a műveltségnek mindinkább a népek minden osztályaira kiható terjedésében, az erkölcsök, nézetek átalakulásában stb. látjuk, s a melyek még nagyobb mértékben átalakítják az újkori álladalmat, mint a politikai forradalmak és törekvések.

Az újkori állam fejlődésére fordítván figyelmét, többek közt a következő három momentumot emelte ki értekező. Először az újkori államnak tisztán világi, emberi, politikai jellemét, melynek folytán a középkori theocratiai alakot levette, oly szerkezetet nyert, hogy benne az egyház az állam fölött már nem uralkodhatik, az állampolgár poli-

tikai jogélvezete, szabadsága, hitvallásától már nem függhet, a gondolkozás és lelkiismeret szabadsága állami megszorítások alá nem vettethetik. A másik momentum, melyet értekező megjelölt: az ujkori államoknak egységesebb, öszpontosítottabb alakzata, mely egyfelől az ujkori emberiség politikai és társadalmi haladására, a kormányzat és igazgatás javítására, a nagy nemzeti álladalmak megszilárdulására, s egyáltalában az összes műveltségi élet lényeges tökélyesbülésére vezetett; de másfelől alapja és kiindulási pontja is volt a modern absolutismus, állammindenhatóság, bureaucratiai öszpontosítás és kormányi önkény azon nemeinek, melyek az ujkor valódi mótelyei, s a népélet szabad, szerves kifejtését akadályozzák, az erők és tehetségek szabad tevékenységét bryaraeusi karokkal elnyomják, a szellem fensőbb czélok utáni törekvéseit lankasztják, úgy hogy csak a szabadsági eszmék és irányok legelszántabb küzdelmének köszönhetni, hogy az általános lankadás és tespedéstől az európai állam és társadalmi rend megóva maradt. Különösen érdekes volt értekező előadásában azon okok és tényezők kijelölése, melyek a korlátlan egyeduralom megalapítására és megszilárdítására határozólag befolytak, s azt, az ujabbkori államformák fejlődésében, a viszonyok sajátserü kapcsolatánál fogva, a legtermészetesb államformák egyikévé alakították; érdekes azon különböző fejlődési stadiumok tüzetes jellemzése, melyeken eddig az ujkori monarchia keresztülment, mindig új meg új alakot öltvén, s a mely stadiumokat, mint megannyi fejlődési fokot, „confessionalis, udvari, felvilágosult, katonai és képviseleti egyeduralom“ nevekkal jelölte.

Az értekezés utolsó része, melyet azonban ezuttal értekező nem olvashatott fel, a két művelt világrész műveltségi államainak (s ezek közt Magyarországnak) összehasonlító állami és alkotmányi történeteit fogja tárgyalni.

Örömmel várjuk értekező ezen előadását is.

Értekezése, melynek csak száraz tartalmát érintök e tárczaczikünkben, nagy mértékben magára vonta az összes akademia figyelmét.

A szakemberek már eddigi, széles olvasottságot és böleselő felfogást tanusító, eszmedus munkáit és értekezéseit is kellő méltánlylattal fogadták Kautz urnak. S mióta székét akademiánkban elfoglalá: egy nagy munkának első kötetét bírjuk tőle, a „Politika“ rendszeres kézi könyvét, mely mellett a napi irodalomnak az akkori válságos napokban sem lehetett észrevétlenül elhaladni. Mutatja e mű, hogy a polytechnicum és egyetem jeles tanára, szakában a világirodalom színvonalán áll, s a mit a német államböleselők a tényekből elvontak és a mit a gyakorlati népek publicistái és államférfiai a közélet mezején tanultak, egyaránt igyekvék elsajátítani. Ösmeri ezek fölött szerzünk a magyar közjog és publicistica irodalmi termékeit; ösmeri hazai intézményeink fejlődési történeteit. Innen munkájában az elméletnek a gyakorlati iránynyal párosítása, mi nem engedi őt egyoldalúságba esni. Ez okozza, hogy nem irányművel van dolgunk, mely elfogultan védi ez vagy ama politikai rendszert, formákat, intézményeket. A tudomány tárgyila-

gosságával vizsgál Kautz ur minden politikai kérdést minden oldalról; megismertet az iskolák, pártok elméleteivel, követeléseivel, s arra hajlik ítéletében, a merre az okok túlnyomósága s korunk visszautasíthatlan haladási iránya utalnak. Állása közvetítő a történeti jogok és az elmélet rideg követelései között. Jogtudós, történetbuvár és nemzetgazda levén, ismeri az élet minden viszonyát, szem előtt tartja minden tényezőjét. Megannyi szempont, melyből kiindulva nagy nyereségnek kell tartanunk irodalmunkra nézve Kautz ur „Politiká“-ját, s az iskolán kívül is nagy elterjedését kell óhajtanunk.

Az octob. 7-ki ülésben még egy előadást hallottunk.

SZILÁGYI SÁNDOR lev. tag olvasá föl azon történeti rajzot, mely: „Egy magyar város az alföldön“ ezim alatt előbbi füzetünkben terjedelmesen közöltetett.

— October 14-kén a math. és természettud. osztályok ülésén Dr. MARGÓ TIVADAR, az élettan, kór- és gyógyszer-tanára Kolozsvárt, foglalá el székét, mint a természettudományi osztály levelező tagja.

E derék szakférfiúnak első értekezése is, melyet az akademiához beküldött, méltónak ítéltetett az akademia évkönyveibe felvételre. Újabb székfoglaló értekezése valószínűleg ugyanott fog megjelenni; mint a mely szerző saját nyomozása eredményeit adja, s oly kérdésre vet világot, mely physiologiai szempontból nem csak fontos és érdekes, de minden eddigi kísérlet és kutatások daczára is, mind e mai napig rejtélyes.

Ez értekezésnek, melyet az akademia titkára olvasa fel, tárgya: az idegek végződése az izomállományban.

Újabb időkben, úgymond értekező, egyes életbuvárok megfigyelései bebizonyították ugyan, hogy az osztásokból eredő idegágcsák végre az izom rostlúvelylyel összeforrnak és tán az alatt el is tűnnek, mindazáltal amaz, az ideg- és izom szervelettanába mélyen bevágó kérdés: az ideg mily szorosabb viszonyban áll az izomrost összhuzékony állományával s mitörténik vele az izomrost belsejében, mindez ideig még megoldatlan maradt. E kérdés megoldása nélkül pedig soha sem leszünk képesek a szervelet-tani kísérlet utján élő izmokon nyert eredményeket kellően megmagyarázni.

Margó ur e kérdés megfejtésére a folyó évben több gerincez és gerinceztelen állat izmait szorgalmasan tanulmányozta, s ez észleleti eredményeit és vizsgálódása módját terjeszté mai értekezésében az Akademia elé.

Legyen elég itt, e rövid tárczacikkben, csupán értekező észleleteinek főbb eredményeire figyelmzettetnünk a szakembereket.

Ez eredményeket, értekezése végén, melyhez nagybecsű ábrák mellékelvék, ekkép foglalá röviden egybe maga Margó ur:

1) Az izomrostokban találtatik egy sajátzerű izomrostlúvely (sarcoleusma) alatt, részint ennek összhuzékony bennékében.

2) E belizomi idegkészület áll finom halvány rostokból, melyek helyenként szemesékre duzzadnak és bizonyos távolokban magokkal vagyis apró sejtneű testecsekkel s azon felül egymással is finom oldalagsák által közlekednek.

3) Az izomi idegrost többszerű elágazás után benyomul az idegrostba, hol annak ágcsái a 2) alatt említett készüllettel egyenesen közlekednek.

4) az izomi idegrostnak úgy külső kötszöveti s magtartami hüvelye, mint valószínűleg belső velőhüvelye (Markscheide) is csak az izomrosthüvelyig látszik terjedni, azontúl pedig a belépő idegnek tengelyfonala (Axencylinder) elágazólag közlekedik ama finom belizomi szemeserostokkal.

5) Rovaroknál a belizomi idegkészület soronként rendezkedett nagyobb szemesékből és ezeket összakapcsoló finom rostokból áll, míg más állatoknál (a gerinceseknél és a ráknál) ezen kívül még nagyobb magvak vagy sejtneű testecsek jönnek elő.

6) Rovaroknál végre az utolsó elágazásból eredő izomi idegrostok gyakorta még dúczsejtekbe mennek át, melyeknek nyúlványai finom idegrost alakban, végre elágazólag az összhuzékony állományba nyomódnak.

Ezen értekezés felolvasása után, Győri Sándor rendes tag folytatá már régebben megkezdett észrevételeit a tudományos műnyelv tárgyában.

E kérdést, mint tudjuk, Szabó József lev. tag hozta volt szőnyegre az akademiában egy tüzetes értekezésben, melyre az akademia különösen fölhevta szakembereink figyelmét.

Győri ur, Szabó nézeteivel szemben, ily tartalmu értekezésben adá elő megjegyzéseit: Ellentétes nézetek a terminologia (műszó) és nomenclatura (műnév) magyarítása tárgyában.

Szabó ekkép formulázta volt véleményét: „Magyarítsuk a terminológiát, de ne legyünk tulzók a nomenclaturában.“

Az „Ellentétes nézetek“ szerzőjének véleménye, ha jól fogtuk fel, oda megy ki: Magyarítsuk mind a terminológiát, mind a nomenclaturát, — de jól, s ne legyünk tulzók se az egyikben se a másikban.

Ha csakugyan ide megy ki Győri értekezése: végeredményben nem látunk nagy különbséget közte és Szabó közt.

Szabó ugyanis midőn mérsékletre int a nomenclatura magyarításában, nem mondja, hogy a terminológiában meg tulságos purizmussal járjunk el, se azt nem ajánlja, hogy akár egyikben, akár a másikban roszul magyarítsunk.

Ohajtandó egyébiránt, hogy Győri ur példáját követve, szak-

embereink közül minél többen szóljanak ez érdekes tárgyhöz, s minél több oldalról vitassák meg.

Némileg összefüggésben e tárggyal kiemelendőnek véljük az osztályülési előterjesztések közül dr. Tormay Károly ur levelét, mely mellett bemutatá a leginkább eléforduló halálozási okok latin nyelven szerkesztett jegyzékét, a mint azt a statisztikusok harmadik nagy gyülekezete, melyen Európa államai képviselve voltak, megállapítá, mellékelvén e latin jegyzék magyar és német fordítását s olajtását fejezvé ki, hogy az orvosok és halott-kémek hazánkban is ez elnevezéseket használják, valamint az illető lelkészek is azok szerint írják be az anyakönyvbé a halálozásokat.

Az akadémia helyeslé Tormay ur indokait, s — miután saját statisztikai bizottságának is szüksége van e részben jó műszókra, — a halálozási okok magyar neveinek egybeállított jegyzékét bírálat végett öt szakfőnöknek rendelé kiadni. E bizottság tagjai: dr. Balassa tisztt. tag, dr. Balogh Pál, Bugát Pál, dr. Flor és dr. Kovács Sebestyén Endre rr. és ll. tagok.

— October 12-kén phil., törv. és történettud. osztályok ülése.

KAUTZ GYULA, mint fennebb irtuk, ez ülésben fejezé be székfoglaló előadását.

WENZEL GUSZTÁV r. tag pedig t a n a l m á n y a i t kezdé előadni a keleti kérdéshez. Szerinte e kérdés tárgyalásánál nem vették mindedig kellő tekintetbe a történelmi oldalt, s így a fejtegetési módor nem volt megfelelő a tárgy nagyszerűségének. Nem esuda ha Girardin Emil „rosszul föltett kérdésnek“ mondá a keleti kérdést. Nem a mai politika eredménye az, hanem századok óta tart. Értekező különösen három korszakot különböztet meg. Az első a keresztes háborúk kezdetétől azon korig tart, midőn a törökök szerepelni kezdtek Európában. A második korszak a török uralom fénykorát foglalja magában. S a harmadik időszak a török uralom hanyatlásával veszi kezdetét s attól fogva maiglan tart. Ez alkalommal értekező a keleti kérdés első stadiumáról adá elé tanulmányait A keresztes háborúk tárták fel azon nagy meghasonlást, mely egyházi, politikai és művelődési tekintetben kelet és nyugat között van. Wenzel ur jellemzé e kort s vázoló főbb vonalokban eseményeit. Hogy e közben sok érdekest mondott hazánk történeteire vonatkozólag is, mondanunk sem kell. Hiszen épen a keleti kérdés hazánkat illető történelmi érdeke indítá őt e tanulmányok közlésére. Nem mulasztjuk el e tanulmányok eredményeivel annak idején megismertetni olvasóinkat.

— October 28-kán a nyelv- és széptudományi osztály tartott ülést.

CZUCZOR GERGELY r. tag értekezett a szóviszonyító ragookról. Olynemű előadás, melyből alig adhatunk kivonatot. Hiszen épen a részletes, minden oldalú, kimerítő fejtegetés, az a tömérdek

példa, melyet az összes nyelvanyag ismerete nyújt, teszi egyik főérdemét e jeles tudósunk előadásának.

Ez értekezés felolvasása után összes ülés tartatott.

Tárgyai közül e következőket emeljük ki.

Hen sz l m a n n Imre lev. tag már a közelebbi ülésben indítványozta, s sürgesse az akadémia a helytartótanácsnál az ezen kormányzók által tervezett archaeologiai központi bizottság felállítását. Indítványát azzal indokolta, hogy több hazai műemlék megújítása körül valódi vandalizmussal járnak el. Az akadémia elhatározta, hogy ez ügyben fölterjesztést teszen, a fölterjesztés indokolása végett azonban fölhívta Henszlmann, adjon elő egyes adatokat, melyek az érintett vandalizmust igazolják.

Henszlmann a bényi és kassai templom körül tapasztalt eljárásra hivatkozott.

A bényi templom talán a legnevezetesebb román stílusú épület hazánkban. Értekező, kire az akadémia archaeologiai bizottsága e templom fölmérését és lerajzolását bízta, annak alsó részét még meglehetősen épségben találta, de az ablak, boltozat és tornyok felső része mind új. A templom természet-kőből épült, azonban 1800-ban a négyyszögű természet-köveket vakolatba burkolták. Oly eljárás, mint ha az arany edényt faszínre festenék. 1800-ban a vakolat nagyban divatozott, de hogy 1861-ben is uralkodjék a vakolatnak hódolása, s a régi és még ép természet-kő újabb bemeszelését idézhesse elő, alig látszott hihetőnek, s, fájdalom, mégis úgy van. Továbbá kiemeli Henszlmann, hogy a bényi templom oly részlettel bír, mely nálunk példa nélküli, t. i. a többi épülettel egykoru narthexe van, minek jelenléte kétségtelenné vált, midőn a kőművesek a mostani előcsarnok ajtajától jobbra és balra egyenlő távolságban befalazott oszlopokra találtak. A templom restauratora az ajtó oldalai mellett pillérek szándékozáva alkalmazni, hogy azokat a létező fállal jobban összeköthesse, ezt több hüvelyknyi mélységre kitérte, még pedig elég szerencsésen éppen a régi, később befalazott oszlopok helyén, de szerencsétlenül a durva új pillérek díszesebbeknek találtattak a régi esinos oszlopoknál s így az utóbbiak újra eltűntek a pillérek mögött. Az építkezők alkalmasint nem engedték volna, hogy a vakolatot az építész levakartassa, vagy az eredeti, jelenleg befalazott narthexet téglaköpenye alól kiszabadítsa: de az építész hibája, hogy a torony galája mellett oly szögdarabokat alkalmazott, miknek a román stílussal semmi közük. Mire való a középkor művészetének ismerete, ha a középkori épületek megújításánál nincs rá tekintet?

A mi a kassai templomot illeti: ennek megújításánál nem az építész, hanem az építetöket terheli a vád, a kik költségkímélésből régi romlott, vagy új rossz, de olcsó építési anyagot használnak. A kassai templom fedele többször leégett, mely alkalommal a fedélhez közel eső kövek is szenvedtek. E megrongált köveket használják most újabb kőműves munkára. A folyó évben a nagy templomhajó fe

dele készült feltünőleg rozsz tégiából. Igaz, hogy e téglá olcsóbb, — de ha az építkezők oly szobrokat nem készíttetnek, melyeken mindenki megbotránkozik művészietlen és jellemtelen voltak miatt, mi elég költség marad jobb anyag beszerzésére. Kapcsolatban az előadottakkal megemlíté Henszlman, hogy a kassai templom déli csarnokában egy érdekes fresco kép volt a XVI. századból, mely fresco Pál apostol térítését ábrázolá. Weber Henrik jeles festésziünk késznek nyilatkozott ezt 600 forintért megújítani. Sokalták ez összeget, olcsóbb festőt kerestek s a régi érdekes kép helyén most egy érdektelen áll.

Ez adatok is bizonyítják, ugymond előadó, — mennyire szükségünk van a helytartó tanács által tervezett archaeologiai központi bizottságra, hazai műemlékeink megőrzése végett.

Henszlmann adatai beleszóvetnek az ez ügyben teendő fölterjesztésbe.

Ugyanez ülésben határozatba ment, hogy ezentúl nem akadémiai tagtól, csak akadémiai tag ajánlása mellett fogadtatnak el munkák bírálat végett. Semmi sem könnyebb mint a szerzőnek valamelyik akadémiai tagot megkérni munkája bemutatására. S az akadémia megvárja tagjaitól, hogy elébe nem tartozó művekkel nem veszik igénybe egymás idejét.

— November 4-kén, a phil. törv. és történetud. osztályok ülésében IPOLYI ARNOLD lev. tag, kinek már is annyit köszön hazai régiségtanunk, ez alkalommal a középkori tégláépítészettről tartott előadást, kimutatván annak nyomait hazánkban.

Mindenekelőtt tájékozá Ipolyi hallgatóit a középkori monumentális tégláépítészettről általában. Oly tárgy, melyről az egyetemes műtörténet íróiban is keveset találunk írva, s a melyhez a közelebbi időkben csak egyes középkori műemlékek kimerítő monographiai nyújtottak kimerítőbb adatokat. Értekező érdekesen állitá egybe a szétszórt adatokat, a rómaiak koráig menvén vissza a tégláépítés történeteiben, s nagy tárgyismerettel jellemzé a középkori építés ezen módját, mely a különböző nagyságu, alaku és színü téglák különböző módon egybeállitása által oly dús változatosságot s ez által oly rendkívüli hatást tudott előidézni a monumentális épületeken.

Mindeddig senki sem gyanitá, hogy az építészet ezen neme hazánkban a középkor folytán divatozott volna, habár közvetlen alföldiünk erre kiválólag látszott utalva lenni. Sőt ellenkezőleg elősorolá értekező azon jelenségeket, melyek arra mutatnak, hogy középületeink építőmesterei, nem tudni mi okból, nem alkalmazták a tégláépítést.

Azonban értekező közelebb Szabolcsmegyében határozott nyomaira akadt a középkori tégláépítészetnek, a nyiregyházi kis gót egyházon. Nyiregyházán, mint okirataink mutatják, már a XIV. században virágzó egyház volt; s minden adat azt bizonyítja, hogy a templom, melyről itt szó van, a reformatiót megelőző korszakból maradt föl. A mint e templom falait vizsgálta értekező, a vakolat alól páratlan dús

szinben tünt elő a középkori téглаépítészet. A színes téglák közt legtöbb a zöld színű, sötétebb és szürkébb árnyalataival, gyakori a sárga és fekete, violaszín, vörös. A vörös téglaszínűek azonban újabb restaurálás alkalmával látszanak berakottaknak. Némely téglakon színvegyület is mutatkozik, mi azt mutatja, hogy hazai építőmestereink az anyagvegyítés titkait is értették, s az ugynevezett márványzott téglák sem voltak előttök ismeretlenek. S tégláik, az alföldi időjárás s a későbbi vakolat és meszelés daczára is, meglehetősen megtarták élénk színeiket. Kevésbé használták építészeink a téglák különböző alakú, éllel, oldalt stb. váltakozva rakását, inkább a színek különfélesége által eszközöltek dús változatosságot. Téglaikon, mint érintettük, majd minden színnel találkozunk, mi a külföldi középkori épületeken együtt ritkán, vagy csak az épület egyes részeiben fordul elő hasonló tarkaságban. S talán épen e dús színezet miatt nem használták a fénymázas téglát sem a nyíregyházi templom építői.

Ime tehát föl van fedezve a középkori téглаépítészet Magyarországon.

Ipolyi azonban itt nem nyugodott meg.

Műtörténeti nyomozásai közben többször tapasztalta, hogy egyegy műemlék nem áll elszigetelve, hatás nélkül a vidék műizlésére. Tovább nyomozott tehát Szabolcs megye délkeleti részein, — de siker nélkül. Annál több beces műtörténeti nyomot fedezett föl északi irányban, Szabolcs megye Oros helységében a reformátusok régi kis templomában, mely 1635-ben már megújított, s Karászon és Kis-Várdán, hol már fénymázás téglákat is talált.

E műtörténeti nyomozás közben érdekes excursiót tön értekező Nyírbátorra, hol a ref. egyház magyar történelmi tekintetben szintén nevezetes, de — úgymond — műtörténeti szempontból nagyobb volt hire, mint érdemli. Az épület styl tekintetében a késő gothica hanyatlását s a renaissance kezdetét mutatja. Magasztalt székfaragványai szintén nem bírnak művészi beccsel, a mint közelebb is hirdették turistáink.

Az alföld számos községe, számos műemléke elpusztult, mint tudjuk; s e műemlékek nyomait itt-amott alföldünk nagy pusztáin találjuk fel. Nem kételkedik értekező, hogy e romok közt a téглаépítészeti nyomaira is ráakad, a szorgalmas nyomozó. Ily kilátással kecséget többek közt Pusztaszer s a határos puszták. Már is vannak e részben adatok, melyek értekező gyanítását igazolják.

De — fogja kérdeni alföldi hazánkfia — mi haszna mindezt tudnunk? Érdemli-e a fáradságot, a sok költséget e részben a nyomozás?

Ha tisztán csak a tudomány gyarapodnék is e fölfedezésekből, minden haszon nélkül az életre: már csak azért is érdemes volna tudósaink fáradozása a haza köszönetére, mivel nyomozásuk eredménye hangosan hirdeti a művelt világnak, hogy az európai polgárisodásnak ninesen egy eszméje, ninesen egy ténye,

melyet e sokat rágalmazott nemzet minden időben el nem sajátított volna.

S aztán mennyi ujmutatás, mennyi tanulság szól hozzánk a középkor műemlékeiről, a minék közvetlen hasznát vehetjük?

Érdekesen vázolta értekező, mi nagy hatással van máris a vasúti házak csinos román stylu építészete egyes hazai vidékeink építészetére. S hátha az építési szerek erősebb anyagból, különböző szép színben és alakban készítését is eltanulta volna a vasutttársaság a középkortól s a drágább, gondosabb anyagkészítés által megkímélte volna a vakolás, meszelés, az éghajlatunk alatt oly gyakori igazítgatások költségeit? Minő példát nyújtott volna ekkép az alföldnek, melynek középületein oly hamar lekopik a vakolat, szétporlik a salétromos téglá, míg a magán lakok sárfalairól a mindinkább dráguló meszet minduntalan lemossa az eső!

Igen, el kell tanulnia köben fában szegény alföldünknek a középkortól a szilárd és szép építési anyag készítését, s ez anyagok akkép használatát, hogy hasonló nagyszerű hatást idézzen elő, mint a felföld kőből emelt palotái!

— A november 4-ki ülésnek volt még egy-két érdekes tárgya, melyeket nem hagyhatok említés nélkül.

Rómer Flóris lev. tag, mint az archaeologiai bizottság tagja, előadá, hogy a mily benső örömmel tapasztalta, mily kegyelettel viseltetik némely vidéken köznépünk egy része az ősi építmények romjai iránt, épen oly fájdalomosan tapasztalá közelebb Szalamegye Balatonra dülő déli részében, hogy némely földmivelő a tagosztály által egyházi vagy polgári romok, úgynevezett pusztá templomok, pusztá molnák birtokába jutván, — bár azok többnyire csekély terjedelműek, és sok helyt nyilván kimondatott, hogy az ily épületekhez nyúlni nem szabad — vagy a használható csekély tér, vagy mint elhárítandó akadály, leginkább pedig a nyerendő építési anyag tekintetéből szétbontatnak, s így sok helyt a már egyedül védnöke szent nevében vagy valamely dülő elnevezésében élő helység nyomát, a honi történelem nagy kárára s a nemzeti kegyelet letiprásával pusztítják. Az ily pusztítások meggátlására legezélszerűbbnek tartja előterjesztő, ha az akadémia a hazai kormányt arra törekszik rábírní, hogy mind az egyházi hatóságok tekintélyök és kellő felvilágosításuk által, mind a világi hatalom erélyes felügyelete által az ily vandalismusokat törekedjenek megszüntetnű, s kezet fogva együtt azon legyenek, hogy úgy is csekély számu ilyféle emlékeink őriztessenek, s a hol még lehet, műértők tanácsával, eredetiségökben állittassanak fel, annál inkább, mivel több példa van, hogy a nép, vagy egyes lelkészek áldozatkészséggel magok is hozzájárulnának némely egyházak felépítéséhez, ha a két említett tekintély által ezeljaik előmozdításában segítettnének. Minthogy a tagosítás napról napra terjed, a nyereségvágy pedig folytonos rontásra ingerel: azt véli előterjesztő, hogy mielőbb szükség volna a közelebbi években életben volt felső intézkedéseket e tárgyban megújítani.

Az akadémia ezen előadást is felhasználtatni rendelé azon felterjesztés indokolásában, mely a központi archaeologiai bizottság sürgetése iránt a helytartótanácsához intéztetik.

Ugyancsak Rómer ur, mint az akadémiai kézirat- és éremtár öre, előterjeszté, hogy az okmánytár és kéziratgyűjtemény szaporítását a következő három módon véli eszközölhetni:

Először kéziratok és oklevelek vétele által. Azonban ez az akadémiai alaptőke tetemesb terhelésével járna, s annál kevésbé ajánlható, mivel az ily kincsek ára többnyire túlesigázott szokott lenni.

Másodszor az által, ha a nemesi családok s a magyar nemzet egyéb iratkincseinek birtokosai az akadémia kézirtárát vagy ajándékozás útján nemeslelküleg szaporítanák, vagy megőrzés s épentartás végett, az akadémia térítvénye és kezeskedése mellett, használatra átengednék, oly föltételek alatt, hogy a család tulajdoni jogát fenntartsa, s okmánytárát kényekedve szerint akármikor visszavehesse. Ezen mód, úgymond indítványozó, közhasznu és kívánatos főleg oly családok részéről, melyeknek rendezett levéltáruk és tárnokuk nincsen, s a melyek gyakran csak néhány, de fontos okirattal vagy kézirtattal bírnak. Remélhető, hogy számosan találkoznak a hazában oly családok, melyek inkább egy tudományos testület őrzésére bízzák abbéli kincseiket, hogysém holmi nedves kamarákban évekig nem szelőlöttetve, megdohosodjanak, a penésznek, könyvfenének vagy épen az egereknek essenek továbbra is martalékul, a hazai történetírók nem kis kárára.

A harmadik, legbiztosabb és legkönnyebben kivihető mód abban áll: — hogy szállítassanak fel az akadémia által a nemesi családok arra, hogy — a felhalmozás és hoszasbb ideig itten fekvés elkerülése végett, előleges jelentés után — bizalmas embereik által elegendő biztosítás és térítvények mellett, hiteles lemásolás végett, küldjék be okirataikat és kézirtaikat. Indítványozó ismer fiatal okirat-ismerőket, kik ezen kézirtatokat, saját összehasonlítása és felelőssége mellett mérsékelt díjért lemásolják. Ezen terv mellett az akadémia gyűjteménye biztosan és nagy költség nélkül szaporítható s az oklevél-tudomány kedvelőinek alkalom nyújtatnék, hogy e szakban magokat ki képezzék, az okmányok pedig ha bárminő eshetőségek folytán a tulajdonosoknál idővel elvesznének is, meg lesznek mentve a hazai történelem számára. Ezen terv kivételére egyelőre évenkinti 200 frtot kér indítványozó az osztály közbenjárása útján utalványoztatni. S ha ezt megnyeri, legelőször is a szalamegyei Rajkiak ős családját vélné indítványozó fölkérendőnek, a mely család nagyja, t. Rajki Zsigmond ur, már meg is ígérte, hogy az érintett czélra bármikor kész lesz a fenemlített föltételek alatt okleveleit az akademiának megküldeni.

Hasonló ajánlat történt, mint Szalay László r. tag jelenté, Görgey István úr részéről, a Görgey-család iratait illetőleg.

Az akadémia pontonkint tárgyalás alá vette a fenebbi javaslatokat, s határozatai az egyes pontokra nézve következők:

A mi az első pontot illeti: megjegyeztetett, hogy a kéziratok és oklevelek vásárlását az akademia, habár kivételesen tette is olykor, mindig inkább a N. Muzeum, mint főleg gyűjtő intézet feladatául tekinté s annak tekinti most is.

A második pont alatt foglalt indítvány, mely szerint a rendes levéltárral nem bíró családok föl lennének szólítandók, bizzák az akademia őrizetére okirataikat, elvileg már most elfogadtatván, a családokhoz intézendő felhívás azon időre halasztatott, midőn az akademia saját épületében tűz és más viszontagságok ellen teljesen biztosított helyiséggel rendelkezhetik.

A kéziratár szaporításának harmadik módja azonban, hogy a családok birtokában levő okiratok, azoknak teljes biztosítása mellett, a kéziratár örének felügyelete alatt másoltassanak, azonnal foganatba vehető levén. s az erre kívánt öszlet az elnökség által az igazgató tanács utólagos jóváhagyása reményében előre is megajánlatván, az indítványozó felhatalmaztatott: hogy a Rajkiak okleveleinek másoltatását azonnal megkezdhesse. — S midőn egyszersmind a Görgey-család okiratait illető ajánlatra is figyelmessé tétetett a kézirat és éremtár öre: általános utasításul adatott neki, hogy tudomást igyekezővén szerezni mely családok bírnak történelmi becsü okiratokkal, azon családokat koronkint az ily oklevelek lemásoltatás, végetti átengedésére, az akademia nevében, kérje föl.

Végre megemlítendőnek tartom, hogy Gerstel és Frey jeles építészeink készeknek nyilatkoztak az apátfalvi templom általok készített pontos rajzait az akademia archaeologiai bizottságával, használat végett, közölni.

Köszönettel fogadtatott.

— November 11-kén mathem. és természettud. osztályok ülése.

A természettudom. osztály egy jeles ifjú tagja, THAN KÁROLY lev. tag, foglalt széket.

Oly férfiú, ki szakembereink véleménye szerint, mind alapos készütséggel, mind írói hivatással bir szaktudománya, a vegytan önálló mivélésére. Hirnevét, mely közénk jövetelét megelőzte, teljesen igazolják művei. Első értekezését a legnagyobb magasztalásokkal mutatta volt be Nendtvich; s székfoglaló értekezése most szintén teljes mértékben megnyerte a szaktudósok és tankedvelők méltánylatát. Jele, hogy a tudomány legújabb irányelveit szabatos, tiszta előadásal fejtegeti; jele, hogy a tudományt írói ügyességgel párosítja.

Első értekezésében, melyet — a mint mondók — Nendtvich mutatott be, a tiszta vegytan felőli nézeteit ismertette: „Az elméleti vegytan feladata és jelen állapota“ czim alatt. Az ebben előadott szemlélődések folytán az elméleti vegytan csak úgy fogta föl helyesen feladatát, ha a vegytani jelenségeket tisztán erömütani folyamatoknak tekinti, miután az elvonás útján ama szemlélődésekből önként következik, hogy a vegytani jelenségek, végelemzetben, az

anyag legkisebb részecskéi között kölesönösen ható, vonzó és taszító erőkre vezethetők vissza.

Újabb előadásában mindenekelőtt azt fejtegetéi értekező, mennyire szükséges a természet és különösen a vegytudományban az elméletet is művelni, mind a tudomány saját haladásának, mind pedig annak nagyobb körökben elterjedhetése tekintetéből; s reményét fejezé ki, hogy az elméleti vegytan a szabatosság azon fokát éri el, mint más exact természeti tudományok, ha a legfőbb elvek tisztába hozatnak és megállapíttatnak; melyek, ha elvonás (abstractio) útján fölkerestetnek, arra szolgálhatnak, hogy azokból a tantételek okoskodás útján vezettessenek le, s hogy ezeknek az inductio útján a tények egybevetése által megállapított tantételekkel, az elméletileg is tökéletesen kifejtett tudományban egybevágóknak kell lenniök, mi aztán arról kezeskedik, hogy az alapul vett szemlélődések helyesek.

Értekező felfogása szerint, mint már érintők, a vegytan irányelvei jelenleg a következők:

- a) az anyag állandósága;
- b) az anyag szaggatottsága (Discontinuitás);
- c) az erő állandósága.

Az erő állandóságának tárgyalását egy későbbi külön értekezésre tartván föl, röviden előadta értekező, hogy az anyag állandósága elvét, mely szerint az anyag bárminemű vegytani átalakulást szenved is, tömegére (azaz relativ súlyára) nézve változást nem szenved, a nagy Lavoisier korszakot alkotó vizsgálatai honosították meg a vegytan terén, és hogy a vegytan tudományos fejlődését és az újabb idő-kig benne történt minden nagyobb szerű haladást közvetve vagy közvetlenül ezen elvnek köszöni.

Ezek után áttér értekező az anyag szaggatottsága elvére (a párány-elméletre) s mintán fölemlíti, hogy egy már előbb megjelent akadémiai értekezésben szemléletileg iparkodott ezen elv helyességét és szükséges voltát megmutatni, jelenleg az isomeria és homológiából és helyettesítésből, mint kétségtelen tényekből, kiindulva, ismét azon következtetésre jön, hogy a vegyületek tömecsében központi erők által egyensúlyban tartott különvált részeknek kell foglalva lenniök, mert csak ekként foghaták meg a fönnebb említett tapasztalati igazságok.

Az értekezés további folyamában, a nevezett két elv nyomán, a vegyfolyamatnak (chemicus processus) oly értelmezést iparkodik adni, mely a tényekkel közvetlen összhangzásban van.

E szerint a vegyfolyamat a tömecs-egyensúly rendszerének változásában, lényege tehát a részecskék mozgásában áll.

A vegyfolyamatok osztályozását illetőleg a vegytani átalakulásnak négy egyszerű nemét állítja föl, melyekre minden eddig jól tanulmányozott vegyfolyamat visszavezethető. Kiindulási pontul vette e czélra vonatkozólag a folyamatban résztvevő tömecsok relativ számának és a tömecs súlyának a folyamat által történt változását.

Az egyszerű átalakulások nemei:

1) Az isomer átalakulás, melynél a tömeccs csupán erömítani szerkezetére nézve szenved változást, míg súlya egészen változatlan marad. Példa a cyansavas ammonium hevítés általi átalakulása huyanyaggá.

2) A közvetlen egyesülés, midőn két vagy több tömeccs egy új tömeccsre olvad össze, mely esetben természetesen a tömegek száma a folyamat után kisebb, mint azelőtt volt, míg a tömeccsúly nagyobb lett, mint volt.

3) A közvetlen szétbomlás, midőn egy tömeccs külső befolyások következtében két vagy több tömeccsre bomlik fel, mi által a tömeccsek száma nagyobb lesz, mint a folyamat előtt volt.

4) A cserébomlás (Wechselzerlegung), midőn két különne-mű tömeccs egyenértékű (de nem egyenlő) tömegrészecskéi kölcsönösen helyet cserélnek egymással; mi alatt az illető tömeccs súlya megváltozik ugyan, de a tömeccsek számának összege ugyanaz maradt, mint a mely a folyamat előtt volt.

A helyettesítés (substitutio) nem egyéb, mint azon változás, melyet a cserébomlásban résztvett tömeccsek egyike szenved, föltevéen hogy a származott új tömeccs lényeges vegytani jelleme megegyez az eredetivel.

Általában értekező az újabb vegytan legnagyobb haladását abban látja, hogy a tömeccsek (molecul) belső erömítani szerkezetének létét kiismerte s egyszersmind meggyőződött arról, hogy e szerkezet természeté és a parányok valódi elrendezése fölől, mindeddig semmi szabatos ismerettel nem bír, végre hogy okszerű képletei nem is igénylik azt, hogy az általok kijelentett viszonyokat olyanoknak tekintsük, melyek a parányok helyzete fölött adnának felvilágosítást, és csak arra szolgálnak, hogy a vegyületek (különösen a szerves anyagok) rendszeresítése egy minden vegyületre nézve közös elvből kiindulva lehetővé tétessék.

Ez értekezés olvasása közben egy műszó ellen, melyet Than ur használt, felszólalt az osztály egyik tagja, más kifejezést ajánlva a felolvasónak. — Az ajánlott műszó ellen azonban szintén történtek felszólalások. Ez eltérés a műszók használatában megint előidézte azon ohajtás kifejezését, báresak már a tudomány minden ágában annyira megállapodott műnyelvvel bírnánk, hogy legalább az akademia tagjai ugyanazon műszókkal élének. Avagy nem boszantó-e, hogy a hány magyar tudományos kézikönyvet és munkát veszünk kezünkbe, annyi különböző műnyelvvel találkozunk? Nem akadály-e ez magának a tudomány terjesztésének? Nendtvich ez okból felhivta azokat, a kik a vegytannal foglalkoznak, jöjjenek össze és állapítsák meg közösen szaktudományuk műszavait. Sztoczek viszont kiemelé a természettudományok rokon ágai közt levő solidaritást, s példákat mondott, hogy valamely műszót elfogadtak a vegytudósok, a mit a physicus és mathematicus rosznak talált. — Igy az „arány“ használata a „viszony“

helyett. A nevezett rendes tag tehát a rokon tudományok művelőinek közös megállapodását óhajtja a műszókra nézve. Miként eszközöljék e megállapodást? Arra nézve különböző nézetek merültek föl. Sztocek leggyakorlatiabbnak vélné, ha a tanárok a különböző intézetektől jönének össze, közölvén egymással a rokon szakokban általok használt műszókat, melyeket aztán közösen vennének bírálat alá. Fogarasi János r. tag azon útat ajánlá, melyet a keresked. iskola tanárai az ő elnöklete alatt a kereskedelmi műszók használásában oly nagy sikerrel követnek. E szerint a műszók az egyes szaktanárok által összeírtnak, közösen vizsgáltatnak meg s Ballagi és Fogarasi ur által nyelvtani alkotás tekintetében is megbíráltatnak. Végre az elnök, báró Eötvös József javaslata egyesíté a különböző javaslatokat, s abban történt a megállapodás: hogy először az egyes szakok állapítsák meg műszóikat, s az ekkép elfogadott műszók terjesztésenek aztán a rokonszakokat egyesítő osztályok s végre a minden osztályt — s így a nyelvészetit is — magában foglaló akadémia elé. Természetesen az ekkép megállapított műszók nem lehetnek senkire nézve, főleg az akadémián kívül, kötelezők; az akademiától annyira távol van e részben törvényhozói tekintélyvel akarni föllépni, hogy a mai eszmecsere folytán történt megállapodásról tudomást sem veszen a jegyzőkönyv. Az egész nem egyéb, mint magán egyezése a tagoknak, a végre, hogy legalább az akadémia kebelében egy közösen megállapított műnyelv használtassék. Nem zárja ki az egyezkedés azt sem, hogy ha valamelyik író az akadémián kívül vagy belül valamely műszó helyett jobbat ajánl, azt el ne fogadják. Jól tudja az akadémia, hogy műnyelvet nem lehet octroyálni, hogy azt mindenütt a tudomány művelése, maga az irodalom teremti és folyvást tökélyesíti. De épen a hazai tudományosság érdeke kívánja a műnyelv tekintetében a nagyobb összhangzást.

Adja Isten, hogy siker kövesse az érintett eszmecserét!

— November 18-kán a philos. törvény- és történeti osztályok jöttek egybe.

KISS KÁROLY r. tag a rigómezei ütközetről értekezett hadtudományi tekintetben. Megismertetett mindenik fél hadi erejével, felállította szemünk láttára a seregeket, s már maga a csata következik vala, mindnyájan szem fiul valánk, — midőn az óra ütött s a függöny legördült. No de se baj! A folytatást meghalljuk a történeti osztály későbbi ülésében s nem mulasztjuk el azon alkalommal bővebb ismertetésben visszatérni az élénk, s a hadtani tekinteteket és mozzanatokat szakértőleg feltüntető előadásra.

Most HUNFALVY JÁNOS l. tag foglalá el a szószéket.

Emlékszik talán az olvasó, hogy e derék tudósunkat az akadémia egy év előtt megbízta egy több kötetre terjedő geographiai kézikönyv írására. Hunfalvy azóta tömérdek anyagot gyűjtött, sokat fel is dolgozott e célra. Egyik különálló, nagy terjedelmű része lesz az érintett műnek Magyarország geographiája. Oly munka,

melyre irodalmunkban sok helyirati anyag volt ugyan egybehordva, de a melynek legnevezeteseb része, hazánk természeti leírása mondhatni teljesen el volt hanyagolva. Magyarországnak nemhogy általában physica geographiája, de még orographiája sem volt megírva. A mely adatokat egyes természetbúvárok s más tudósok koronkint közrebo-csátottak, azoknak egybeállítását sem kísérlete meg senki Hunfalvy előtt. Őt illeti e részben az úttörés érdeme. Tőle fogjuk venni először hazánk természeti leírását, physica-geographiáját.

Ez irodalmunkban korszakot képező s az összes tudományok nevezetes adalékot nyújtó munkából olvasá ma föl Hunfalvy azon részt, melyben a B á n s á g h e g y s é g e i t ismerteti.

Jártas kalauzként hordoz meg bennünket jeles szerzőnk e hegy-ségeken, folyvást figyelmeztetve a hegylánczok összefüggésére, az ormok magasságára, a sziklák alakjaira, geologiai viszonyokra s olykor egy-egy sikerült tájképet állítva elénk, diszitve a vidék florájával sat.

A következő sorokban csak rövid vázlatát adjuk a kimerítő értekezésnek.

A Bánság hegységeit régebben Rochel és Dorner, újabb időkben Kudernatsch és Foetterle írták le, de kellőleg még most sincsenek megismertetve.

Hunfalvy János azon hegységeken három főemelkedési vonalt különböztet meg. Az első, keleti emelkedési vonal, a bánsági határszélén, a Bisztrától délre s a Cserna két oldalán terjed el kettős, sőt hármas sorban, melyeket a Domoglett és Godjan-Szárko hegysorainak nevez. A második főemelkedési vonal amattól nyugatra esik s Karansebes vidékéről délnyugat délre a Néra völgyéig, Szászka vidékeig húzódik, Krassó s a bánsági román végezed területe határan. Ezt Szemenik-Plessuva hegysornak nevezi; hozzá csatlakoznak nyugat felé a kisebb hegyágak, melyeket a bánsági Érczhegység nevezete alá foglal. A Néra déli oldalán, a Duna mentén a harmadik, déli emelkedési vonal nyulik el; ez a Lokva, Priszaka és Szeretinye hegységeket foglalja magában. Ez emelkedési vonalokat tetemes völgyelések és medenczék választják el egymástól. A Temes széles völgye igen tág ívben nyulik délkeletdélre a hegytömegek közé s Teregován alól alacsony nyergek és horpadások által egyfelől a délre nyúló Cserna, másfelől a nyugatra forduló s az almási nagy medenczét át-futó Néra völgyével kapcsoltatik össze. E völgyek és medenczék a fő horpadási vonalokat jelölik, hozzájuk azután számos alsík- és felsík forma medenczék és mellékes horpadások járulnak. A nagy magyar alföldet szegélyező Érczhegység nyugati oldalát, különösen a Pogonis, Berzava és Kraszó folyóknak mélyen benyuló völgyei öblösítik ki.

A Magyarország, Erdély- és Oláhország határain elterjedő Domoglett és Godjan-Szárko hegysorok legnagyobb magasságra emelkednek; közepes magasságuk, t. i. 5000 — 7000 lábnyi; a Szemenik-Plessuva hegysor közepes magassága 3000 — 4000; az Érczhegységé csak 2000; a déli hegysoré talán 3000 lábnyi, de azt a magasság-

mérések hiánya miatt még nem lehet meghatározni. Csaknem valamennyi bánsági hegység igen mély völgyek és hegynyilások által van bevágvva; igen meredeken lejtősödnek, s gerinceik folytonossága gyakran meg van szakasztva. Különösen a Duna völgye felé is nagyon hirtelen szakadnak meg, úgyszólván minden előhegyek nélkül. A Dunán túl azután hasonló hegysorok emelkednek, melyek még a Kárpátok rendszeréhez tartoznak.

A bánság hegységei előtt nyugat felé terülő síkság közepes magassága 250, a temesi völgyé 500, a dunai völgyé Uj-Palánkától Orsováig 160 láb.

1. A Domoglett és Godjan-Szárko hegysorok.

Ezen hegysorok az Erdély és Oláhország határszélén emelkedő Girdomán és Pietrille-Alba hegyek felől húzódnak el részint Oláhországban, részint a Bánságban. Komoly és fenséges alakjuk tiszteletet parancsoló, gerinczöket egyes hófoltok fedik, belőle számtalan csúcs, tü és szarvform tető nyulakodik fel ijjesztő meredekséggel, oldalait sűrű, rengeteg erdő fedi. Mehádia felé alacsonyabbak, de talán még vadabb jellemet öltenek, tetőik még szaggatottabbak, még meredekebbek s többnyire egészen koparak. A Cserna szűk völgye iszonyú sziklafalak közt kigyózdik el, melyeket csak a mehádiai fürdön túl váltanak föl nyájasabb, gömbölyded, lankás oldalú, erdős hegykúpok. A Domoglett hegyág a Cserna bal oldalát szegélyezi s a Pietrille-Alba vidékéről Orsováig vonul, hol az Allion-hegyben végződik. Egyik kitünőbb kúpja a Domoglett, mely valami 5000 lábnyi, s melynek tetejéről gyönyörű kilátás esik. Épen a mehádia fürdő felett emelkedik, mellette a sziklás Szuszi-Domoglett mered föl.

A hegysor főága a Cserna jobb oldalán húzódik el Mehádia mezőváros vidékéig. Ennek legmagasb tetői a sziklás Szkerisóra, a Muraru, Godjan, Burba, Babel, Dobri-vér, Boldoven, a terjedelmes, szaggatott és kopasz Arcsana, melyet a Domoglett tetejéről is jól látni stb. A Godjan egyik ága éjszak felé vonulván a Nevoja és Szárko hegytömegeihez csatlakozik. A Szárko 7100 lábnyi, a Godjan is 7100, a Nevoja talán még magasabb. Ennek éjszakkéleti nyulványaihoz a 6896 láb magas Vurva-Petri csatlakozik. — A Reu-Seszt völgye déli oldalán pedig a 7400 láb magas Gugu van, mely a bánság legmagasabb hegye. Azon hegycsoportok, melyek a Murtye-Miktől délre az Arcsanáig s a Temes völgyétől keletre a Zsil völgyéig elterjednek, a kárpáti hegrendszer egyik legtömegesebb, legzordabb s legmagasabb részét teszik. Valami 80 — 90 □ mföldet foglalnak el s ezen ropant területen a Zsil völgyét kivéve alig találunk egykét helységet.

2. A Szemenik-Plessuva hegysor. Ez Karánsebestől nyugatra kezdődik s a Godjan-Szárko vonalával majdnem egyenközülleg délnyugatdélre húzódik. A Mönis mély hasadékvölgye által éjszaki és déli részre osztatik. Széles gerince többnyire gömbölyded vagy lapos, oldalain meredek, szaggatott sziklafalakkal szegélyeztetik, közepén kisebb nagyobb hegytetők nyulakodnak fel. Mindazáltal egész-

ben véve a Szemenik-Plessuva hegysornak aránylag kevés felmagasló teteje van; inkább hullámos fokozatföld, melyet sok meredek oldalu völgy és hegynyílás hasogat. A mély hegynyílások s hegyerinczek gyakori megszakadásai, a mindenfelé elnyúló völgyek s hirtelen bemélyedő katlanok és medenczék igen sajátosság jellemet adnak az egész hegységnek, mely általában véve zord és vad s többnyire rengeteg őserdőkkel fedetik. Az őserdöket azonban gyakran sziklacsoportok s terjedelmes havasi rétek szakítják meg. Ily havasi rétek mind a főgerincz lejtőségéhez csatlakozó lapos vagy fokozatosan aláereszkedő felsikokon vannak. Az egész hegység legmagasb tetője a Muntye-Szemenik melynek magasságát 4900, mások 4584 lábra teszik.

3. A b á n s á g i é r c z h e g y s é g. Ez a Semenik-Plessuva hegység nyugati oldalához csatlakozik, igen át van völgyelve, a síkságból meredek domborokkal emelkedik elég hirtelen s kelet felé mind magasabbra fokozódik. Helyenként élesgerinczű párkányheggyekkel kerített felsikok és medenczék vannak, más vidékeken kisebb nagyobb kúpalakú domborodásokkal tetézt, s mélyen bevágott völgyelésekkel, katlanforma süppedésekkel és tölsér alaku mélyedésekkel jellemzett felsikokat találunk — Az Érczhegységben II. a következő főágakat különbözteti meg: a buziásit, melyhez a Di npu-Skamaja hegy tartozik, s mely a Temes és Pogonis közt húzódik északnyugatra; az Arenis-hegyágot, mely a Pogonis és Berzava közt terjed el: a dognácskai hegyágot, mely számos oldalágaival a Berzava és Krassó közötti területet foglalja el s Verseczig vonul; az oravicza hegységet, mely a Krassó és Néra közt két ágban elterjed. Különösen az oravicza hegységet jellemzik a völgyes és katlanos felsikok, melyenek a majdani, bohuji, predeti, rakasdiai felsikok.

A Lokva, Priszaka és Szretinye hegységek hazánk legdélibb részét borítják s a Néra, Mehadika, Cserna és Duna völgyei közt terjednek el Baziástól Orsováig. Különösen a Lokva hegység Baziástól keletre s Német-Szászkától Uj Moldovára vivő országutig terjed. Hozzá tartozik a Moldavicza hegy. A magasabb Priszaka hegység főgerince szintén keletre kanyarodik, hozzá tartozik az Alibeg és Priszaka. A szretinyei hegység azon földesúcsot foglalja el, melyet a Duna kanyarulata Drenkova és Orsova közt képez. Főgerince északkeletről délnyugatra Laputniczel vidékéről Szvinicza vidékeig húzódik. Legmagasb tetői: Belkovacz, Orsana, Korbeticza, Nagy-Szvinjacza, Tilfa-Berzaszki, Szerkerin, Kis-Sterbecz, Kukujoval, Greben heggyek; a Szretinye hegység déli meredek lejtői a szerboldalon emelkedő hegyekkel együtt képezik az Al-Duna nevezetes szorulatát, melyet Kliszszurának neveznek, s melyben Uj-Moldovától Orsováig három külön szakaszt különböztethetünk meg.

—A nov. 18-ki ülésben továbbá bemutatta a titoknak a statistikai bizottság közleményeinek újabb füzetét. Ez idén már a harmadik füzet, s mindenik füzet nagy becsü adalékkal járult hazánk ismertetéséhez, oly adatokkal, melyeket egykor keresni fog a történetíró, s a melyek jelen-

ben szükséges tudnivalók mind annak, a ki a hazai dolgokkal foglalkozik vagy hazája viszonyait ismerni akarja. Tekintettel van az akademia statistikai bizottsága, mely a füzeteket kiadja, a magyar korona összes birtokainak mind szellemi, mind anyagi viszonyaira. A magyar nemzet mivelődési állapotát minden phrasisoknál inkább hirdetik azon adatok, melyeket Hunfalvy János gymnasiumaink, Konek Sándor a m. tud egyetem, Kautz Gyula a műegyetem állásáról a közelebbi múlt években összeállítottak. Érdekes adalék továbbá Magyarország erkölcsi állapotának ismertetéséhez Konek Sándor cikke: A bűnvádi statistikának múlt és jelene hazánkban. S nemzetgazdasági tekintetben is mennyi becses cikk! Lónyai Menyhért két rendkívül tömött, adatdús értekezésben nem csupán a magyar birodalom földterületi hanem egyszerűs mind összes adózási viszonyaival ismerteti meg, előadván minden egyes adónem történetét, emelkedését évről évre, oly adatok nyomán, melyek teljesen hitelesek s a melyek most vannak először a közönség elé bocsátva. Kisebb nagyobb közlemények vannak továbbá e statistikai füzetekben a magyarországi takarékpénztárakról, a hazai bányászat köréből, az erdélyi szőlőművelésről, hazánk erdőszeti viszonyairól. Kimerítőleg ismertették fővárosunk népességi mozgalmát, légköri, betegeskedési és halálozási viszonyai; érdekes adatok közölve az ujonczozási vizsgálatra vonatkozólag. Megkezdve egyes hazai vidékek statistikai monographiája, mi tekintetben Glatter Eduard nagybecsű mintát nyújtott Pest-Pilis gazdasági viszonyainak rendkívül kimerítő ismertetése által. Gazda közönségünknek érdekes combinatiokra nyujt továbbá alkalmat a gabonaárak egybeállítása 1854-től 1860-ig a volt pesti és nagyváradi kerületek főpiaczeitől. Ez adatokat az országos pénzügyigazgatóság közlé használat végett a statistikai bizottsággal; s ennek megbízásából, a bizottság egyik szorgalmas tagja, Veninger Vincze állította össze, könnyen áttekinthető táblázatokba. S mindezekhez számos rövid közlés az egyetemes és hazai statistika köréből.

Keletkezése után első gondoljai közé sorozta a statistikai bizottság a hazai népszámlálás eszközlését egyházi uton. Ennek módját Konek, a bizottság egyik jeles tagja, a közlemények első füzetében adta elő. A bizottság jelentése szerint f. é. november elejéig a népszámlási táblákat a következő egyházmegyék küldötték be: az esztergomi, kalocsai és egri érsekségek; az erdélyi, nyitrai, győri, veszprémi, fejérvári, váci, pécsi, szombathelyi, szatmári, szepesi, kassai, nagyváradi, csanádi, rosnyói r. kath. püspökségek s a pannonhalmi főapátság; a lugosi, eperjesi és szamosújvári görög kath. püspökségek; a temesvári, aradi és budai görög óhitű püspökségek; a tiszamelléki, bányakerületi és dunántúli ágostai hitvallású s tiszáninneni és túli, a dunamelléki és erdélyi helvét hittvallású s az erdélyi unitarius superintendentiák. Hiányzanak még a zágrábi érsekség, a besztercebányai, zeng-modrusi és diakóvári róm. kath. püspökség; a fogarasi érsekség, a nagyváradi, munkácsi és körösi görög kath. püspökség, a bács-ujvidéki, verseczi, károlyvárosi, pákrácsi és erdélyi görög

óhítü püspökségek; a dunamelléki és erdélyi ág. hitvallásu s a dunántúli helvét hitvallásu superintendentiák.

A bizottság, mint tudjuk, a fenebb érintett egyházmegyék és superintendiák mélyen tisztelt előljáróinak s általában a tudomány érdekében oly készséget tanúsított lelkész uraknak, nyilvános uton fejezte ki köszönetét. A beküldött adatok feldolgozása és közrebocsátása is meg van immár kezdve a bizottság részéről. — Különösen sokat fáradoztak ez adatok egybeállításában Veninger Vinceze és Konek S. lev. tagok s Tormay Károly ur, ki a bizottság által hivatott föl közremunkálásra.

Mindezekről a mai ülésben értesült az akademia.

Jelenté egyszersmind a bizottság, hogy Györmegeye még aug. 5-én kelt levele mellett beküldte a nevezett megyéből a hadseregben szolgáló egyének számát, körlevél által híván föl az ország többi törvényhatóságait hasonló összeírás elrendelésére, s az adatoknak a m. t. akademiához leendő beküldésére. E fölhívásnak azonban nem sok eredménye lett.

Jelentetett továbbá, hogy a bizottság közleményeinek negyedik füzetére is készülnek, sőt részben már bírálat alatt is vannak a munkák.

Végre indítványozta a bizottság, hogy az akademia igyekezzék az angol, franczia porosz és belga kormányoknál az illető országos statistikai hivatalok munkálatainak megküldetését kieszközölni. Az akademia pártolta az indítványt, s közbenjárásra az elnök, mint különben is a statistikai bizottság elnöke kéretett föl.

— November 25. Nyelv- és Széptudom. s összes ülés.

FOGARASI JÁNOS r. t. a magyar sajátító ragról értekezett.

Ime rövid vázлата:

Alig van a magyar nyelvtudományban nevezetesebb és nehezebb feladat azon viszony megfejtéséül, melyet más nyelvekben genitivusnak szoktak hívni.

Régibb nyelvészeink ugymond Fogarasi ur, s közöttök Révay, genitivusnak a birtokos *é-t* tartották, későbbben a *nek nek* rag vétetett föl sajátító ragul is, úgy hogy újabb időben némelyek azt tartják, nines is sajátító ragunk, sőt ez egyedül dativusi — tulajdonító — rag levén, ama másikat egészen ki kellene nyelvünköl küszöbölni. Akademiánk mentette meg a magyar nyelv rendszerében mind a birtokos *é-t*, mind külön a sajátító és tulajdonító (*nek*) ragot a magyar nyelvtudománynak.

Értekező fejtegetésének czélja megmutatni, hogy a sajátító *nek* önálló rag, mely közt és a tulajdonító *nek* közt már maga az élőbeszédi és írói szokás több különbségeket tintet föl. Eredete kinyomozására a rokon és más nyelvek nagy segítségül szolgálnak. Egyik legnagyobb tekintély az altaji nyelvekben, Schott Vilmos ugyanis igen

szépen fejtegeti, hogy az altaji nyelvekben általán létezik a magyar *ki*-hez egészen hasonló kérdő és egyszersmind visszahozó névmás, mely „aliquis“ és „aliquid“ értelemben több szóhoz, kivált a 'névragozásbeli esetekhez és legkülönösebben a birtokos névmásokhoz is szokott függesztetni. Illyen a török *ben-im-ki*, mongol *min-ü-ki*, a mandsu *min-i-ugye* betűszerint: *én-é-ki* (mein-des-wer : azaz meus); s a genitivusban törökiül *kardes-in-ki* betűszerint *testvér-é-ki*, mandsuül *mialma-i-ugye* (ember é-ki. Mensch-des-wer). Az *in* török genitivusi rag pedig, mely egészen összeűt a finnel, Révay szerint nem más, mint a harmadik személyi névmás, mely finnben *hän*, törökben az obliquus esetekben *on*, a magyarban *ő* vagy *ön*.

A hindu-german legkitünőbb tagja: B o p p Ferencz, azt tanítja a szanszkrit genitivusról, hogy annak teljes végzete *sza* két elemből áll, *sza* vagy *ta* mutató névmási törzsből (magyarul *az ez*) és *ja* (= *ki*) visszahozó névmási törzsből, tehát jelentése *sui quid*, tehát tökéletesen az, a mi az altaji nyelvekben.

Innenugymoud értekező, nem nehéz a genitivusi ragot magából a magyar nyelvből összeállítani: *ön-ki* vagy *öné-ki*, vagy *övé-ki*. A dativusi tulajdonító rag pedig Czuczor véleménye szerint *ne* vagy *neh* szócskából származik.

Nem szükség mondanunk, hogy az egész fejtegetést, valamint a két rag különbözősését egymástól több érdekes példával világosítá értekező.

Azonban térjünk az ülés másik tárgyára, HUNFALVY PÁL r. tag előadására.

Tudva van, mi sok történt az utolsó évtized folytán akademiánkban a hasonlító nyelvészet körében. Az akadémia ez örvendetes eredmény által ösztönözve még nagyobb lendületet adandó a rokon nyelvek tanulásának, többek közt egy finn nyelvtan és olvasókönyv kiadását határozá el. A finn nyelvtan F á b i á n István lev. tagtól, még 1859-ben megjelent. Az olvasókönyv szerkesztésére pedig Hunfaly Pál vállalkozott. Az osztály ezen kitünő rendes tagja a november 25 ki ülésben mutatá be első, 36^{1/4} ivre terjedő kötetét ez olvasókönyvnek, számot adván egyszersmind azon vezéreszméről, melyet e chrestomathia szerkesztésében követett.

Először is azon volt szerzőnk, hogy nyelvgyakorló könyvet nyújtson, mely a tanulás igényeinek megfelelően; azután meg, hogy Finnországot, történeteit s a finn nép szellemi és anyagi viszonyait, tehát a finn eredeti irodalmat ismertető könyvünk legyen. A tanulás igényeinek úgy vélt szerző megfelelni, hogy mindenekelőtt „Gyakorlati segítő“ czímmel adja a könyv elejét, melyben az első darab szövegét szóról szóra elemezi, még sorok közti fordítással is segítvén a kezdőn, hivatkozva minden grammatikai ténynél a finn nyelvtan illető helyére, s e nyelvtant kiegészítő kitéréseket is szöve közébe. A másik hosszabb darabot nem csak a szöveg alján folytonos szómagyarázatokkal és nyelvtani idézetekkel kíséri, hanem oda mellékel fordítással is könnyíti. A ki a gyakorlati segítő részen átment, az aztán tudni

fog élni a nyelvtannal és szótárral. Szerzőnk azonban még ezentúl is folytatja a szöveg alatti jegyzeteket, melyek magyarázatokat és idézeteket foglalnak magokban. A könyv másik iránya, úgymond szerző, megismertetni velünk Finnországot, a népet és irodalmat. E végett olyan, többnyire hosszú szakaszokat választott, melyeket leginkább arra valóknak vélt. Így az első darab a szunómiaak (finnek) régi történetei, Kaján „Suomen historiá“-jából, mely Helszingsforszban 1856-ban jelent meg. Ezt követik: Töredékek az újabb finn történetekből, melyeket Kotkinen György Abo-ban 1857-ben kijött munkájából: „Nuija-sota“, azaz „Buzogány-háború“ szedett szerző, s a melyekben már az egyház és iskola, a finnek életmódjai, a finn jog és államszerkezet sat. is ismertetvék. A déli finnekhez nyelvre nézve legközelebb állanak az esztek vagy virolaiak. A finnek és esztek sorsa egyenlő sok tekintetben, de még több tekintetben különböző is volt. A harmadik darab tehát Hunfalvy olvasókönyvében az eszt újabb kori irodalomról szól, Ahlquist Ágost után. Tekintettel volt továbbá szerzőnk a finn tájnyelvekre is. A finnség ugyanis nagy földterületen lakik, melyen a közlekedés nem elég gyér s melyen a középpont nem uralkodik, már azért sem, mivel a finnek nagy része már nagy-Péter idejében orosz hatalom alá jutott, melyet a Fehértenger mellékei már régibb időktől fogva uralnak. E viszonyok, mond szerzőnk, különösen ápolják vala a tájnyelveket.

A tulajdonképeni Finnország dél-nyugati részén, a mely legelső hódolt meg Svédországnak, melyen az előbbi főváros Abo van, honnan a reformatio is elterjedt északra és keletre, az egyház-irodalom, majd a svéd nyelvnek is némi befolyása mellett a közönséges irodalmi nyelv keletkezett, a déli és hámálái (tavaszlandi) tájnyelveken. De északon és keleten, különösen a régibb időtől fogva orosz hatalom alatt élt finneknél, a karjalai tájnyelv divatozott és divatozik, — mely idegen nyelvektől sokkal mentebben fejlődött s a melynek népe a finn mondákat és népköltészetet megőrizte. Mióta e mondák a dél-nyugati finnek által gyűjtetnek s a Helszingsforszban székelő finn irodalmi társaság által kiadatnak, a közirodalmi nyelv új és üdítő forráshól kezd meríteni s napról napra izmosodik, nemzetiesedik. A tájnyelvekre ez okoknál fogva méltán volt Hunfalvy nagy tekintettel olvasó könyve szerkesztésében. A fenebb előszámlált három történeti darab közirodalmi nyelven van írva, a következő darab már népnyelvi, s ez a mondák, melyeket a Salmeläinen Érik által 1852—54-ben kiadott mondák és mesék két kötetű gyűjteményéből szedett szerző. A ki olvasni képes a finnet, mond szerzőnk, a mesék és mondák nyelvét bizonyosan meg fogja szeretni. Az egész éjszakon a legújabb időkig a finneket és lappokat úgy nézték a határos népek, mint bűbájosokat. Hogy ezen hiedelem mai napig fen van a finnek közt, de a lappokról, mutatja a Lappországbama nevetel, melyet szerzőnk Lönnrot után közöl. Majd tüzetesen át-

térve a tájnyelvekre, a bibliai, szavoi és pääjavi nyelvekből nyújt igen érdekes, az eszt és finn közel rokonságát jellemző népszokásokat ismertető mutatóványokat olvasókönyvünk. S ezen készüllettel megy által a finn népköltészetre, mely a finnségnek gyémántja. Ezen költészet egyik ága a gyönyörű finn közmondások, melyek költői mezben advák elő. Szerzőnk 585 közmondást ad a Lönnrot által 1842-ben kiadott gyűjteményből. S erre következik a finn népköltészet, melynek ismertetése méltán foglalja el könyvünk nagyobb felét. Bevezeti e nagybecsű részt Lönnrotnak irt igen érdekes, eszmedús és szépen irt előszava a finn népköltészetről. Azután jönnek a Kalevala bevezetése ugyancsak Lönnrottól, terjedelmes közlemények a Kalevalából, a Kanteletar vagy finn népdalok ismertetése Lönnrottól s végre dalok a három kötetes Kanteletarból.

Ime Hunfalvy Pál finn olvasókönyve első kötetének tartalma. Hosszasabban közlök e tartalmát, hadd lássa a közönség, mennyi történelmi, nyelvészeti, népismertetési és mindenek fölött költészeti kincset hoz e nem sokára megjelenő mű. S aztán mivel indokolhatók inkább mint e tartalom közlése által, akademiánk azon határozatát, hogy az olvasókönyv második kötete az első kötetnek fordítása legyen? Mily élvezetet s mennyi ismeretet nyújt ez által szerző és az akademia a nagyobb közönségnek is, mely a finn nyelvet nem tanulja! De nem lesz a következő kötet fülösleges azokra nézve sem, a kik az első kötet szövegét értik. A második kötet ugyanis rövid bevezetésekkel ki fogja toldani azon hézagokat, melyeket a történelmi összefüggésben szükségkép fenhagynak a chrestomathiába válogatott bármi terjedelmes darabok is.

A harmadik kötetben végre szótárt ígér vala Hunfalvy az első kötethez. Az akademia ohajtását fejezé ki, hogy ez teljes finn szótár legyen. Oly munka, melynek elkészítése időt kíván; addig azonban az első kötet használatát a második fogja megkönnyíteni, a melynek nyomtatását új év után már meg is kezdik.

S mindezekhez azt kell tudatnunk, hogy e nagy szorgalommal, s a finn irodalom terén teljes tájékozottsággal összeállított jeles olvasókönyv köteteinek szövegét Hunfalvy Pál minden tiszteletdíj nélkül adja, úgy hogy az akademiának csupán a nyomtatási költségeket kell fedeznie. Akademiánk természetesen köszönetet mondott a tudomány e buzgó apostolának. S mi szintén köszönetet mondunk e sorokban azon élvezetes óráért, melyben olvasókönyve egy becses darabjával megismertetett, bemutatván fordításban, mit irt Lönnrot a finn népköltészetéről.

Imitt közlünk némi mutatóványt e derék finn tudós értekezéséből:
 „Minden nép a világon, emlékezetet haladó időktől fogva szerette a zenét, dalt és költeményt. A zene és dal az embernek mintegy másik szentebb nyelve, a melyen magának és másoknak elbeszéli különbözőle vágyait és elmeindulatait; a melyen jobban mintsem ama közönséges mindennapi nyelven fejezi ki jó kedvét és örömét, szomorúságát és gondjait, szerencséjét és megelégedését, reményét és pa-

naszait, megnyugvását és békéjét s egyéb hogylétét. Ilyen állapotokban a gondolatok magukban legkedvesebb zene és legcsinosabb ének volnának, ha éreztetni lehetne és tartós alakban kifejezni. De a kifejezés nem történhetik meg csak hang és szó által, hiányosan ugyan, mint akármely más képező kifejezés a világon. Anyanyelven könnyen adunk elő helyesen minden dolgot, de idegen, kevésbé tudott nyelveken, gyakran kifogyunk a szavak eltalálásában s a dolog előadása abba marad. Így járunk akkor is, midőn az elmét és gondolatokat hanggal és szóval előadjuk; ezek gyakran kifognak, nem is bírnak nyilvánítani és színe hozni mindent, a mit akarnak. De jobb és teljesebb kifejezés-mód nem lévén, az elme és gondolat a hanggal és szóval kénytelen beérni, azokat lehetőség szerint hol zenére, hol dalra, hol más előadásra hajtogatván.“

„Ha valaki a zene és dal szülő idejét kérdezné, nem épen fog-nánk tévedni, úgy felelvén, hogy születésök nem lehet sokkal későbbi az egész emberi neménél. Mert már az első embereknek is ugyanazon okuk vala zenére és dalra, mely nekünk. Az első dal mindamellettt inkább valami hangos ümögés lehete, hogyses szóbeli dal. A gyermek, mielőtt beszédre szokik, szavak nélküli hanggal igyekszik nyilatkoztatni elméjét; s az első dal, úgy tartjuk, nem teljes korúnak, hanem gyermeknek született. Ezen gyermekségéből lassanként nagyobbra növekvék s szüül idővel több örököszeit, — különbözőféle dal- vagy költemény fajokát. Ilyen különböző költeményfajok a dal, az ígésző költemény, ének, elbeszélő és színi költemény. A dal az ember különböző elmeindulatait s a sokféle körülményekben mindennemű támadó gondolatait fejezi ki. Az ígésző költemény feladata, elűzni az elérkezett rosztat, vagy elejét venni a félt rosznak. Az ének valamely valóságos vagy különben gondolt eseményt beszéli el, gyakran mellék tárgyazással, nem csupán az elbeszéllett dolog kedvéért. Az elbeszélő költemény hasonlókép valami jelen vagy távollevő dolgot beszéli el, de nem egyet vagy kettőt, hanem egymásból folyó több dolgot. A színi költemény két vagy több személyt állit fel, valamiről beszéllőknek vagy magok közt cselekvőknek. A dalok fajából valók, a mik a kanteletar első és második könyvében találtnak; énekek, a mik a harmadikban vannak. Elbeszélő költeményeket a kalevalában találunk. Igésző költemények minden ráolvasás, eredet és más szavak, mint p. o. a vas, tűz, kígyó, hirtelen betegség, csalány eredetei vagy olvasásai, a kegytámasztás, leánykérők és gyermekágyasok olvasásai, az irigység, ir és méh szavai, vérelfojtás és más megállapítás, reáhagyás, babonázás, menekvés, kérés, intés, szidás, ráijjesztés stb. A finn költemények fajából valók a lakadalmi nép dalai s a Kalevala XLVI. rúnja.“

„Ezen költeményfajok közül a dal mind legrégeb, mind legaltalanosabb. Későbbinek gondoljuk az ígésző költeményt; ennél is későbbieknek az ének- és elbeszélő költeményeket; a színi költeménye-

ket pedig legifjabbnak. A szuómi nép már régi időben gyakorolja vala magát mindezen költés fajokban; de azt nem lehet általában minden népről mondani. Legtöbbnek nincs igéző és színi költészete; azt sem tudjuk, van-e mindeniknél dal és elbeszéléllő költészet, olyan, a melyet érdemes megnevezni. Legszebb elbeszéléllő költeményei vannak a görögöknek, s azonképen szépeknek magasztalják dalaikat is. De vajjon tiszta, énekbe nem vegyülő dala van-e bármely népnek is több, mint a szuóminak, azon kételkedem, az igéző költeményekre nézve pedig kétségkívül hátramarad a szuómi után minden más ismeretes nép “

A népcsinálta költeményekre nézve a szuómi nép majdnem legelső. A tudósok költeményeinek is megvan saját becsé. De míg ezekben a sokféleleség, a népköltészetben a természet uralkodik. Úgy hogy csináltaknak sem mondhatni a népkölteményeket. Azokat nem csinálják, hanem lesznek magoktúl, születnek, nőnek és alakulnak olyanokká, különös gondja nélkül a csinálóknak. Azon föld, mely azokat neveli, maga az elme és gondolat; magok, melyekből kikelnek, mindenféle indulatai az elmének. De mivel az elme, gondolat és indulatok mindenkor és minden embernél többnyire egy természetűek: a költemények is, a melyek ezektől születnek, nem egy vagy két ember sajátjai, hanem közösek az egész néppel. Mihelyt azokat egy valaki csinálmányának lehetne mondani, azonnal elvesztenék a népkölteményi becsét. Kiváltkép a dalok, melyek inkább, mint bármely más költemények, épen az elme hangbeli képezései, a gondolatok szóbeli alakulásai. A felhők az égen járják útjaikat s csak árnyékot vetnek a földre. Így az ember elméje és gondolatai; mozognak és váltakoznak, egyik a másikat hajtván, de a legközelebb is hozzájuk ezen állapotban mit sem tud nagyon rólok. Hanem utóbb növekednek a felhők s esőre fakadnak ki; úgy annak idejében az elme és gondolatok is megduzzadnak és szókra fakadnak s ez által mások előtt is észrevehetőkké válnak. Vagyis — mivel má hasonlítás-hoz fogtunk — az elmét talán illendőbben tengerhez, a gondolatokat habokhoz, s a különböző elmeindulatokat szelekhez hasonlíthatnók. A szél a csendes partról indulván előbb kis fodrokat gerjeszt, fodrokból habokat növel, s habokból messzibbre is látható tajtékos fejű nagy hullámokat támaszt. Szintúgy a különböző indulatok előbb a csendes elmét megmozgatják s azt némely ideig hanyván, végre hanggal kényszerítik magát kinyilatkoztatni.

A tudósok költeményei nem a gondolattól születnek, hanem gondolattal vannak csinálva. Szerzőjük nem kényszerül szíve teljéből költeni, hanem maga elhatározásából költ. Itt munkává változott, a mi a népkölteményekben nyilatkozás vala; az élő kakuk szava az erdőben, csinált kakuk kiáltozásává lett fali órában; a természetes patak ássott vízi árokká; a természetes erdő ültetett fás kertté változott. A gyermekek sokszor nagyobb örömmel hallgatják a csinált kakukot, mely fali órában huhogja az

órákat, mintsem az élő erdei kakukkot; szebbnek tartják az egyenes árkot, mintsem az idestova hajlongó természeti patakot; többet mutatnak ültetett fás kertben, mintsem természetes erdőben. Sok ember a kútvizet jobban dícséri a forrás vizénél. A tudósok költészetében a felhő nem kezd magától esőzni, hanem előbb csinálnak felhőt, melyet aztán esőzésre bírnak. Még az is akadályul van a tudósoknak, hogy mivel ifjúságaiktól fogva magokat sok dolog megtanulásában gyakorolták, sokszor elfeledik, a mit gyermekkorukban igazán tudtak, s nem tanulják meg mindenkor teljesen az újakat, hanem csak hiányosan. Így van az magával a nyelvvel is. Eleven természetessége irodalmi merevségre akar változni, s nem hajlik úgy a gondolatok és elme szerint, mint a nyelv azokat közönségesen bírja követni. Aztán az ilyenmű tudósok, kik mégis szeretik a sokféleséget, néha oly tárgyakat vesznek föl a költésre, melyek jobb ha a nélkül maradnak; néha indulatokat tetetnek és nyilatkoztatnak, melyek szinte jobb ha nem találkoznak az emberi természetben. Ezt nem mondjuk minden tudós költeményeiről. Való, kerülnek azok közt is néha természet szülöttei, csinosak, melyeknek nem kell a népköltemények mellett szégyenkezniök. S ezek alakuk sokféleségével is felülmúlják a népkölteményeket; mint az ültetett fáskert fájnak sokféleségével felülmúlja a természetes erdőt, jóllehet különben nagyobb az erdő.“

„Mi tehát a népköltemények azon sajátja, mely által leginkább különböznek a műköltészettől? A természet s a tettetés-nélküliség; csupa elmenyilatkozás, semmi titkolás, semmi külső hozzáadás nélkül. Ezen természetessége és egyszerűsége miatt a tudósok is mindenkor becsben tartották a népköltészetet stb.“

Kiemelvén itt Lönnrot azon gondot, melylyel minden nép gyűjti a népdalokat, s a finn népdalok gyűjtéséről, keletkezési helyeiről stb. szólván, a Kanteletarban levő dalok és énekek jellemzésére tér által. Ezeken, úgymond, általában a magánosság és búgond vonul keresztül, habár néha vigabb gondolkozás is nyilatkozik. A leány mondja, hogy: „ünge rosz napokból, nyakkendője gond szövetéből való.“ Felhős őszi nap, melyen a napfény gyéren süt a fellegek hézagaiból. Mint az énekes mondja:

Gyakran énnem borúsnak,
 énnem borús gyermeknek
 elmém földön fekszik,
 gyalog széknek alatta ül,
 pad alatt ott hentereg,
 szögeletben kuporodik, —
 szuroknál nem jobb az elme,
 szénnél nem fehérebb a szív.

Mint mondók, a magánosság is észrevehető e dalokban. De minthogy az ember természeténél fogva nem szereti a magánosságot: a természetet vonja az egymástól messze lakó nép társaságába; a leghitványabb tárgynak is lelket és életet, eszet és nyelvet tulajdonítván. Így gyakran beszélgetnek és társalognak madárral, hallal és

más állatokkal, fával, virággal, kövel, tönkkel, tóval, folyóval, mocsárral stb. „Egy az ismerősöm, a szél; kit előbb is láttam, a nap;“ mondja az idegen földre jutott. A leány elúnván a magán létet, a madarat szólítja meg:

Jersze ide, kis madárka,
repülj ide, kedves madár,
mond el nékem vágyaidat,
unalmidat nyilvánítsd:
én meg viszontag tenéked
elbeszéllem keservimet.

Mily rokonszenvet tulajdonít az élettelen tárgyakkal a leány, midőn így énekel:

Azt a sziget is megmondja,
sziget szélei siratják;
azt megkönnyezi a szép gyepek,
lombos liget panaszolja,
gyenge fűvek elzengetik,
hangavirág hangoztatja
a leánynak megrontását,
anya szülöttének vesztét!
Ne is nőjjen gyenge fű ott,
hangavirág ne virágozzék
ne nőjjen ott soha semmi
azon irtózatossá helyen,
a hol megrontatott a lány,—
vesztett az anya szülötte.

Ezen barátságot és rokonszenvet, melyet gondolatukban a természetből élveznek, viszont iránta is mutatják. Így az a ki nem tudván, hova rakja sokféle gondjait, végre meghagyja, hogy a kietlenbe vigyék, az álló vizekbe veszítsék, azon vigyázattal mégis, hogy halas vizekbe ne vigyék, mert

a halak mind aggódnának,
sigérek alámennének,
lazacok gondolat telnének
kevesétől is gondjainak,
fekete madár bűjától.

De minden lelkes és lelketlen lény fölött kedves a finnek előtt a — kakuk. Vajjon a rövid időtől van-e az év legszebb napjain, vagy a kakuk egyhangúságától, sohajtozásokat utánozó kakukolásától, vagy társaságtalan élete miatt, melyhez a suómi nép saját életét hasonlíthatja? Mindenik oknak lehet befolyása. Amyi igaz, hogy gyakran emlegetik s a legszebb nevekkal illetik a kakukot a finn népdalok, mint: aranyos, ezüstös, arany nyelvű, arany madár, ezüst mellű, ön mellű, báb mellű, eszt-afonya stb. A szerencsétlenek azt hiszik bánatukban, hogy rokonszenyből szól panaszosabban; a leányok azt reménylik, hogy aranyat, ezüstöt s más ékszeréket szól párjából; néha az időt jelenti, mikor férjhez mennek. Az anyátlan árva panaszolja, hogy meghalván anyja, már a kakuk sem örvendeztetni többé. A rún szerint a kakuk a nyírfa tetején Joukahainen húgának vesztét siratja. — Sokszor az állatokat egymás közt is beszélgetik és cselekedtetik emberi módon.

A népdalokban — mond továbbá Lönnrot, e dalok jellemzésére, — az elme ritkán repül magasra, felhőből vagy másunban keresni énekre való tárgyakat, melyeknek csak is felhőben, légben és szélben van hazájok, meg az énekesnek saját elméjében alapjok. De az alacsony tárgytól nem következik, hogy a dal is alacsony; sem másfelől a fenséges tárgytól nem a dal fensége. Maga az írásmód vagy az előadás nem repül a finn népdalokban oly magasan, mint némely más, kivált keleti népek költészetében. Van ugyan ilyenféle is bennük néha, de az nem közönséges. A már említett gyermeki barátság és ismeretség a természettel az, a mi leginkább módosítja az előadást. Az a mértéken túl is kedveli a hasonlításokba és közmondásokba öltött módot. Ezek által történik gyakran, hogy rövid festésből gondolatokat fejez ki, melyeknek csak némely része van igazán kimondva s nagyobb fele nem mással, mint csak egy szóval, hasonlítással vagy közmondással van megjelölve. Csak az ilyen állapotokhoz szokott emberek veszik észre az énekes igazi eszejárását. Gyakran egészen mást is mond, mint szándékol, de úgy, hogy ekkor is könnyen kitalálja — a ki hozzá szokott — a valódi szándékot. Sok dalban az elme, látható vezetés nélkül, más tárgyakba szökik által, melyeknek, úgy látszik, nem sok egyezésük van az előbb mondottakkal. De szorosabban vizsgálván a dolgot, azok közt is gyakran találhatni valami hidat. S ha nem találatnék is mindenkor, az az elmének természete, hogy nem gondolkodván is, gyakran egyszerre mindenféle tárgyra siet, melyek közül ha kérdeni találok, mint jutott reá ennek vagy annak is a gondolására: magad sem bírod mindenkor megfelejteni. Hány ezer gondolat nem kergeti egymást rövid idő folytán is kinekkinek fejében? Ki bírja ezeknek sorát kimutatni? Az énekes tehát ilyenkor is az elme általános természetét követi stb.

— December 2-kán philos.-, törv. és történettudom. osztály.

WENZEL GUSZTÁV r. tag, Savigny Frigyes Károly (szül. 1779, megh. 1861.) fölött mondott emlékbeszédét, rövid de lelkes bevezető sorok után, három részre osztá. Mindenekelőtt Savigny személyiségéről szóla, közölve a hírneves német jogtudós életíratát, azután tudományos s különösen jogtudományi érdemeit emelé vala ki; végre azon kérdést fejtegeté: mit nyert Savigny munkássága folytán a magyar jogtudomány s mikép. hasznosíthatjuk saját érdekünkben annak eredményeit?

Mellőzzük az életírat adatait. Szerény tudósnak festi Wenzel Savignyt, kinek egész életpályája egy fontos eszmének volt szentelve, s a ki szerencsés volt, nem csak kortársainál elismerést találni, hanem eszméjének fényes diadalát is élvezhette. Működésé — ugymond — az által nyert még jelentőséget, hogy élethivatása a jogtudomány volt, oly gyakorlati tudomány, melynek művelése a társadalmi lét legfontosb érdekeivel függ össze; s hogy ezen téren egyedül a magánjogra szorítkozván, munkásságát igen szerencsésen tudta körvonalozni. Ez

irányban befolyása oly hatályos volt, hogy munkásságának eredményéről nem egyedül saját munkái, hanem az utolsó ötven év összes jogtudományi irodalma tanúskodik. Világos tehát, hogy tudományos érdemeit is nem pusztán egyes munkáiban és irataiban, hanem munkásságának iránylataiban lehet méltányolni. Általában azt találjuk, hogy Savigny munkássága folytán a jogtudomány Németországban teljesen átalakult. Különösen pedig azt látjuk, hogy a tudományos vezérelvek változtak, az igen szerencsésen rendezett történeti módszer az előtérre hozott, s a jognak dogmatikus fejtegetése alaposabb és életrevalóbb lett.“

Érdekesen vázolta Wenzel Savigny föllépése korát Németországon. „A jog tudományos tárgyalása, monda többek közt, belső erejében kimerülve látszott lenni. Lángeszű törvényhozók, mint II. Frigyes, II. József—német tartományaiban elfordultak tőle s közvetlenül a bölesészetben keresték jogreformi terveik támaszát. A nép irtózott a jogászoktól, kikben jogügyeinek szántsándékos elferdítőinél, jogérdekeinek önző és hűtelen sáfárainál s a haszon nélküli hosszas huzavonás nagy mestereinél egyebet nem akart látni. Ezek meg szükségtelennek tartottak minden tudományos kiképeztetést, minden tanulást, vagy, a mint mondák: theoriát, s panaszkodtak, hogy a jogtudomány hosszas és meddő hajszállhasogatásoknál nem nyújt egyebet; egyedül az arany praxisban gyönyörködven, mely azonban a maga részéről is a lélekölő pedantismusnak s a legravaszbabb rabulistikának volt éltetője. Szóval, a jognak valódi tudománya tönkre jutottnak látszott már; s mint hasonló viszonyok közt más tudományokban is szokott lenni, a kik tudományos jogászoknak vallották magukat, a legmerészebb és fellengzőbb üres tervekben gyönyörködtek. Csak kevesen voltak, a kik a bajt átlátták. Ezek visszavonultak magukba, s az ú. n. elegans, azaz humanisticus irányban mivel jogtudományban kerestek vigaszt.

Ily körülmények közt természetesen nagy esemény volt Savigny első munkájának (a birtokról) megjelenése. Értekező elismeri, hogy e mű alapja szűk s fejtegetési modora egyoldalú; de mivel Savigny egész erejét egy specialis jogtárgy dogmaticus vizsgálására öszpontosítá: roppant hatást idézett szükségkép elő, épen a tárgy ezen specialis minősége által; mutatván egyszersmind, mi nagy apparatus szükséges egy alapos és a czélnak megfelelő jogtudományi munkában.

Nem kisérjük tovább értekezőt Savigny életirata vázlatában: miként hatott reá a francia forradalom, miként hatottak a németországi dolgok későbbi alakulásai. Alig van olvasóink közt, ki nem tudná Savigny nevezetes vitáját Thibaut heidelbergi jogtanárral, a ki hivatkozva a német nemzeti érzelemnek a szabadsági háborúk alatt tapasztalt nagyszerű emelkedésére, mely a particularis érdekeket háttérbe nyomta, azon indítvánnyal lép vala föl (1814), hogy a nemzeti egység kívánata egy közös német törvénykönyv behozatala által elégtessék ki. Savigny, mint tudjuk, tagadta korának képességét a

codificatoria; állítván, hogy a jogélet benső szükségképi történeti folytonossága azt kívánja, hogy a törvényhozás fontos munkájához csak akkor fogjunk: ha eddigi jogunkat—mely minden nemzetnél nem a törvényhozás műve, hanem a népeletből úgy fejlődik ki, mint a nyelv, s a mely annak legérdekesebb nyilatkozata—történeti úton alaposan tanulmányoztuk, jellemét híven felfogtuk és gyakorlati momentumait kellőleg megismertük. Savigny szerint ezen előföltét nélkül minden törvényhozás többet fogna ártani, mint használni; kivált ha a fenálló jog oly bonyodalmas, mint az akkori németországi. E hiányt az ügynevezett természetes jog használata által nem pótolhatni. De gyakorlatilag sem tartá kivihetőnek Savigny a Thibaut indítványát a sok fejű Németországban. A munkát, melyben ezeket Savigny kifejté, jogtudományi manifestumának nevezhetjük. S az eredmény az lett, hogy egész Németország jogtudósai két táborra oszoltak, melyeknek fejei Thibaut és Savigny lettek. Az utóbbi, látván, hogy Thibaut indítványa különben sem valósulhat, tudományos lobogót tűzött ki, mely alatt barátai egyesülvén, közös erővel dolgoztak a jogtudomány újjászületésén. Így támadt a német jogászok ú. n. történeti oskolája, mely néhány év alatt világirodalmi jelentőséget nyert, s hatással volt az összes európai jogtudomány átalakulására. Megérinti ezeketán értekező, miként sikerült több magának Savignynak az elmentések kiegyenlítése; érinti a Thibauttal és barátival folytatott nemes és illedelmes polemiát, holott például ugyancsak Savigny egy Gönner politikai gyávaságát és jogtudományi jellemtelenségét meg tudta bélyegezni; végre a hegelianusok iránti feszült viszonyára tere által. Hegel iskolája a bölcsészeti és ezáltal más tudományok mezején kizárólagos uralmat keresett akkor Poroszországban; Savigny pedig, mint a pozitív magánjog művelője, ki tudománya kánonát a római jogtudomány maradványaiban kereste, ilyes uralmat maga fölöött nem akart tűrni. Innen az éles polemia közte és Gaus Eduárd közt. Nem tagadhatni, hogy Savigny tudományos munkásságában gyöngye a bölcsészeti alap. Kitészik ez, valahányszor állításait általános elvekre igyekszik visszavezetni. Ez tanítványainak is gyöngye oldala. De ő pozitív jogásznál nem is akart egyéb lenni; s mint ilylen, nagy befolyást gyakorolt a jogtudományi irodalomra.

„A római jog tudományát és fejtegetési modorát az ő befolyása teljesen átalakította; s nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy ennek folytán a római jogirodalom mindazon munkái, melyeket még húsz évvel ezelőtt kalauzul használtak, jelenleg már teljesen elavultak. Csak azon classicus munkák, melyek a római jogtudománynak mintegy oszlopai, s azoknak néhány, melyek kútfői tanulmányok alapján a részletekkel foglalkodtak, jelentékenyek még. E roppant eredményre Savigny részint a jogtörténeti módszer kifejítése, részint annak a dogmaticai módszerrel ügyes összeköttetése által tett szert. Ha valakiről, főleg róla lehet mondani, hogy a jogtudományt történeti kutatások és tanulmányok által termékenyítette. S nagy számu ta-

mitványai a jogtudomány más osztályaira is alkalmazták Savigny vezérelveit és módszerét nemcsak Németországban, hol a német jog tanulmányozása tanítványai által emeltetett a tökély mai polezára, hanem kivált Franciaországban, hol Giraud, Laferrière, Klimrath, Laboulaye stb. a jogtörténeti iskola főnotabilitásai.“

S hát hazánkban Savigny munkássága által mit nyert a jogtudomány?

E kérdésre így felelt Wenzel ur:

Első pillantásra könnyen úgy látszhatnék, hogy ezen nyerevény csak igen csekély. Mert Savigny munkássága tüzetesen a római jog művelésére volt irányozva, mikép az Németországon, mint az u. n. pandectai jog alapja: azaz mint befogadott jog, jus receptum, bír érvénynyel; Magyarországon pedig a római jog kötelező törvényül soha sem volt elfogadva, s ha tagadhatlan is hogy a magyar jogász a római jog tanulmányozása által igen sokat tanulhat, e tekintetben mindazonáltal a római jog nem u. n. pandectai alakban, hanem tiszta eredeti formájában, mint jus classicum érdekes reá nézve.

„Mindamellett nagy tévedés volna ha itt megállapodnánk. A hazai jog művelése, kivált mostani viszonyaink közt oly fontos, s a módszer, melyet ebben alkalmazunk kell, oly lényeges jelentőségű, hogy a kérdést mélyebben szükség szemügyre vennünk. — Ennek folytán pedig azonnal átlátjuk, hogy Savigny tudományos munkásságát kettős irányban hasznosíthatjuk hazai jogunk érdekében.

„Mindenekelőtt tekintetbe kell vennünk, hogy minden positív jognak két eleme van: általános és különös. Amazt képezik azon elvek és tételek, melyek Európa összes jogi rendének fenállási föltételei, melyek tehát minden európaiilag művelt államok és nemzetek jogrendszerében egyaránt megvannak. — Ezek találtnak hazai jogunkban is; azonban sehol sincsenek oly tisztán és teljesen kifejtve, mint a római jogban. S miután Savigny az ő „System des heutigen römischen Rechts“ czimű munkájának elkészült kötetében a római jognak éppen ezen részét tárgyalta ritka virtuozitással a XIX. század állásponjtjából: kétséget nem szenved, hogy minden magyar jogtudós is a legnagyobb haszonnal és élvezettel tanulmányozhatja ezen munkát. Már Verbőczy utalt a római jog ezen részére; s régibb és újabb törvényeink, ugy szintén szokásos jogunk dogmaticai fejtegetése nem vezethet célra ha azon állásponjtól eltérünk, melyet Verbőczy magáévá tett.

De a magyar jog különös részére nézve is Savigny által ismerkedtünk meg azon módszerrel, melynek alkalmazása annak alaposabb megismerését és tökélyesebb kimivelését s elveink teljesebb kifejtését fogja eredményezhetni. Főkép miután a Kovácsok soha eléggé nem méltányolható szorgalma és irodalmi fáradozásai óta oly nevezetes kuffői apparatust nyertünk, hogy annak alapján a magyar jogtörténet művelése már kedvező siker reményével biztat. A m. tud. Akademia munkássága ebben hasonló támaszt nyújthat ahhoz, melyet Franciaországban ezen század harmadik évtizede óta a jogtudomány és

jogtörténet, az irodalom, bölesészet és történet fejlettebb tudományos művelése részéről tapasztalt. Mert ki tagadhatná, hogy nemzeti általános irodalmunk, nemzeti történetünk és a bölesészetnek nemzeti irányú művelése—mióta az akademia tudósaink munkásságát összpontosítva szervezi—az előbbi időkhöz képest igen nevezetes haladást nem tett, mely a hazai jog történet művelésében fölöttte hatályos: részint közvetlen, részint közvetett segítséget nyujthat.

„S itt Savigny utmutatása s példája s azon tapasztalás, melyet különösen a franczia tudósok eddig a jog történet művelésében és hasznosításában tettek, igen nevezetes hasznunkra lehet.

„Nézetem szerint kettős irányt kell követnünk.

„Mindenek előtt a hazai jog történetét szükséges kútfőinek alapján szorgalmasan és minden oldalulag tanulmányoznunk. Jogunk történetének feladata: jogéletünk multjával, azaz eredetével, koronkénti alakulásával és átalakulási phasisaival megismertetni; jogéletünk organicus alapját és ennek folytán jogrendszerünk nemzeti jellemét föltüntetni, egyes jogintézetek fejlődési momentumait meghatározni; különösen pedig feltüntetni nemzeti életünk azon szellemi erejét, melyet őseink jogunk alakítására és rendezésére fordítottak, s melylyel azt jó törvények által fentartani és biztosítani gondoskodtak.

„De szükséges azon kívül a jogtörténetet fenálló jogunk érdekében hasznosítani is. „Nisi utile est, quod quaerimus, stulta est gloria.“ Ennek tekintetében a fenálló jog kútfőinek tanulmányozására kell különös figyelmet fordítanunk. A joganyag irányában csak ezeknek szorgalmas tanulmányozása és mélyebb felfogása által nyerhetjük szellemi tevékenységünknek azon erejét és szabadságát, mely lehetségessé teszi, hogy fenálló jogunk egész rendszerének egyéni természetét s valódi életrealitását és korszerűségét kellőleg méltányolván, egyszersmind annak minden egyes fogalmát és intézetét, mint az egésznek részét felfoghassuk s összefüggését jogéletünk egész organismusával, valamint egyéni sajátosságait alaposan érthessük.

„Nagy tévedés volna, ha valaki azt hinné, hogy a jogtörténet jogunkat a multban már leélt fogalmaknak akarná alávetni, vagy valamely régen már lejárt korszak jogi rendszerének bilincseibe szándékozna verni. Épen ellenkezőleg. Savigny jogtörténeti módszerének az a valódi érdeme és haszna, hogy a jogélet multjával alaposan megismertetvén, ennek folytán a jogrendszert a lejárt idő elavult elveinek és fogalmainak bilincseiből fölszabadítja s csak azt, a mi abban életre való, a mi fenállásuk föltételét képezi, véve alapul, a jelenben a jognak korszerű alkalmaztatását közvetíti, jövőre pedig — annak további fenállását és czélszerű szabad fejlődését biztosítja.“

Ezen emlékbeszéd után, melyet köztetszés kísért, KARVASY ÁGOSTON lev. tag olvasá föl egy részét Győr városa történeti monographiájának, melyet Czech János hátrahagyott s az akademia kéziratárában őrzött, e tárgyú német munkája és oklevél gyűjteménye

nyomán állított egybe. Mi, kik egy alkalmat sem mulasztunk el, hirdetni, hogy az anyaggyűjtéssel egy nyomon kell járni a földolgozásnak, csak örvendünk, ha az akadémia kéziratárát akár akadémiai tag, akár más író, a közönségnek is hozzáférhetővé igyekszik tenni; s Győr város történeti adatainak rendezésén, mint e város egykori lakosa, különös kedvvel látszott dolgozni Karvasy ur. E munkája által egygyel ismét szaporodott városaink monographiája. Nem mulaszthatjuk el mindazáltal megjegyezni, hogy e munka egy részét megkimélhette volna értekező, miután Czech művéből, melynek nyomán dolgozik vala Karvasy ur, egy rész már magyarul is megjelent az Évkönyvek I. kötetében, és pedig terjedelmesebben, mint az újabb utándolgozat, ily czim alatt: „A győri vidék legrégebbi időben és a rómaiak alatt.“ Annál becesebbnek tartjuk a munka folytatását, miközben nem csupán a fordító tisztében járt el Karvasy ur, hanem a nevezett város beltörténetére vonatkozó okiratokat újra átvizsgálta s azok tartalmát munkája szövegében folyvást ismerteti.

— December 9-kén math. és természettudom. osztályok ülése.

Egy testgyakorlati mű iránt az akadémia két tagja volt megbizva bírálattal. Az egyik tag, Szönyi Pál lev. t. igen érdekes és kimerítő jelentést tön e, nálunk eddig kevésbé ismert s balul felfogott tárgyban.

Ime ez előterjesztés tartalma:

„A testgyakorlat, mint idegen neve „Gymnastica“ is mutatja, a régi görög népeletben született. Művészetté alakulását Pythagoras és Aristoteles ideje-, tehát Krisztus előtt az 550 és 350-ik évek közé teszi az emberi művelődés története. Annyi áll, hogy Pythagoras tanítványai mindennap tartoztak testgyakorlatokkal foglalkozni. S ha alaposan mondhatjuk, hogy Pythagoras első néptanítója és philosophusa volt a dicső görög nemzetnek: nem kevesebb joggal állíthatjuk őt művészileg a világ első testgyakorlászának, ki természetel szép és erőteljes testalkata mellett, egy mindenben öszhangzást kereső s a kellő mértéket feltaláló lélekkel felruházta — teremtve volt mintegy arra, hogy czélt tüzzön a testgyakorlat elébe s művészi tapintattal hozza öszhangzába a testerejének fejtése, az egész test képzése és szépen tartása tekintetéből azon testi mozgásokat, melyek ő előtte csupán természeti ösztön kitérései valának s gyönyörködésből üzettek. Divatba jött pedig a testgyakorlat, mint a görögöknél, úgy a rómaiaknál is annyira, hogy az olympiai játékokban csak azok bocsáttattak küzdpályázásra, kik elébb már, legalább 10 hónapon át, gyakorolták magukat Elis gymnasiumában. A régi germán népek életéből is magasztalva említi fel Tacitus a testgyakorlatokat. S folyvást éltek e gyakorlatok a középkor lovagi játékaiban is. De bizony mindazon régebbi időkben, csak a különben is egészséges testnek edzésére s erejének tovább fejtésére szolgált minden testgyakorlat; és nem más, mint csak czélzott gyógy-testgyakorlat volt legfel-

jobb is a rómaiaknál, mely activ mozgalmat épen nem, hanem csupán passiv mozgalmat alkalmazott, olyformán, mint a magyar köz-nép használja csömör ellen az úgynevezett megkenést, hátának megtaposását, derekának megroppantását stb.; valódi gyógy-testgyakorlattá ellenben már csak azért sem tökéletesedhetett az egész, mert még akkor bölesőjében levén az orvosi tudomány, az élet- és boncztanak erre okvetlenül szükséges irányadó eszméi nem gyámolíthatták a „Gyógy-testgyakorlat“ megteremtését.

„Igy még ezen század elején Poroszthonban J a h n a t y a (Vater Jahn) mint nevezetik a turnerektől—midőn új életre serkentette a testgyakorlatokat, egyedüli feladatul tűzte azok elébe, hogy általok a veszedelemben forgott haza megmentésére gyakorlott, edzett és merész harcziás ifju nemzedéket teremtsen. Igy állott fel Poroszországban 1810-ben az első testgyakorda. S épen, mivel csakis harcziás irányu vala, s az úgynevezett turnerek, a háboru bevégzése után politikai rajoskodásba estek, egyleteket képeztek, melyeknek egybejövetelekor tett nyilatkozatai, dalaiknak tartalma, egymást lelkesítő beszéde és énekei, saját kormányukkal szemben veszélyesnek látszottak, már 1818-ban ismét betiltatott a testgyakorlat az egész Németországban; s nem elébb mint 1830-ban, de szűkebb korlátok közé szorítva, vergődött újra életre.

„Mindannak tehát, mit a XIX. század 3 első évtizedében e téren a németeknél találunk, gyógytestgyakorlat nevet épen nem adhatunk. G u t s m u t h s és J a h n csak a neveléstani testgyakorlatot fejlették és alapították kiválólag meg, s ezt is oly módon, hogy még a szabad gyakorlatokból is szinte csak az ugrás, szaladás és dobás gyakorlatait vették fel az eszközökön és eszközökkel gyakorlatok mellé; míg később aztán S p i e s s tökéletesítette és gazdagította e közönséges testgyakorlatot a rendszeresen kidolgozott szabad gyakorlatok által; de S p i e s s is mint nem orvos, mindezt inkább ösztönszerűleg, mint tudományilag tette, gyógytani irányra akkor épen nem gondolván.

„1830 és 1840 közt Berlin játszotta Németországban a főszerepet a testgyakorlat tekintetében. Királyi pártfogás alatt állott a testgyakorda, és vezetője E i s e l e n tanár, mint a tudományos egyetemi tanári testületnek tagja V e t t e r társával együtt — mindketten a Berlinből kitiltott Jahn atya egykori bajtársai és barátai — tanítókat képeztek a széles világ testgyakordái vezetésére, külön tanfolyamot adtak a testgyakorlatból a leendő nevelőknek, s a nap külön óráiban rendre foglatkoztatták a testgyakorlatokkal berlini iskoláiknak növendékeit, és általános testgyakorlat ügybarátaikat. — Fel voltak ezen intézet munkásságába véve, a szabad — és az eszközökön s eszközökkel végzett gyakorlatok mellé, a szökönzség (voltage) és törrel, karddal és szuronyal vívásnak minden nemei; még pedig oly móddal, hogy minden tanuló, az első órától kezdve egyiránt tartozott jobb és bal kezével vívni. Kettős iránya volt tehát ennyiben az egész intézet működésének: neveléstani és katonai. De sem e czimmal

nem élt az intézet, sem valamely rendszeres munkában közzé nem tette ily kettős irányu működését. Eisele n tanár és intézeti igazgató megelégedett azzal, hogy mindazon gyakorlatoknak, melyek az intézetben elővételtek, száraz névsorát és táblás kimutatását, a nélkül hogy a kivitel leírásába beleereszkedett volna, közzétette. E táblás kimutatásban neveléstani érdeme Eisele nnek az, mi oly sok más munkából és gyakorlati kivitelből nem kevés kárral hiányzik, hogy a nehéz és különben veszélyesb gyakorlatok kivitelére előkészítő könnyebb gyakorlatokat mindenütt a maga helyén és czélszerű fokozatosságban előre bocsátja. Egyébiránt a gyakorlatok kivitelében neki is Jahn atya munkája szolgált útmutatóul.

„Míg Berlin e szerint nem egyebet, mint az ép testnek gyakorlatait, vagy későbbi nevezet szerint neveléstani és katonai testgyakorlatot adott: addig Svédhóban Ling Péter Henrik, kinek munkája „Die allgemeinen Grundzüge der Gymnastik“ cím alatt, a szerző halála után 1840-ben jelent meg, az egész testgyakorlatot egy szabályos rendszerbe öntötte és felosztotta:

a) neveléstani, b) katonai, c) aesthetikai és d) gyógy-testgyakorlatra, ez utolsót egyenesen boncz és élettani elvekre fektetvén. Egyszermind egy központi testgyakordát állított királyi költségén, Stockholm-ban; melyben a leendő testgyakordai tanítók boncz- és élettant tanulnak, ugyancsak testgyakorlati szempontból.

„Ling után az ő tanítványai Branting, de Rón és Georgii vették át az új tudomány tovább fejlesztését, s Branting épen Stockholm-ban, mint Ling után a központi testgyakordának igazgatója, de Rón szent-Pétervárott, Georgii pedig, Roth hazánkiával együtt, London-ban lettek buzgó, sikeres és sok bizalmat élvező apostolai a Ling által megteremtett és születése honától úgy mondott „Svéd-gyógy testgyakorlat“-nak.

„Azután csakhamar magára vonta Poroszország figyelmét is. Kormány költségén küldetett onnét Stockholm-ba dr. Neumann, hogy a gyógy-testgyakorda működésével a helyzinén ismerkedjék meg. S ez visszatérvén küldetéséből Berlinbe, jelentést tett eljárásáról a miniszteriumnak azon munkájában, melynek czime „Die Heil-Gymnastik nach dem Systeme des Schweden Ling und seiner Schüler, Branting, Georgii und de Rón etc.“ Közrebocsátá egyszermind ily című másik munkáját „Kurze Darstellung des Wesens der schwedischen Heil Gymnastik“ etc. Ez volt első fellépése a svéd gyógy-testgyakorlatnak Németországban.

„Beoltván a német irodalomba is a svéd gyógy-testgyakorlat ügye, élénk érdekeltséget ébresztett az az összes Németországban; s elkezdtek azonnal Németthonban is felállítani a svéd gyógy-testgyakordák, melyek közül egynek Graudenz-ben, épen a nevezett dr. A. C. Neumann lett vezetője, ki az újabb időkben Berlinben lett igazgatója az ottani gyógy-testgyakordának; s e minőségben adta ki 1855-ben „Das Muskelleben des Menschen in Beziehung

auf Heilgymnastik und Turnen“ czimü munkáját. Nagy írói tevékenységet fejtett ki a Ling-féle svéd test-gyakorlat ügyében Poroszországban Rothstein is, ki 1847—1859-ig egy 5 kötetre terjedő érdekes munkával gazdagította tárgyban a német irodalmat ezen czim alatt: „Die Gymnastik nach dem Systeme des schwedischen Gymnasiarchen P. H. Ling, dargestellt von Hg. Rothstein,“ mely munkának általános első kötete után

a 2-ik adja a neveléstani —

a 3-ik a gyógy-testgyakorlatot,

a 4-ik a katonait (Wehrgymnastik) s

az 5-ik az aesthetikait, Ling modorában.

„Azonban a részvét mellett, mely így működött a svéd gyógytest-gyakorlat iránt, felébredt csakhamar, szokás szerint, az elsőség pálmáját sajnáló nemzeti irigység is a németekben; kik görbe szemmel nézték, hogy egy ily áldásdús tan megalapítójának nem a nagy német — hanem a kis svéd nemzetet hirdetheti az emberiség. Felvillanyoztatott és tollat ragadt mindenek felett az ugymondott turnerek merész csoportja. Fáradhatlan lett azonnal az irodalom annak mutogatásában, hogy a gyógy-testgyakorlat eszméje előbb élt és testesített meg a németeknél, mint a svédeknel s hivatkoztak e részben azon jótékony hatásra, melylyel már maga a közönséges testgyakorlat is elvitázhatlanul bir testiink erejének és egészségének előmozdítására; s azon „szabad gyakorlatok“ra, melyeknek némely élettani czélokra alkalmazását a német Spiss előbb fejtegette, mint a svéd gyógy-testgyakorlatot Ling megteremtette volna. Orvosok csatlakoztak a turnerekhez hogy összevetett vállakkal kiküzdjék az elsőség zászlóját Stockholmtól. Közérdekeltséggel törekedtek eddigi gymnastikájukat tudományosabb alapra fektetni. S dr. Schreiber volt köztök az első, ki a szabadgyakorlatokat élettanilag komolyabban magyarázgatván, azokat a testrei hatásuknál fogva, gyógyczélokra fel is használta; azokról szerkesztett munkáját, a fentemlített „Aerztliche Zimmergymnastik“ czim alatt közre bocsátotta s ennek szellemében, Lipcsében, egy gyógy-testgyakorlatát venérelvén, mint igazgató, a német gyógy-test-gyakorlatot szembeállította a svéd gyógy-testgyakorlattal.

„Igy levén a német gyógy-testgyakorlat életre erőszakolva, természetes hogy a lényegesen különböző a svéd gyógy-testgyakorlattól.

„Első—a kettő közt uralkodó nagy különbségek közül, miszerint a németnek szabad gyakorlatai csupán eselekvöleges mozgás (active Bewegung) által hatnak; önállólag vivén a beteg véghez az előirt szabad gyakorlatokat; míg ellenben a svéd szenvedöleges mozgást (passive Bewegung) is sok esetben és nagy sikerrel alkalmaz azon gyakorlatokban, melyeket az orvos szokott az ez alatt nem működő betegen véghez vinni.

„Továbbá a németnek szabad gyakorlatai, mint általánosb hatásuk, több izmokat és egymástól kevésbé elszigetelve vesznek igénybe; még pedig oly módon, hogy vagy az egyes mozgások, vagy a

mozgások összege által a lélekzés és az általános vérkeringés és mindannyiszor fokoztatik: míg a svédnek feladata abban áll, hogy csupán az ezt igénylő izmokra, vagy izom-csoportokra terjeszse ki hatását, a többi izmok az alatt tétlen állapotba helyeztetvén, vagy is—mint a tudomány kiteszi—lekötetvén; s a nélkül, hogy a lélekzés és vérkeringésre nézve a másiknál megjegyzett hátrány itt előfordulna.

„Világosabban és többre kiterjesztett figyelemmel szólva végtére, mondhatjuk: hogy épen a lélek hiányzik a német gyógy-testgyakorlatból, nem lévén benne nyoma is annak, mi megkívántatnék a végre, hogy az ép testgyakorlati köréből kiemelve, működésében és eredményében a valódi gyógy-testgyakorlat rangjár a hatványoztassék; a mi a svéd gyógy testgyakorlatában mindenütt, hol nem passiv mozgalomról van szó, „*Conditio sine qua non*“ ként vonul keresztül. Ez az ellentállásra alapított hatás. Minden eszköz, sőt emberi segítség nélkül vivén a német gyógy-testgyakorló véghez a maga szabad gyakorlatait, ellentállásra sehol sem talál az izmoknak maga elébe tüzött gyógyításában. Pedig miként az erkölcsi világban a jellem szilárdítására, ugy a testi világban is az izmok erősítésére, mily jóltevő befolyása van az ellenhatásnak, ezt már a vivásnál is tapasztalhatjuk: hol a vivó karjában, épen az ellenvivó részéről gyakorlott ellenhatás teszi az izmokat oly erősekké és kifejlettekké, milyenekké azok, a vivás gyakorlatainak csak egy oldali üzése által soha nem képezthetnének.

„A svéd gyógy-testgyakorlat a végre, hogy az ennyire szükséges ellenhatás előidéztessek, vagy bizonyos e célra készült eszközöket alkalmaz, vagy mi még több, ugy működik, hogy a beteg izmaira egy más egyén, p. o. az orvos gyakorolja a tudomány által kijelölt ellenhatást. Igy áll elő az ellenmozgásnak oly gyakran alkalmazott két neme, p. o., midőn a beteg erőködik karját kinyújtani s ellentállást gyakorol az orvos, ki azon kart behajtani törekszik. És megfordítva: ki akarja feszíteni az orvos a beteg karját s ellent áll neki a beteg, ki azon kart magához visszafelé húzza. Az elsőt „*Dupplizirt concentrische Bewegung*“ s az utóbbit „*Dupplizirt excentrische Bewegung*“ név alatt ismeri a tudomány; s mindkét külön fajta mozgás különböző élettani hatással bírni mondatik a svéd gyógy-testgyakorlók által.

„Hogy a német gyógy-testgyakorlatnak a svédvel szemben kitünő hiányai vannak; és sok esetben épen nem vezet a német célhoz a svédnek eszközei és gyógytermei nélkül: Dr. Schreber maga is bevallja végre munkájának 7-dik kiadásában. Az elfogulatlan bíráló pedig nyiltan kimondhatja, miszerint az nem egyéb, mint a neveléstani testgyakorlat első részének élettanilag megkísértett felvilágosítása; s ha ennél többet akarunk neki tulajdonítani: egy oly erőtlen surrogatuma a valódi gyógy testgyakorlatnak, mint a cichória a kávénak, melynek ismert erőtlensége mellett is van és lesz ugyan közönsége, de ezen közönség azért a cichoriát valódi kávévá csakugyan soha nem fogja varázsolhatni.

„A dolog ily állásának természetes következése lett, hogy irodalmi surlódások keletkeztek a két gyógy-testgyakorlat emberei közt: melyekben bárnem tagadtatik, hogy a német gyógy-testgyakorlatnak meg van a maga élettani jelentősége széles értelemben: de alaposan roszaltatik az, hogy úgy dob Dr. Schreiber némely egyes gyakorlatot a könnyen-hívó világ elébe, mint önállólag is célhoz juttató gyógyszert, oly fontos, komoly és külön okokból származható, ennél-fogva eszélyesen külön módokon is gyógyítandó betegségekben, melyeknek gyógyításában pedig a legokoszerűbb gyógytestgyakorlat is csak segéd szerepet játszhatik más, ugyanazon időben alkalmazandó gyógyszerek mellett. (p. o. sápadtság, görvély stb.)

„Roszaltatik továbbá, hogy a német gyógy-testgyakorlat, népszerűségvadászatból-e vagy anyagi számításból? „Házi gyógy-testgyakorlat“ czím alatt közzététetvén, átengedettett a szakavatatlanok ösztönszerű kezelésének; s így a különben jótékonyhatású gyakorlatoknak orvosi megválasztás nélkül, sokszor épen ott, hol nem kellene alkalmazása, vagy a mozgásnak mértéken túl hajtása, a lélekzésnek és vérkeringésnek túlfokozása által nagyobb bajt idézhet elő, mint a melyet el kellene hártania; egy kis ördögöt egy nagygyal üz ki.

„Végre, hogy az egész tan által fogalomzavar terjed a világban, ezen életbevágó ügy iránt s az egész bánásmód és annak eredménye által tekintélye és hitele csökken a svéd gyógy-testgyakorlatnak is.

„Az ügy, emberiség és béke józan barátai tehát hogy az e tárgyban folyó irói harcztot egyszer, a német és svéd nemzeteknek közmegegyezésére bevégezhessek; különösen pedig hogy a német nemzetnek megadassék, mire vágyik azon dicsőség, hogy a gyógytestgyakorlat tudományának megteremtésében ő is játszott szerepet; s végre, mivel a svéd gyógy-testgyakorló által, orvosi gondos megválasztás utján, sokszor czélszerűen alkalmazhatók a magukban ki nem elégitő „szabad gyakorlatok“ is — hajlandók az újabb időben oda működni, hogy a csupán szabad gyakorlatokra támaszkodó német gyógytestgyakorlatot, az eszközök és orvos segélyén nyugvó svéd gyógy-testgyakorlattal egygyé olvaszszák, a kettőből egy élettani alapra fektetett nagy egészszet csináljanak, melynek birodalmába mindaz fel legyen véve, mit a két tan eddigi tartalmán kívül még oda alkalmazható az egész gyógy- és sebésztan nyujthat.“

— Ugyanez ülésben kell vala befejeznie THAN KÁROLY lev. tagnak „Az újabb vegytan irányelvei“ czimű székfoglaló előadását. Miután fenebb közöltük kivonatos ismertetésének egy részét: itt közöljük a folytatás rövid vázlatát is:

A vegyfolyamatok különféle nemeire számos felvilágosító példa felsorolása után, az előadott tényekből értekező azon következtetésre jött, hogy míg egyrészt el kell ismernünk, hogy a vegyületek jelleme nemcsak alkatrészeik minőségétől, hanem nagyrészt egyensúlyi szerkezetük természetétől is függ; másrészt fel vagyunk jogosítva arra, hogy az egyenlő számú gyökökből alkotott és megegyező jelle-

mű vegyületeknél, a tömecskek egyensúlyi rendszerének hasonlatosságát feltételezzük. Ezen hasonlatosság szolgálhat ez idő szerint egyedi alapul a végtelen sokaságú vegyületek természetes rendszerbe iktatására.

Ezután értekező a gyököt, mint csupán a cserebomlás folyamatára vonatkozó fogalmat, ekként határozza meg:

A tömecskek azon tömeg részeit, melyek a cserebomlás alkalmával a két különmemű tömecsben helyt cseréltek, általjában gyöknek (Radical) nevezzük.

Miután a gyök fogalmának határát pontosabban kijelölte, a vegytanilag egyenértékű mennyiségekre nézve (aequivalente Mengen) megmutatja, hogy ezek oly mennyiségek, melyek egy súlyrész könnyet képesek cserebomlás útján helyettesíteni; és mint ilyenek sok esetben összevágznak az úgynevezett paránysúlyokkal; ellenben a több vegy-értékű gyököknél (éleny, kén, légeny, aethylén stb.) az utóbbiaknak mindig csak tört részét teszik ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$).

Azután azon elvek rövid fejtegetésébe bocsátkozik, melyeknek segítségével a vegyületek természetes összefüggését kifejező, és könnyű áttekintésre képes vegytani rendszer állítható fel; egyszersmind igéri, hogy ezeknek részletesebb alkalmazását azon tankönyvben fogja megismertetni, melyen jelenleg dolgozik; hol egyszersmindazon módosításokat is szándéka tüzetesebben fejtegetni, melyeket a rendszer következtében a hazai irodalmunkat különben is közelebbről érdeklő általános vegytudományi nevezék- és műszótan szenvedett.

A tapasztalati és okszerű képlet (empirische und rationelle Formel) közötti különbséget tárgyalván, kimutatja: hogy az utóbbinak csak a rendszeresítésre vonatkozólag van értelme; és hogy csalódás ezekről azt hinni: mintha az összetett vegyületek parányainak valódi helyzetéről adnának számot. Fölemlíti továbbá, hogy e félreértés és általában a tényekkel összezavarása, egész sereg szabatos alap nélkül szükölködő hypothesiseknek, melyeket a régibb vegytani iskola mindenkire úgyszólván oktroyozott; oka volt egy részről a vegytan egyoldalú fejlődésének, másrésztől exact erömitani irányban haladásának legalább részben akadály, végre kútforrása egész sereg hamis fogalmaknak és következtetéseknek; melyek nemcsak magában a vegytanban, de azon tudományokban is, melyekben a vegytan alkalmazást nyer, oly mély gyökereket vertek, hogy az évek hosszú sora fog arra megkivántatni, míg mind kiigazítatnak.

Hogy mily elméleti eredményekre vezetett a régibb iskola által követett hypotheticus értelmezése a jelenségeknek, arról tanuskodik az úgynevezett „előkészítő rokonságról“ (praedisponirende Wahlverwandschaft) szóló tan, mely szerint p. ha zink kénsavval és vízzel jó érintkezésbe, a zink azért bontja el a vizet, mert a kénsavnak vonzalma lévén a még ugyan nem létező zinkéleghez, azt eszközzi, hogy ez utóbbi képződjék, melylyel azután kénsavas zinkéleget alkot, mi-

alatt köneny fejlődik. — Itt tehát arról van szó, hogy egy létező test (kénsav) egy még nem létezőre (zinkéleg) vonzást gyakorol! — Igen természetes, hogy ily fogalmak mellett nem remélhetjük, hogy a vegytani jelenségek valaha, mint erömütáni fejtmények nyerhessenek megoldást.

Végre értekező fölemlíté, hogy az elméleti vegytan legnagyobb haladása abban rejlik, hogy a tömecek belső erömütáni szerkezetének létét ugyan felismerte, de hogy egyszersmind meggyőződött arról, miszerint e szerkezet természete és a parányok valódi elrendezése felől mindeddig semmi szabatos ismerettel nem bír; végre hogy okszerű képletei nem is igénylik azt, hogy az általuk kijelentett vegytani viszonyokat olyanoknak tekintsük, melyek a parányok helyzetéről adnának felvilágosítást; hanem egyedül arra szolgálnak, hogy a vegyületek rendszeresítése, egy általános elvből kiindulva, lehetővé tétessék.

* * *

Itt megszakasztjuk ez úttal a heti ülésekről szóló tudósításunkat, s átme gyünk az 1867. december 22-kén tartott évi

NYILVÁNOS KÖZÜLÉS

ismertetésére. Ez ülés a N. Muzeum nagy teremében tartatott szép számú közönség jelenlétében. Az elnök, GRÓF DESSEWFY EMIL, a következő beszéddel nyitá azt meg:

Midőn ma negyed izben áll előttem az alkalom, ezen tudományos intézet rendszeres évi közgyűlését megnyithatni s egyszersmind a tisztelt gyülekezetet a legszívesebb érzések között üdvözölhetni: nincs okom azokat, miket a m. akadémia sajátserű feladásairól, s a magasabb műveltség magyarosodásának közvetítése által igényelt s egyszersmind nemzetiségünk fentartására irányzott szellemi küzdelmekből neki jutott munkarész mivoltáról és kellékeiről előbbi beszédeimben elmondottam, ezuttal bővebben fejtegetni. Mióta mind ezt, mint gondolom, a haza rokonszenves helyeslése mellett, és az akadémia által megértetve, hazámiai szívőre kötöttem és megfontolásuk alá terjesztettem, a haza által lelkesen felkarolt és bővebb anyagi eszközökkel ellátott intézet megeléknült tudományos tevékenységé, a maga illetékes medrében tartva magát, munkásságát abban s azon buzgó szorgalommal igyekezett folytatni, melyet azon nagy ügy hív szeretete, melynek szolgál, nekie mulaszthatlan kötelesség gyanánt szab elébe. Azok iránt, mik ez irányban s az akadémia köréhez tartozó különböző tudomány-szakokban történtek, titoknoki előterjesztés fogván a tisztelt gyülekezetnek teljesebb tájékozást nyujtani, csak azt jegyzem meg, hogy egyébként a lefolyt akadémiai évben intézetünk körül valamely oly kiváló tény, mely különösen reá irányozta volna a közgondolkozást, nem fordult elő. A viszonyok közbejött fordulata folytán a

hazafi-gondokat más téreken folytatott, más nemü küzdések tartván lefoglalva, a magyar elmék lélektani mivoltából könnyen megérthető: hogy felénk ez alatt a közfigyelem kisebb része lön irányozva, mint az előtt. A mi szokásos gyengénk ugyanis, hogy könnyen meg tudunk arról felejtkezni, mikép összes hazai közügyeink benső viszonyban és egybefüggésben állanak egymással, hogy ápolásukat mindnyájan megkívánják, s hogy a valódi siker, és a fokozatosan, mind többet összefoglaló és mind továbbra érő előhaladás lehetősége ezen ápolás folytonossága és párhuzamosan működő hatása által van feltételezve. Akadémiánk alkotói, mint tudva van, ezen intézetet azért létesítették, hogy magasabbra emelkedésünk szellemi s egyszersmind erkölcsi alapokon történehessék; nem helyén kívüli dolgot fogunk tehát cselekedni, ha említett gyengénkkel röviden ugyan, de kissé bővebben kívánunk megismerkedni.

Ha igaz, hogy a mivelődés menetének a tudás terjesztését, a külön népfajokba Isten által plántált szellemnek és képességeknek nemesítése és magasabb erkölcsi értékre emelésével karöltve kell valóditania, — ha igaz, hogy a tudományterjesztésnek az emberi értelmiség sommájának öregbítésére kell irányoztatnia, és hogy ennek, mint gyakorlati eredményben, abban kell kifejezését találnia, hogy az emberiség és a haza olyan okos barátainak száma legyen minél nagyobb, kik helyesen és józanul gondolkozva, okkal és móddal cselekedni tudjanak is akarjanak is — ha igazak mind ezek: ugy kétségtelen egyszersmind, hogy minden nemzetnek, mely nem tengeni és lézengeni, hanem élni akar, birhatnia kell azon öntudattal, hogy azon nagy munkának, melyet az emberi értelem véghez visz, kitartással és saját képességéhez képest volt részese, hogy az emberi értelem vívmányait és haladásait magától telhetőleg mozdította elő, s hogy megtett mindent, mit a czél kívánt, és mi ahhoz vezetett. De fogunk-e birhatni ilyen öntudattal, ha említett gyengénköl ki nem vetkezőnk? És vajjon nem azt tapasztaljuk-e, hogy nálunk nem csekély azok száma, kik, ha valamely hazai közintézetéről van szó, a mellett felbuzdulni, sőt arra áldozni is készek; de ezt megtéve, fájdalom, azt hiszik, mikép ezzel már megtettek mindent, s ha például az ő hozzájárulásukkal a tudományokat az eddiginél nagyobb mérvben terjesztetni képsé tette akademia munkásságának daczára a tudás nem terjed azon mérvben, melyben terjedhetne: e felett csodálkoznak, de nem veszik észre, hogy a czél épen az ő közönyösségök miatt nem vala megközelíthető, mert azon munkásság eredményeit, melyet magasabbra fokozni segítettek — vagy meg nem szerezve, vagy azokkal megismerkedni méltónak sem tartva, azokat teljesen ignorálták, s ha az akademia kiadványainak tömege eladatlanul hevert is raktáraiban: a tudomány dús sikerü terjesztését tőle, mint valamely Deus ex machinától, várták és követelték mégis? És nem ezen gyengénk jelenségeit látjuk-e, valahol szellemileg mozoghatunk, más irányban és téreken is? — Hányszor tapasztaltuk, hogy ha valamely hazai ügy mellett

hazafias melegséget, hővágyakat és buzgalmat fejtettünk ki, azt hittük már, mikép ezzel megtettünk mindent, noha ezt a párhuzamosan történő okkal s móddali cselekvésnek kell vala kiegészítenie? És nem gyakran tévesztettük-e szem elöl intézetünk halhatlan alkotójának általa annyiszor és oly behatólag elibünk adott azon tanítását, hogy minden, bár nem nagyszánu nemzet, mely végzetszerűleg önfentartási küzdelmekre lévén utalva, szilárd elhatározottsággal párosult okkal móddali cselekvés útján akarja és tudja egyszersmind értelmi és erkölcsi súlyát fejleszteni és növelni, saját magában bírja azon egyedüli Deus ex machinát, mely ügyeire javulást és üdülést hozhat: a magasabbra emelkedésre képesítő amaz erőt, melyet valamint senki rokonszenve vagy könyörülete neki nem adhat meg, úgy bárkinék irigysége vagy közönyössége tőle el nem vehet, és a mely ruházhatja fel őt egyedül a jogosult önérzeten feneklő azon állhatossággal, mely vele a megbecsültetést és méltányoltatást szakadatlanul, és elvégre is kimaradhatlan sikerrel követeltetheti?

Ha ezen rövid elemzés magyarázza is azon jelenetet, hogy a mondott időszakban a közfigyelem kisebb része lőn reánk irányozva mint az előtt, de úgy hiszem, nem fogja azt indokolhatni, valamint nem indokolhatná azon körülmény, ha most azon jelenetnek ellenkezőjét csak azért találunk tapasztalni, mert azóta a viszonyoknak ismét egy újabb fordulata jött közbe. Tisztelt gyülekezet, a mi tudományos fejlődésünk későbbben indulhatott voltaképen meg mint másoké, s nekünk az időt, ha a mulasztást helyre hozni akarjuk, elveszíténünk nem szabad. Vannak nekünk oly feladataink, melyeket ha megoldani akarunk, törekvéseinknek szakadozottaknak, s néhány tudósra és íróra szorítottaknak lenniök nem lehet. És ha vannak ilyen feladataink, nem azokat kell-e különösen ide számitanunk, melyek ezen intézetnek vannak elibe tűzve? És ezért bármennyire égető érdekűek lettek legyen is, minden hazafira nézve, szemközt az újabb alakítási fejlemények menetével, a történetileg kifejlett jogállapotok érvénye mellett folytatott s felebb érintett küzdelmek, és egy illetén régi közjognak egy más, új korszakot alkotni akarónak követelményeivel helyt foglalt azon összeütközései, melyeknek a lefolyt akadémiai évben tanúi valánk, bármennyire igénybe vehették egyszersmind az államtudományok és történetírás minden igaz barátjának is figyelmét, nem lehet és nem kelle mégis mindezeknek az akadémiát akár munkásságában megzavarni, akár őt sajátzerű tevékenységi köréből kitéríteni. Az alatt mig ezek folytak, az akadémia és annak egyes tagjai folytatólag s mindinkább bővülő eredményekkel nyelvünk emelése körül fáradoztak, a tudományokat mivelték, és forrásaik közül kinyomozni, összegyűjteni s közhasznuakká igyekeztek tenni, történelmi, természettudományi és legújabbban statistikai tartalmu kiadványok és közlemények útján különösen hazánkra vonatkozva, mindazokat is, melyeket kellőleg felhasználva és beléjük mélyedve megszerezhetjük és megtalálhatjuk azon egyedüli ösvényt, melyen haladva ama nélkülözhetlen tu-

dományhoz: a teljesebb, több oldalú és elfogúlatlanabb ön- és dologismerethez eljuthatunk.

Úgy hiszem, tisztelt gyülekezet, az akadémiának ezen irányban s jobbjára már régebben folyamatnak indult, de mind nagyobb térekre terjeszkedő igyekvései, azok részéről is figyelemre és köszönetre érdemesek, kik ezen nélkülözhetlen tudomány forrásai megnyitásának szükségét épen úgy érezhetik, mint mi, noha azoknak nálunknál kevesebb hasznát vehetik is. S hogy ezen szükségét érezniök kell mindazoknak, kik a valót és igazat keresni szeretik és átérteni törekednek, mielőtt véleményt képeznének magoknak, az ép oly kétségtelen, a milyen tagadhatlan másfelől, ha azon gyakori felületességet, könnyelműséget és olykor teljes tudatlanságot tekintjük, mely a rólunk és állapotunkról nyilvánuló véleményeket oly sokszor jellemzi, hogy ezen szükség valóban fen is áll. És ha ez úgy van azokra tekintve, kik többnyire csak vélekedni és nem cselekedni vannak hivatva, mily hecesnek kell lenni nekünk mindennek, mi a teljesebb, mélyebb és több oldalú ön- és dologismerethez juthatást mozdíthatja elő? Valóban tisztelt gyülekezet, ha azon csekély hajlamot tekintjük, melylyel fajunk a tisztán elméledő (speculatív) módszer és tanulmányok iránt viseltetik, különösen nekünk van okunk kiváló figyelemre méltatni, s minél bővebb és többszöri merítésre felhasználni a tudás azon forrásait, melyek a tények fejleményeinek mélyebb okaira, benső összefüggésekre, egymáshoz viszonylataira és egymásba szövődéseikre világot áraszthatnak. — Az igaznak és valónak tudása utáni ilyen törekedésbe nem fuladhat belé a hazának szeretete, sőt minél teljesebben és tökéletesebben ismerendjük hazánk multját és jelenét, annál több okunk lesz azt szeretni, és annál okosabban fogjuk azt szerethetni. De a teljesebb önismerethez is csak ezen út vezethet bennünket. A tudás említett forrásainak használata, észleltetni fogja velünk a tények hatalmának és a dolgok erejének természetét, ezekkel egybeazonosítani s mérlegezni fogja másfelől eszméink, vágyaink és reményeinket, s így eljuttatni bennünket erőink és képességeink azon elfogultlan elismeréséhez, mely cselekvéseinknek módot, irányt és mértéket szabva, ugyanakkor meg fog óvhatni mindazon keserű csalódásoktól, melyek erőink túlbecsüléséből származhatnának, midőn meg fogja szerezhetni egyszersmind nekünk azon, sem túlesapongani, sem ellankadni nem tudó szívósságát az önbizalomnak, melyre szükségünk van, és mely sem maga felett kétségbeesni, sem nagy és nemes czélok érdekében türt nélkülözések, és tett fáradoalmak s erőfeszítések sikere felett kételkedni nem képes.

Talán érdemesek, tisztelt gyülekezet, ezen néz pontok arra, hogy azokat hazámfiaink átértve, szívökre venni hajlandók legyenek. Az akadémiának áthatva kell lenni az ilyenektől, és neki azt mindig szem előtt kell tartania, hogy a tudomány fejlesztése és művelése közben, irányt mindig attól kell vennie, mit a szellemi és egyszersmind az erkölcsi közállapot javítása megkíván.

A jelen alkalommal is vett fel keblébe új és jeles munkaerőket az akadémia, kimutatni akarva így szerzett irodalmi érdemek iránti méltánylatát és kifejezni azon bizodalmas reményét, melyet az új tagok buzgó közrehatásának eredményeire nézve táplál. Munkásaink közül intézetünk legrégebbi tagját, Toldy Ferencz urat látandják az akadémia tisztviselői sorából kilépni. Ismeri a haza azon kitünő és maradandó érdemeket, melyeket ő irodalmunk terén szerzett. Ezek őszinte és hálás elismerése kísérendi őt részünkről azon új hivatali pályátérre, melyen, mint tudjuk, a tudománynak s irodalmunknak általa tett szolgálatok újabbakkal fognak öregbítettetni. Helyét a titoknoki széken, az igazgató tanács és akadémia közös választással egy kitünő férfit által kívánta pótolni. Elég Szalay László urat megneveznem, hogy e választást minden hazafi, s a tudomány és irodalom minden barátjának helyeslése igazolja.

Vannak tisztelt gyülekezet, a nemzetek életében olyatén rideg s örömtelen korszakok, midőn az elméket nehéz gondok és aggályok töltik el. Azonban az ilyen időket soványakká és terméketlenekké csak az teszi, ha ez aggályok a nemzetnek önmaga iránti hívségét ingatják meg, ha a szellemi tevékenység s az értelmi munka megdermedését vagy megszűnését idézik elő, s az önisméret bővítésére fel nem használtatnak. Bennünket, úgy hiszem, úgy szívósságunk, mint hazánk és magunk iránti kötelességeink érzete, mindig meg fognak óvni az ily veszedelmektől. A komoly időkhöz mért komoly elhatározottsággal lépünk tehát be a reánk következő akadémiai évbe. Fáradozzunk, dolgozzunk, híven és ernyedetlenül — tegyünk mindnyájan, ezélszerűen mindent, mi a valódi siker érdekében szükséges, és legyünk meggyőződve, hogy a természet öröktörvényei szerint, még a rideg idő is megtermi a maga gyümölcsét.“

E megnyitó beszéd után a titoknok adott számot az akadémia munkálkodásáról a lefolyt 1861-ik évben.

Következett SZABÓ JÓZSEF lev. tag előadása: *Egy continentalis emelkedésről és süllyedésről Európa délkéleti részén.* Közöljük tartalmas kivonatát.

Majd TOLDY FERENCZ r. tag lépett a szószékbe, emlékbeszédet mondván Bajza József elhunyt r. tag fölött. E beszédet jelen füzetünk egész terjedelmében közli.

Ez után IPOLYI ÁRNOLD értekezett a középkor emlékszerü építészetéről Magyarországon. E nagybecsű monográphiára s visszatérünk.

Végre a jegyző olvasta fel a jelentéseket a jutalmazásokról.

TARTALOM.

TIZENHARMADIK KÖTET. — 1861. ÉV.

XLI. FÜZET.

	Lap.
VERULAMI BACO. — Első közlemény. — Erdélyi Jánostól.	3
MURAKÖZ. — Történeti tanulmány. — Botka Tivadartól.	54
A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREI — Első közlemény. — Kautz Gyulától.	66
EGY MAGYAR VÁROS A TÖRÖK HÓDOLTSÁGBAN. — Történeti rajz. — Szilágyi Sándortól.	89
MAGYAR TUD. AKADEMIA. — 1861 april — juliusi tárgyalások. — Cs. A.	110
IRODALMI SZEMLE. — Városaink monographiái. — IV. Halas. Gyárfás Istvántól.	140

XLII. ÉS XLIII. FÜZET.

KANE UTAZÁSA. — Hunfalvy Jánostól.	155
HORÁCZ. — Irói élet- és jellemrajz. — Első közl. — Szász Károlytól.	195
MŰVÉSZEK CSARNOKA. — V. Rembrandt. — Planche után Cs. A.	226
A SOCIALISMUS ÉS COMMUNISMUS RENDSZEREI. — Másod. közl. — Kautz Gyulától.	252
MAGYARORSZÁG SZEREPE EURÓPA ÉLELMÉZÉSÉBEN. — Lónyay Menyhérttől.	271
BAJZA EMLÉKEZETE. — Toldy Ferencztől.	296
CONTINENTALIS EMELKEDÉS ÉS SÜLYEDÉS EURÓPA DÉLKELETI RÉSZÉN. — Szabó Józseftől.	310
M. TUD. AKADÉMIA. — Az 1861 oktob. — dec. tárgyalások és a nyilvános közülés. — Cs. A.	335